

Пам'яті Д.Ю. Нужного

КИЇВ

Видавець Олег Філюк

2017

**ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

Кам'яна доба України

Випуск 17-18

Пам'яті Д.Ю. Нужного

**КИЇВ
Видавець Олег Філюк
2017**

УДК 902(477)"632"

ББК 63.4(Укр.)

К 18

К 18 Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. — Вип. 17–18. — Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. — 240 с.

ISBN

Черговий 17-18 випуск періодичного видання відділу кам'яної доби ІА НАНУ «Кам'яна доба України» присвячено пам'яті відомого українського археолога, дослідника верхнього палеоліту та мезоліту України Д.Ю.Нужного. Містить статті та публікації з проблематики палеоліту, мезоліту, неоліту.

Розраховано на археологів, істориків та краєзнавців – усіх, кого цікавить первісна археологія.

УДК 902(477)"632"

ББК 63.4(Укр.)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України 14.11.2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор видання)
	Філюк О.В. (відповідальний редактор)
м.н.с.	Нездолій О.І. (відповідальний секретар)
д.і.н., чл.-кор.	Чабай В.П. (ІА НАНУ)
проф. археології	Джінджан Ф. Париж, Сорбонна
док. філософ., проф.	Ліллі М. ун-тет м. Халл, Великобританія
док. хаб., проф.	Кадров С., Інст. археології, Краків, Польща
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В.М. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Гладких М.І. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Ситник О.С. Інст. українознавства НАНУ
д.і.н., пр.н.с.	Сапожников І.В. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Отрошенко В.В. (ІА НАНУ)
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О. (ІА НАНУ)
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В. (ІА НАНУ)

Науковий редактор випуску

доктор історичних наук, професор *Залізняк Л.Л.*

Літературний редактор *Нездолій О.І.*

Комп'ютерна верстка *Пічкур Є.В.*

Надруковано в *авторській редакції.*

Переклад англійською мовою в *авторській редакції.*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор історичних наук, професор *Клочко В.І.*

доктор історичних наук, професор *Магомедов Б.В.*

Свідоцтво про державну реєстрацію засобів масової інформації КВ №8605 від 01.04.2004

ISBN

© Інститут археології НАН України, 2017
© Видавець Олег Філюк, 2017

ДМИТРО ЮРІЙОВИЧ НУЖНИЙ
(06.08.1959 — 16.07.2016)

ЗМІСТ

AD MEMORIAM

Кротова О.О., Ступак Д.В. ДМИТРО ЮРІЙОВИЧ НУЖНИЙ. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ. БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДМИТРА ЮРІЙОВИЧА НУЖНОГО.....	6
Krotova O.O., Stupak D.V. DMYTRO YURIIOVYCH NUZHNYI. LIFE AND CREATIVE WAY. DMYTRO YURIIOVYCH NUZHNYI SCIENTIFIC WORKS BIBLIOGRAPHY.....	6

СТАТТІ

Нужний Д.Ю., Шидловський П.С., Лизун О.М. СЕМЕНІВСЬКІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ В КОНТЕКСТІ ЕПІГРАВЕТУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я.....	16
Nuzhnyi D.Yu., Shydlovskiy P.S., Lyzun O.M. UPPER PALAEOLITHIC SITES OF SEMENIVKA IN THE CONTEXT OF EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNIEPER AREA.....	16
Степанчук В.М., Ветров В.С., Скоріков В.А. ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ РІВНИННОЇ УКРАЇНИ: ОГЛЯД ПОТОЧНИХ ДАНИХ.....	48
Stepanchuk V.M., Vietrov V.S., Skorikov V.A. STUDIES ON THE LOWER PALAEOLITHIC OF THE OPEN LANDSCAPES OF UKRAINE: OVERVIEW OF CURRENT DATA.....	48
Кротова О.О. ПЛАНІГРАФІЯ РОЗТАШУВАННЯ КІСТЯНИХ ВИРОБІВ НА АМВРОСІВСЬКІЙ СТОЯНЦІ.....	66
Krotova O.O. THE LOCATION OF BONE TOOLS AT THE AMVROSIEVSKA CAMPSITE.....	66
Залізняк Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинєць І.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ ТРОЯНОВЕ 4В ПІД НОВОМИРГОРОДОМ у 2013–2016 роках.....	79
Zalizniak L.L., Vietrov D.O., Khoptynets I.M. INVESTIGATION GRAVETTIAN SITE TROYANOVE 4B NEAR NOVOMIRGOROD TOWN IN 2013—2016.....	79
Нездолій О.І. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ КОРОБЧИНЕ-КУРГАН у 2016 р.....	101
Nezdolii O.I. INVESTIGATIONS OF KOROBCHYNE-KURHAN PALEOLITHIC SITE in 2016.....	101
Васильєв П.М. СТОЯНКА ПОГОН: МІКРОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС.....	113
Vasyliiev P.M. POGON SITE: MICROLITHIC COMPLEX.....	113
Сапожников І.В., Матвіїшина Ж.М. ПАЛЕОЛІТ І ТЕФРА ЛЕСОВОГО РОЗРІЗУ РОКСОЛАНИ НА НИЖНЬОМУ ДНІСТРІ.....	122
Sapozhnykov I.V., Matviishyna Zh.M. PALEOLITHIC AND TERHRA OF LOESS SECTION AT ROKSOLANY IN THE LOWER DNIESTER RIVER REGION.....	122
Піструїл І.В. НАКОНЕЧНИКИ МЕТАЛЬНОЇ ЗБРОЇ У МИСЛИВЦІВ НА СТАДНИХ КОПИТНИХ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 2.....	137
Pistruil I.V. ARROWHEADS OF THROWING WEAPONRY OF HERD ANIMALS HUNTERS OF UPPER PALAEOLITHIC SETTLEMENT OF ANETIVKA 2.....	137

Главенчук А.В. ПІГМЕНТНА ВОХРА ЗА ДАНИМИ ДОСЛІДЖЕНЬ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 2.....	144
Glavenchuk A.V. THE PIGMENT OCHRE ACCORDING RESEARCH ON LATE PALAEOLITHIC SITE OF ANETIVKA 2.....	144
Залізняк Л.Л., Томашевський А.П., Перевієрзєв С.В., Павленко С.В., Хоптинєць І.М., Сорокун А.А., Келембет В.В. НОВІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ОВРУЦЬКОГО КРЯЖА.....	153
Zalizniak L.L., Tomashevskiy A.P., Perevierziev S.V., Pavlenko S.V., Khoptynets I.M., Sorokun A.A., Kelembet V.V. NEW UPPER PALEOLITHIC SITES ON OVRUCH RIDGE.....	153
Яневич О.О. МИС ТРІЙЦІ 1 — КУКРЕЦЬКА ПАМ'ЯТКА НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ.....	175
Yanovich A.A. TROITSA CAPE 1 — KUKREK SITE ON THE SOUTH COAST OF THE BLACK SEA.....	175
Гаскевич Д.Л. РЕВІЗІЯ СТРАТИГРАФІЇ ПОСЕЛЕННЯ БАЗЬКІВ ОСТРІВ ЯК ОСНОВИ ПЕРІОДИЗАЦІЙ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	188
Gaskevych D.L. REVISED STRATIGRAPHY OF THE BAZKIV OSTRIV AND REASSESSMENT OF THE BUH-DNISTER CULTURE PERIODIZATION SCHEMES.....	188
Михайлова Н.Р. ПРОЯВИ КУЛЬТУ ОЛЕНЯ В ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСАХ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АЗІЇ.....	216
Mykhailova N.R. MANIFESTATIONS OF THE CULT OF THE DEER IN EUROPEAN AND NORTHERN ASIAN BURIAL COMPLEXES.....	216
Цеунов І.А., Вейбер А.В. РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЖІНКИ В СУСПІЛЬСТВАХ ДОБИ ПАЛЕОЛІТУ.....	232
Tseunov I.A., Veiber A.V. SOVIET HISTORIOGRAPHY ABOUT A WOMAN'S ROLE AND PLACE IN THE PALEOLITHIC AGE.....	232

УДК: 902 (477) (092)

Кротова О.О., Ступак Д.В.*

ДМИТРО ЮРІЙОВИЧ НУЖНИЙ. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Нещодавно українська археологічна наука понесла тяжку втрату — 16 липня 2016 року після тривалої хвороби пішов із життя старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України Дмитро Юрійович Нужний — видатний вчений, непересячна людина, сповнена гумору та оптимізму.

Д.Ю. Нужний народився у м. Києві 6 серпня 1959 р. Дитячі роки він частково провів у м. Краснодар у бабусі, у середній школі навчався в м. Київ. Д.Ю. Нужний зацікавився археологією в дев'ятому класі, коли в 1974 р. почав відвідувати археологічний гурток школярів при Інституті археології АН УРСР. Гурток був створений у 1973 р. Л.Л. Залізнякам, що саме повернувся з армії на посаду лаборанта відділу кам'яного віку Інституту археології АН УРСР і розпочав пошуки мезолітичних стоянок у Київському Поліссі. По вихідних днях юні археологи С. Балакін, Д. Нужний, В. Степанчук, О. Крушинін, Д. Нененко, О. Пархомовський та ін. на чолі з Л.Л. Залізнякам шукали та досліджували мезолітичні стоянки на Київщині по притоках Дніпра — річках Стугна, Ірпін, Здвиж, Тетерів, Уж. Саме тоді й почали формуватися наукові інтереси дослідника, пов'язані з вивченням мисливської металної зброї мезоліту та верхнього палеоліту. Це був початок його творчого шляху в царині археології.

З 1975 р. Дмитро Юрійович працював лаборантом в Інституті археології АН УРСР, а в 1976 р вступив на вечірнє відділення історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Ці лаборантсько-студентські часи, кінця 1970-х — початку 1980-х рр., були періодом інтенсивного накопичення професійних і загальноосвітніх знань. Він брав участь в експедиціях, які досліджували мезолітичні пам'ятки в Київському Поліссі, Надпоріжжі, зокрема в багаторічних розкопках мезолітичного поселення Ігринь 8 під Дніпропетровськом, розкопував мезолітичні стоянки Гірського Криму Ласпі 7, Домчі-Кая. Лаборант Д.Ю. Нужний інтенсивно працював над підготовкою наукових звітів, часто сам

* КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; okrotova@ukr.net
СТУПАК Дмитро Вікторович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; stupak17@ukr.net

Krotova O.O., Stupak D.V.

DMYTRO YURIYOVYCH NUZHNYI. LIFE AND CREATIVE WAY

Д. Нужний (06.08.1959 — 16.07.2016).

D. Nuzhnyi (06.08.1959 — 16.07.2016).

був їхнім співавтором поряд із Д.Я. Телегіним та Л.Л. Залізнякам.

У цей час вийшли друком перші наукові праці Дмитра Юрійовича. У них він ставив і намагався вирішувати проблемні питання кам'яної доби, зокрема застосування «мікрорізьцевої техніки», виникнення, розвитку та функціональної специфіки геометричних мікролітів, які пізніше стануть основними в його науковій діяльності (Нужний 1979, 1980, 1981).

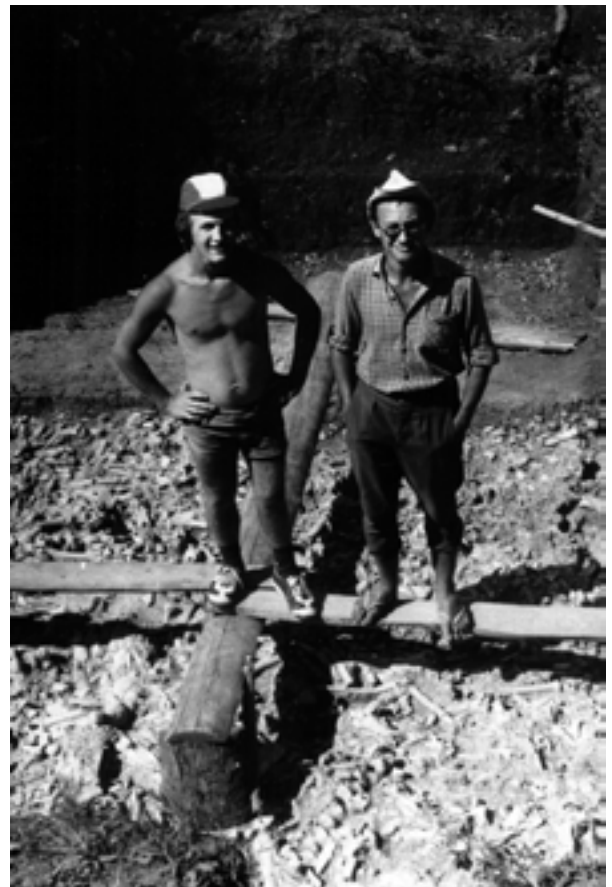
Від того ж часу беруть початок його трасологічні і експериментальні дослідження, які в значній мірі доповнювали основний напрямок вивчення мікролітичної техніки. Вони включали виготовлення крем'яних мікролітів-вкладенів до списів і стріл, а також їхнє використання в дії. Для цього Д.Ю. Нужний придбав спортивний лук і при першій нагоді (здебільшого в експедиціях) стріляв власноруч зробленими стрілами з мікролітичними наконечниками в «дичину» (одного разу це був дикий кабан, впольований відповідно до купленої ліцензії, іншого — померле на колгоспній фермі теля або коза), фіксуючи цілий ряд особливостей — глибину проникнення різних типів

мікролітів у тіло тварини, характер пошкоджень на мікролітах і кістках. Під час цих експериментів відбувалося накопичення еталонних зразків пошкоджених знарядь і кісток. Усе це супроводжувалося замірами, записами, які потім використовувалися як обґрунтування певних висновків і реконструкцій (Нужний 1992, 94-104).

У 1980—1982 рр. Д.Ю. Нужний служив у лавах радянської армії. Навчання відбувалося в м. Самарканд, а проходження служби — у Подніпров'ї (м. Дніпропетровськ). Навіть у цих специфічних умовах не припинялася археологічна діяльність молодого науковця. Він розповідав, як у Самарканді в строю на пішому марші збирав на дорозі фрагменти кераміки, отримуючи тумаки від тих, хто йшов позаду, а в Дніпропетровську ходив у «самоволки», під час яких здійснював археологічні розвідки. Результатом було обстеження раніше відомих та відкриття нових мезолітичних і неолітичних пам'яток у Надпоріжжі. Повернувшись з армії Дмитро Юрійович продовжив роботу в Інституті археології й навчання в університеті.

У 1984 р. Д.Ю. Нужний вступив до цільової аспірантури Інституту археології АН СРСР (м. Москва), яку він проходив під керівництвом д.і.н. Л.В. Кольцова. Кандидатську дисертацію «Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части СССР (особенности морфологии и функционального назначения)» було захищено в 1988 р. у Києві. Саме цій проблематиці присвячена більшість публікацій, які надруковані в 1980—1990-ті рр. як у вітчизняних (Нужний 1981, 1980, 1984, 1990а, 1991) так і в закордонних (Nuzhnyi 1989, 1990b, 1993) виданнях.

Дослідження з цієї проблематики Дмитро Юрійович узагальнив у монографії «Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці», що вийшла друком у видавництві «Наукова думка» в 1992 р. (Нужний 1992). В ній ґрунтовно висвітлено історію вивчення мікролітичної техніки. За матеріалами опорних пам'яток кам'яної доби України викладені та узагальнені основні тенденції розвитку морфології мікролітів. Значне місце в роботі приділене обґрунтуванню засобів виготовлення та способів застосування мікролітів у металевій зброї мисливців кам'яної доби України завдяки широкому використанню експериментально-трасологічних методів вивчення стародавніх знарядь праці (застосування «мікрорізевої техніки», експерименти з моделювання процесів пошкодження мікролітичних наконечників та реконструкція їхнього вжитку). Власні спостереження та реконструкції етапів розвитку й технічного вдосконалення мікролітичної зброї за кам'яної доби дослідник проілюстрував археологічною та етнографічною інформацією про знахідки мікролітів у держаках знарядь, в кістках людей і тварин, наскельними зображеннями. Він зробив висновок

Д. Нужний (справа) та К. Гаврилов на розкопках Амвросіївського кістковища бізонів, 1988 рік (фото В. Кесар).

D. Nuzhnyi (right) and K. Gavrilov on excavations of the Bison bone bed of Ambrosiivka, 1988 (photo by V. Kesar).

про те, що використання різних технологічних принципів виготовлення мікролітів дозволяло різко підвищувати ефективність дії металевій мисливської зброї, що сприяло інтенсивному вибиранню дичини й поглибленню кризи мисливської економіки та прискорювало перехід до відтворювальних форм господарства (Нужний 1992: 174).

Монографія повною мірою відобразила високий професійний рівень дослідника, його здатність створювати нове знання, використовуючи нестандартні, новаторські, підходи до вирішення наукових питань. Ця робота на багато років випередила аналогічні зарубіжні дослідження. Підтвердженням її актуальності є друге доповнене перевидання «Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців» (Нужний 2008), у якій автор виклав нові дані про знахідки мікролітичних наконечників у кістках людей і тварин, у держаках чи наконечниках металевій мисливській зброї. Дослідник також доповнив книгу новими даними експериментів по використанню мікролітичних наконечників і наскельними зображеннями зі сценами полювання з використанням мікролітичних нако-

Д. Нужний (у центрі), Л. Залізник (зліва) та Л. Бінфорд (справа). Амвросіївка, польовий семінар радянсько-американського симпозіуму «Верхньопалеолітичні — палео-індіанські адаптації», 1989 р. (фото В. Кесар).

D. Nuzhnyi (in the center), L. Zaliznyak (left) and L. Binford (right) Amvrosievka, a field seminar of Soviet-American Symposium «Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations», 1989 (photo by V. Kesar).

нечників в Африці й Азії. Додаткові матеріали, на думку автора, підтверджують його попередні висновки про високу функціональну ефективність мікролітичних наконечників впродовж кам'яної доби в Старому Світі й Австралії, що зрештою призвело до кризи мисливської економіки та зумовило перехід до відтворювальних форм господарства в кінці неоліту — енеоліті на більшості території Старого Світу (Нужний 2008: 301).

На початку 1990-х рр., із падінням «залізної завіси», Дмитро Юрійович одним з перших співробітників Інституту археології НАН України почав активно співпрацювати із зарубіжними вченими, брати участь у багатьох конференціях за кордоном, став відомим дослідником за межами колишнього СРСР.

У 1992—1994 рр. Д.Ю. Нужний займав посаду вченого секретаря Інституту археології НАН України, брав активну участь у розробці його Статуту.

З 1994 р. Дмитро Юрійович працював на посаді старшого наукового співробітника відділу археології кам'яного віку. З початку 1990-х рр. він активно долучився до вивчення верхньопалеолітичної проблематики, досліджував низку верхньопалеолітичних стоянок: Ворона 3, Семенівка 2 і 3, Велика Бугаївка, Шоломки, Межиріч, Бармаки, Збитенка та ін. Брав участь у багатьох міжнародних конгресах і конференціях в Україні та за кордоном, активно публікувався та керував міжнародними науковими проектами. Під його

керівництвом захистили дисертації археологи С.А. Теліженко з м. Луганськ й А. Ярошевич з м. Хайфа (Ізраїль).

Одним із важливих напрямків наукової діяльності Дмитра Юрійовича впродовж останніх 10—15 років було дослідження техніко-типологічної варіабельності та періодизації гравецьких та епігравецьких пам'яток України. Саме цій проблематиці присвячена його остання велика монографія «Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)», яка вийшла друком наприкінці 2015 р. (Нужний 2015).

Роботу присвячено аналізу комплексів крем'яних виробів низки найвиразніших гравецьких та епігравецьких пам'яток Західної і Північної України, а також прилеглих територій Росії, Білорусі, Молдови і Румунії. У ній усебічно розглянуті питання специфіки крем'яних комплексів верхньопалеолітичних пам'яток регіону, їхне

датування та особливості господарства давніх мисливців на мамонтів.

Д. Нужний із луком. Межиріч, 2007 р. (фото С. Теліженка).

D. Nuzhnyi with a bow. Mezhyrich, 2007 (Photo by S. Telizhenko).

Учасники конференції «Взаємодія людина — природне оточення наприкінці верхнього палеоліту в Україні» (Париж, 2008). Сидять: Д. Нужний (у центрі), М. Комар, С. Пеан, Д. Дрюкер, Д. Ступак (зліва), О. Кротова, М.-А. Джулієн, М. Галстова-Лазнічкова (справа); стоять (зліва направо): Л. Маркьор, М. Пату-Маріс, Л. Крепін, Е. Робер, С. Прат, П. Езартс, О. Лозовська, В. Лозовський, Л. Рековець, О. Яневич, В. Присяжнюк, Н. Корнієць, П. Шидловський, В. Лабретон, Х. Валадас (фото С. Пеана).

Participants of the conference «Human — environment interactions at Late Upper Palaeolithic in Ukraine» (Paris, 2008). Sitting: D. Nuzhnyi (center), M. Komar, S. Péan, D. Drucker, D. Stupak (left), O. Krotova, M.-A. Julien, M. Galetová-Lázničková (right); standing (left to right): L. Marquer, M. Patou-Mathis, L. Crépin, E. Robert, S. Prat, P. Haesarts, O. Lozovska, V. Lozovsky, L. Rekovets, O. Yanevich, V. Prisiazhniuk, N. Korniets, P. Shydlovskiy, V. Labreton, H. Valladas (photo by S. Péan).

У монографії представлені результати опрацювання автором колекцій низки відомих пам'яток, досліджених у 1950—1960-і рр., які досі були опубліковані не досить повно або й не публікувалися взагалі (Радомишль, Пушкарі, Мізин, Фастів, Добранічівка, Молодове 1, 5, Гінці, Межиріч). Також до наукового обігу залучені матеріали пам'яток, досліджених особисто автором на Волині (Бармаки), на Овруцькому кряжі (Овруч, Шоломки) та в Середньому Подніпров'ї (Семенівка 2, 3, Велика Бугаївка).

Зважаючи на «ступінь спорідненості типологічного набору крем'яних знарядь», Д.Ю. Нужний розподілив їх на хронологічні групи, що відповідають ранньому, середньому та пізньому періодам розвитку верхнього палеоліту. За географічним принципом пам'ятки віднесені до п'яти територіальних груп: середньодністровської, овруцької, середньодніпровської, деснянської та надпорізької. З-поміж них овруцька група є абсолютно новою, виділеною на матеріалах пам'яток, нещодавно досліджених автором.

Зберігає актуальність запропонована в книжці схема періодизації та техніко-типологічної варі-

абельності крем'яних комплексів доби верхнього палеоліту регіону. Хронологічний поділ пам'яток значною мірою базується на серіях абсолютних дат. Враховані також геолого-стратиграфічні дані.

Техніко-типологічну варіабельність комплексів пам'яток ранньої і середньої пори верхнього палеоліту регіону дослідник представив як східний гравет середньодністровського типу та індустрії типу Радомишль і Пушкарі Середнього Подніпров'я.

Особливу увагу автор приділив аналізу численних у досліджуваному регіоні епіграветських матеріалів. Визнаючи наявність «локальних версій епігравету», він заперечив можливість їхньої інтерпретації як археологічних культур у традиційному для вітчизняного палеолітознавства розумінні останніх, як «матеріальних свідчень існування давніх етнічних утворень». Висловивши думку про можливість об'єднання епіграветських пам'яток Східної Європи в межах епіграветського технокомплексу, дослідник аргументовано розподілив їх на типи пам'яток (типи індустрій): ранній епігравет середньодністерського типу, епігравет Прикарпаття та Овруцького кряжа.

Кілька типів індустрій отримали назви за відомими пам'ятками — індустрії мізинського, межирицького та юдинівського типів, індустрія типу Журавка та Велика Бугаївка. На думку дослідника, цей термін, ілюструючи подібність та відмінність груп комплексів між собою, причини яких не завжди можна з'ясувати, у той же час не має «неминучого етнічного навантаження, властивого терміну «археологічна культура»» (Нужний 2015: 408). Монографія проілюстрована власними малюнками автора.

Загалом Дмитро Юрійович опублікував три

монографії та понад 80 статей, більшість яких являють собою осмислення та узагальнення, що виконані на високому науковому рівні. Майже половина з них надрукована в іноземних виданнях. Його дослідження пройшли апробацію на численних вітчизняних та міжнародних конференціях.

Притаманні Д.Ю. Нужному людські якості — комунікабельність, доброзичливість, готовність до співпраці, почуття гумору — робили спілкування з ним комфортним. Він мав багато друзів.

Дмитро Юрійович завжди залишиться з нами у своїх працях, наших думках та спогадах.

ЛІТЕРАТУРА

Нужний Д.Ю. 1979. Деякі питання «мікрорізцевої техніки». *Археологія* 32, 35—43.

Нужный Д.Ю. 1980. К проблеме возникновения и развития геометрических микролитов. В: Генинг В.Ф. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.* Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.). Днепропетровск: Издательство Днепропетровского университета, 38.

Нужный Д.Ю. 1981. О функциональной специализации геометрических наконечников стрел в каменном веке. В: Генинг В.Ф. (отв. ред.). *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР.* Тезисы докладов Республиканской конференции молодых ученых (Киев, апрель 1980 г.). Киев: Наукова думка, 18—19.

Нужный Д.Ю. 1984. Об использовании острий и геометрических микролитов. В: Телегин Д.Я. (отв. ред.). *Материалы каменного века на территории Украины.* Киев: Наукова думка, 23—36.

Нужный Д.Ю. 1990а. Микролитическая техника и проблема измельчения кремневых комплексов в позднем палеолите и мезолите. В: Барынкин П.П., Козин Е.В. (отв. ред.). *Проблемы древней истории Северного Прикаспия.* Тезисы докладов конференции (Куйбышев, 17—21 марта 1990 г.). Куйбышев: КГПИ, 17—19.

Нужный Д.Ю. 1991. Дистанційні мисливські знаряддя у кам'яному віці. *Археологія* (3), 3—14.

Нужный Д.Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.* Київ: Наукова думка.

Нужный Д.Ю. 1999. Эксперименты с микролитическим метательным оружием охотников эпохи финального палеолита и мезолита Крымских гор. В: Коробкова Г.Ф. (отв. ред.). *Современные экспериментально-трассологические и технико-*

технологические разработки в археологии. Первые Семеновские чтения. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 109—110.

Нужный Д.Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців.* Київ: КНТ.

Нужный Д.Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація).* Київ: Видавець Олег Філюк.

Нужный Д.Ю., Лозовский В.М. 2015. Назначение микролитов в свете экспериментально-трассологических методов изучения древних орудий труда. В: Лозовская О.В., Лозовский В.М., Гиря Е.Ю. (ред.). *Следы в истории. К 75-летию Вячеслава Евгеньевича Щелинского.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 151—162.

Nuzhnyj D. 1989. L'utilisation des microlites géométriques et non géométriques comme armatures de projectiles. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 86 (3), 88—96.

Nuzhnyi D. 1990b. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. In: Gräslund B. (ed.). *The Interpretative Possibilities of Microwear Studies.* Proceedings of the International Conference on Lithic Use Wear Analysis (15—17 February 1989, Uppsala, Sweden). Aun 14. Uppsala: Uppsala Universitet, Department of Archaeology and Ancient History, 113—124.

Nuzhnyj D. 1993. Projectile weapons and technical progress in the Stone Age. In: Anderson P. et al. (eds.). *Traces et Fonction: Les Gestes Retrouvés.* Colloque International (Liège, 8—10 décembre 1990). ERAUL 50. Liège: Université de Liège, Service de Préhistoire. 41—54.

¹ PhD, senior research fellow in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: okrotova@ukr.net

² Junior research in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: stupak17@ukr.net

REFERENCES

- Nuzhnyi, D.Yu. 1979. Deiaky pytannia «mikrorizitsevoi tekhniki». *Arkheolohiia (Archaeology)* 32, 35—43 (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1980. K probleme vzniknoveniia i razvitiia heometricheskikh mikrolitov. In: Heninh, V.F. (ed.). *Arkheolohicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 hh. Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheolohii AN USSR (Dnepropetrovsk, aprel 1980 h.) (Archaeological Research in Ukraine in 1978—1979. Abstracts of the XVIII Conference of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (Dnepropetrovsk, April 1980))*. Dnepropetrovsk: “Izdatelstvo Dnepropetrovskoho universiteta” Publ., 38 (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1981. O funktsionalnoi spetsializatsii heometricheskikh nakonechnikov strel v kamennom veke. In: Heninh, V.F. (ed.). *Aktualnye problemy arkheolohicheskikh issledovani v Ukrainской SSR. Tezisy dokladov Respublikanskoi konferentsii molodykh uchenykh (Kiev, aprel 1980 h.) (Actual Problems of Archaeological Research in the Ukrainian SSR. Abstracts of the Reports of the Republican Conference of Young Scientists (Kyiv, April 1980))*. Kyiv: Naukova dumka, 18—19 (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1984. Ob ispolzovanii ostrii i heometricheskikh mikrolitov. In: Telehin, D.Ya. (ed.). *Materialy kamennogo veka na territorii Ukrainy (Materials of the Stone Age on the Territory of Ukraine)*. Kyiv: “Naukova dumka” Publ., 23—36 (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1990a. Mikroliticheskaia tekhnika i problema izmelchaniia kremnevykh kompleksov v pozdnem paleolite i mezolite. In: Barynkin, P.P., Kozin, Ye.V. (eds). *Problemy drevnei istorii Severnogo Prikaspiia. Tezisy dokladov konferentsii (Kuibyshev, 17—21 marta 1990 h.) (Problems of the Ancient History of the Northern Caspian Region. Abstracts of the Conference (Kuibyshev, March 17—21, 1990))*. Kuibyshev: “KHPI” Publ., 17—19 (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1991. Dystantsiini myslyvski znariaddia u kamianomu vitsi. *Arkheolohiia (Archaeology)* (3), 3—14 (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi (The Development of Microlithic Technology in the Stone Age)*. Kyiv: “Naukova dumka” Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1999. Eksperimenty s mikroliticheskimi metalnymi oruzhiem okhotnikov epokhi finalnogo paleolita i mezolita Krymskikh hor. In: Korobkova, H.F. (ed.). *Sovremennyye eksperimentalno-trasolohicheskie i tekhniko-tekhnolohicheskie razrabotki v arkheolohii. Pervyye Semenovskie chteniia. Tezisy dokladov. (Modern Experimental-trasological and Technical-technological Developments in Archeology. The First Semenov Readings. Theses of Reports)*. St. Petersburg: Institute for History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, 109—110 (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi. Udoskonalennia zbroy pervisnykh myshlytsiv (The Development of Microlithic Technology in the Stone Age. Improvement of Weapons of Primitive Hunters)*. Kyiv: “KNT” Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia) (Upper Paleolithic of Western and Northern Ukraine (technical and typological variability and periodization))*. Kyiv: “Vydavets Oleh Filiuk” Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu., Lozovskii, V.M. 2015. Naznachenii mikrolitov v svete eksperimentalno-trasolohicheskikh metodov izucheniia drevnikh orudii truda. In: Lozovskaia, O.V., Lozovskii, V.M., Hiria, E.Yu. (eds.). *Sledy v istorii. K 75-letiiu Viacheslava Yevhenevicha Shchelinskogo (Traces in History. To the 75th Anniversary of Vyacheslav Evgenievich Schelinsky)*. St. Petersburg: Institute for History of Material Culture, the Russian Academy of Science, 151—162 (in Russian).
- Nuzhnyi, D. 1989. L'utilisation des microlites géométriques et non géométriques comme armatures de projectiles. *Bulletin de la Société Préhistorique Française (Bulletin of the French Prehistoric Society)* 86 (3), 88—96 (in French).
- Nuzhnyi, D. 1990b. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. In: Gräslund, B. (ed.). *The Interpretative Possibilities of Microwear Studies. Proceedings of the International Conference on Lithic Use Wear Analysis (15—17th February 1989, Uppsala, Sweden)*. Aun 14. Uppsala: Uppsala University, Department of Archaeology and Ancient History, 113—124.
- Nuzhnyi, D. 1993. Projectile weapons and technical progress in the Stone Age. In: Anderson, P. et al. (eds.). *Traces et Fonction: Les Gestes Retrouvés. Colloque International (Liège, 8—10 décembre 1990) (Traces and Function: The Recovered Gestures. International Conference (Liege, 8—10 December 1990))*. ERAUL 50. Liege: University of Liege, Prehistory Department, 41—54.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДМИТРА ЮРІЙОВИЧА НУЖНОГО

Автореферат дисертації та монографії

1988

Нужный Д.Ю. 1988. *Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части СССР (Особенности морфологии и функционального назначения)*. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев.

1992

Нужный Д.Ю. 1992. *Развиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

2008

Нужный Д.Ю. 2008. *Развиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.

2015

Нужный Д.Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Статті та тези конференцій

1979

Нужный Д.Ю. 1979. Деякі питання «мікрорізцевої техніки». *Археологія* 32, 35—43.

1980

Нужный Д.Ю. 1980. К проблеме возникновения и развития геометрических микролитов. В: Генинг В.Ф. (отв. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.* Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.) Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского ун-та, 38.

Залізняк Л.Л., Нужный Д.Ю. 1980. Неолітична стоянка Приб'їрськ 3. *Археологія* 35. 111—113.

1981

Нужный Д.Ю. 1981. О функциональной специализации геометрических наконечников стрел в каменном веке. В: Генинг В.Ф. (отв. ред.). *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. Тезисы докладов Республиканской конференции молодых ученых. Киев: Наукова думка, 18—19.

1984

Нужный Д.Ю. 1984. Об использовании острий и геометрических микролитов. В: Телегин Д.Я. (отв. ред.). *Материалы каменного века на территории Украины*. Киев: Наукова думка, 23—36.

1986

Нужный Д.Ю. 1986. О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье. В: Станко В.Н. (отв. ред.). *Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, 26—36.

1987

Нужный Д.Ю. 1987. О двух тенденциях в формировании каменных орудий труда. В: Максимов Е.В. (отв. ред.). *VI Республиканская конференция молодых археологов по актуальным проблемам историко-археологических исследований*. Тезисы докладов. Киев: Наукова думка, 117—119.

Балакин С.А., Нужный Д.Ю. 1987. Геометрические микролиты и проблема археологических признаков кризиса охотничьего хозяйства. В: Максимов Е.В. (отв. ред.). *VI Республиканская конференция молодых археологов по актуальным проблемам историко-археологических исследований*. Тезисы докладов. Киев: Наукова думка, 18—20.

Нужный Д.Ю., Яневич А.А. 1987. О хозяйственной интерпретации памятников кукурекской культурной традиции. *Краткие сообщения Института археологии СССР* 189, 38—41.

1989

Нужный Д.Ю. 1989. О своеобразии памятников кукурекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье. В: Бибииков С.Н. (отв. ред.). *Каменный век: памятники, методика, проблемы*. Киев: Наукова думка, 145—154.

Nuzhnyj D. 1989. L'utilisation des microlites géométriques et non géométriques comme armatures de projectiles. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 86 (3), 88—96.

1990

Балакин С.А., Нужный Д.Ю. 1990. Хозяйственно-экономическое развитие в голоцене и проблема археологических критериев мезолита В: Неприца В.И. (отв. ред.). *Каменный век на территории Украины: Некоторые аспекты хозяйства и этнокультурных связей*. Киев: Наукова думка, 90—101.

Нужный Д.Ю. 1990. Микролитическая техника и проблема измельчения кремневых комплексов в позднем палеолите и мезолите. В: Барынкин П.П., Козин Е.В. (отв. ред.). *Проблемы древней истории Северного Прикаспия*. Тезисы докладов конференции (Куйбышев, 17—21 марта 1990 г.). Куйбышев: КГПИ, 17—19.

Нужный Д.Ю. 1990. Виды повреждений на вкладышевых микролитических деталях металлических орудий в позднем палеолите. В: Эрдниев У.Э. (ред.). *Вопросы археологии юга Восточной Европы*. Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 14—27.

Nuzhnyi D. 1990. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. In: Gräslund B. (ed.). *The Interpretative Possibilities of Microwear Studies*. Proceedings of the International Conference on Lithic Use Wear Analysis (15—17th February 1989, Uppsala, Sweden). Aun 14. Uppsala: Uppsala Universitet, Department of Archaeology and Ancient History, 113—124.

1991

Нужный Д.Ю. 1991. Дистанційні мисливські знаряддя у кам'яному віці. *Археологія* (3), 3—14.

1992

Нужний Д.Ю. 1992. Мікролітизація комплексів у культурах кам'яного віку. В: Паньков С.В. (відп. ред.). *Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, 8—22.

Нужний Д.Ю. 1992. Засідання Вченої ради ІА АНУ. *Археологія* (3), 158.

1993

Nuzhnyi D. 1993. Projectile weapons and technical progress in the Stone Age. In: Anderson P. et al. (eds.). *Traces et Fonction: Les Gestes Retrouvés*. Colloque International (Liège, 8—10 décembre 1990). ERAUL 50. Liège: Université de Liège, Service de Préhistoire. 41—54.

Нужний Д.Ю. 1994. Пізньопалеолітична стація Ворона 3 на Дніпровських порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи. *Археологический альманах* 3, 204—216.

1995

Balakin S., Nuzhnyi D. 1995. The origin of graveyards: the influence of landscape elements on social and ideological changes in prehistoric communities. *Préhistoire européenne* 7, 191—202.

1997

Нужний Д.Ю. 1997. Проблеми сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу. *Археологія* (2), 3—23.

1998

Нужний Д.Ю. 1998. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини* 2, 72—90.

Nuzhnyi D. 1998. The Ukrainian Steppe as a region of intercultural contacts between atlantic and mediterranean zones of european Mesolithic. *Baltic-Pontic Studies* 5, 102—119.

Нужний Д. 1998. Експерименти з використання вкладеної металеві зброї пізньопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* ССXXXV, 70—92.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. 1998. Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка III у басейні Трубежу в 1997—1998 рр. В: Козак Д.Н., Гаврилюк Н.О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, 115—118.

Нужний Д.Ю., Радієвська Т.М. 1998. Пізньопалеолітичне місцезнаходження Семенівка I (з нових надходжень до НМІ України). В: Ковтанюк Н.Г. (відп. ред.). *До 100-річчя Національного музею історії України*. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв. Київ: Національний музей історії України, 38—42.

Nuzhnyi D. 1998. The preliminary results of experiments with Aurignacian split based points production, hafting and usage. *Préhistoire européenne* 13, 117—132.

1999

Nuzhnyi D. 1999. Technology of projectile points on blades: some aspects of origin and fate. In:

Kozłowski S.K., Gurba J., Zaliznyak L. (eds.) *Tanged points cultures in Europe*. Read at the International Archaeological Symposium (Lublin, September, 13—16, 1993) (Lubelskie Materiały Archeologiczne XIII). Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press, 194—201.

Нужний Д.Ю. 1999. Мікролітична металеві зброя фінальнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму. *Археологія* (1), 5—24.

Нужний Д.Ю. 1999. Нові пізньопалеолітичні матеріали Дніпровського Надпоріжжя у світлі проблеми культурно-хронологічного поділу епіграветських пам'яток. *Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток* 1, 141—154.

Нужний Д. 1999. Эксперименты с микролитическим метательным оружием охотников эпохи финального палеолита и мезолита Крымских гор. В: Коробкова Г.Ф. (отв. ред.) *Современные экспериментально-трассологические и технико-технологические разработки в археологии*. Первые Семеновские чтения. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 109—110.

Нужний Д.Ю., Радієвська Т.М. 1999. Комплекси Семенівських пізньопалеолітичних стоянок та особливості весняно-літніх пам'яток епіграветських мисливців. В: Ковтанюк Н.Г. та ін. (ред.). *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи*. Матеріали ювілейної міжнародної наук.-практичної конференції до 100-річчя Національного музею історії України. Київ: Емма, 61—62.

2000

Нужний Д.Ю. 2000. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія* (2), 37—56.

Nuzhnyi D. 2000. Development of Microlithic Projectile Weapons in the Stone Age. In: Bellier C., Cattelain P., Otte M. (eds.). *La chasse dans la Préhistoire / Hunting in Prehistory*. Actes du Colloque international de Treignes (3—7 octobre 1990, Bruxelles). Anthropologie et Préhistoire 111. ERAUL 51. Liège: Université de Liège; Bruxelles: Société royale belge d'Anthropologie et de Préhistoire — Service de Préhistoire; Treignes-Viroinval: Centre d'Etudes et de Documentation Archéologiques, 93—101.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. 2000. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки 3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури в Середньому Подніпров'ї. *Археологический альманах* 9, 123—136.

2001

Nuzhnyi D.Yu., Kornietz N.L. 2001. The Mezhrich: a distinct type of Epigravettian industry in the Eastern Europe and different variants of seasonal adaptations of sites. In: Bonenfant P.-J., Bourgeois J., Otte M. (eds.). *XIV Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistorique* (2—8 septembre 2001, Liège, Belgique). Pre-actes. Liège: Université de Liège.

Нужний Д.Ю. 2001. Дистанційна зброя і свідомість збройних сутичок населення кам'яного віку. *Військово-історичний альманах* 1 (2), 82—103.

Нужный Д.Ю., Ступак Д.В. 2001. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация эпиграветтских охотников на мамонта Северной Украины. В: Манушина Т.Н. и др. (ред. кол.). *Каменный век европейских равнин*. Материалы международной научной конференции (Сергиев Посад, 1—5 июля 1997 г.). Сергиев Посад: Сергиево-Посадский историко-художественный музей-заповедник; Подкова, 51—75.

Нужный Д. 2001. Пізньопалеолітичні пам'ятки південної Київщини та їх сезонна і господарча специфіка. *Прес-музей (Фастівський державний краєзнавчий музей)* 10—11, 20—29.

2002

Nuzhnyi D. 2002. Assemblages of Three Epigravettian Sites in the Middle Dnieper Basin: A Case of Variability of Residential Patterns of Mammoth Hunters During the Warm Season. In: Sinitsyn A.A., Sergin V.Ya., Hoffecker J.F. (eds.). *Trends in the Evolution of the East European Paleolithic. Kostenki in the context of the Palaeolithic of Eurasia* (Proceedings of Kostenki Expedition IHMC RAS 1). St.-Petersburg: IHMC RAS, 123—137.

Нужный Д.Ю. 2002. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їхнє місце серед епіграветтських комплексів Середнього Дніпра. *Кам'яна доба України* 1, 57—81.

2003

Нужный Д.Ю. 2003. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове V та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації. *Vita Antiqua* 5—6, 20—38.

Нужный Д.Ю., Пясецький В.К. 2003. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України* 2, 58—74.

Komar M.S., Kornietz N.L., Nuzhnyi D.Yu., Pean S. 2003. Mezhirich Upper Paleolithic site: the reconstruction of environmental conditions of the late Pleistocene and human adaptation in the Middle Dnieper basin (Northern Ukraine). *Кам'яна доба України* 4, 262—277.

2004

Кротова О.О., Нужный Д.Ю., Кракало І.В. 2004. Мозоліївське місцезнаходження доби каменю на Полтавщині. *Кам'яна доба України* 5, 204—208.

Péan S., Kornietz N.L., Nuzhnyi D.Yu. 2004. Vivre du mammoth au Paléolithique en Ukraine. *L'Homme. Pour La Science. Dossier hors-série* 43, 82—89.

Koulakovska L., Nuzhnyi D. 2004. Les armes et les outils du chasseur de mammoths. *L'Homme. Pour La Science. Dossier hors-série* 43, 90—95.

2005

Нужный Д.Ю., Демиденко Ю.Э. 2005. Проблемы верхнего палеолита Северного Причерноморья и книга И.В. Сапожникова «Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины». *Stratum Plus* 2003—2004 (1), 507—523.

Нужный Д.Ю. 2005. Дистанційна зброя і свідчення збройних сутичок населення кам'яного віку.

В: Уткін О.І. (ред.). *Нариси з воєнної історії давньої України*. Київ: НДЦ гуманітарних проблем ЗСУ, 31—52.

2006

Nujniy D.Yu. 2006. The latest Epigravettian assemblages of the middle Dnieper basin (Northern Ukraine). *Archaeologia Baltica* 7, 58—93.

Péan S., Kornietz N.L., Nuzhnyi D. 2006. Wohnen in Knochenhöhlen. *Spektrum der Wissenschaft. Spezial* (1), 64—71.

2007

Нужный Д.Ю., Кротова О.О. 2007. Мисливська метальна зброя з Амвросіївського кістковища. *Кам'яна доба України* 10, 92—101.

2008

Nujniy D. 2008. The Epigravettian variability of the middle Dnieper river basin. В: Кулаковська Л.В., Кононенко О.М. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні*. (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Київ: Корвін-Пресс, 96—134.

2009

Нужный Д.Ю., Шидловський П.С. 2009. Індустріальна варіабельність господарських об'єктів першого житла Межиріцького верхньопалеолітичного поселення. *Археологический альманах* 20, 203—218.

Nujniy D. 2009. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine. *Quartär* 56, 159—174.

Шидловський П.С., Нужный Д.Ю., Пеан С. 2009. Первісне суспільство на території Середнього Подніпров'я: дослідження палеолітичного поселення мисливців на мамонтів Межиріч (Черкаська обл.). Археологічна експедиція, наукові дослідження. В: Григорук В.І. (ред.). *Наукові розробки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ч. 2: Соціогуманітарні науки*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 30—31.

2010

Péan S., Nuzhnyi D., Shydlovski P., Stupak D. 2010. Last mammoth and subsistence activities at Late Upper Palaeolithic in Central and Northern Ukraine. *Quaternaire Hors-série* 3, 140—141.

Péan S., Drucker D., Bocherens H., Haesaerts P., Valladas H., Stupak D., Nuzhnyi D. 2010. Palaeoecological characterisation of the mammoth steppe at Final Pleistocene in Central Ukraine from zooarchaeology, stable isotope analyses and direct radiocarbon dating. *EGU General Assembly 2010, held 2—7 May, 2010 in Vienna, Austria* (Geophysical Research Abstracts 12). Available at: <http://meetingorganizer.copernicus.org/EGU2010/EGU2010-13991.pdf> (Accessed 15.09.2016).

Yaroshevich A., Kaufman D., Nuzhnyi D., Bar-Yosef O., Weinstein-Evron M. 2010. Design and performances of microlith implemented projectiles during the Middle and the Late Epipaleolithic of the Levant: experimental and archaeological evidence. *Journal of Archeological Science* 37 (2), 368—388.

2011

Євтушенко О.І., Нужний Д.Ю. 2011. Крем'яний комплекс шару «0» палеолітичної стоянки Карабай I (Східний Крим). *Археологический альманах* 21, 52—68.

Нужний Д.Ю., Шидловський П.С. 2011. Первое жилище межиричского верхнепалеолитического поселения: индустриальная вариабельность содержимого хозяйственных объектов. В: Гаврилов К.Н. (ред.). *Сборник статей в честь 60-летия Хизри Амирхановича Амирханова*. Москва: Таус, 321—347.

Nuzhnyi D. 2011. Experiments with projectile points of Upper Palaeolithic and Mesolithic industries of Ukraine. *Multidisciplinary Scientific Approaches to the Study of Stone Age Weaponry*. Pre-acts of International conference (Mainz, 19—22 September 2011). Available at: <http://stoneageweaponry.files.wordpress.com/2011/08/abstracts.pdf> (Accessed 15.09.2016).

Khlopachev G., Nuzhnyi D., Giryа E.Y. 2011. Results of experimental use of mammoth ivory projectile points of Upper Palaeolithic forms. In: *Multidisciplinary Scientific Approaches to the Study of Stone Age Weaponry*. Pre-acts of International conference (Mainz, 19—22 September 2011). Available at: <http://stoneageweaponry.files.wordpress.com/2011/08/abstracts.pdf> (Accessed 15.09.2016).

2012

Шидловський П.С., Нужний Д.Ю., Пеан Ст., Прядко Д.Ю. 2012. Дослідження пізньопалеолітичного поселення Межирич. В: Козак Д.Н. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ; Луцьк: «Волинські старожитності», 474—475.

Marquer L., Lebreton V., Otto T., Valladas H., Haesaerts P., Messager E., Nuzhnyi D., Péan S. 2012. Charcoal scarcity in Epigravettian settlements with mammoth bone dwellings: the taphonomic evidence from Mezhyrich (Ukraine). *Journal of Archaeological Science* 39 (1), 109—120.

Нужний Д.Ю., Хлопачев Г.А. 2012. Результаты экспериментального использования метательных острий из бивня мамонта верхнепалеолитических форм. *Замятнинский сборник* 4, 69—82.

2013

Шидловський П.С., Нужний Д.Ю., Пеан Ст., Семенова А.А. 2013. Дослідження господарських об'єктів Межирицької стоянки. В: Козак Д.Н. (гол. ред.) *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* Київ; Луцьк: Волинські старожитності, 368—370.

2014

Нужний Д.Ю. 2014. Крем'яний комплекс другого житла верхньопалеолітичного поселення Межирич. *Археологічний альманах* 31, 69—80.

Нужний Д.Ю., Праслов Н.Д., Саблин М.В. 2014. Первый случай подтверждения успешной охоты на мамонта в Европе (Костенки 1, Россия).

Свод археологических источников Кунсткамеры 4, 108—117.

Шидловський П.С., Нужний Д.Ю., Пеан С. 2014. Производственный инвентарь участка культурного слоя на юг от первого межиричского жилища. *Археологічний альманах* 31, 51—68.

Шидловський П.С., Нужний Д.Ю., Пеан Ст. 2014. Дослідження ділянки на південь від першого межирицького житла. В: Козак Д.Н. (гол. ред.) *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.* Київ: ІА НАНУ, 266—268.

2015

Нужний Д.Ю., Лозовский В.М. 2015. Назначение микролитов в свете экспериментально-трассологических методов изучения древних орудий труда. В: Лозовская О.В., Лозовский В.М., Гиря Е.Ю. (ред.). *Следы в истории. К 75-летию Вячеслава Евгеньевича Щелинского*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 151—162.

Шидловський П.С., Нужний Д.Ю., Пеан Ст., Лизун О.М. 2015. Дослідження господарської ями № 6 на Межирицькій стоянці. В: Болтрик Ю.В. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.* Київ: «Стародавній світ», 259—261.

Nuzhnyi D., Shydlovskiy P. 2015. Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation № 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine. *L'anthropologie* 119 (4), 394—416.

Péan S., Nuzhnyi D., Prat S. 2015. Hommes et environnements au Paléolithique supérieur en Ukraine: introduction aux recherches interdisciplinaires menées sur le site de Mezhyrich. *L'anthropologie* 119 (4), 349—354.

Haesaerts P., Péan S., Valladas H., Damblon F., Nuzhnyi D. 2015. Contribution à la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine). *L'anthropologie* 119 (4), 364—393.

2016

Пеан С., Нужний Д., Шидловський П. 2016. Використання великих ссавців на епіграветських стоянках Семенівка 1, 2, 3 та Межирич. В: Шидловський П.С. (відп. ред.). *Людина та ландшафт: Географічний підхід в первісній археології*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (3—5 лютого 2016, Київ, Україна). Київ: «Стародавній Світ», 45.

Нужний Д.Ю. 2016. Уникальная находка ребра мамонта с застрявшим кремневым наконечником со стоянки Костенки 1. В: Хлопачев Г.А. (отв. ред.). *Верхний палеолит: образы, символы, знаки*. Каталог предметов искусства малых форм и уникальных находок верхнего палеолита из археологического собрания МАЭ РАН. Санкт-Петербург: Экстрапринт, 354—355.

2017

Нужний Д.Ю., Шидловський П.С., Лизун О.М. Семенівські верхньопалеолітичні стоянки в контексті епігравету Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України* 17—18, 16—47.

Упорядкував Д.Л. Гаскевич

УДК: 903.4 (477) «632»

**Нужний Д.Ю., Шидловський П.С.,
Лизун О.М.***

СЕМЕНІВСЬКІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ В КОНТЕКСТІ ЕПІГРАВЕТУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

**Nuzhnyi D.Yu., Shydlovskiy P.S.,
Lyzun O.M.**

UPPER PALAEOLITHIC SITES OF SEMENIVKA IN THE CONTEXT OF EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNIEPER AREA

У статті наведено повну, враховуючи останні дослідження, статистику крем'яних та фауністичних комплексів Семенівських стоянок і подано господарську та культурну інтерпретацію пам'яток у контексті епіграветської індустрії Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: Україна, Середнє Подніпров'я, палеоліт, епігравет, Семенівський комплекс стоянок, крем'яний інвентар, техніко-типологічний аналіз.

Розташування та історія дослідження

Верхньопалеолітичні стоянки Семенівка 1, 2 та 3 (50° 14' N, 31° 34' E) знаходяться за чотирі кілометри на схід від с. Семенівка (Баришівський р-н Київської обл.) та в 70 км на південний схід від Києва (рис. 1, 2). Пам'ятки розташовані на північному схилі шести-двадцяти метрового мису лесової тераси, що обмежена лівим берегом невеликої балки, протяжністю вісім кілометрів. Ця балка впадає в долину р. Трубіж (лівий доплив Дніпра) за два кілометри від місця злиття Трубежа з його лівою притокою Недрою.

Пам'ятка Семенівка 1 розташовувалася на нижній частині північного схилу мису, близько шести метрів над сучасним тальвегом балки. Стоянка виявлена засновниками Баришівського краєзнавчого музею В.С. Костенко та Ю.В. Костенко в 1984 р. (Костенко 2015). Пам'ятка була повністю досліджена в ході рятувальних розкопок Д.Я. Телегіним, Ю.Г. Колосовим та Д.Ю. Нужним.

Семенівка 2 була виявлена протягом того ж польового сезону, але досліджена Д.Ю. Нужним у 1992—1996 та 1999 рр. Ця пам'ятка розташована за 200 м на південний схід від Семенівки 1, також на північному схилі того ж мису, але топографічно вище (11 м над сучасним тальвегом балки) на лесовій терасі і за 150 м від краю вододільного плато. Ця ділянка лесового плато між Трубежем та Супоєм (20 м висотою над тальвегом балки) є найвищою вододільною точкою в окрузі 25 км² у місці сходження долин Дніпра, Трубежа та Недри. За 500 м на північний схід від стоянки, на плато розташована відома курганна група бронзового —

раннього залізного віків «Вибла Могила», яка також асоціюється з найвищою точкою в окрузі (132 м над рівнем моря) (рис. 2).

Пам'ятка Семенівка 3 була виявлена Д.Ю. Нужним у 1996 р. та досліджувалася протягом наступних трьох років. У польові сезони 2004—2008 рр. було продовжено дослідження стоянки Кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (П.С. Шидловський). Пам'ятка розташовується за 50 м на схід від Семенівки 2 у напрямку до краю плато, у підніжжі згаданої курганної групи. У розвідковому шурфі площею 2,0 м², закладеному між цими стоянками не виявлено жодних культурних решток палеолітичного часу. Периферійні ділянки стоянки залишаються неповністю розкопаними до сьогодні.

Лівобережжя Київського Подніпров'я є досить показовим із точки зору палеогеографії. Пізньопалеолітичні стоянки на лівобережжі прив'язані до найвищої лесової тераси Дніпра. У межиріччі Дніпра та Трубежа ця тераса цілком відсутня, натомість яскраво виражена на лівому березі Трубежа, де, поблизу найвищої точки в межиріччі Трубежа й Супою і розташовуються Семенівські стоянки. Нижче за течією ця тераса робить вигин у бік долини Супою, навпроти якого, на лівому березі цієї річки, розташована стоянка Добранічівка, і виклинюється в долину Дніпра в районі с. Гельмязів.

З нашої точки зору, протяжність цієї тераси з Подесення, через Трубіж до Супою, фіксує корінний лівий берег пра-Дніпра, на якому і розташовані пізньопалеолітичні стоянки Семенівка 1—3, Добранічівка та нові місцезнаходження, відкриті нещодавно в районі с. Безпальче Драбівського району Черкаської обл. — Шлях І та Паламарі І (рис. 1, 3—5). Окрім того, на протилежному краю того ж плато, на якому розташовані Семенівські

* ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка; вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна; pav.shy@gmail.com

ЛИЗУН Олександр Миколайович — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка; вул. Володимирська 60, м. Київ, 01033, Україна; oleksii.lyzun@gmail.com

стоянки, що виходить у долину Супою, нещодавно виявлено місцезнаходження мамонтової фауни (с. Кулябівка) (рис. 1, 1). Серед знайдених при прокопці колодязя кісток наявні фрагмент трубчастої кістки та хребець мамонта, що за характером решток породи на кістках, залягали в лесових відкладах.

Розташування пізньопалеолітичних місцезнаходжень, разом із Добранічівкою та Семенівськими пам'ятками на високих лівобережних терасах Супою та Трубежа дозволяє по-новому поглянути на характер заселення дніпровського лівобережжя в пізньопалеолітичну епоху. Місцезнаходження пам'яток маркують лівий корінний берег пра-Дніпра, дренаж якого в пізньому плейстоцені здійснювався із Середнього Подесення, долиною Трубежа та пониззям Супою. Таке просторове поширення технологічних комплексів пізнього палеоліту дає можливість стверджувати про наявність «коридору» між середньодніпровськими правобережними пам'ятками та пам'ятками Подесення по високій лесовій терасі пра-Дніпра (Шидловський, Лизун 2017: 128).

Семенівка 1.

Протягом 1984 р. на площі мису було досліджено 59 м² в основному розкопі та 36 м² у 12 шурфах (Телегін та ін. 1984; Телегін 1991: 3—5). Однак культурні рештки були сконцентровані на досить обмеженій площі — 9,0 м² (рис. 3) та містили деякі частини скелету бурого ведмеда (*Ursus arctos* L.) (нижню щелепу, частину тазової, три хребця, лопатку та чисельні фрагменти ребер). Неповдалік розташовувалося скупчення відібраних та ретельно складених 35 мамонтових кісток (*Mammuthus primigenius* Blum.) (п'ять бивнів, дев'ять тазових, три лопатки, чотири стегнові та передпліччя, шість променевих та сім фрагментів різних трубчастих кісток). Бивні були розміщені у верхній частині скупчення. Інші рештки мамонта (два бивні, одна лопатка, одна стегнова та один фрагмент трубчастої кістки) були виявлені поряд зі скупченням.

Фауністичні рештки супроводжувалися всього чотирма крем'яними виробами (дистальна частина ланцетоподібного вістря з притупленим краєм, кутовий різець, пластина та відщеп) (рис. 3, 1—4). Призматична пластина виявлена в скупченні мамонтових кісток. Інші крем'яні вироби виявлені в ході розчистки решток ведмеда. На фрагменті вістря не збереглася базальна частина й воно було пошкоджене діагностичним зломом від використання в якості наконечника стріли (Нужний 1992: рис. 40). Не виявлено жодних слідів вогнищ або залишків кісткового вугілля. Ці культурні рештки залягали у жовтому лесоподібному суглинку на глибині 1,2—1,5 м від сучасної поверхні, що була зруйнована внаслідок розмиву ґрунтової дороги. У численних шурфах, закладених на периферії стоянки інших знахідок не виявлено. Радіо-

вуглецевий аналіз за трубчастою кісткою ведмеда (Кі-5510), датує пам'ятку 13 600 ± 160 р. тому, що дещо молодше за Семенівку 2.

Семенівка 2.

Протягом семи років розкопок було досліджено 158 м² культурного шару в основному розкопі та у 7 шурфах (кожний по 2 м²). В основному розкопі було простежено наступна стратиграфія (рис. 4):

1. чорний голоценовий ґрунт, ораний у верхній частині (потужність 0,6—0,7 м);
2. шар перемішаного лесоподібного суглинку сильно перероблений землерийними тваринами з рештками культурного шару в жовтому лесі в нижній частині (1,2—1,4 м);
3. жовтий шаруватий лес із дрібними марганцевими та вапняковими стяжіннями та прошарками білого піску (простежено до глибини 2,0 м) в нижніх горизонтах розкопу.

Культурний шар — значно зруйнований діяльністю землерийних тварин і залягав у лесоподібному суглинку на глибині 1,5—1,65 м. Він складався з незначної кількості кісткового вугілля, крем'яних виробів, фауністичних решток, мушель молюсків, вохри та шматочків бурштину. У результаті діяльності землерийних тварин, значна частина матеріалу була переміщена вертикально і знаходилась на глибині від 0,5 м від сучасної поверхні до 2,2 м. Початкове розміщення культурного шару можливо визначити за великими мамонтовими кістками та вищою концентрацією артефактів саме на глибині 1,5—1,65 м. Лише на цій глибині спостерігалось горизонтальне положення крем'яних виробів. Абсолютне радіокарбонове датування Семенівки 2 — 14 200 ± 180 р. тому (Кі-5509), що повністю корелюється з геологічними і археологічними даними та кореспондується з датуванням найближчої пам'ятки Семенівка 1.

На стоянці не було виявлено жодних значних об'єктів із використанням кісток мамонта (жителів, вогнищ тощо). Однак, овальна концентрація (13 × 8,0 м) крем'яних виробів і, особливо, фауністичних решток та кісткового вугілля спостерігалася в центральній частині розкопу. Таким чином, площа стоянки, повністю досліджена розкопками, мала овалоподібну концентрацію розмірами приблизно 17 × 13 м та була витягнута з півночі на південь. Фактично всі фауністичні рештки (79 екз.) з цієї площі представлені виключно мамонтом (*Mammuthus primigenius* Blum.). Переважна більшість кісток сильно фрагментована і найбільші рештки представлені екземплярами 23—11 см завдовжки. Серед визначених анатомічних частин (54 екз.) значну кількість складають фрагменти ребер молодого мамонта (47 екз.). Інші частини скелета представлені одним відщепом із бивня, трьома уламками тазової, двома фрагментами трубчастих кісток та одним шматком епіфізу.

Палеозоологічний комплекс стоянки також включав 10 мушель морських молюсків (вісім *Nassa reticulata* та дві *Cyclope neritea* L.). Ці види молюсків як у верхньому плейстоцені, так і зараз, поширені виключно в басейні Чорного моря, розташованого більш ніж за 400 км на південь від місця розташування пам'ятки. Інші мушлі представлені прісноводно-морською *Theodoxus* sp. (один екземпляр), що і зараз живе в чорноморському регіоні, але в дельтових біоценозах, та три мушлі вимерлого морського молюска *Dorsanum* sp., що зустрічається у верхньоміоценових відкладах. Останні розташовані майже за 200 км на південний захід від стоянки. П'ять мушель від *Nassa reticulata* (рис. 5, 2), дві від *Cyclope neritea* (рис. 5, 1) та одна від *Theodoxus* sp. були використані для виготовлення прикрас, про що свідчать отвори різного розміру та залощені зовнішні поверхні. За слідами обробки, отвори виготовлялися шляхом розширення початкового пропилю. Одна мушля *Nassa reticulata* та всі *Dorsanum* sp. не мали отворів.

Сировиною для виготовлення крем'яних виробів слугували різні породи кременю — канівський, дніпровський моренний, сеноманський із верхніх відділів крейдової системи, причому доля першого перевищує 50 % від всіх кременів загалом. Виходи цих типів кременю зафіксовано на дніпровському правобережжі. Канівські дислокації є єдиною територією в Середньому Подніпров'ї, де зафіксована наявність первинних родовищ «канівського» кременю. Складна геологічна будова цих дислокацій, розташованих на південь від м. Канів, характеризується виходом на поверхню давніх геологічних горизонтів юрської та крейдової систем. Шар із крем'яними конкреціями залягає над темно-сірими келовейськими глинами юрської системи, підстеляє сеноманські пісковики й належить до т. зв. «шару Виржиківського», що відноситься до альбського ярусу нижнього відділу крейдової системи мезозойської групи (C₁ al) (Палієнко та ін. 1972: 12—13). Особливі умови формування цього кременю надали сировинні певних ознак, що вирізняють її від інших типів кременю. Гальки та конкреції розмірами від 5,0 см до 25 см вкриті «митою», часто пористою кіркою чорного кольору, всередині чорного кольору та з жовтуватого-коричневою підкіркою. Слід відмітити, що цей тип кременю слугував сировиною для виготовлення більшості виробів на таких пам'ятках, окрім Семенівських стоянок, як Межиріч, Гінці та Добраничівка (Шидловський 2005а: 31—39).

Крем'яний комплекс стоянки за всі роки досліджень нараховує 3780 виробів. Він складається з 199 виробів із вторинною обробкою (або 5,3 % від усіх виробів), 813 пластин, пластинок та їхніх фрагментів, 55 нуклеусів та 2713 екземплярів дебітажу (включно з 16-ма відщепами підправки площадок нуклеусів, 40 реберчастими плас-

тинами та 25 різцевими сколами). Усі пластини та вироби з них становлять 967 екземплярів, що складає 25,6% від комплексу. Серед виробів з вторинною обробкою, 154 екземпляри (або 77,3%) сформовані на пластинах та пластинках. Загалом, комплекс Семенівки 2 дуже спрощений та складається з дуже обмеженого числа типологічних категорій знарядь.

Серед 37 більш-менш морфологічно виразних нуклеусів переважають призматичні вироби 3,0—5,5 см завдовжки із двома протилежними площадками (23 екз.) та включають форми зі скісними та прямими ударними площадками. У колекції представлені також нуклеуси з однією ударною площадкою — 12 екз. Нуклеуси та нуклеоподібні уламки складають загалом усього 1,5 % від крем'яного комплексу.

Різці (97 виробів або 49 % знарядь) є домінуючою категорією серед виробів із вторинною обробкою. Найбільша кількість представлена кутовими варіантами на зламаних пластинах та пластинках (рис. 5, 25—31). Загалом вони не є масивними. Незначною кількістю представлені різці з декількома лезами та комбіновані з іншими знаряддями (рис. 5, 45—48). Різноманітні бокові різці виготовлені в основному на пластинах. Серед останніх, найбільше виробів зі скісним та увігнутим ретушуванням (рис. 5, 32, 36). У незначній кількості в колекції також наявні різці з поперечним різцевим сколом та серединні різці (рис. 5, 37—44).

Другим за чисельністю типом знарядь виступають різноманітні мікроліти з притупленим краєм, ретушовані мікропластини та відходи їхнього виробництва (47 виробів, або 24 % від знарядь). Значна кількість цих виробів сильно фрагментована в процесі виробництва й утилізації та виготовлена на пластинках і мікропластинах стрімкою або напівстрімкою ретушю по дорсальній поверхні вздовж краю заготовки. Вентральна напівстрімка та навіть обрубувальна ретуш використовувалася для обробки базальних частин вістр або для поперечного тронкування сторін прямокутників. Для виготовлення мікролітів інколи використовувалася техніка мікрорізцевого сколу. Вперше, серед верхньопалеолітичних стоянок Європи, мікрорізець був поєднаний ремонтажем із незакінченим ланцетоподібним вістрям (рис. 5, 7—8). Єдиний випадок подібного сполучення в західно-європейському верхньому палеоліті виявлено на мадленській стоянці Сольве у Франції, де вістря з притупленим краєм було поєднано з дистальним мікрорізцем (Bordes 1957: 578—582).

Мікроінвентар Семенівки 2 складається з двох типів вкладенів: маленькі ланцетоподібні або мікрограветські вістря, інколи з різноманітною підправкою основи (рис. 5, 4—6, 8—9) та вузькі типові та атипові прямокутники з одним або двома тронкованими кінцями (рис. 5, 10—11, 19).

Тільки п'ять класичних прямокутників ретельно виготовлені з двома тронкуваннями на протизагому більшості, що не мають закінченого оформлення обох кінців. З-поміж тронкованих та фрагментованих пластинок із притупленим краєм, деякі вироби являються фрагментами як прямокутників, так і базальними частинами вже згадуваних вістер. Деякі прямокутники та фрагменти пластинок із притупленим краєм мають нерегулярну дрібну ретуш від використання по гострому краю пластинки, та поперечний злам від використання в якості елементів дистанційної зброї. Такі ознаки є прямим результатом використання мікролітів у якості вкладнів до складених бокових лез у різноманітних наконечниках з органічних матеріалів (Nuzhnyi 1990: 113—123). Інші типи мікролітів представлені мікропластинками з дрібним ретушуванням, проксимальними та медіальними частинами пластинок із притупленим краєм.

Серед типологічно визначених категорій знарядь представлена група поперечно або скісно тронкованих пластин (5,2 % від знарядь) (рис. 5, 21—24). Наявні також чотири атипові скребачки, або схожі тронковані форми (2 % від знарядь), три проколки або свердла. Інші морфологічно визначені вироби — відщепи та пластини з виїмками, та 21 пластина з нерегулярним ретушуванням, можливо від використання. Подібна обробка також простежена й на відщепах. Ці категорії складають 11 % та 3,0 % від знарядь, відповідно. Загальні статистичні дані крем'яного інвентарю представлені в Таблиці 1.

Серед іншого матеріалу, з пам'ятки походять два невеликих фрагменти обробленого бивня мамонта, шматок пісковика зі слідами абразивної обробки та шматочки малинкової вохри. Випадкові знахідки невеличких (0,5—0,8 см) конкрецій місцевого дніпровського бурштину, представлені шістьма екземплярами. Виявлено одну краплеподібну конкрецію, що була перфорована у верхній частині (рис. 5, 49). Використання місцевого бурштину для виробництва прикрас і предметів мистецтва досить типове для епіграветських пам'яток Середнього Подніпров'я (Шовкопляс 1965: 302). Перфоровані конкреції є найпоширенішою категорією прикрас із бурштину в комплексах Добринівки, Мізину та, особливо, у Межирічі (Пидопличко 1976: 157).

Семенівка 3

На сьогоднішній день досліджено 172 м² цієї пам'ятки (рис. 6). Геологічні умови залягання культурного шару, стан збереженості та структура пам'ятки ідентична до описаної вище стоянки Семенівка 2. Однак ця пам'ятка являє собою потужнішу концентрацію, враховуючи загальну кількість крем'яних виробів, знарядь із кременю та бивня, мушель молюсків і фауністичних решток (Нужний та ін. 1998: 115—118; Опанасюк,

Шидловський 2005: 38—43; Шидловський та ін. 2006: 381—385).

Стратиграфічні умови, зафіксовані в розкопці, наступні:

0,0—0,56 (0,82) м — голоцен (*h1*). Чорноземний ґрунт, темно-сірий до чорного, пухкий, пілуватий, грудкуватий тонкопористий. Нижня межа нечітка і нерівна із затьоками та язиками через значну переритість кротовинами і червооріями;

0,56 (0,82)—2,25 (2,33) м — пізньопричорноморський лес (*pč3*). Лес світло-сірий, донизу до сірувато-палевого, неоднорідно забарвлений через значну перемішаність із гумусовим матеріалом голоценового ґрунту (активна діяльність педофауни). Пілувато-легкосуглинистий, пористий, безструктурний. Виповнений борошністими карбонатами, а з глибини 1,3—1,4 м колір набуває палевого відтінку, поширені карбонати у вигляді дрібних стяжін. Кротовини мають діаметр 6,0—8,0 см і дуже поширені. Перехід донизу помітний, нерівний, ерозійний. З 1,6 м з'являються рештки жовтавого не шаруватого лесу, не переробленого діяльністю землеріїв. З 1,8 м простежений стерильний жовтий лес із тонкими прошарками світлого піску та стяжіннями карбонатів.

2,25 (2,33) м і глибше, досягає 4,0 м — ранньопричорноморський лес (*pč1*). Потужний палеовий лес, однорідніше забарвлений порівняно з попереднім горизонтом, шаруватий, пілуватий. Структура призматично-грудкувата. Наявні прошарки тонкого піску, світлішого кольору, потужністю 1,0—2,0 см, кількістю до 20 (на глибині 3,2 м) (Шидловський 2009: 79—80).

Найбільша кількість культурних решток походить із сірувато-жовтого строкатого суглинку, який являє собою верству неодноразово змішаних кротовинами чорнозему та верхніх шарів плейстоценового лесу. Саме з ним був пов'язаний зруйнований культурний шар стоянки, і в ньому, починаючи з глибини 1,6 м траплялася більшість фауністичних решток. Найбільша концентрація археологічного та фауністичного матеріалу спостерігалася на глибині 1,8—1,9 м. Нижче, у шарі шаруватого світло-жовтого лесу з лінзами піску, кількість культурних решток різко зменшується і з глибини 2,0 м вони присутні лише у кротовинах.

Планіграфія Семенівки 3 також подібна до Семенівки 2. Відмічена повна відсутність значних конструкцій із мамонтових кісток та зовнішніх вогнищ. Судячи з дослідженої площі, концентрація культурних решток також мала овалоподібну форму та розташовувалася в тому ж напрямку, що і Семенівка 2. Однак фауністичні рештки на Семенівці 3 виявлено в більшій кількості, вони були сконцентровані у групі, в якій кістки знаходились у хаотичному положенні, часто одна на одній. Інколи навіть великі мамонтові кістки розташовувалися вертикально чи похило.

Таблиця 1. Крем'яний інвентар семенівських стоянок

ВИРОБИ	СЕМЕНІВКА 2	СЕМЕНІВКА 3
МІКРОЛІТИ	47 (23,6% від знарядь)	185 (35,3% від знарядь)
- ланцетоподібні вістря з ретушованою основою	4	2
- ланцетоподібні вістря без ретушованої основи	2	3
- мікрогравецькі вістря з ретушованою основою	-	5
- мікрогравецькі вістря без ретушованої основи	-	3
- бойові частини вістер з притупленим краєм	3	6
- типові прямокутники	5	24
- атипові прямокутники	4	10
- фрагменти прямокутників або тронковані базові частини вістер із затупленим краєм	9	53
- тронковані мікропластини та їх фрагменти	1	10
- проксимальні фрагменти мікролітів із затупленим краєм	6	16
- дистальні фрагменти мікролітів із затупленим краєм	-	7
- медіальні фрагменти мікролітів із затупленим краєм	9	39
- мікрорізець-підправка	-	1
- проксимальні мікрорізці	2	2
- дистальні мікрорізці	2	3
- мікрорізцевий брак	-	1
РІЗЦІ	97 (48,7%)	172 (32,8%)
- кутові на пластинах	31	60
- кутові на відщепях	9	6
- бокові на пластинах	19	75
- бокові на відщепях	11	6
- серединні на пластинах	17	8
- серединні на відщепях	10	10
- комбіновані	-	5
- фрагменти різців	-	2
ТРОНКОВАНІ ПЛАСТИНИ	11 (5,5%)	36 (6,9%)
ТРОНКОВАНІ ВІДЩЕПИ	-	2 (0,4%)
АТИПОВІ СКРЕБАЧКИ	4 (2%)	-
СКРЕБАЧКИ		9 (1,7%)
- кінцеві на пластинах	-	4
- кінцеві на відщепях	-	2
- з «носом» на відщепі	-	1
- атипові подвійні на відщепях	-	2
СТАМЕСКИ	2 (1%)	-
ПРОКОЛКИ-СВЕРДЛА	3 (1,5%)	19 (3,6%)
ПЛАСТИНИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШІШО АБО ВИЇМКАМИ	28 (14,1%)	62 (11,8%)
ВІДЩЕПИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШІШО АБО ВИЇМКАМИ	7 (3,5%)	39 (7,4%)
Всього виробів з вторинною обробкою	199 (5,3% від комплексу)	524 (6,2% від комплексу)
ПЛАСТИНИ ТА ПЛАСТИНКИ	813 (22,7% від відходів)	1963 (24,9% від відходів)
НУКЛЕУСИ	55 (1,5%)	104 (1,3%)
- двоплощадкові	25	43
- одноплощадкові	12	25
- нуклеподібні та аморфні	18	36
СКОЛИ ПІДПРАВКИ ПЛОЩАДКИ	16 (0,4%)	43 (0,6%)
РЕБЕРЧАСТІ СКОЛИ	40 (1,1%)	155 (2%)
РІЗЦЕВІ СКОЛИ	25 (0,7%)	95 (1,2%)
ВІДЩЕПИ ТА ЛУСОЧКИ	2632 (73,5%)	5529 (70,1%)
Всього відходів виробництва	3581 (94,7% від комплексу)	7889 (93,8% від комплексу)
ВСЬОГО у комплексах	3780	8413

Необхідно відзначити, що на дослідженій площі п'ятьма групами фауністичних решток була сформована округла структура 5,0 м діаметром. Найбільш виражена концентрація кісток спостерігається з північного боку структури. Усередині останньої через інтервал 25—30 см були вертикально поставлені великі мамонтові кістки. З нашої точки зору, виявлена конструкція є рештками легкого житла, що підтверджується вищою концентрацією крем'яних артефактів, виробів із бивню та, особливо, прикрас із мушель моллюсків, які знаходилися в межах означеної споруди. Ці прикраси, скоріш за все, були нашиті на одяг мешканців та легше губилися в замкненому просторі житла.

Загальна кількість крем'яних виробів (8413 екз.) та знарядь (524 екз.) виявлених у ході дослідження Семенівки 3, значно більша, ніж у комплексі Семенівки 2. Однак основні індекси обох комплексів та технологічні особливості дуже схожі. Призматичні нуклеуси з двома протилежними площадками становлять більшість серед нуклеусів та нуклеоподібних уламків, загальний відсоток яких складає лише 1,3 % від крем'яного комплексу (рис. 7). Усі пластини та вироби з них нараховують 2670 екземплярів, що становить 31,7 % від комплексу.

Більшість виробів із вторинною обробкою (457 або 87,2 %) виготовлені на пластинах та пластинках. Для проведення технологічного аналізу первинної обробки на Семенівці 3 нами були обрані пластинчасті заготовки та знаряддя на них. По-перше, технологія виробництва в східному епіграветі була орієнтована на отримання тонких пластинчастих заготовок і тому саме у специфіці виготовлення цих преформ у повній мірі будуть проявлятися особливості кременеобробки конкретної пам'ятки. По-друге, пластини є масовим матеріалом, а значить дозволяють провести репрезентативну вибірку. По-третє, на більшості епіграветських стоянок Середнього Подніпров'я відсутні (або наявні в обмеженій кількості) нуклеуси, що знаходяться на ранній стадії розщеплення, у той час як аналіз пластин дозволяє достатньо повно відтворити послідовність дій при первинній обробці кременю. Порівняння розмірів заготовок та виробів із вторинною обробкою дозволить прослідкувати існування вибірки стародавніми майстрами сколів із конкретними параметрами для виробництва тих чи інших знарядь.

Основною ціллю виробництва в Семенівці 3 були «чисті» пластини та пластинки. Співвідношення довжини і ширини таких виробів у середньому складає 2,95, коливаючись в діапазоні від 2,0 до 4,0 за рідкісними винятками (рис. 16). Реконструкція перших етапів розщеплення може бути розглянута по морфології дорсальної сторони пластин. Можна зазначити, що в комплексі Семенівки 3 переважають форми з паралельною

огранкою. Типи з паралельною огранкою і природною поверхнею (кіркою на грані) зустрічаються нечасто (~13 %), а форми, де більше 60 % дорсальної сторони займає кірка (ідентифікуються як первинні) є кількісно мізерними і складають 7,83 % від загальної кількості пластин. Це ще раз свідчить про значну віддаленість пам'ятки від покладів сировини та принесення крем'яного матеріалу на стоянку (рис. 17).

Повздовжній напрям сколювання є домінантним серед вибірки пластин — 56,09 %. Зустрічне сколювання є кількісно другим — 15,22 %. Всупереч цьому, серед невеликої кількості нуклеусів (1,3 % від загальної кількості), їхні двоплощадкові форми переважають над одноплощадковими — 43 проти 25 екземплярів. Причиною переважання повздовжніх пластин може бути технологія, що не була в повній мірі орієнтована на регулярне одночасне сколювання із двох площадок: одна з них була основною, а інша допоміжною. Остання використовувалася для усунення технологічних проблем у процесі розщеплення або могла бути знищена зустрічним пірнаючим сколом.

Для Семенівки 3 характерні такі типи площадок: точкова — 49,67 %, лінійна — 14,57 %, рівна — 27,81 %, двогранна — 3,97 %, природна — 1,32 %, інші — 2,65 %. Усі вони неглибокі, ширина в середньому 4,0—6,0 мм. Навіть на лінійних і рівних площадках часто простежується точка удару, причому в останніх вона інколи тяжіє на латеральний край. Обробка карнизу простежена в суттєвій кількості необроблених пластин — 43,14 %, конічний початок сколювання характерний для 41,83% екземплярів, а виїмчаста фасетка зустрічається в 35 %. Дистальні закінчення сколів переважно «пероподібні», рідше прямі. Пластини з подібними характеристиками мають тенденцію до слабого викривлення профілю і є достатньо тонкими (рис. 15).

Загалом для Семенівки 3 характерна типова ударна пізньопалеолітична техніка сколювання. На застосування м'якого відбійника (вірогідно органічного) вказує сукупність вищенаведених факторів, таких як переважання лінійних і точкових площадок, жорстка необхідність редукування карнизу, морфологія пластин.

Метричні параметри ширини пластин є одним із найзручніших критеріїв для визначення стратегії підбору заготовок. Середня ширина необроблених пластин у Семенівці 3 складає 12,97 мм з основною масою напівфабрикатів у межах 7,0—17 мм і піком на 12 мм, довжина 37,19 мм, із більшістю в межах 21—44 мм, а товщина 4,54 мм. У той час як для мікролітичних форм такий показник становить 7,85 мм, а для різців — 16,12 мм. На відповідному графіку помітно, що пікові морфологічні значення ширини для кожної окремої групи виробів будуть різні. Для виготовлення різноманітних мікролітів свідомо відбиралися неши-

рокі заготовки (6,0—0,9 мм), з тонким перетином і слабким вигином профілю, пероподібним закінченням. Для виробництва знарядь використовувалися інші типи пластин — широкі (12 мм і вище), порівняно товсті, нерідко із залишками первинної кірки. При цьому ширина різців коливається в межах 14—17 мм та 19—23 мм, з яскраво вираженим піком на 16 мм (рис. 15).

Загалом, морфологічні та технологічні особливості крем'яних виробів і визначені типологічні категорії виробів з обох пам'яток є ідентичними. Однак кореляція між основними категоріями знарядь дещо відрізняється. Найчисельнішим типом знарядь є мікроліти з притупленим краєм (185 виробів або 35,3 % від знарядь). Вони представлені переважно вузькими прямокутниками з обома або одним тронкованим кінцем (рис. 10, 26—39, 42—44, 58, 62—63, 67—68). Другий тип мікролітів — це ланцетоподібні та мікрогравецькі вістря з різною обробкою базової частини (рис. 10, 12, 16—25). Чисельні фрагменти мікролітів із притупленим краєм та тронкуванням являються зламаними частинами прямокутників і базальних частин вістер. Ця відносно велика група (35 екз.) має діагностичні сколи від використання в якості наконечників стріл та вкладнів бокових лез набірних вістер. Як і в Семенівці 2, спостерігається використання мікрорізевої техніки для виробництва мікролітів (рис. 10, 1—6, 16).

Другою за чисельністю категорією знарядь на Семенівці 3 є різці (172 екз., або 32,8 %) виготовлені із середньошироких пластин. Однак серед останніх, на відміну від Семенівки 2, бокові різновиди більш численні (рис. 8, 1—10, 13, 16). Кутові та серединні різці також присутні. Деякі вироби мають декілька лез. Принципова різниця між наборами знарядь Семенівки 2 та 3 — це присутність на останній шести типових кінцевих скребачок на пластинах, двох подвійних скребачок та однієї скребачки «з носиком» на відщепі (загалом усього лише 1,7 %) (рис. 9, 16, 18, 20—25). Поява цих, а також інших знарядь з обробки шкіри — 19 крем'яних проколов (рис. 9, 1—15), пов'язана з присутністю на Семенівці 3, окрім мамонта, решток інших тварин, шкіра яких була придатна до вичинки. Інші знаряддя в комплексі становлять тронковані пластини, пластини та відщепи з нерегулярною ретушшю та виїмками (рис. 9, 17, 19, 26—29).

На противагу Семенівці 2, на цій пам'ятці фауністичний комплекс (330 екз.), окрім переважających решток мамонта (281 екз.), доповнений деякими кістками інших тварин (бізон, північний олень і вовк). Серед останніх (38 екз.) найбільша кількість належить вовку, представленому 32 рештками від однієї великої та дуже старої особини. Всього лише п'ять кісток належить бізону та одна кістка — північному оленю. Як і на Семенівці 2, ребра (89 фрагментів) становлять най-

більшу групу кісток мамонта, що піддаються визначенню (117 екз.). Інші частини скелету мамонта становлять трубчасті кістки, тазова, фаланги, хребці. Виявлено дві анатомічні групи кісток мамонта, представлені трьома хребцями та двома фалангами (рис. 13, 4). Епіфізи та їхні фрагменти виявлені переважно в обгорілому стані, що свідчить про їхнє використання в якості палива або жирових світильників, що неодноразово засвідчено на інших епігравецьких стоянках (рис. 13, 5). Слід відзначити, що аналогічно до Семенівки 2, практично всі кістки фрагментовані, а на деяких ребрах присутні сліди різання. На обох пам'ятках не виявлено решток черепів мамонта, або фрагментів щелеп, зубів, необробленого бивня тощо.

Сучасна колекція мушель із Семенівки 3 (117 екз.) значно більша, однак представлена тими ж видами молюсків, що і на Семенівці 2 (рис. 14). Виявлено дійсні морські черепашки *Nassa reticulata* (80 екз.) та *Cyclope neritea* (15 екз.), дельтовий вид *Theodoxus* sp. (21 екз.) та одну викопну мушлю *Dorsanum* sp. Деякі підвіски з мушель пофарбовані червоною вохрою та мають інтенсивно заполіровану поверхню в результаті використання, інколи наявні два отвори для підвішування. Можливо, що дуже великі отвори, що спостерігаються на деяких мушлях, були результатом руйнування перемички між меншими отворами, від чого мушля губилася.

Комплекс знарядь із бивню та кістки складається із фрагментів наконечників, двох мотик, проколки, клиноподібного знаряддя з мамонтового ребра, лопаточкою та футляра для гольника. Один фрагмент масивного наконечника завдовжки 11 см та шириною 2,0 см, із неглибоким жолобчастим пазом, виготовлений із бивня, а інший — дрібний фрагмент подібного знаряддя (рис. 12, 4—5). Одна мотика (клин) зроблена з розколотої та загостреного бивня (рис. 11, 2), ще один примірник мотики виготовлений із фрагмента трубчастої кістки, оббитого по обох краях (рис. 11, 3; 13: 3). Клинноподібне знаряддя виготовлене із фрагмента мамонтового ребра, один кінець якого зрізаний і заполірований (рис. 12, 6). Проколка зроблена зі скалки трубчастої кістки (рис. 12, 1). З відщепу трубчастої кістки мамонта виготовлений плоский виріб — «лопаточка» (рис. 12, 2; 13: 1). Ще одна цікава знахідка із Семенівки 3 являє собою футляр із відрізаної та відламанієї плюсни північного оленя (гольник) (рис. 12, 3).

Культурна інтерпретація комплексів

Дослідження комплексів Семенівки 2 та 3 зробили зрозумілішими раніше розкопані стоянки Семенівка 1 та Фастів. Не зважаючи на індивідуальні варіації кожного з комплексів (що пов'язано із сезонною специфікою в зв'язку з особливим набором знарядь), усі вони залишені близькими в технологічному плані групами, що відносяться до епігравецької традиції фіналь-

ного плейстоцену. На сьогоднішній день, більш ніж 15 пам'яток цієї технологічної традиції, як із житлами або іншими конструкціями з мамонтових кісток (Мізін, Межиріч, Добранічівка, Гінці, Юдіново, Супонєво, Єлісеєвичі 1, Тимоновка 1 та 2), так і без таких конструкцій (Фастів, Юревичі, Чулатів 1, Бугорок та ін.) виявлені на території Середнього та Верхнього Подніпров'я. Однак, усі ці пам'ятки, що датуються від 20 до 12 тис. р. тому (Svezhentsev 1993: 26—27), вочевидь не можуть належати до однієї археологічної культури. З іншого боку, ці пам'ятки являються частиною технокомплексу Східного Епігравету.

Характеристика цього технокомплексу полягає в типологічно спрощеному наборі як крем'яних, так і кістяних знарядь. Середньоширокі пластини були широко використані для виготовлення переважної більшості виробів із вторинною обробкою. Мікроінвентар представлений різноманітними ланцетоподібними та мікрограветськими вістрями, що були компонентами наконечників легких списів та стріл. Іноді типові та атипові (з одним тронкуванням) вузькі прямокутники або просто пластинки та мікропластини з притупленим краєм використовувалися для оформлення бокових лез вкладневих наконечників. Різці та скребачки демонструють більш «інтеркультурні», широко поширені форми і загалом були виготовлені із середньошироких пластин. Різці представлені різноманітними боковими та кутовими типами. Скребачки — прості кінцеві та іноді подвійні на коротких пластинах та пластинчастих відщепках, сформовані напівпохилою, віялоподібною ретушшю. Інші категорії крем'яних знарядь, іноді навіть менш виражені типологічно, складають тронковані пластини, вироби з нерегулярним ретушуванням, проколки або свердла.

Для комплексу наконечників з органічних матеріалів також не характерна значна морфологічна різноманітність. Вони включають, як правило, веретеноподібні та циліндричні форми з обробленою основою, іноді з неглибокими та широкими пазами. Добре представлені серед виробів із кістки молотки, виготовлені з рогу північного оленя, кістяні й бивневі сокири, проколки та голки.

Геологічно сучасні та викопні морські мушлі, як просвердлені, так і без отворів, також є типовими для деяких епіграветських комплексів. Періодичне знаходження цих предметів у великій кількості (Мізін, Семенівка 2 та 3, Юдіново), як окремих знахідок (Межиріч), або їхня повна відсутність (Добранічівка, Гінці, Фастів, Бугорок, Чулатів 1 та ін.), дуже цікавий культурний феномен. Деякі пам'ятки з морськими мушлями знаходяться більш ніж за 400—500 км від прибережних територій, звідки походять ці об'єкти. У той же час, на пізньопалеолітичних пам'ятках південних регіонів відомі тільки окремі випадки знаходження морських мушель (Амвросіївка, Кайстрова

Балка II, IV та VI, Дубова Балка, Рогалик) (Підолічко 1947: 32). Можливо, що знаходження мушель є результатом дуже рідкісних випадків обмінних контактів між епіграветськими мисливцями на мамонтів та степовими представниками цієї ж культурної традиції.

На основі статистичного аналізу двох окремих жител та колекцій із пам'яток, М.І. Гладких відніс комплекси Межиріча та Добранічівки до однієї культури, що має певні відмінності від крем'яного комплексу Мізіна (Гладких 1977: 137—143). З іншого боку, Мізинську стоянку разом із численними пам'ятками Середнього та Верхнього Подніпров'я було об'єднано І.Г. Шовкоплясом до єдиної мізинської культури, яка була поділена на різні хронологічні етапи (Шовкопляс 1965: 297—301). Із зазначених причин ці стоянки є хронологічно різними і належать до різних культур, але можуть бути включені до складу епіграветської технологічної традиції (Нужний та ін. 2000: 123—136; Nuzhnyi 2002: 123—137).

Комплекс виробів Семенівки 1, 2 та 3 має найближчі аналогії серед наступних епіграветських стоянок: Межиріч, Гінці (шари «К'» і «I»), Добранічівка та Фастів. Наприклад, яскравий комплекс крем'яних знарядь представлений в шарі «К'» Гінців, в якому були виявлені рештки легкого житла з вогнищами (Левицький 1947: 197—248). Усі ці пам'ятки розташовані на правих (Рось, Унава) та лівих (Трубіж, Супій, Удай) притоках середнього Дніпра на площі 100 × 120 км. В останні роки пам'ятка межиріцької індустрії була виявлена в середньому Подесенні — Бужанка 2, що має характерний комплекс крем'яних виробів та конструкцій з мамонтових кісток (Ступак 2009: 219—230).

Технологічний аналіз первинної обробки Семенівки 3, Межиріча та Добранічівки, доводить значну єдність їхніх крем'яних комплексів. Середні показники ширини та товщини необроблених пластин, а також їхніх співвідношень «довжина : ширина» та «товщина : довжина» корелюють у межах допустимої похибки (рис. 16). Ширини пластин у всіх трьох пам'яток утворюють пікові значення на одній і тій же ділянці графіку — 9,0—15 мм. На серединному етапі розколювання саме такі повздовжні пластини могли бути цілком виробництва. У такому випадку, робочою була лише одна площадка, у той час як інша використовувалася для усунення технологічного браку або, за необхідності, брала на себе роль основної. У процесі утилізації нуклеус зменшувався в розмірах та сплющувався, що на кінцевому етапі дозволяло отримувати тонкі пластинки та мікропластини. Середня ширина пластинчастих сколів із Семенівки 3 складає 12,97 мм, із Межирічів — 12,83 мм, із Добранічівки — 12,16 мм. Середня довжина відповідно склала: 37,19 мм, 40,31 мм та 34,48 мм. Середня товщина для даних комплексів складає: 4,54 мм для Семенівки 3, 3,92 мм для Межирічів,

4,19 мм для Добранічівки. Загалом, ширина пластин є майже ідентичною з більш яскравими піками для Межирічів на 10—16 мм та більш плавним розповсюдженням у Добранічівці й Семенівці 3 з 7,0 мм до 17 мм, при цьому остання має найяскравіше виражений пік кількості необроблених пластин на 12 мм. Таким чином, дані коливання є вкрай незначними і найпевніше пояснюються віддаленістю основного матеріалу для розколювання, а саме «канівського» кременю. Ідентичним є перелік найбільш вживаних типів площадок сколів і співвідношення повздовжніх, біповздовжніх та інших типів огранки пластин (рис. 17).

Стратегія підбору заготовок також виглядає схожою: для мікролітів відбиралися пластинки в межах 6,0—9,0 мм; знаряддя праці — такі як різці й скребачки — виготовлялися на найбільш широкіх і масивних пластинах, нерідко із залишками первинної кірки. Середня ширина мікролітів складає 7,85 мм для Семенівки 3, 7,42 мм для Межирічів і 6,8 мм для Добранічівки. Різців — 16,12 мм, 15,88 мм і 14,46 мм, відповідно. Для всіх трьох пам'яток характерне використання двох морфологічно різних типів пластинчастих заготовок для виконання різців. У Семенівці 3 їхні коливання по ширині становлять 14—17 мм (з яскраво вираженим піком на 16 мм) та 19—23 мм; у Межирічах — 13—17 мм і 20—21 мм; у Добранічівці ширина різців становить 11—14 мм та 16—18 мм. Можна зробити висновок, що технологія первинної обробки сировини та стратегія підбору заготовок на всіх трьох пам'ятках були ідентичними.

Епіграветські пам'ятки мисливців на мамонтів за радіокарбонним аналізом датуються в межах 15—13 тис. р. тому. З нашої точки зору, тільки ці пам'ятки можуть бути віднесені до єдиної культури. Однак, до неї увійдуть стоянки як з житлами з використанням кісток мамонта або іншими стаціонарними конструкціями (Межиріч, Гінці (шар «1»), Добранічівка, Бужанка 2), так і стоянки без таких структур (Фастів, Гінці (шар «К')), Семенівські стоянки). У багатьох випадках ці пам'ятки істотно відрізняються за пропорційним складом основних категорій виробів і загальною структурою крем'яних комплексів. Ці варіації, можливо, були пов'язані як із сезонністю, так і, особливо, з абсолютно різними моделями адаптації людини протягом холодного й теплого сезонів у відкритих ландшафтах перигляційної зони.

Впадає у вічі, що основні категорії знарядь та загальний об'єм крем'яного інвентарю на стоянках із значними конструкціями з мамонтових кісток є уніфікованішими, ніж комплекси зі стоянок без стаціонарних конструкцій. Наприклад, серед стоянок із кістяними конструкціями, тільки в комплексах Межирічів різців дещо більше за скребків (Гладких 1977: 137—143; Пидопличко 1976). Різці в цьому комплексі, як і на інших пам'ятках цієї культури, представлені простими

боковими, кутовими та серединними типами, і виготовлені переважно на пластинах. Кінцеві та подвійні скребачки на коротких пластинах, сформовані характерною похилою ретушню переважають над різцями в обох комплексах жител «1» та «2» Добранічівки (для другого — 44,2 % скребків та 39,2 % різців) (Шовкопляс 1955а: 32—45, Гладких 1968: 83—89). Така ж ситуація спостерігається для комплексу Гінців (шар «1»), та особливо для житла з використанням кісток, де коротких кінцевих та подвійних скребків приблизно вдвічі більше, ніж різців (Борисковский 1953).

Загальна кількість крем'яних знарядь на згаданих пам'ятках у кожному житлі варіює в межах від 300 до 600 виробів та залежить від загальної кількості крем'яного комплексу, що для кожного житла становить від 3000 до 6000 екземплярів. Наприклад, крем'яний інвентар першого та другого жител у Добранічівці складався з 547 і 290 знарядь, при 4000 і 2000 загальної кількості оброблених кременів, відповідно. Тільки комплекс другого житла в Межирічі більший та складався з 650 знарядь та 7472 кременів (Пидопличко 1976: таб. 13). Інші два житла (перше та третє) мали 560 і 260 знарядь та 4519 і 2231 виробів, відповідно.

Абсолютно інша ситуація спостерігається серед пам'яток цієї ж культури, на площі яких відсутні конструкції з мамонтових кісток. Ці комплекси демонструють більшу різноманітність. Наприклад, серед крем'яних виробів Фастівської стоянки, що розташована на плато над долиною Унави (1711 екз. загальною кількістю), виявлено всього лише 14 знарядь (шість скребачок, п'ять різців тощо) та лише одне ланцетоподібне вістря з притупленим краєм (Шовкопляс 1955b: 3—12). Загальна кількість нуклеусів (17 типових та п'ять нуклеподібних) та призматичних пластин (370 екз., або 22,3 %) не є відповідним до кількості знарядь (1 %). Останнє відображає інтенсивне виробництво пластин на стоянці, але низький рівень їхнього використання. Кількість фауністичних решток (319 кісток від 11 мамонтів та п'ять коней) також не відповідає набору знарядь зі стоянки.

Висновки

Стоянка Семенівка 1 може бути визначена в якості залишків тимчасової стоянки невеликої групи мисливців, де було вбито та проведено первинне розбирання туші бурого ведмеда. М'ясо цієї тварини можливо не було використано в якості їжі, тому що немає пошкоджених кісток та відсутні рештки вогнища. Усі наявні крем'яні вироби (кінець мікрограветського вістря з діагностичним зламом, що свідчить про його використання в якості наконечника стріли, різець та пластина) були пов'язані з полюванням, обробленням і виробництвом чи ремонтом знарядь з твердого органічного матеріалу. На основі середньої ваги бурого ведмеда (250 кг загалом, або 190 кг чистого

м'яса) та розібраних кісткових решток, мінімум 40—60 % туші залишилися невикористаними: голова, частини грудної клітки, хребет, частина передпліччя та боки. Ця частка може бути збільшена у зв'язку зі зникненням частини кісток завдяки діяльності тварин (ссавців та птахів). Група мисливців можливо складалася із двох-трьох осіб, і їхній базовий табір знаходився відносно далеко від цього «кіл-сайту». Протягом їхнього короткого перебування вони зібрали з навколишньої території найбільші мамонтові кістки від раніше вбитих або мертвих тварин. Наявні рештки як мінімум від чотирьох особин, що були зібрані в купу в якості складу палива, будівельного матеріалу та сировини для майбутнього використання. Однак, скупчення, розміри якого $1,2 \times 1,3$ м та близько 0,6 м заввишки, також могло бути використане в якості вітрового заслону, адже воно знаходилося на північному схилі плато. Група не поверталася на стоянку, так як рештки здобичі та склад мамонтових кісток був залишений у непотривоженому стані.

Інші пам'ятки Семенівки 2 та 3 були сезонними таборами групи мисливців на мамонтів, враховуючи кількість знарядь та площу території, що відповідає кількості мешканців одного житла з використанням мамонтових кісток. Однак, деякі основні категорії знарядь повністю відсутні на Семенівці 2, та загальна кількість виробів із вторинною обробкою в два-три рази менша, ніж у типовому комплексі із житла з кісток. Це, можливо, було пов'язане з відсутністю операцій по обробці шкіри та з коротшим періодом проживання. Проте, як зазначалося, подібна різноманітність у кількості та складі набору знарядь цілком типова для всіх стоянок без стаціонарних конструкцій із мамонтових кісток. Кількість крем'яних виробів і знарядь у Семенівці 3 дуже подібна для середнього комплексу, що походить із житлових споруд. Переважання різців і значна кількість мікролітів зі сколами від використання в якості елементів дистанційної зброї в комплексах Семенівки 2 та, особливо, Семенівки 3, було пов'язане з вираженим мисливським характером таборів. З іншого боку, практично повна відсутність скребачок у комплексі Семенівки 2, можливо, пов'язана з наявністю винятково мамонтових решток на стоянці. Шкура останніх взагалі не піддавалася обробці скребачками (подібно до шкіри сучасних слонів).

Характер фауністичних решток та особливості набору знарядь Семенівки 2 і 3 надають докази активного полювання на мамонта. Надавалася перевага молодим особинам. Подібне переважання решток молодих тварин спостерігається в об'єктах, що оточували житла з кісток мамонта — у господарських ямах, зовнішніх вогнищах, на виробничих ділянках. Наприклад така ситуація виявлена на площі між другим та третім житлами, у господарських ямах № 6 та № 7 в Межирічі (Пидопличко 1976: 42—43). З іншого боку, скупчення

відібраних мамонтових кісток на Семенівці 1 є прямим свідченням збирання мамонтових кісток.

Чітке визначення сезонності для верхньопалеолітичних стоянок є досить складною проблемою в зв'язку з тим, що на одні й ті ж індикатори (характер фауністичних решток, структура стоянки) сильно впливають різні фактори, що не завжди пов'язані напряду із сезонними змінами. Наприклад, зменшення різноманітності видового складу серед фауністичних решток на стоянці може вказувати на холодний сезон мешкання або на високий ступінь мисливської спеціалізації, або на обидві характеристики (Соффер 1993: 10—16). Відтак, теплий весняно-літній сезон мешкання та певна мисливська спеціалізація на всіх Семенівських пам'ятках підтверджується як топографічним розташуванням пам'яток на північному схилі найвищої в окрузі тераси, так і відсутністю монументальних житлових конструкцій. Перше, можливо, було пов'язане із захистом табору від мошки та із сезонною міграцією мамонтів на високі ділянки рельєфу (Шидловський 2005б: 75—76). Інший комплекс цієї культури (Фастівська стоянка) розташований на плато в дуже подібних топографічних умовах, однак наявні докази його використання в якості майстерні по виробництву пластин та місця розбирання здобичі (Нужний 2015: 325—330).

З нашої точки зору, більша різноманітність крем'яних комплексів на пам'ятках без стаціонарних конструкцій із кісток мамонта (на противагу до стоянок із такими структурами) дуже показово й може бути використана в якості нової важливої ознаки для визначення сезонності пам'яток. Згідно запропонованої гіпотези, під час теплого сезону епіграветські мисливці вели мобільний спосіб життєдіяльності, яка була пов'язана з визначенням відомих місць «природної смерті» великих травоядних ссавців та пошуку нових. У той же час збиралися інші природні ресурси (дерева, кремін, вохра тощо) та проводилося активне полювання. Така діяльність протягом теплого періоду велася як малими, так і великими групами, але в будь-якому випадку господарська група була значно більше дисперсна, ніж взимку. По суті, це був етап активної підготовки до зими, коли визначалося місце майбутнього розташування жител із використанням мамонтових кісток. Можливо, що частина групи залишалася на місці попереднього зимового розташування протягом теплого сезону.

Таким чином, простежена висока різноманітність наборів знарядь на пам'ятках без жител із кісток мамонта була результатом більшої різноманітності трудової діяльності в мисливських колективах протягом теплого сезону. Це було спричинено значно кращими кліматичними умовами в цей час. Також спостерігається більша варіативність у топографічному розташуванні серед цих пам'яток, які можливо пов'язати з різними напрямками активності.

З іншого боку, стабільніша структура та кількість крем'яних виробів на пам'ятках із житлами з кісток мамонта (Межиріч, Добранічівка, Гінці (шар «1») тощо) була наслідком більш обмежених можливостей людської адаптації і трудової діяльності протягом холодного сезону. Вони були значно жорсткіше детерміновані екстремальними кліматичними умовами прильодовикової зими. Як зазначалося, ці межі були значно ширші та більш гнучкі протягом теплого сезону, коли діапазон можливостей був ширший.

Таким чином, може бути запропонована наступна реконструкція сезонної адаптації епіграветських мисливців на мамонта прильодовикової зони. Після весни вся група, що мешкала на зимовому поселенні розсіювалася по території меншими колективами для встановлення відомих місць і пошуку нових природних кладовищ великих ссавців із метою визначення місця майбутніх зимових стоянок. Протягом весни та влітку проводилося інтенсивне полювання та збирання корисної сировини.

Улітку група визначала місце нового зимового табору на основі наявності достатньої кількості кісток для побудови споруд і використання в якості палива. Можливо, що м'ясо мертвих тварин збиралося тільки в екстремальних випадках тривалого неуспішного полювання протягом зимового періоду. Узимку спостерігається інтенсифікація

суспільного життя всередині господарської общини. Така точка зору підтверджується численними предметами мистецтва та прикрасами, що були виявлені переважно на пам'ятках із житлами з кісток мамонта. У випадках, коли залишалися значні запаси ресурсів (кісток, палива), частина колективу могла залишатись на попередньому зимовому поселенні або поверталася на це місце в наступний холодний сезон у ті ж самі житла. Подібна ситуація могла виникнути в разі неможливості визначити наступне місце для зимівлі з достатньою кількістю кісток від мертвих тварин.

ПРИМІТКИ

Стаття є публікацією частини доповіді С. Пеана, Д.Ю. Нужного та П.С. Шидловського на Міжнародній науковій конференції «Людина та ландшафт : географічний підхід в первісній археології» (3—5 лютого 2016 р., Київ) (Пеан та ін. 2016: 45). Дослідження комплексів пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я в 2016—2017 рр. проводиться в рамках програми «Raw material and technological traditions of Middle Dnieper river basin in Upper Paleolithic times» Hugo Obermaier Society for Quaternary Research & Archaeology of the Stone Age. Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф77/38811.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. 1953. *Палеолит Украины*. Материалы и исследования по археологии СССР 40. Москва; Ленинград: Академия наук СССР.

Гладких М.И. 1968. Каменный инвентарь Добраничевской стоянки. В: Толочко П.П. (гол. ред.). *Археологические исследования на Украине в 1967 году*. Київ: Наукова думка, 83—89.

Гладких М.И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. В: Праслов Н.Д. (гол. ред.). *Проблемы палеолита Восточной Европы*. Ленинград: Наука, 137—143.

Костенко Ю.В. 2015. *Археологічні пам'ятки Середнього Потруб'їжжя*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич.

Левицький І.Ф. 1947. Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.). В: Славін Л.Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. Київ: Видавництво АНУ, 197—248.

Нужний Д.Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Нужний Д.Ю. 2015. *Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: ФОП Філюк О.

Нужний та ін. 1998: Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. 1998. Розкопки верхньопалеолітичної стоянки Семенівка 3 в басейні Трубежу у 1997—1998 рр. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998*, 115—118.

Нужний та ін. 2000: Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. 2000. Верхньопалеолітична стоянка Семенівка 3 та особливості весняно-літніх поселень межирічківської культури. *Археологічний альманах* 9, 123—136.

Опанасюк А.М., Шидловський П.С. 2005. Дослідження Семенівської палеолітичної стоянки у 2004 р. В: Шемшученко Ю.С. (гол. ред.). *Збереження історико-культурної спадщини Сіверщини*. Глухів: «РВВ ГДПУ», 38—43.

Палієнко та ін. 1971: Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. 1971. *Рельєф та геологічна будова Канівського Подніпров'я*. Київ: КДУ.

Пеан та ін. 2016: Пеан С., Нужний Д.Ю., Шидловський П.С. 2016. Використання великих ссавців на епіграветських стоянках Семенівка 1, 2, 3 та Межиріч. В: Шидловський П.С. (відп. ред.). *Міжнародна наукова конференція «Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології» (3—5 лютого, Київ, Україна). Тези доповідей*. Київ: Стародавній світ, 45.

Підоплічко І.Г. 1947. Дослідження палеоліту в УРСР. В: Славін Л.Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України*. Т. І. Київ: Видавництво АНУ, 7—39.

Підоплічко І.Г. 1976. *Межиричские жилища из костей мамонта*. Київ: Наукова думка.

Соффер О.А. 1993. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине. *Российская археология* (3), 5—17.

Ступак Д.В. 2009. Кам'яна індустрія верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2: використання сировини. В: Чабай В.П. (відп. ред.). *Актуальні проблеми первісної археології Східної Європи*. Археологічний альманах 20. Донецьк: Донбас, 219—230.

Телегін та ін. 1984: Телегін Д.Я., Нужний Д.Ю., Петропавловський А.Б. *Польовий звіт про розкопки експедиції «Славутич» у 1984 р.* Науковий архів ІА НАН України. № 1984/36.

Телегін Д.Я. 1991. О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщине. В: Кибальник Ю.Д. (отв. ред.) *Древняя история населения Украины*. Киев: МО КППИКЗ, 3—5.

Шидловський П.С. 2005а. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я. В: Лисенко С.Д. (відп. ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ, Фастів: «ФДКМ», 31—39.

Шидловський П.С. 2005б. «Мамонтові міграції» та сезонна адаптація населення Середнього Подніпров'я в добу верхнього палеоліту. *Кам'яна доба України* 7, 73—77.

Шидловський П.С. 2009. Результати досліджень Семенівського пізньопалеолітичного комплексу в 2004—2008 рр. *Vita Antiqua* 7—8, 78—89.

Шидловський та ін. 2006: Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І. 2006. Дослідження палеолітичної стоянки Семенів-

ка III у 2004—2005 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005*, 381—385.

Шидловський П.С., Лизун О.М. 2017. Ландшафтні зміни в Київському Подніпров'ї на межі плейстоцену—голоцену: археологічні свідчення. В: Терпиловський Р.В. (гол. ред.) *Людина та ландшафт: первісна археологія Східної Європи*. *Vita Antiqua* 9. Київ: ФОП Черенок К.В., 127—139.

Шовкопляс І.Г. 1955а. Добраничевская палеолитическая стоянка. *Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР* 59, 32—45.

Шовкопляс І.Г. 1955б. Палеолитическая экспедиция 1954 года. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР* 5, 3—12.

Шовкопляс І.Г. 1965. *Мезинская стоянка. К истории среднечереповского бассейна в позднепалеолитическую эпоху*. Киев: Наукова думка.

Bordes F. 1957. La signification du microburin dans le Paleolithique superieur. *L'Anthropologie* LXI 5—6, 578—582.

Nuzhnyi D. 1990. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. In: Graslund B., Knutsson K., Taffinger J. (eds.). *The interpretative possibilities of Microwear studies*. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis, 113—124.

Nuzhnyi D.Yu. 2002. Assemblages of Three Epigravettian Sites in the Middle Dnieper Basin: A case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season. In: Sinitsyn, A.A., Sergin, V.Ya., Hoffecker, J.F. (eds.). *Kostenki in the Context of the Palaeolithic of Eurasia*. Series: Trends in the Evolution of the East European Palaeolithic 1. Saint-Petersburg: IHMC Russian Academy of Sciences, 123—137.

Svezhentsev Y.S. 1993. Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain. In: Soffer O., Praslov N.D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. N.Y.: Plenum Press, 23—30.

¹ PhD, associate professor of the Archaeology and Museology Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

address: 60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine;

e-mail: pav.shy@gmail.com

² PhD student of the Archaeology and Museology Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv;

address: 60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine;

e-mail: oleksii.lyzun@gmail.com

UPPER PALAEOLITHIC SITES OF SEMENIVKA IN CONTEXT OF EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNEPER AREA

The article gives a complete, taking into account recent research, statistic of the lithic and faunal assemblages of Semenivka sites. Paper provides economic and cultural interpretation of sites in context of Epigravettian industry of the Middle Dnieper area.

The Upper Palaeolithic sites Semenivka 1, 2 and 3 (50° 14' N, 31° 34' E) are situated 4 km east of Semenivka village (Baryshivka district, Kiev oblast') and 70 km southeast from the city of Kiev. Semenivka 1 can be identified as a transitory camp of very small group of hunters where a brown bear was killed or subjected to the initial phases of butchering. The meat of the latter probably was not processed for consumption as food, because no damaged bones and traces of fire were found. All represented lithics were intended for hunting, butchering, and some production or repair of tools from resistant organic material. The above-mentioned group perhaps included not more than 1-3 individuals, and their base camp was located a long distance from the kill-site. During their short visit, they also gathered from a nearby ravine bed the largest mammoth bones of previously killed or dead animals. The remains of at least four individuals, which were accumulated in a pile as fuel stock and building and raw materials for future use, were present. The group did not return promptly to the site, because both the remains of prey and stock of mammoth bones were abandoned.

The other sites of Semenivka 2 and 3 were seasonal base camps of a community of mammoth hunters corresponding to the number of inhabitants of single mammoth-bone house assemblage. However, some major tool categories are absent at Semenivka 2, and the total quantity of the latter is at least two or three times less than in a typical bone house assemblage. This perhaps was related to the absence of skin processing at the site, as well as a briefer episode of habitation. However, as was noted above, the similar diversity in the number and structure of the tools is very typical for all sites lacking bone structures. The expected quantity of lithics and tools at Semenivka 3 is very similar to that of a normal bone dwelling assemblage. The predominance of burins and large quantity of microliths with projectile impact fractures in the assemblages of Semenivka 2, and especially Semenivka 3, were related to the focus on hunting at these sites, which was particularly intense at the latter. On the other hand, the almost complete absence of scrapers in the assemblage at Semenivka 2 perhaps was connected with the exclusive presence of mammoth remains at that site. The character of both the faunal remains and tool assemblages at Semenivka 2 and 3 provide evidence for the hunting of mammoths. Younger animals were preferred. A similar predominance of younger animals is observed among the mammoth remains at open-air living places (fire-places, pits, manufacture-places etc.) surrounding bone houses. On the other hand, the pile of selected bones found at Semenivka 1 is also clear evidence of the gathering of mammoth bones.

The observed high diversity of tool assemblages at sites without mammoth dwelling structures was a result of more varied labor activities among Periglacial communities during the warm season. It was encouraged to a great extent by the better climatic conditions of the latter. A wider variety of topographic locations among these sites also is observed, sites with different labor specializations can be defined. On the other hand, the more stable recurring structure and quantity of tool assemblages at sites with bone houses (Mezhyrich, Dobranichivka, Gintsi etc.) was a consequence of the more narrowly constrained limits of human adaptation and labor activity during the cold season. They were much more rigidly determined by the bad climatic conditions of winter on the Periglacial steppe.

Technologically, industry of Semenivka sites was oriented on the producing of thin narrow blades, which were later selected for secondary treatment. This allows to technically comparing it with other sites of the Middle Dnieper area: Mezhyrich, Dobranichivka, Gintsi. Comparison of already analyzed group of artifacts with collections of different local variants of Ukrainian Upper Paleolithic can be the next step.

This article contains a part of materials which were presented by S. Pean, D. Yu. Nuzhnyi and P.S. Shydlovskiy on the International Scientific Conference "Human and Landscape : Geographical approach in the Prehistoric Archaeology" (February 3-5, 2016, Kyiv) (Pean, Nuzhnyi, Shydlovskiy 2016: 45). Research of Upper Palaeolithic assemblages from Middle Dnieper Region 2016-2017 held in the frames of the Hugo Obermaier Society for Quaternary Research & Archaeology of the Stone Age program "Raw material and technological traditions of Middle Dnieper river basin in Upper Paleolithic times" (O.M. Lyzun). Publications are partially based on the research provided by the grant support of the State Fund for Fundamental Research, project №Ф77/38811.

Key words: Ukraine, The Middle Dnieper area, Upper Paleolithic, epigravettian, complex of Semenivka sites, lithic assemblage, technological analysis

REFERENCES

- Boriskovskii, P.I. 1953. *Paleolit Ukrainy (Paleolithic of Ukraine)*. Series: Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR (Materials and Investigations of USSR Archaeology) 40. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of USSR (in Russian).
- Hladkih, M.I. 1968. Kamennyi inventar Dobranichevskoi stoianki. In: Tolochko, P.P. (ed.-in-chief). *Arheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 godu (Archaeological Researches in Ukraine in 1967)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ., 83—89 (in Russian).
- Hladkih, M.I. 1977. Nekotorye kriterii opredeleniia kulturnoi prinaldzhnosti pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov. In: Praslov, N.D. (ed.-in-chief). *Problemy paleolita Vostochnoi i Tsentralnoi Yevropy (Problems of Paleolithic of Eastern and Central Europe)*. Leningrad: "Nauka" Publ., 137—143 (in Russian).
- Kostenko, Yu.V. 2015. *Arheologichni pamiatky Serednoho Potrubizhzhia (Archaeological Sites of the Middle Bug Area)*. Pereiaslav-Khmelnitskyi: "FOP Lukashevych" Publ. (in Ukrainian).
- Levitskyi, I.F. 1947. Gontsiivska paleolitychna stoianka (za danymy doslidzen 1935 r.). In: Slavin, L.L. (ed.). *Paleolit i Neolit Ukrainy (Paleolithic and Neolithic of Ukraine)*. Kyiv: "Vydavnytstvo ANU" Publ., 197—248 (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tehniki v kamianomy vitsi (Development of Microlithic Technique in the Stone Age)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typologichna variabelnist ta periodyzatsiia) (Upper Palaeolithic of the Western and Northern Ukraine (techno-typological variability and periodization))*. Kyiv: "O. Filiuk" Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu., Stupak, D.V., Shydlovskiy, P.S. 1998. Rozkopky verkhnopaleolitychnoi stoianky Semenivka 3 v baseini Trubezhu u 1997—1998 rr. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 (Archaeological Discoveries in Ukraine 1997—1998)*, 115—118 (in Ukrainian).
- Nuzhny, D., Stupak, D., Shidlovski P. 2000. Verkhnopaleolitychna stoianka Semenivka 3 ta osoblyvosti vesniano-litnikh poselen mezhyrskoi kultury. *Arkheologichniy almanakh (Archaeological Almanach)* 9, 123—136 (in Ukrainian).
- Opanasiuk, A.M., Shydlovskiy, P.S. 2005. Doslidzhennia Semenivskoi paleolitychnoi stoianky u 2004 r. In: Shemshuchenko, Yu.S. (ed.-in-chief). *Zberezhennia istoriko-kulturnoi spadshchyny Sivershchyny (Preservation of Historical and Cultural Heritage of Siverschina)*. Hlukhiv: "RVV HDPU" Publ., 38—43 (in Ukrainian).
- Paliienko, E.T., Moroz, S.A., Kudelia, Yu.A. 1971. *Relief ta heolohichna budova Kanivskoho Podniprov'ia (Relief and Geological Structure of Kaniv Dnieper Region)*. Kyiv: "KDU" Publ. (in Ukrainian).
- Pean, S., Nuzhnyi, D., Shydlovskiy, P. 2016. Vykorystannia velykykh ssavtsiv na epihravetskykh stoiankakh Semenivka 1, 2, 3 ta Mezhyrich. In: Shydlovskiy, P.S. (ed.). *Mizhnarodna naukova konferentsiia «Liudyna ta landshaft: heohrafichniy pidkhid v pervisnii arkheologii» (3—5 liutoho, Kyiv, Ukraina). Tezy dopovidei (International Scientific Conference "HUMAN & LANDSCAPE : Geographical approach in the Prehistoric Archaeology" (February 3—5, 2016, Kyiv, Ukraine). Abstracts)*. Kyiv: "Starodavniy Svit" Publ., 45 (in Ukrainian).
- Pidoplichko, I.H. 1947. Doslidzhennia paleolity v URSR. In: Slavin, L.L. (ed.) *Paleolit i neolit Ukrainy (Paleolithic and Neolithic of Ukraine)*. Kyiv: "Vydavnytstvo ANU" Publ., 7—39 (in Ukrainian).
- Pidoplichko, I.H. 1976. *Mezhyrichskii zhylishcha iz kostei mamonta (Mezhyrich Mammoth Bone Dwelling Constructions)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Soffer, O.A. 1993a. Ekonomika verhnego paleolita: prodolzhytelnost zaseleniia stoianok na Russkoi ravnine. *Rossiiskaia arheologiya (Russian Archaeology)* 3, 5—17 (in Russian).
- Stupak, D.V. 2009. Kamiana industriia verkhnopaleolitychnoi stoianky Buzhanka 2: vykorystannia syrovyny. In: Chabai, V.P. (ed.-in-chief). *Aktualni problemy pervisnoi arkheologii Skhidnoi Yevropy (The Top Issues of the Eastern European Prehistoric Archaeology)*. Series: Arkheologichniy almanakh (Archaeological Almanac) 20. Donetsk: "Donbas" Publ., 219—230 (in Ukrainian).
- Telehin, D.Ya., Nuzhnyi, D.Yu., Petropavlovskiy, A.B. 1984. Polovyi zvit pro rozkopky ekspeditsii «Slavutych» u 1984 r. *(The Field Report About Excavations of Expedition "Slavutych" in 1984)*. Scientific archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 1984/36 (in Ukrainian).
- Telehin, D.Ya. 1991. O skoplenii kostei i bivnei mamonta na Semenivskoi paleoliticheskoi stoianke na Kiiievshchine. In: Kibalnik, Yu.D. (ed.) *Drevniaia istoriia naseleniia Ukrainy (Ancient History of the Population of Ukraine)*. Kyiv: "MO KPHYKZ" Publ., 3—5 (in Russian).
- Shydlovskiy, P.S. 2005a. Vplyv fizychnoho otocennia na formuvannia materialnoi kultury piznopaleolitychnoho naselennia Serednoho Podniprov'ia. In: Lysenko, S.D. (ed.). *Problemy arkheologii Serednoho Podni-*

provia: do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu (*Problems of Archaeology of the Middle Dnieper Area: to the 15th Anniversary of the Foundation of the Fastov State Museum*). Kyiv; Fastiv: "FDKM" Publ., 31—39 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S. 2005b «Mamontovi mihratsii» ta sezonna adaptatsiia naselennia Serednoho Podniprovia v dobu verkhnoho paleolitu. *Kamiana doba Ukrainy (Stone Age of Ukraine)* 7, 73—77 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S. 2009. Rezultaty doslidzhen Semenivskoho piznopaleolitychnoho kompleksu v 2004—2008 rr. *Vita Antiqua* 7—8, 78—89 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S., Vietrov, D.O., Vasyliiev, P.M., Bidenko, D.I. 2006. Doslidzhennia paleolitychnoi stoianky Semenivka III u 2004—2005 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 (Archaeological Researches in Ukraine 2004—2005)* 8, 381—385 (in Ukrainian).

Shydlovskiy, P.S., Lyzun, O.M. 2017. Landshaftni zminy v Kyivskomu Podniprovi na mezhi pleistotsenu — holotsenu: arheolohichni svidechennia. In: Terpylovskiy, R.V. (ed.-in-chief). *Liudyna ta landshaft: pervisna arkeolohiia Skhidnoi Yevropy (Human & Landscape: Prehistoric Archaeology of Eastern Europe)*. *Vita Antiqua* 9. Kyiv: "FOP Cherenok K.V." Publ., 127—139 (in Ukrainian).

Shovkopliias, I.H. 1955a. Dobranichevskaia paleoliticheskaia stoianka. *Kratkie soobscheniia Instituta istorii materialnoi kultury AN SSSR (Short Reports of Institute of History of Material Culture, the Academy of Sciences of USSR)* 59, 32—45 (in Russian).

Shovkopliias, I.H. 1955b. Paleoliticheskaia ekspeditsiia 1954 hoda. *Kratkie soobscheniia Instituta arheolohii AN USSR (Short Reports of Institute of Archaeology, the Academy of Sciences of Ukrainian SSR)* 5, 3—12 (in Russian).

Shovkopliias, I.H. 1965. *Mezinskaia stoianka. K istorii srednedneprovskoho basseina v pozdnepaleoliticheskuiu epokhu (Mezin Site. To the History of the Middle Dnieper Basin in the Late Paleolithic Period)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).

Bordes, F. 1957. La signification du microburin dans le Paleolithique superieur. *L'Anthropologie (Anthropology)* LXI 5—6, 578—582 (in French).

Nuzhnyi, D. 1990. Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine. In: Graslund B., Knutsson, K., Taffinger, J. (eds.). *The interpretative possibilities of Microwear studies*. Upsala: "Societas Archaeologica Upsaliensis" Publ., 113—124.

Nuzhnyi, D.Yu. 2002. Assemblages of Three Epigravettian Sites in the Middle Dnieper Basin: A case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season. In: Sinitsyn, A.A., Sergin, V Ya., Hoffecker, J.F. (eds.). *Kostenki in the Context of the Palaeolithic of Eurasia*. Series: Trends in the Evolution of the East European Palaeolithic 1. Saint-Petersburg: Institute for History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, 123—137.

Svezhentsev, Y.S. 1993. Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N.D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations*. New York: Plenum Press, 23—30.

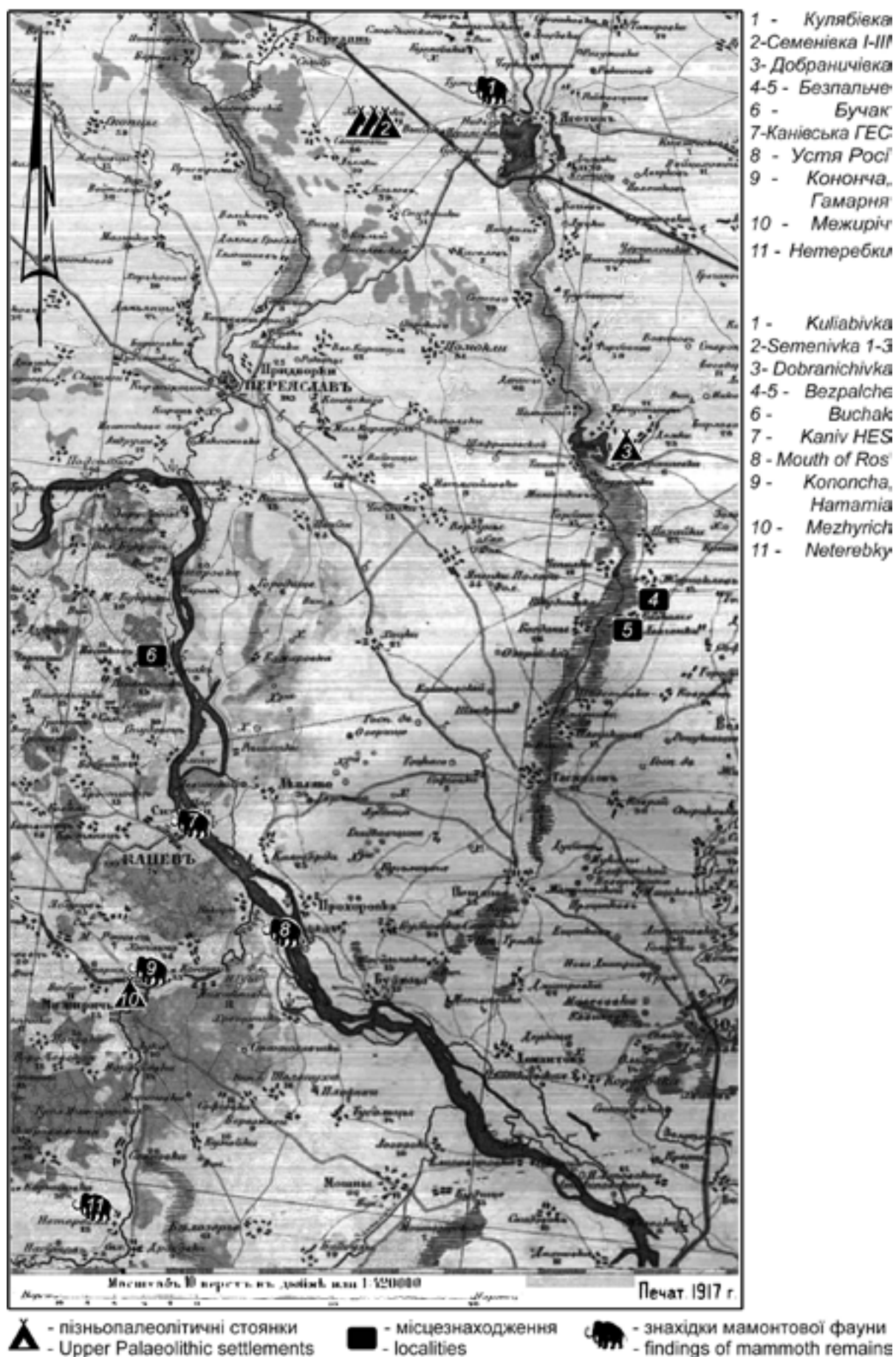

Рис. 1. Пізньопалеолітичні місцезнаходження Канівського Подніпров'я.

Fig. 1. Upper Palaeolithic localities of Kaniv Dnieper Region.

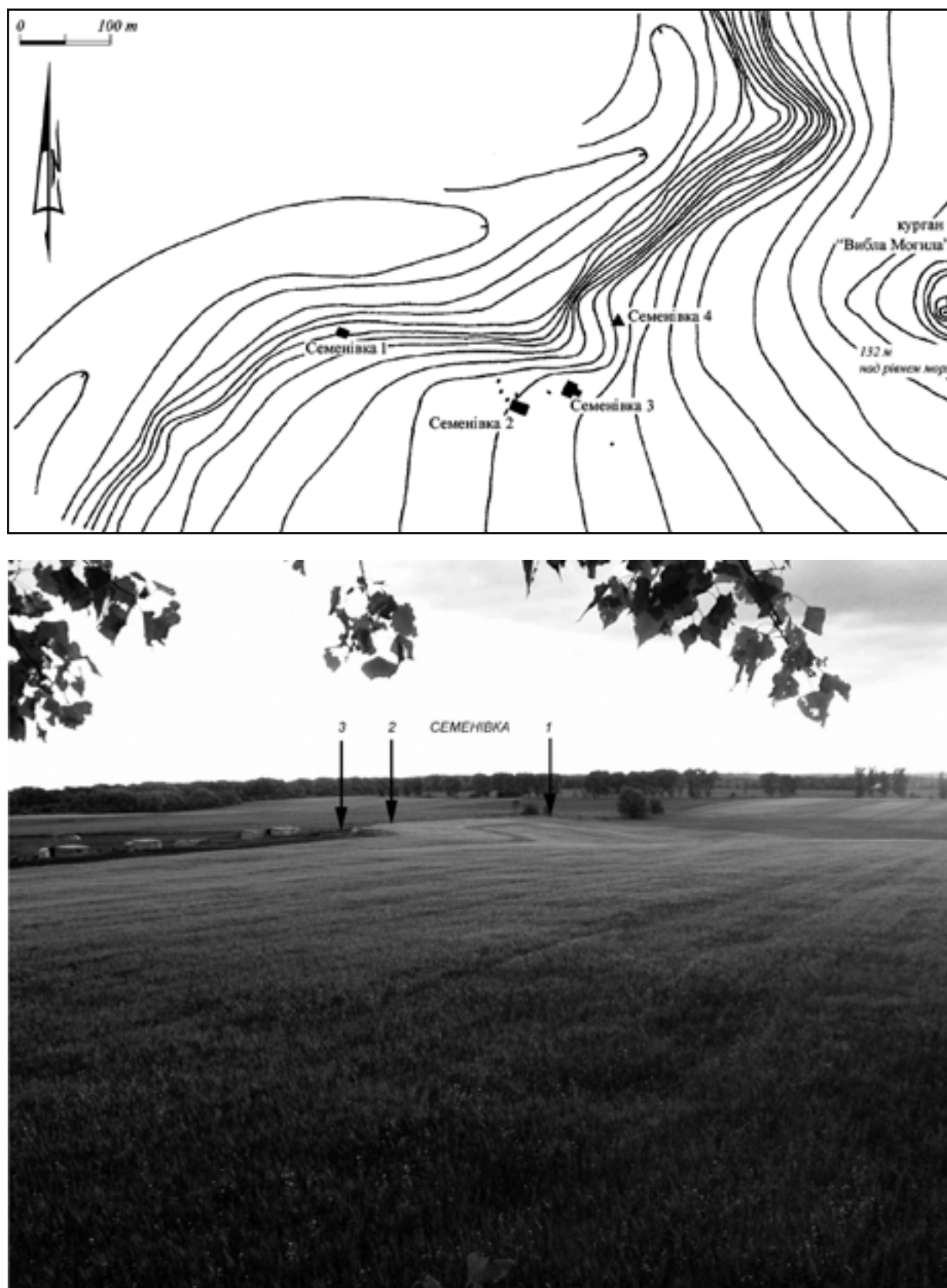

Рис. 2. Загальний план та вигляд на місце розташування Семенівських палеолітичних пам'яток із кургана «Вибла Могила».

Fig. 2. The general plan and view of localization of Semenivka Palaeolithic sites from “Vybla Mohyla” burial mound.

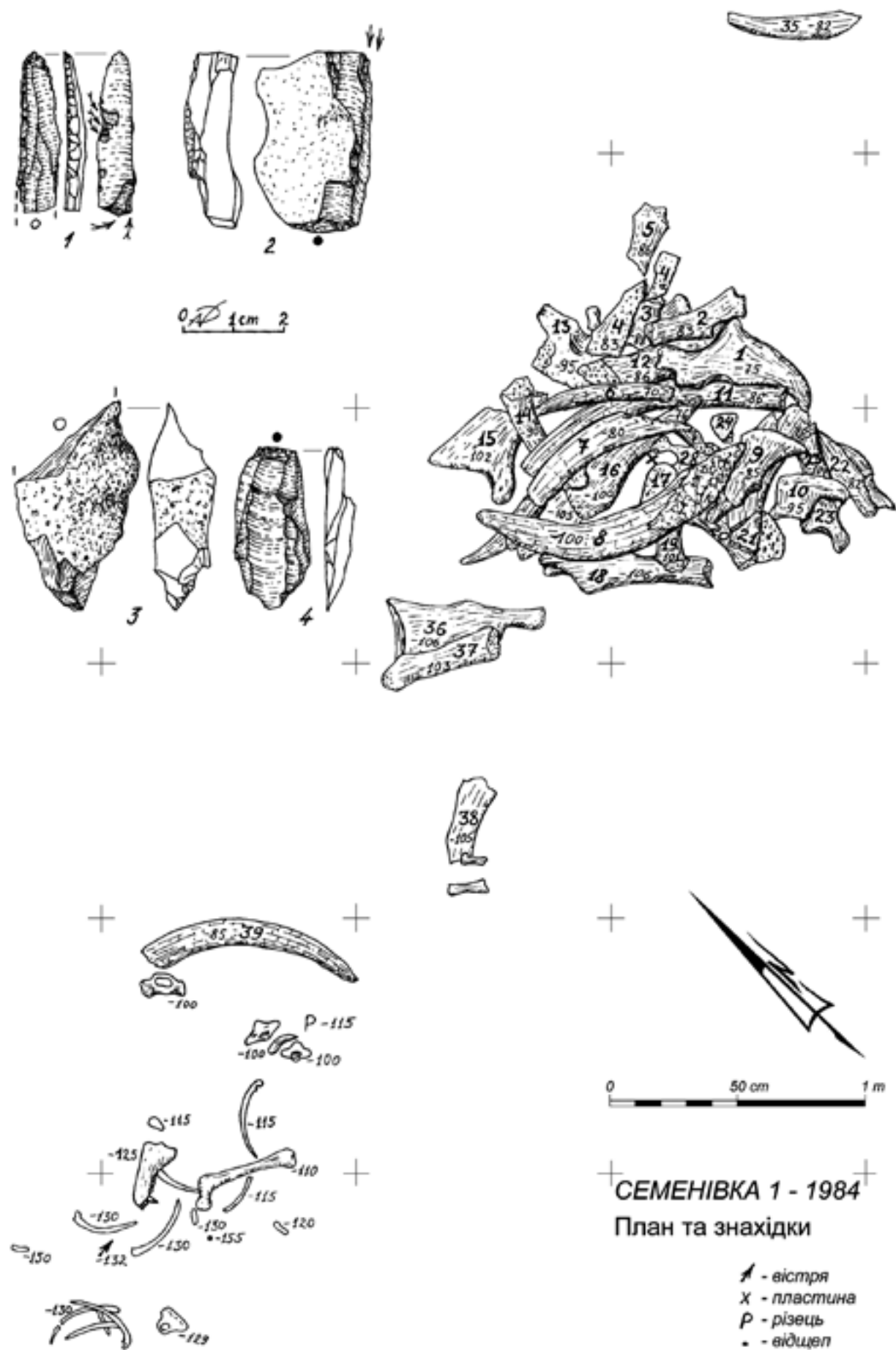

Рис. 3. Семенівка 1. План розкопу та знахідки.
Fig. 3. Semenivka 1. Plan of excavations and finds.

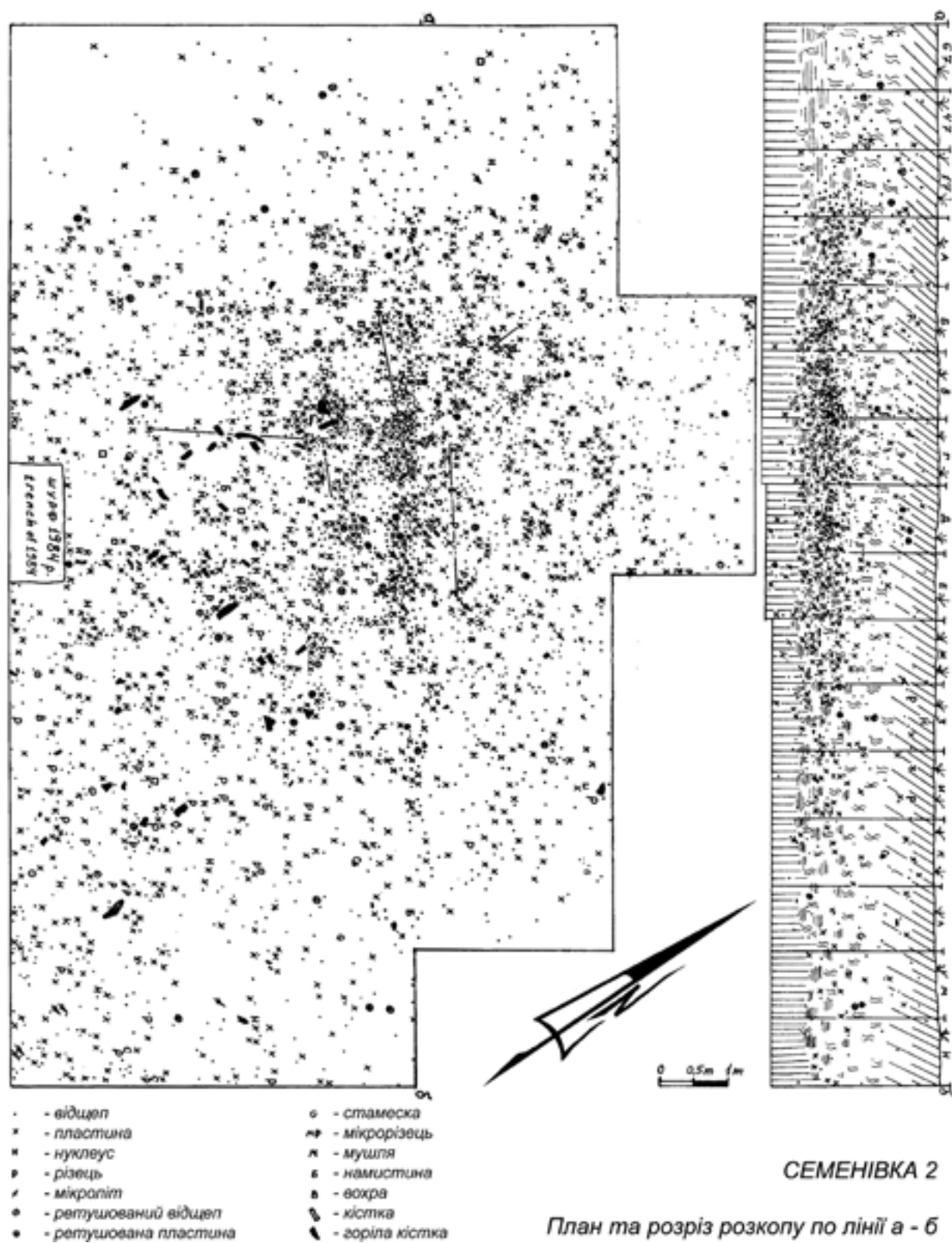

Рис. 4. Семенівка 2. Загальний план та профіль розкопу.
Fig. 4. Semenivka 2. The general plan and section of the site.

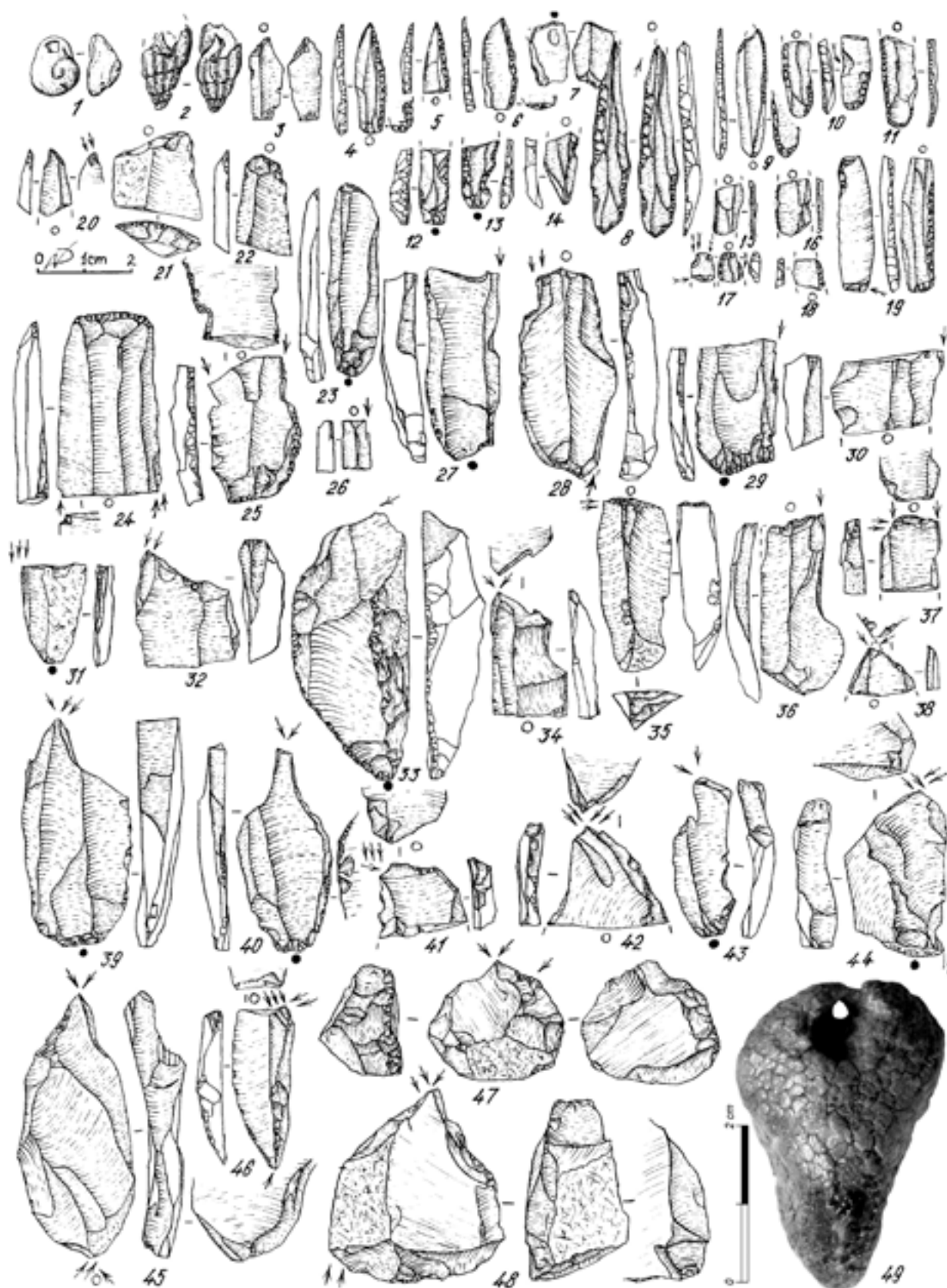

Рис. 5. Семенівка 2. Знахідки з культурного шару.

Fig. 5. Semenivka 2. Finds from cultural layer of the site.

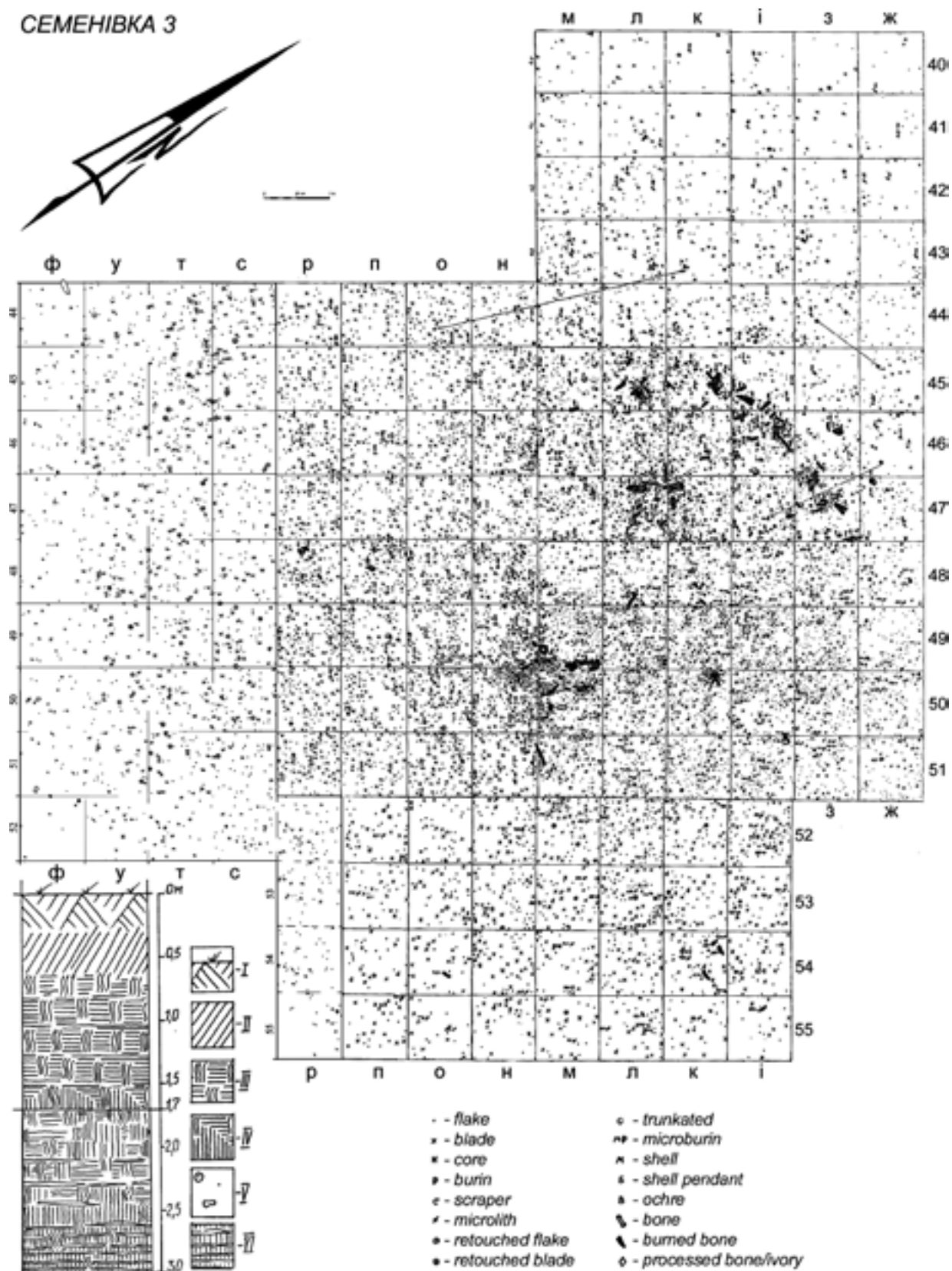

Рис. 6. Семенівка 3. Загальний план розкопок.
Fig. 6. Semenivka 3. The general plan of excavations.

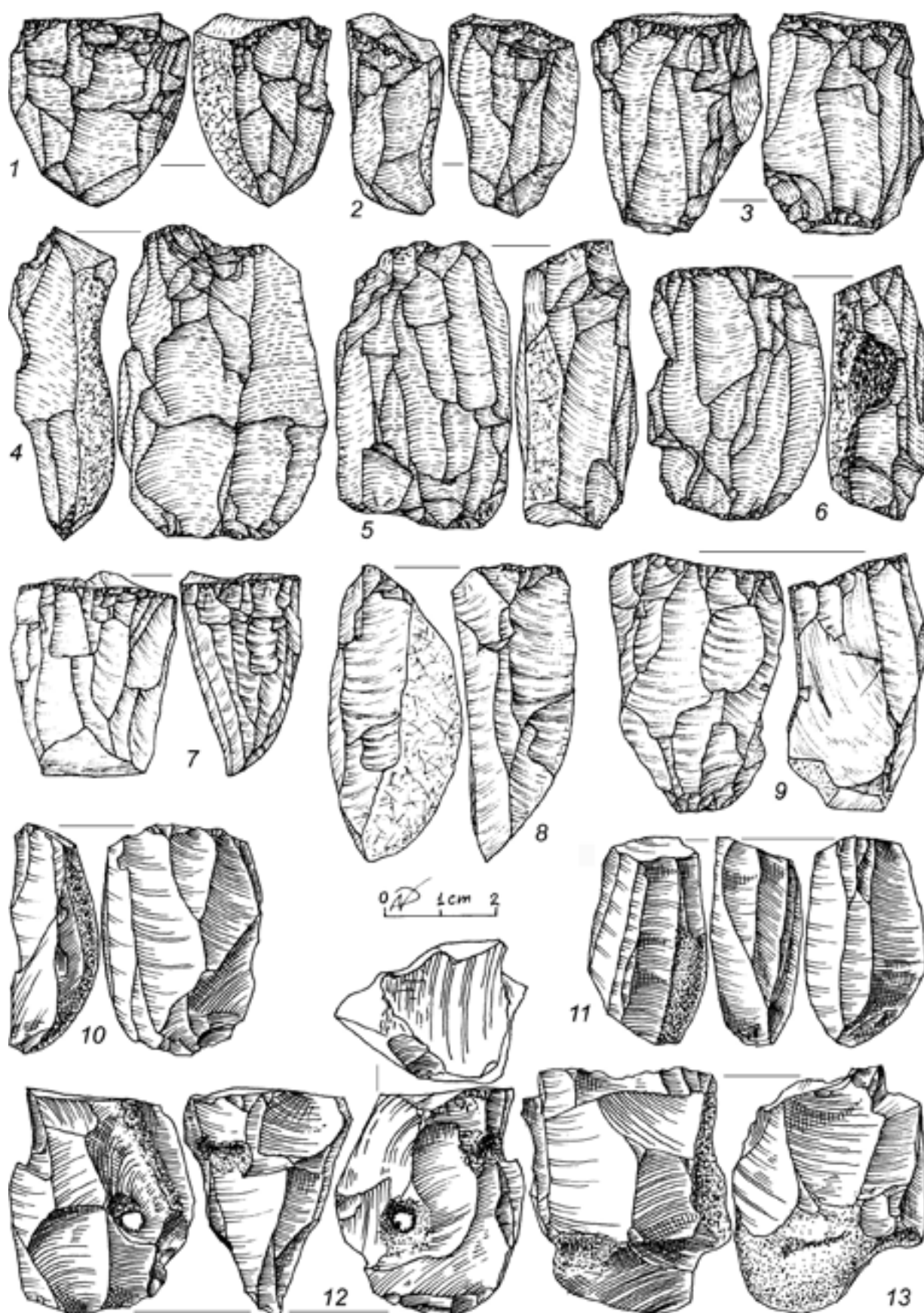

Рис. 7. Семенівка 3. Нуклеуси.

Fig. 7. Semenivka 3. Cores.

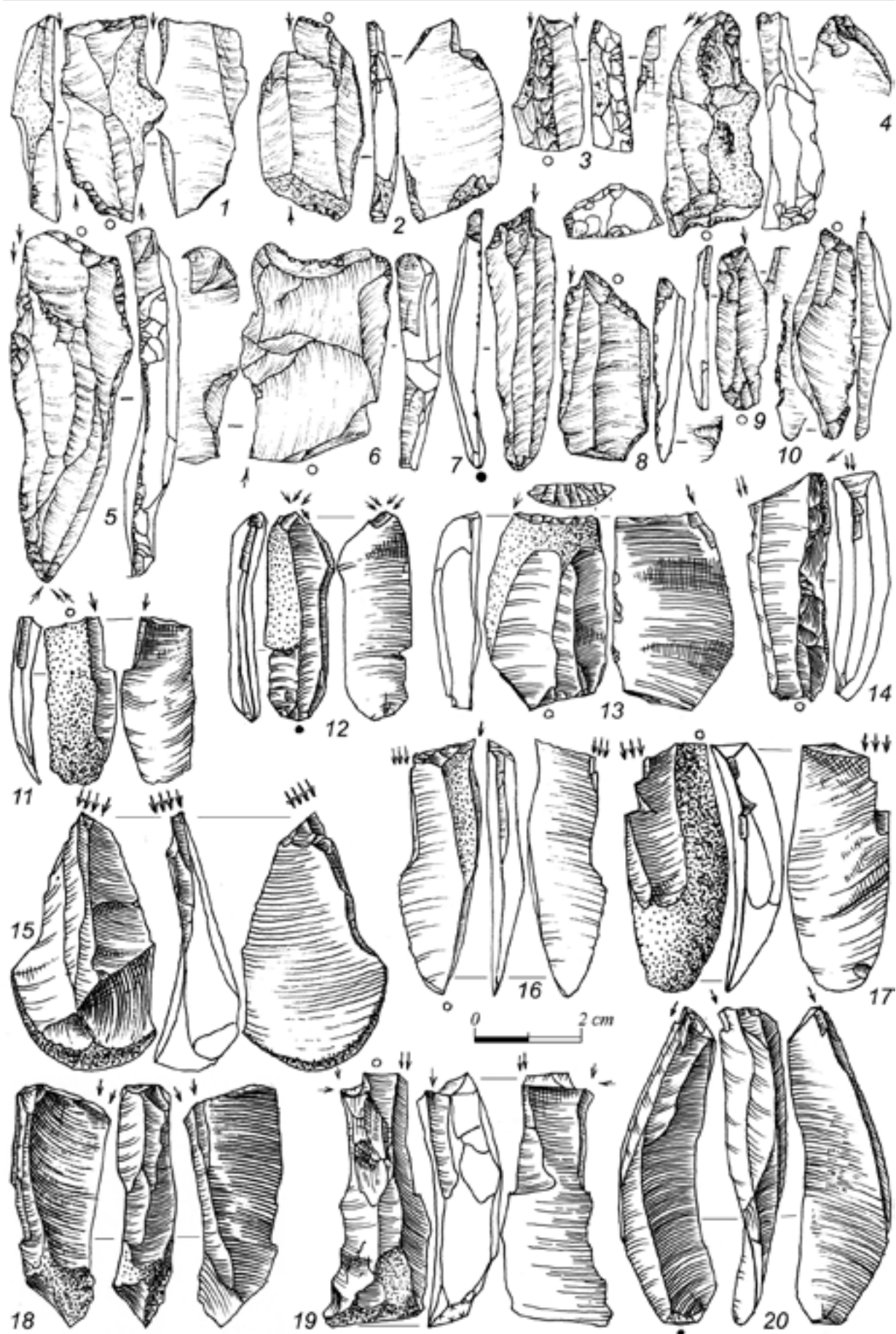

Рис. 8. Семенівка 3. Різці.
Fig. 8. Semenivka 3. Burins.

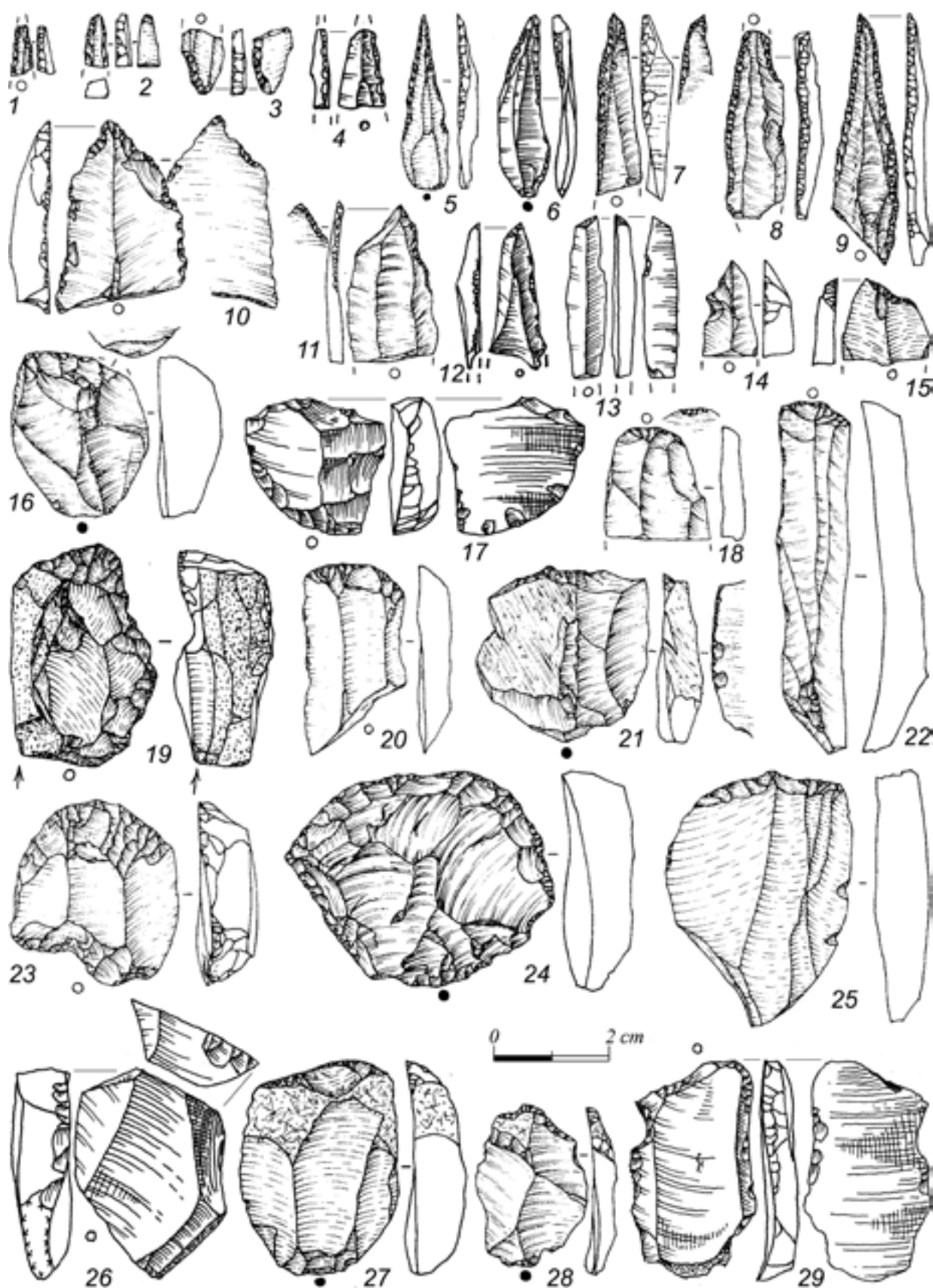

Рис. 9. Семенівка 3. Крем'яні проколки, свердла, скребачки та скребачкоподібні знаряддя.

Fig. 9. Semenivka 3. Awls, borers, end scrapers and scraper-like tools.

Рис. 10. Семенівка 3. Мікроінвентар стоянки.

Fig. 10. Semenivka 3. Microlithic assemblage.

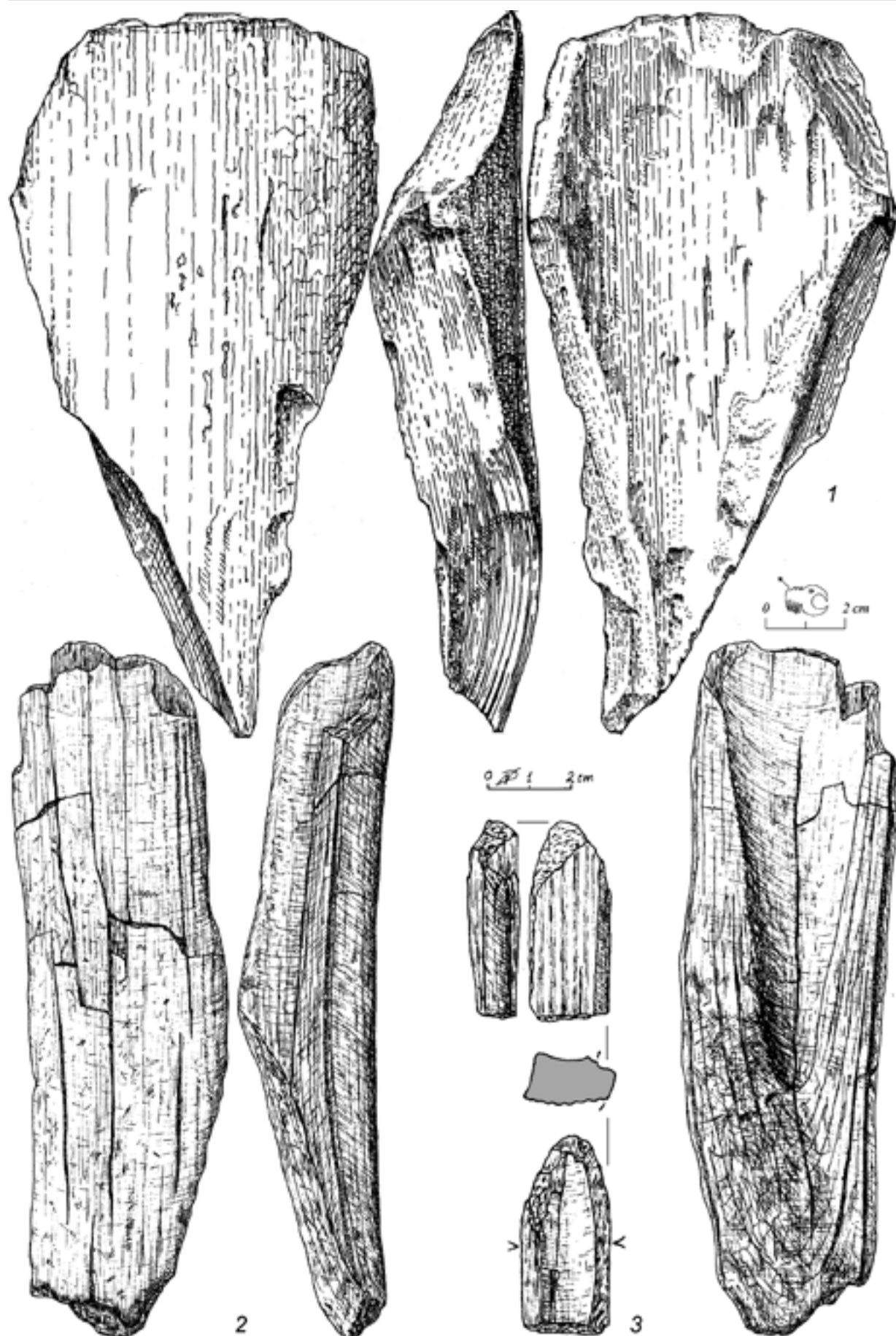

Рис. 11. Семенівка 3. Знаряддя з трубчастих кісток та відщепів бивня мамонта.

Fig. 11. Semenivka 3. Tools from long bone and tusk flakes.

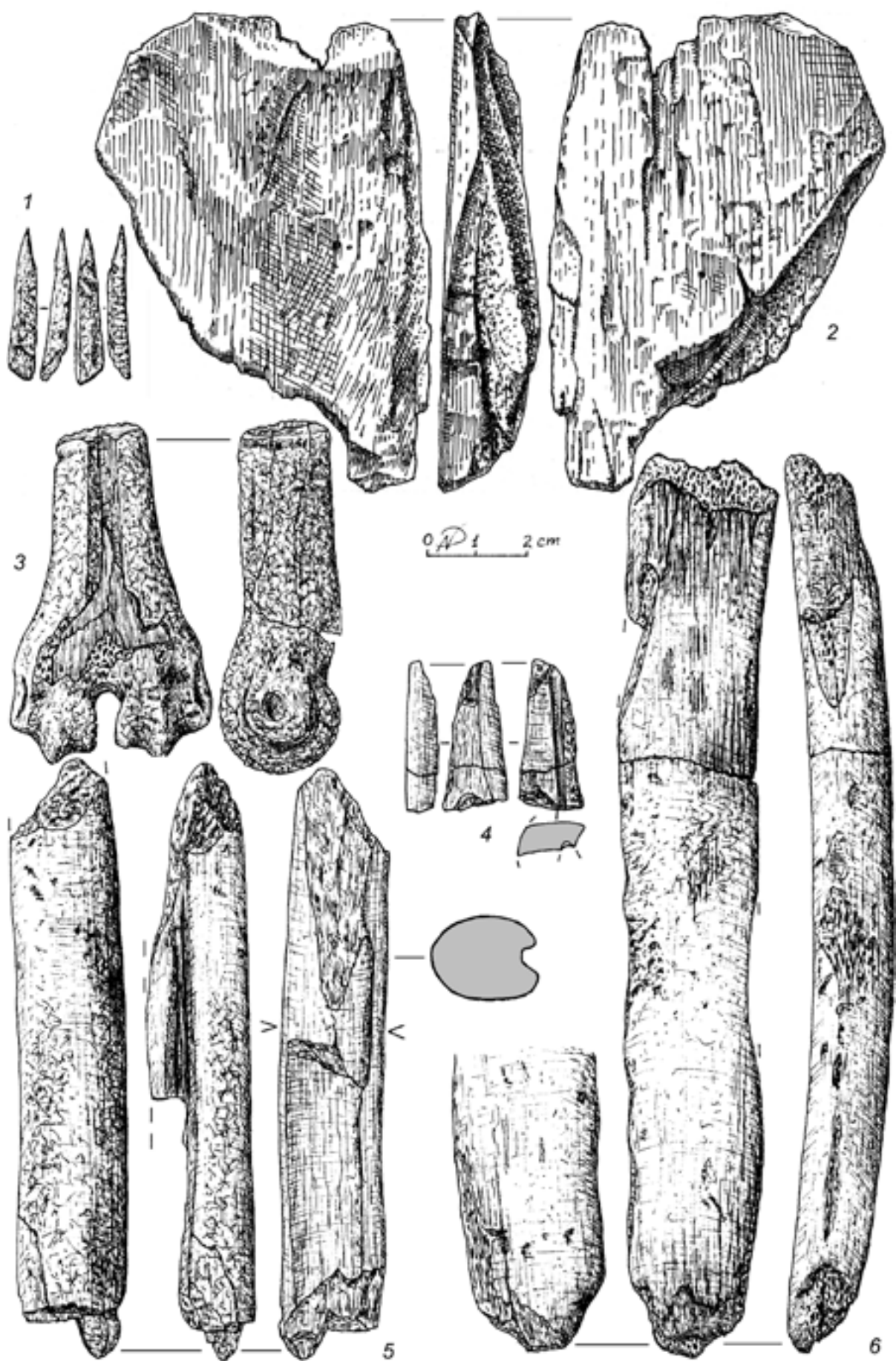

Рис. 12. Семенівка 3. Вироби з кістки та бивня.
Fig. 12. Semenivka 3. Processed bones and tusk.

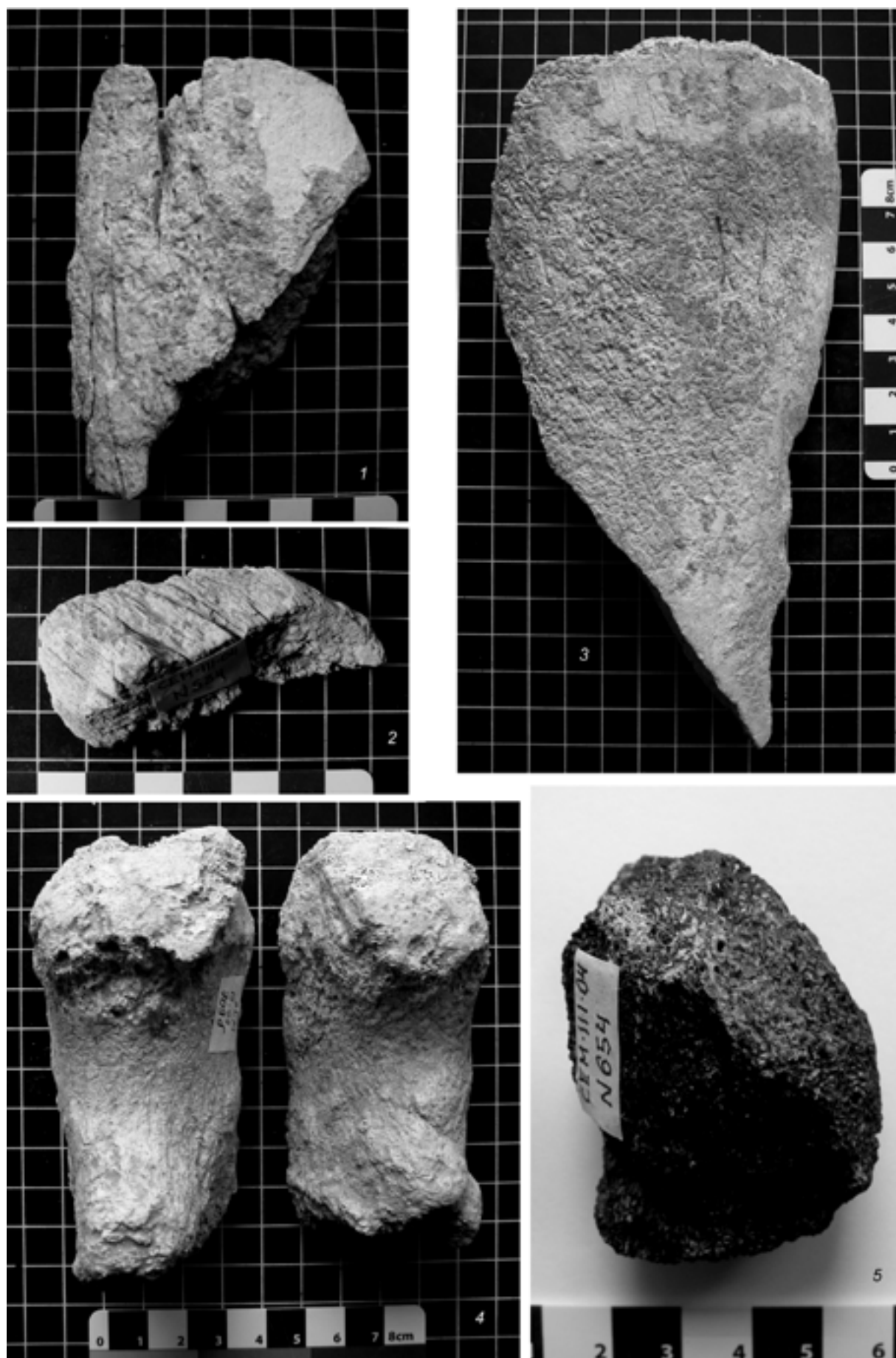

Рис. 13. Семенівка 3. Оброблена кістка.

Fig. 13. Semenivka 3. Processed bones.

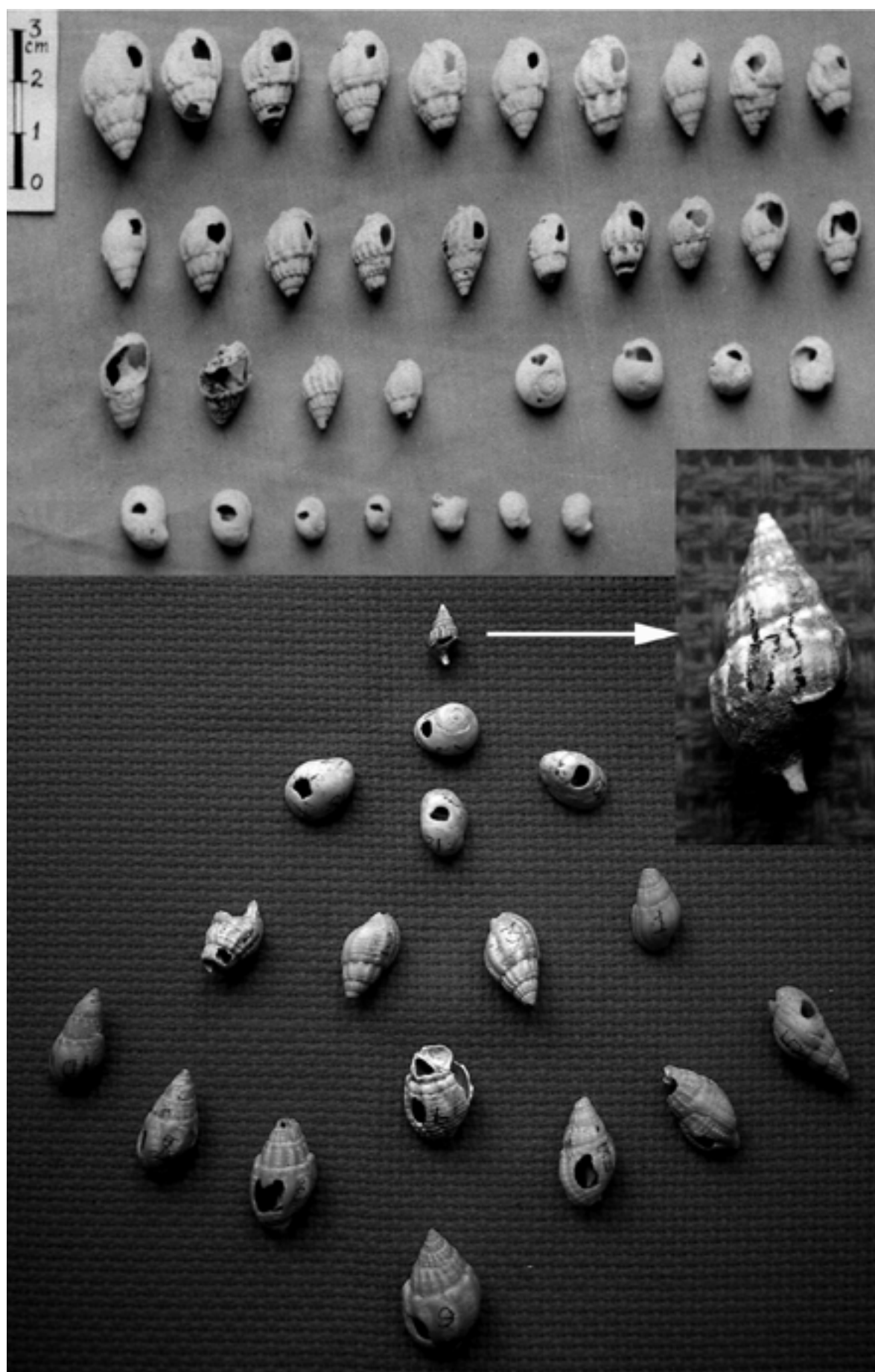

Рис. 14. Семенівка 3. Мушлі молюсків та прикраси з них.

Fig. 14. Semenivka 3. Mollusk shells and pendants from them.

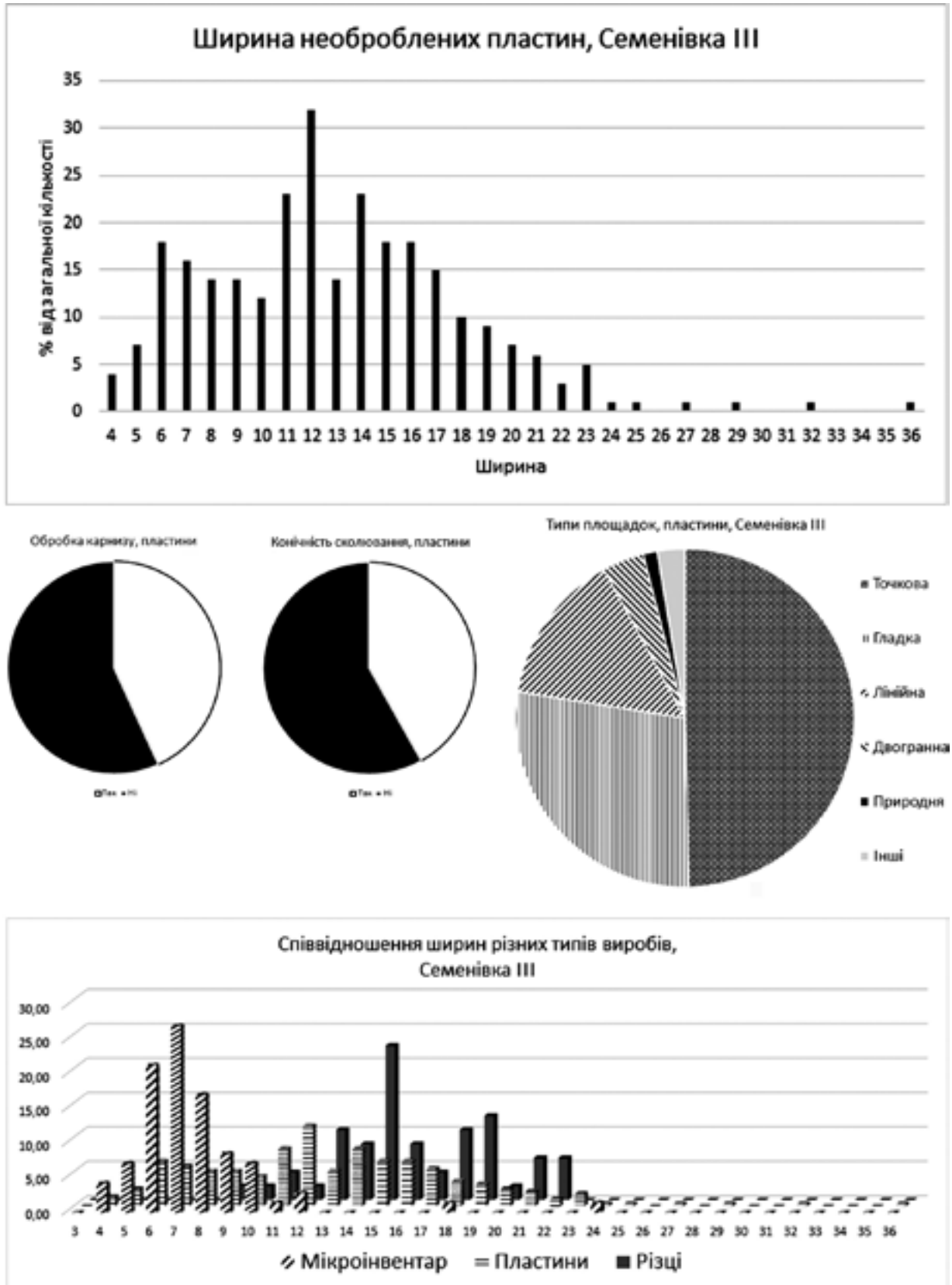

Рис. 15. Особливості первинної обробки кременю на стоянці Семенівка 3.

Fig. 15. Particularities of primary lithic technology at Semenivka 3 site.

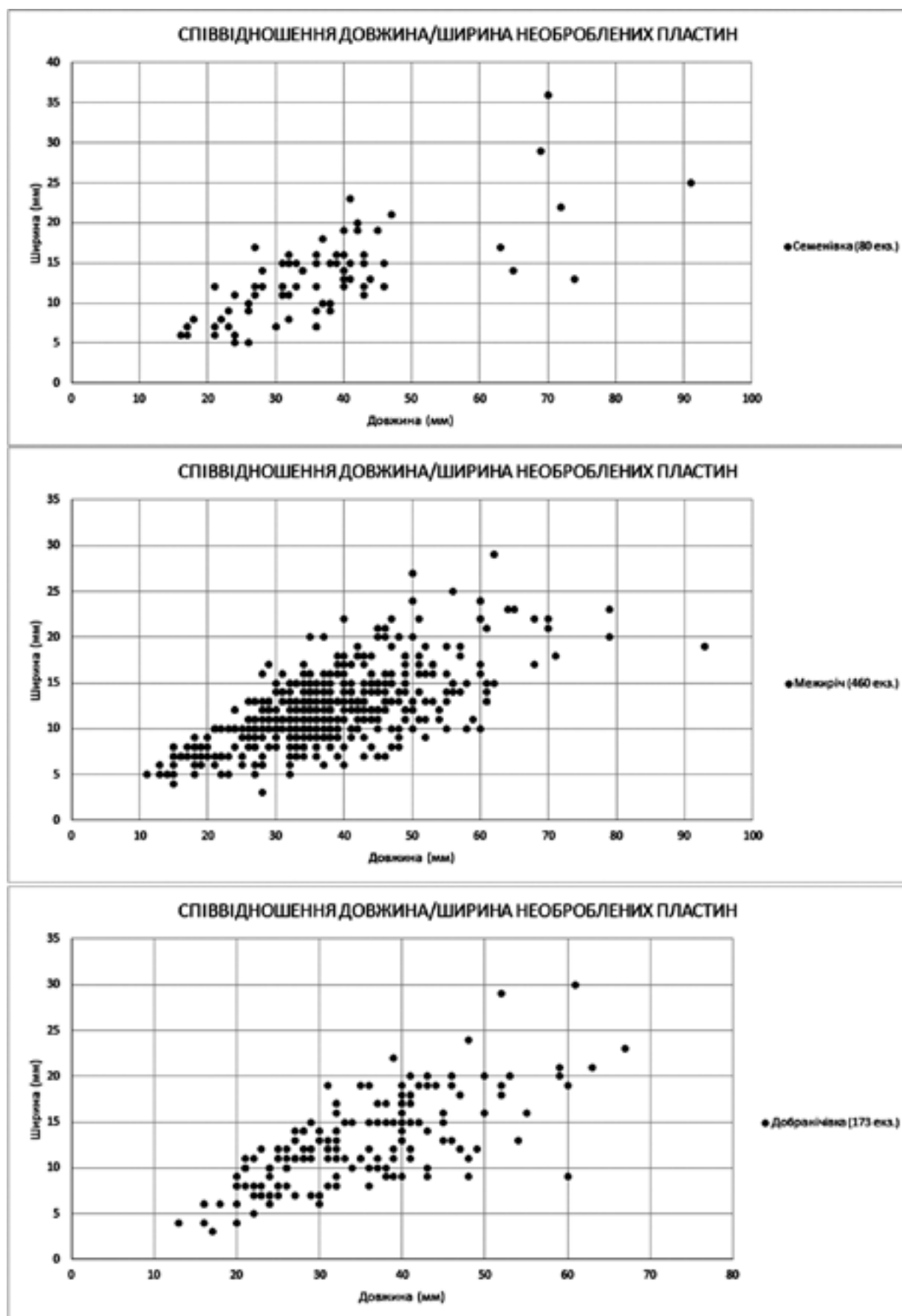

Рис. 16. Порівняння параметрів пластинчастих сколів із Семенівки 3, Межирічів та Добранічівки.
Fig. 16. Comparative analysis of blades' parameters from Semenivka 3 site, Mezhyrich and Dobranichivka.

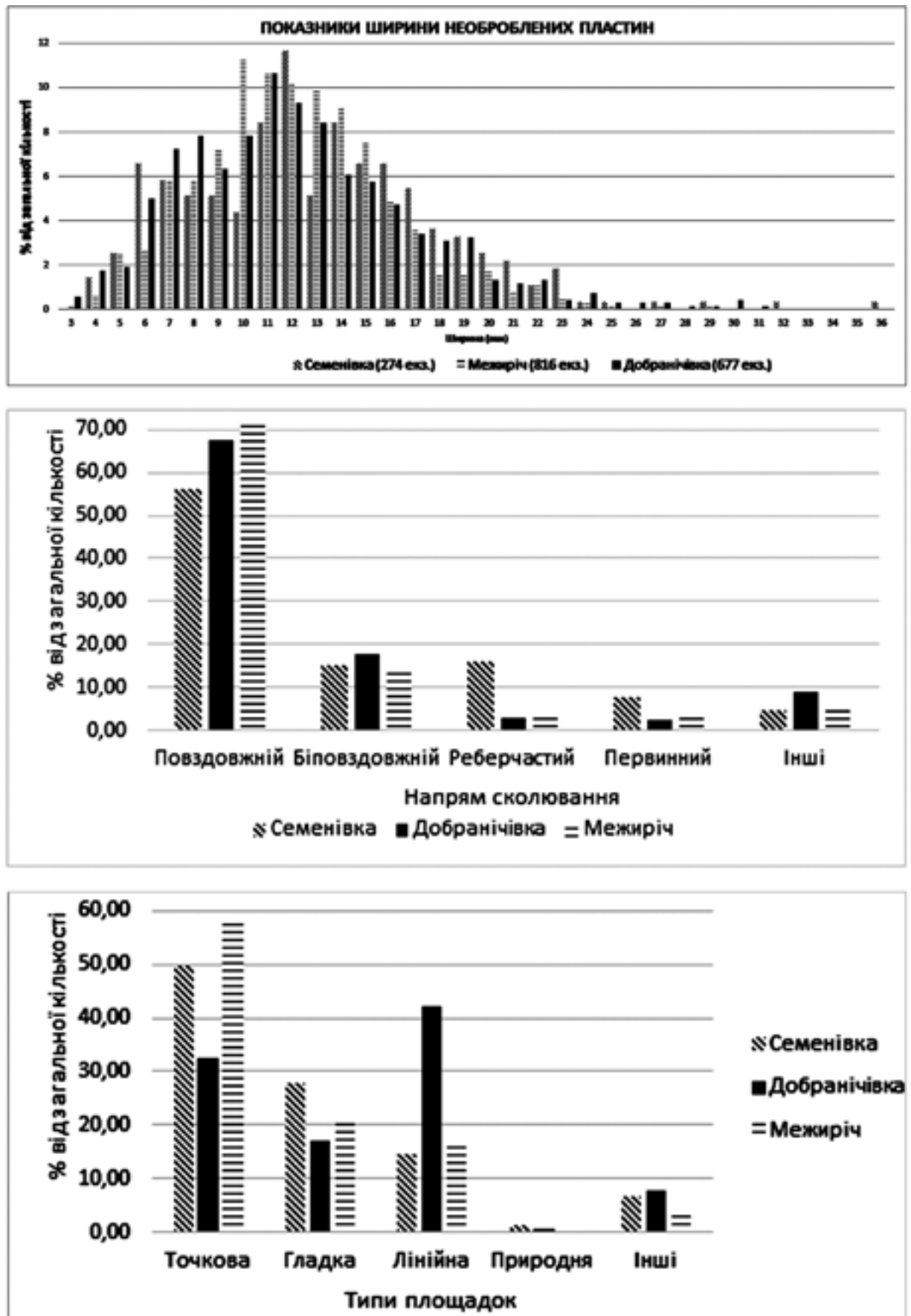

Рис. 17. Порівняння параметрів пластинчастих сколів із Семенівки 3, Межирічів та Добранічівки.

Fig. 17. Comparative analysis of blades' parameters from Semenivka 3 site, Mezhyrich and Dobranichivka.

УДК: 902.903(4-11.477)

**Степанчук В.М., Ветров В.С.,
Скоріков В.А.***

ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ РІВНИННОЇ УКРАЇНИ: ОГЛЯД ПОТОЧНИХ ДАНИХ

Статтю присвячено огляду поточних даних із досліджень нижнього палеоліту рівнинної частини України в басейнах Південного Бугу і Сіверського Дінця. Охарактеризовано матеріали Меджибожа 1, Меджибожа А, Головчинців (центральна частина Подільської височини, басейн Південного Бугу), Вишневого Долу, Суходола, Макарового (Донецький кряж). Усі ці матеріали належать до кола індустрій технологічної моделі І (олдованської), вік найдавніших із них ймовірно сягає 1,2 млн. років.

Ключові слова: нижній палеоліт, кам'яна індустрія, олдован, Східна Європа, Україна.

Пам'ятки нижнього (давнього або раннього) палеоліту України вочевидь недостатньо вивчені. Разом із тим, в останні роки, завдяки цілеспрямованій програмі пошуку й дослідження нижньопалеолітичних пам'яток України, що виконується Нижньопалеолітичною експедицією Інституту археології НАН України за фінансової підтримки НАНУ та ДФФД, намітилася позитивна тенденція в накопиченні нових фактів, що стосуються цього періоду. Останні за часом огляди даних, написані лише 6—7 років тому (Stepanchuk et al. 2010; Степанчук, Рековець 2010) на сьогодні вже суттєво застаріли, а нові огляди, хоча б попередні, за цей час не з'явилися. Запропонована стаття ставить на меті хоча б частково ліквідувати цю прогалину. Особливий акцент робиться на матеріалах, виявлених у рівнинній частині країни, в її східноєвропейському ареалі, у басейнах Південного Бугу і Сіверського Дінця.

Час першого проникнення на територію сучасної України носіїв нижньопалеолітичних індустрій, судячи з даних суміжних територій, на сьогодні може оцінюватися в проміжку між 2—1 млн. р. тому. Направлення початкового проникнення, а потім і подальшої колонізації території, жорстко визначалися палеоландшафтними особливостями, неоднаковими на різних етапах еоплейстоцену та нижнього плейстоцену.

Ареали двох основних напрямків початкових міграцій носіїв нижньопалеолітичних індустрій у центральну і східну Європу з африканського цен-

**Stepanchuk V.M., Vietrov V.S.,
Skorikov V.A.**

STUDIES ON THE LOWER PALAEOLITHIC OF THE OPEN LANDSCAPES OF UKRAINE: OVERVIEW OF CURRENT DATA

тру охоплюють Малу Азію, тобто Босфор і Балкани, а також Кавказ і, далі, Закавказзя. Територія сучасної України виступає проміжною зоною між цими ареалами. Теоретично це означає, що тут можуть бути виявлені свідчення побутування стародавнього населення, яке потрапляло до Європи як малоазійським, так і кавказьким шляхом, у тому числі й уздовж східного узбережжя чорноморського басейну, і потім у західному напрямку (Степанчук 2010). Таким чином, особливий інтерес набуває пошук свідчень освоєння території в рамках східноєвропейського ареалу України, особливо на його сході (Донецький кряж) і заході (Подільська височина).

Дослідження нижнього палеоліту України: Подільська височина

Найважливіші пам'ятки Меджибіж 1, Меджибіж А та Головчинці локалізуються в центральній частині Подільської височини, приблизно за 100 км на північний схід від сучасної долини Дністра (рис. 1, 1—3).

Меджибіж 1

Місцезнаходження розташоване за кілометр на захід від смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл., на лівому березі р. Південний Буг. Координати: 49°35'40" північної широти, 27°42'23" східної довготи. Кам'яні вироби вперше виявлені В.К. Пясецьким (2001). Результати археологічних та природничо-наукових досліджень 2008—2011 рр. попередньо опубліковані в низці статей (Степанчук 2014).

Профіль складений верхньоплейстоценовими лесами та ґрунтами, і подвійною середньоплейстоценовою алювіальною пачкою, що перекидає базальні архейські граніти (Rekovets et al. 2007). Нижній алювіальний цикл Меджибожа 1 характеризується переважанням (до 80 %) деревного пил-

* СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; vadimstepanchuk@iananu.org.ua
ВЕТРОВ Віктор Сергійович — старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»; вул. Замкова, 1, м. Меджибіж, 31530, Україна; vetrov.poryad@gmail.com
СКОРИКОВ В'ячеслав Анатолійович — красзнавець; вул. Якіра, 8-180, м. Луганськ, 91051, Україна; sscor2013@yandex.ua

ку сосни і дуба, потім липи, в'яза та граба. Екзотні види складають горіх, шовковиця та інші. Серед великих ссавців визначені трогонтерієвий слон, етрусський носоріг, велетенський і шляхетний олені, ведмідь Денінгера, косуля, кабан, вовк та інші. (Rekovets et al. 2007). За даними А.-М. Муань, отриманими за серією фауни з розкопок 2011 р., у відкладах завадівського часу виявлені рештки *Dama clactoniana*, *Capreolus sussenbornensis* і *Ursus thibetanus* (Stepanchuk, Moigne 2016). В цілому, наявні біостратиграфічні дані добре узгоджуються і вказують на завадівський (лихвинський) час.

За даними Ж.М. Матвіїшиної та С.П. Кармазиненко (2014 р.) у нижній частині колонки Меджибожа І алювіальними піщаними і піщано-глейкими омарганцевистими та озалізненими седиментами представлені лубенський (OIS 13—15) і завадівський (OIS 9—11) етапи. Знахідки кам'яних виробів притаманні обом етапам, фауна пов'язана виключно із завадівськими відкладами, переважно з їхньою ранньою фазою («zv 1», що співвідноситься з OIS 11). Палеоекологічні реконструкції вказують на те, що фауна Меджибожа І існувала в умовах теплого і вологого клімату помірної зони (фаза «reinsdorf», OIS 11) (Рековець и др. 2013, Рековець та ін. 2014). У відкладах фази «zv 1» на ділянці південної траншеї пам'ятки були виявлені ймовірні рештки вогнища. Виходячи з палеонтологічних, палеопедологічних і геоморфологічних даних, у момент свого функціонування місцезнаходження являло собою невисокі, періодично затоплювані ділянки суші безпосередньо поблизу водойми.

Багато фрагментів кісток демонструють ознаки навмисного розщеплення, іноді ретушування. Зафіксовані досить чисельні нарізки кам'яними лезами. Частина кісток зазнала впливу високих температур (понад 700 °C). Статеві-віковий склад свідчить на користь практики навмисних полювань (Stepanchuk, Moigne 2016).

Кам'яна індустрія охоплює вироби з кременю, кварциту, кварцу, граніту та інших порід. Колекція із завадівських відкладів налічує до 40 крем'яних знахідок і до 30 виробів з інших порід каменю. Більшість крем'яних виробів представлена дрібними відщепами та лусочками. У небагатьох випадках леза виробів демонструють крайову навмисну ретуш, присутні предмети з ретушшою використання. У колекції відсутні справжні нуклеуси, немає скребел, виробів із конвергентними лезами. Також відсутні біфасіальні вироби. Натомість присутні знаряддя на гальках кременю і кварцу, в основному мікрочопери. Вироби з граніту представлені більшими за розмірами артефактами, переважно різновидами чоперів і чопінгів, а також поодинокими сколами. Колекція крем'яних виробів (до 30 знахідок) із лубенських відкладів представлена мікрочоперами та мікрочопінгами

на гальках, інтенсивно згладженими сколами, здебільшого первинними, а також поодинокими асиметричними вістрями, скребками, ретушованими відщепами. Крем'яні артефакти доповнюються виробами з граніту, кварцу, рідше кварциту (до 20 знахідок).

Колекції із завадівських та лубенських відкладів Меджибожа І подібні між собою, техніко-морфологічні характеристики дозволяють визначити обидві серії як локальний різновид технологічної моделі І.

Меджибіж А

Місцезнаходження Меджибіж А віддалене від місцезнаходження Меджибіж І униз за течією на відстань близько 500 м по прямій, також знаходиться на лівому березі Південного Бугу. Виявлене в 2011 р., його координати: 49°25'48" північної широти, 27°23'08" східної довготи.

У 2011—2013, 2015—2017 рр. вивчалася нижня частина (до 7,5 м) профілю відкладів високого (до 30 м) берега річки, на ділянці прирізки загальною площею до 26 м², протяжністю до 6,0 м і глибиною близько 4,0 м у тилівій частині (Stepanchuk та ін. 2014). У нижній частині розкритого профілю виявлено не менше шести окремих горизонтів залягання артефактів, які відокремлюються один від одного піщано-гравійними та глейкими шарами без знахідок і пов'язані з 3,5 м пачкою відкладів, що залягають на архейських гранітах. Верхні горизонти містили відносно нечисленну фауну, серед якої виявлено рештки бика, коня, оленя, кабана. Рештки представників оленячих виявлені також у нижньому горизонті знахідок. Артефакти зафіксовані у відкладах завадівського (OIS 11), лубенського (OIS 13—15), мартоносського (OIS 17—19) та широкинського (OIS 21—35) етапів, представлених дерново-підзолистими, луговими і болотистими ґрунтами та озерно-алювіальними заплавами матеріалами (Матвіїшина, Кармазиненко 2014).

На сьогодні на відносно великій площі (близько 8,0 м²) досліджено лише верхній культивовмісний горизонт (шар І). Також на великій площі (близько 15 м²) вивчалися рештки в найнижчій частині колонки відкладів (шари V та VI). Верхній горизонт являє собою килим різноманітних кам'яних знахідок і погано збережених кісток, у ньому виявлені округлі плями сажистого матеріалу, що нагадують вогнища. За даними геохімічного аналізу, об'єкти являють собою місця акумуляції продуктів горіння органіки (Дмитрук, Степанчук 2014). Шар І за всіма своїми параметрами нагадує типову житлову поверхню, які зустрічаються на добре збережених пам'ятках середнього та верхнього палеоліту. Вік шару, за стратиграфічними показниками, становить близько 400 тис. років. Таке датування узгоджується з попередніми даними палеонтологічних (М.С. Ко-

мар) та мікротеріофауністичних (Л.І. Рековець) досліджень. Другий культуровмісний горизонт (шар 2), також асоційований з седиментами ранньої фази завадівського етапу «zv 1» (OIS 11), досліджувався на площі близько 2 м², теж містить залишки вірогідного вогнища. У цьому шарі виявлено крем'яні артефакти, що побували у вогні (Гошко 2014).

Індустрія 1 шару Меджибожа А базується на двох основних типах сировини: кремені (переважно у вигляді дрібних гальок) та кварці (шматки та гальки). Невелика кількість знахідок виготовлена з кварциту, пісковика, вапняку, граніту. Загальна кількість знахідок нараховує більше 200 екз. У типологічному плані знахідки представлені чоперами, чопінгами, нечисленними сколами, поодинокими асиметричними вістрями, скребками і скреблами (рис. 2, 1—9). Індустрія не містить великих виробів, справжніх нуклеусів, двобічних форм.

Індустрія найнижчих культуровмісних горизонтів, що попередньо співставлені із широкинським етапом, вирізняється ще меншою часткою сколів і виробів на них. Разом із тим, основні характерні типи, асиметричні вістря та скребачки, тут теж присутні. Натомість в нижніх шарах виявлено велику кількість великих за розмірами виробів на вапняку (частина з яких складається), кварці й граніті. Масовий виріб — чопер або мікрочопер, виготовлений на гальках кременю (рис. 3, 1—4), вапняку, кварцу, уламках інших порід. Загальна кількість артефактів сягає 500 екз., сколів серед них близько 70 екз.

Колекції із завадівських і, ймовірно, широкинських відкладів Меджибожа А принципово подібні між собою, техніко-морфологічні риси дозволяють визначати їх як локальний різновид технологічної моделі І. Індустрії Меджибожа 1 і Меджибожа А дуже близькі і в цілому, і в деталях, демонструючи досить спрощені технологічні схеми та бідний типологічний спектр. Можливо, що архаїзм зумовлювався (або значно посилювався) мікрогабітусом основної маси доступної вихідної сировини.

Головчинці

Місцезнаходження Головчинці розташоване за 7,5 км на схід від смт Меджибіж, на лівому березі Південного Бугу, поблизу гранітного кар'єру. Виявлене в 2015 році, його координати: 49°25'48" північної широти, 27°29'08" східної довготи.

Місцезнаходження вивчалось в 2015—2017 рр. Поверхневий матеріал зібраний на осипах схилу південної ділянки розкриття кар'єра, прирізка у вертикальну стінку четвертинних відкладів у зоні зборів виявила природні та розщеплені крем'яні та кварцові гальки, уламки жовен кременю та жильного кварцу, що залягали на кількох рівнях у не порушеній колонці відкла-

дів. Станом на осінь 2017 р. досліджено близько 4 м² культуровмісних відкладів, виявлено кілька горизонтів з археологічними матеріалами, іноді масовими. Розкрита чотирьохметрова колонка не містить алювіальних відкладів і має субаеральну генезу. У розрізі виявлено темноколірну товщу похованих ґрунтів, складену легкими темно-сіро-бурими глинами, яка залягає на світлоколірних фаціях делювіально-пролювіального походження. На самому початку досліджень пам'ятки вік ґрунтової товщі оцінювався як завадівський або лубенський, на сьогодні, з накопиченням нових даних, аргументується як мінімум широкинський час (Ж.М. Матвіїшина, Ю.М. Веклич).

Два культуровмісних горизонти виявлені в палеоґрунтовій товщі, ще один — на контакті ґрунтів і підстелених відкладів. На сьогодні виявлено тільки кам'яні знахідки, палеонтологічний матеріал відсутній. Артефакти представлені виробами на крем'яних і кварцових гальках, а також супутніми продуктами їхнього розколювання (оббивки) (рис. 4, 1—14) або дроблення. Окрім безсумнівних артефактів, колекція містить окремі сировини різних розмірів, а також їхні фрагменти і осколки без видимих слідів антропогенних модифікацій. У технологічному відношенні вироби з різних культуровмісних горизонтів близькі, якщо не ідентичні. Загальні закономірності обробки каменю місцезнаходження можна охарактеризувати наступними рисами. Кам'яна сировина у вигляді гальок, жовен і їхніх фрагментів, інші окремі кварцу та кременю (інші породи більш рідкісні), піддавалася оббивці, розсіченню (дробленню), розколюванню. Оббивка гальок проводилася без попередньої підготовки, потужними ударами, іноді серійними. У ряді випадків такі удари не знімали скол, однак призводили до утворення внутрішніх тріщин, які надалі провокували «природне» руйнування гальок. Значна частина оброблених гальок, сколів, а також окремі кременю, оброблялася прийомом дроблення. У колекції відсутні нуклеуси, однак частина крем'яних сколів, досить великих, із вираженою огранкою спинок, іноді видовженими пропорціями, дозволяє не виключати можливість цілеспрямованого розщеплення великих шматків сировини. Деякі техніко-типологічні та кількісні особливості охарактеризуємо на прикладі другого культуровмісного горизонту. За даними розкопок 2016 р. (неповні 1,5 м² розкритої площі) колекція нараховує 551 знахідку, з них 208 артефактів і 343 геофакти. Четверть виробів із вторинною обробкою представлена чоперами, серед яких переважають одинарні, у той час як інші різновиди (як от вістерні та подвійні) — є поодинокими. Кількома десятками представлені сколи (здебільшого первинні та напівпервинні відщепи). Серед двох десятків сколів із вторинною обробкою (ретушування, фрагментація) вирізняються три асиметричних вістря. Решту знахідок склада-

ють менш виразні фрагменти гальок та окремої сировини з ознаками обробки та використання.

В цілому, матеріали Головинців цілком відповідають критеріям, що дозволяють віднести їх до галькових індустрій і визначати як локальний прояв технологічної моделі І.

Дослідження нижнього палеоліту України:

Донецький кряж

Найважливіші пам'ятки цього ареалу — Вишневий Дол, Макарове, Суходіл, Піонерське 2 (рис. 1, 4—6). Пов'язуються з Донецьким кряжем, віддалені на 150 км на північ від сучасного узбережжя Азовського моря.

Вишневий Дол

Місцезнаходження розташоване за три кілометри на захід від с. Вишневий Дол Краснодарського р-ну Луганської обл. на високому плато, майже у верхній його точці, на значній відстані від діючих водотоків. Виявлене В.А. Скоріковим у 2006 р. Весь матеріал походить зі зборів на поверхні, знахідки в стратифікованому контексті не виявлені (Ветров, Скоріков 2010; 2011). Координати: 48°32'37" північної широти, 39°7'37" східної довготи. Площа зборів становить близько 300 м². Колекція налічує понад тисячу предметів.

Знахідки представлені виключно кам'яними виробами. Сировиною служив коричневий середньо- і дрібнозернистий окварцований пісковик (кварцит) у вигляді великих блоків, коричневий і червоний крупнозернистий пісковик у вигляді гальок, сірий дрібнозернистий плитчастий пісковик, жовна силіцидів, гальки кременю. Джерела сировини поблизу від місцезнаходження (принаймні, у радіусі двох кілометрів) не відомі. Поверхні кварцитових артефактів характеризуються різним ступенем збереженості, часто мають рештки вапняково-піщаного цементу (іноді до сантиметра потужністю) — непряму вказівку на початкове залягання артефактів у ґрунті, що утворився в умовах вологого і теплого клімату. Деякі гальки зберегли в западинах на своїй поверхні рештки червоноколірних глинистих седиментів.

Збереженість поверхонь кварцитових знахідок неоднакова, що дає можливість припускати наявність тут різночасових комплексів (Скоріков 2014). Разом із тим, техніко-типологічні риси досить близькі й одноманітні, що дозволяє охарактеризувати матеріал в цілому.

Комплекс Вишневого Долу, як і багато інших місцезнаходжень із кварцитовими виробами в регіоні, містить значну кількість макровиробів. В якості сировини використовувалися великі блоки, а також менші окремої сировини. Слід наголосити, що зібрання не містить безсумнівних нуклеусів звичних розмірів, проте включає два великих нуклеуси безсистемного зняття, виготовлених на коричневому кварциті, окремі негативи сколів на

яких сягають 20—40 см. Плитчаста сировина найчастіше розщеплювалася в манері рекурентної оббивки одного з країв, у результаті чого з'являлися однотипні сколи та скреблоподібні (чопероподібні) форми.

У колекції присутні численні приклади навмисного розсічення (фрагментування) великих сколів. На продуктах розщеплення нуклеусів (і їхніх навмисно отриманих фрагментах) виготовлялися чопери і скреблоподібні вироби (рис. 5, 1,2). Менші за розмірами вироби переважно виготовлялися на сколах, отриманих на плитчастих пісковиках. Вироби на гальках пісковика представлені різнотипними чоперами, наявні поодинокі сколи і фрагменти сировини з ретушшю. Частина предметів нагадує архаїчні нуклеоподібні форми. Артефакти на крем'яних гальках в основному представлені невеликими предметами з негативами безсистемних сколів і, можливо, представляють собою архаїчні ядрища. Вторинна обробка виконувалася оббивкою, значно рідше ретушшю, як правило, грубою. Техніка двобічної оббивки не застосовувалася. Характерним є вкрай рідкісне застосування почергової оббивки леза, а також винятковість будь-яких видів альтернативної обробки. У той же час предмети з виїмками, зубчастими лезами досить характерні для сколів із плитчастого пісковика. Частина цих сколів формально нагадує скребла і скребки. В цілому, найчисельнішими в колекції є різноманітні чопери, меншим числом представлені скребла (що відрізняються від чоперів або ретельнішою оббивкою, або розмірами вихідної заготовки), представлені невеликі за розмірами знаряддя на відщепі — зубчасті, виїмчасті, скребки.

Загалом, техніко-морфологічні параметри матеріалів Вишневого Долу дуже специфічні і різко вирізняють комплекс серед відомих у регіоні середньопалеолітичних індустрій, у тому числі й кварцитових (Колесник 2003; Матюхин 2003). Геоморфологічне положення місцезнаходження на вододілі, на значному віддаленні від сучасних водотоків, є суттєвою, хоча і непрямою, вказівкою на вік матеріалів. В цілому є всі підстави відносити пам'ятку до нижнього палеоліту. Індустрія Вишневого Долу досить архаїчна і являє собою локальний різновид моделі І.

Суходіл

Місцезнаходження розташоване на вододілі правобережжя Сіверського Дінця біля с. Суходіл (сучасна назва — с. Піонерське) Луганської обл., у зоні виходів кварцитої сировини. Вперше кварцитові вироби поблизу с. Суходіл були виявлені в 30-х роках минулого століття А.С. Альбрехтом. Вдруге місцезнаходження було відкрито В.С. Ветровим і В.А. Скоріковим в 2011 р. На сьогодні тут відомо більше двох десятків пунктів із матеріалами різних періодів кам'яного віку, включаючи

середньо- і верхньопалеолітичні. Вони залучені до наукового обігу під загальною назвою «Піонерське» та індивідуальними порядковими номерами (Ветров 2015; Vetrov 2015).

Матеріали численних пунктів зборів біля с. Піонерське залягають досить локалізовано, з більш-менш чітко окресленими кордонами. На відміну від них, найдавніший археологічний матеріал місцезнаходження Суходіл поки не утворює чітко визначених скупчень виробів, а розташовується розосереджено на великій площі. Координати: 48°33'50" північної широти, 39°35'37" східної довготи. Загальна площа зборів артефактів становить кілька сотень тисяч квадратних метрів. З огляду на цю обставину, колекція Суходола, швидше за все, походить із кількох, близьких за археологічним часом, стоянок давньої людини.

Матеріали зустрічаються виключно на підвищених ділянках плато, абсолютні висоти ділянки зборів варіюють від 110 м до 125 м.

В даний час колекція місцезнаходження налічує близько двохсот артефактів, із них чотири десятки припадає на галькові форми (Скоріков 2014; 2015).

Використовувалися місцеві кварцити в їхніх сіро-димчастих, червоних та коричневих різновидах. Відомі, хоча й рідкісні, приклади використання екзотичної сировини (виріб на гальці кременистого вапняку). Основна форма вихідної сировини — різні великі окреомості та уламки. Широко використовувалися гальки силіцидів, а також пісковіку, неоднорідного за забарвленням і зернистістю. Є вироби з кременю невисокої якості. На деяких галькових артефактах місцезнаходження, так само як на частині виробів з кварциту і кременю, у западинах поверхні збереглися рештки червоноколірних глинистих седиментів.

Колекція Суходола не гомогенна за віком, що аргументується різною збереженістю виробів, а також прикладами реутилізації. За ступенем збереженості можна розрізняти дві-три групи артефактів (Скоріков 2014). Найчисельніша серія кварцитових виробів характеризується значною обкоченістю поверхонь, повним або частковим корадкуванням, морозобійними пошкодженнями. Вироби на гальках також сильно обкочені, іноді мають зони вилугування поверхні.

Найбільш численна колекція виробів із кварциту представлена виразними ранньопалеолітичними формами знарядь. Провідне місце займають різноманітні чопери та чопінги (рис. 6, 1, 2), значно меншим числом представлені уніфаси й проторубила, є також архаїчні ядрища — поліедри, масивні скребкоподібні вироби високих форм, сколи з обробленими оббивкою лезами. Часто їхня оббивка проводилася по черзі з обох сторін, надаючи лезу, якщо дивитися з ребра, зигзагоподібну форму. Присутні двобічнооббиті форми. Слід також відзначити відсутність у колекції ма-

кролітичних форм — лише поодинокі знаряддя мають розміри близько 15 см, у той час як розміри основної маси виробів не перевищують 10 см. Вироби на гальках представлені різними варіаціями чоперів (первинні, поздовжньо-, поперечно- і скошенолезові, дволезові стріласті, загострені двобічні та інші) (рис. 7, 1—3, 5—7) (Скоріков 2014; Скоріков 2015). У колекції є вироби з зигзагоподібним робочим краєм, сформованим почерговою двобічною оббивкою, скребло- та скребкоподібні знаряддя (рис. 7, 5), а також фрагменти знарядь, відбійники.

В цілому, техніко-морфологічні характеристики колекції Суходола дозволяють однозначно співвідносити її із часом нижнього палеоліту. Індустрія є локальним різновидом моделі І. Слід звернути увагу на наявність в інвентарі проторубил, повністю відсутніх у пам'ятках Поділля.

Макарове

Місцезнаходження розташоване на східній околиці с. Макарове Станично-Луганського р-ну Луганської обл. Виявлене В.С. Ветровим. Координати: 48°41'28" північної широти, 39°31'18" східної довготи. На даний момент на цій ділянці локалізовано три пункти з однотипним матеріалом на відстані близько 100 м один від одного. Знахідки виявлені на сучасній денній поверхні й трапляються до глибини 15—20 см в піщаному седименті. Тотальний збір підйомного матеріалу був проведений на Макаровому 1, на площі 150 × 50 м. Загальна кількість знахідок сягає понад 2,5 тис. екз. (Ветров 2013; 2014; Пазинич, Ветров 2014).

Сировиною для виготовлення артефактів слугували переважно конкреції та уламки середньота дрібнозернистого окварцьованого пісковіку (кварциту) сірого та коричневого кольору, із максимальними розмірами до 50 см. Найближчі ділянки палеогенових відкладів із природними відслоненнями подібної сировини віддалені від місцезнаходжень Макарового на 10—15 км. Значна частина кварцитів має природну тріщинуватість, численні порожнини, природні злами. Не виключено, що сировина збиралася на ділянці вторинного залягання. У невеликій кількості виявлені вироби з плитчастих пісковиків, характерних для Вишневого Долу. Вироби на гальках відсутні.

Колекції характеризуються технікою первинного дроблення (розбивання) великорозмірних конкрецій і блоків кварциту, грубою оббивкою, у тому числі почерговою, попередньо відсортованих уламків, досить частим застосуванням прийому розсічення (фрагментування), нечастим застосуванням ретушування. У техніко-типологічному плані матеріал справляє враження дуже нерозвиненого. Серед форм, що піддаються класифікації, переважають грубі рублячі вироби великих розмірів: чопери, чопінги, скреблоподібні форми, переважно оформлені грубою оббивкою.

Виразні нуклеуси відсутні. Не виключена наявність в інвентарі проторубил. Вироби на сколах часто мають виїмки, зубчасті ділянки лез. В цілому, вироби з ознаками вторинної обробки становлять понад 20 %, сколи та їхні фрагменти — більше 70 %, решта припадає на уламки (Ветров 2015).

Загалом техніко-морфологічні характеристики колекції Макарового дозволяють відносити її вік до часу нижнього палеоліту. Індустрія також являє собою локальний різновид моделі І.

Підсумки

Тривалий час на території України були відомі лише поодинокі ймовірно нижньопалеолітичні пам'ятки, а єдине стратифіковане місцезнаходження досліджувалося в Закарпатті (Гладилин 1985; Степанчук 2006). Ситуація почала змінюватися кілька десятиліть тому, коли в Криму були виявлені підйомні матеріали олдованського вигляду (Щепинский, Клюкин 1992; Zuk 1995). За останні кілька років у континентальній Україні ситуація кардинально змінилася з виявленням у долині Південного Бугу багатошарових місцезнаходжень із нижньопалеолітичними матеріалами Меджибожа І і Меджибожа А (Степанчук 2014), пізніше Головинців, а в долині Сіверського Дінця — численних поверхневих місцезнаходжень з архаїчним кварцитовим інвентарем, зокрема Вишневого Долю, Суходола, Макарового, Піонерського та інших (Ветров, Скориков 2010). Відкриття на сході України пам'яток, що базуються на використанні кварцитої сировини, істотно змінило сам підхід до пошуку древніх пам'яток в регіоні.

З археологічної точки зору матеріали нововиявлених пам'яток найбільш адекватно визначаються як належні до індустрій технологічної моделі І (олдован). Слід наголосити, що пласт давніх галькових індустрій на території рівнинної України ще зовсім недавно був невідомим, його наявність і повсюдна поширеність виявлена лише за кілька останніх років. І донбаські, і подільські пам'ятки характеризуються переважанням чоперів, чопінгів, поодинокими ретушованими скола-

ми, нечисленними сколами, а також фрагментами розщепленої, розбитої та розсіченої сировини з мінімальною вторинною обробкою. У наявних матеріалах найчастіше відсутнє нуклеусне розщеплення, практично немає стійкого формоутворення знарядь, виготовлених на сколах, немає ознак застосування технології двобічної оббивки. Навіть наймолодші комплекси Меджибожа, незважаючи на свій порівняно пізній вік (близько 400 тис. р. тому) також не виходять за рамки такої характеристики. Між донбаськими і подільськими матеріалами є відмінності, які лише частково можуть пояснюватися несхожістю використаної сировини. Звертає на себе увагу постійна присутність у комплексах східних пам'яток проторубил.

Справою майбутнього залишається накопичення нових фактичних даних, детальна характеристика матеріалів уже виявлених пам'яток, пілотне дослідження нових поверхневих і стратифікованих місцезнаходжень, виявлених останнім часом, а також пошук нових стратифікованих місцезнаходжень. Уже наявні на сьогодні дані по нижньому палеоліту України і суміжних країн (Анісюткин и др. 2013; Анісюткін та ін. 2013; Анісюткин, Чепалыга 2014; Чепалига и др. 2012; 2015) у попередньому плані дозволяють впевнено припускати, що території Придністров'я і Подільської височини, Криму та Донецького кряжа були освоєні вже в еоплейстоцені — ранньому плейстоцені.

Подяки

Запропонований огляд базується на результатах робіт по нижньому палеоліту України, що проводилися при загальній підтримці державних дослідних тем 0105U001383 (2005—2009 рр.), 0109U008921 (2010—2014 рр.), 0112U001422 (2015—2017 рр.) відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ; окремі аспекти досліджень підтримувалися програмами НАНУ — PICS 3—16 та 3—17; суттєва цільова підтримка була надана Державним фондом фундаментальних досліджень України по проектах Ф53.5/005—2013 та Ф77/91—2017.

ЛІТЕРАТУРА

Анісюткин и др. 2013: Анісюткин Н.К., Степанчук В.Н., Чепалыга А.Л. 2013. Крещшты, новое местонахождение с галечной индустрией на Днестре: изделия, геоморфологические условия, вероятный возраст. В: Васильев С.А., Ларионова А.В. (ред.). *Древнейший Кавказ: перекресток Европы и Азии*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 89—103.

Анісюткін та ін. 2013: Анісюткін М.К., Степанчук В.М., Чепалига А.Л. 2013. Крещшты: нове олдованське місцезнаходження в нижньо-

му Придністров'ї (попередні дані). *Археологія* (4), 63—71.

Анісюткин Н.К., Чепалыга А.Л. 2014. Предварительные итоги исследований новой стоянки раннего палеолита Байраки в Нижнем Приднестровье. В: Степанчук В.Н. (отв. ред.). *Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Меджибож 1(2). Тернополь: «Терно-граф», 127—139.

Ветров В.С. 2013. Раннепалеолитические местонахождения с кварцитами в Среднем Подонцо-

вье. В: Тоцев Г.М. и др. (ред.) *Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту*. Мелітополь; Мирне, 17—21.

Ветров В.С. 2014. Технология расщепления кварцита нижнепалеолитического местонахождения Макарово 1. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»* 3(3), 65—76.

Ветров В.С. 2015. Изучение кварцитового палеолита на востоке Украины: Пионерское 1. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»* 1(5), 76—89.

Ветров В.С., Скориков В.А. 2010. Местонахождение каменного века Вишневый Дол. В: Василенко А.И. (отв. за вып.) *Проблемы охраны и изучения памятников степной зоны восточной Европы*. Луганск: Глобус, 265—271.

Ветров В.С., Скориков В.А. 2011. Предварительные результаты исследования раннепалеолитического местонахождения Вишневый Дол. В: Байтанаев Б.А. (глав. ред.). *Материалы Международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию института археологии им. А.Х. Маргулана 12—15 декабря 2011 г.* Т. 1. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 171—177.

Гладилин В.Н. 1985. Ранний палеолит. В: Телегин Д.Я. (отв. ред.). *Археология Украинской ССР*. Т. 1. Киев: Наукова думка, 12—54.

Гошко Т.Ю. 2014. Первые результаты рентгено-флуоресцентного анализа химического состава каменных артефактов и других образцов Меджибожа. В: Степанчук В.Н. (отв. ред.). *Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Меджибож 1(2). Тернополь: «Терно-граф», 105—110.

Дмитрук Ю.М., Степанчук В.Н. 2014. Некоторые особенности геохимии нижнепалеолитического местонахождения Меджибож. В: Губин С.В. и др. (ред.). *Материалы всероссийской научной конференции по археологическому почвоведению*. Пушкино: Институт физ.-хим. и биол. проблем почвоведения РАН, 203—206.

Колесник А.В. 2003. *Средний палеолит Донбасса*. Археологический альманах 12. Донецк: «Лебедь».

Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П. 2014. Результати палеопедологічних досліджень четвертинних відкладів палеолітичного місцезнаходження Меджибіж. В: Степанчук В.Н. (отв. ред.). *Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Меджибож 1(2). Тернополь: «Терно-граф», 49—69.

Матюхин А.Е. 2003. Мустьерские комплексы долины Северского Донца. *Археологические записки* 3, 5—27.

Пазинич В.Г., Ветров В.С. 2014. Геолого-геоморфологические условия нижнепалеолитических местонахождений Макарово 1—3 в Среднем Подонцовье. В: Липнина Е.А., Бердников И.М. (отв. ред.) *Евразия в кайнозойе. Стратиграфия, палеоэкология, культуры*. Иркутск: Иркутский Государственный университет, 95—114.

Пясецкий В.К. 2001. Среднеашельское местонахождение Меджибож. *Vita Antiqua* 3—4, 125—134.

Рековец и др. 2013: Рековец Л.И., Соха П., Демешкант В.И. 2013. Палеоэкология многослойного местонахождения териофауны Меджибож в среднем плейстоцене Украины. В: Матишов Г.Г. (глав. ред.). *VIII Всероссийское совещание по изучению четвертичного периода: Фундаментальные проблемы квартера, итоги изучения и основные направления дальнейших исследований*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 538—540.

Рековец та ін. 2014: Рековец Л.И., Соха П., Степанчук В.М., Ковальчук О.М., Демешкант В.И. 2014. Реконструкція умов існування териофауни і давньої людини епохи ліхвін місцезнаходження Меджибіж в Україні. В: Степанчук В.Н. (отв. ред.). *Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Меджибож 1(2). Тернополь: «Терно-граф», 70—78.

Скориков В.А. 2014. Галечные орудия в раннепалеолитических местонахождениях Среднего Подонцовья. В: Степанчук В.Н. (отв. ред.). *Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Меджибож 1(2). Тернополь: «Терно-граф», 177—189.

Скоріков В.А. 2015. Ранньопалеолітичне місцезнаходження Суходол у Середньому Подонцов'ї. *Археологія* (3), 44—57.

Степанчук В.Н. 2006. *Нижний и средний палеолит Украины*. Черновцы: Зелена Буковина.

Степанчук В.М. 2010. «Балканський міст» у початковому освоєнні території сучасної України. *Археологія* (3), 3—12.

Степанчук В.Н. (отв. ред.). 2014. *Местонахождение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины*. Меджибож 1(2). Тернополь: «Терно-граф».

Степанчук В.Н., Рековец Л.И. 2010. Нижний палеолит Украины. В: Васильев С.А., Щелинский В.Е. (ред.). *Древнейшие обитатели Кавказа и расселение предков человека в Евразии*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 160—171.

Степанчук и др. 2014: Степанчук В.Н., Рыжов С.Н., Матвійшина Ж.Н., Кармазиненко С.П., Муань А.-М. 2014. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа. В: Степанчук В.Н. (отв. ред.). *Местонахождение*

дение Меджибож и проблемы изучения нижнего палеолита Восточноевропейской равнины. Меджибож 1(2). Тернополь: «Терно-граф», 22—48.

Чепалыга и др. 2012: Чепалыга А.Л., Аниюткин Н.К., Садчикова Т.А. 2012. Древнейшая в Восточной Европе палеолитическая стоянка Байраки на Днестре: возраст, палеоландшафты, археология. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода* 71, 75—95.

Чепалыга и др. 2015: Чепалыга А.Л., Аниюткин Н.К., Садчикова Т.А. 2015. Первые многослойные стоянки олдованской культуры в Крыму: геология, археология, палеоэкология. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода* 74, 5—22.

Щепинский А.А., Ключкин А.А. 1992. Раннепалеолитическая галечниковая культура Крыма. *Краткие сообщения института археологии АН СССР* 206, 104—108.

Rekovets et al. 2007: Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. 2007. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine. *Quaternary International* 60, 70—80.

Stepanchuk et al. 2010: Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Z. 2010. The lower Palaeolithic of Ukraine: Current evidence. *Quaternary International* 223—224, 131—142.

Stepanchuk V.N., Moigne A.-M. 2016. MIS 11—locality of Medzhibozh, Ukraine: Archaeological and paleozoological evidence. *Quaternary International* 409, 241—254.

Vetrov V. 2015. Preliminary Study of Lugansk Paleolithic Micro-region of the East of Ukraine. *The Sheffield Graduate Journal of Archaeology* 14, 1—11.

Zuk S. 1995. About the Early Paleolithic of the Crimea. *Préhistoire Européenne* 7, 47—58.

Vadym M. Stepanchuk¹, Viktor S. Vietrov², Viacheslav A. Skorikov³

¹ DSc., leading research fellow in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua

² Senior research fellow in the State historical and cultural reservation "Mezhybizh";

address: 1, Zamkova St., Medzhybizh, 31530, Ukraine;

e-mail: vetrov.poryad@gmail.com

³ Ethnographer;

address: 8-180, Yakira St., Lugansk, 91051, Ukraine;

e-mail: sscor2013@yandex.ua

STUDIES ON THE LOWER PALAEOLITHIC OF THE OPEN LANDSCAPES OF UKRAINE: OVERVIEW OF CURRENT DATA

Till recently the early stages of human dispersal at the East European plain within the frameworks of its western outskirts were poorly studied, first of all due to very rare archaeological occurrences. However, a clear positive trend in accumulation of new related data is observed over the past few years as a result of purposeful efforts conducted by the Lower Palaeolithic expedition of IANASU.

A series of new Lower Palaeolithic localities, mainly surface, but sometimes stratified and even multi-layered, were recovered during the last decade in the valleys of Dniester, Southern Bug and Seversky Donets rivers. Field works and prospection for new sites were funded by the NASU and State Foundation for Fundamental Research. The essential portion of newly discovered sites provides the well distinguishable pebble industries of Oldowan type. Available geological and biostratigraphical data allows defining of their age between 1.2 and 0.4 Myr; that is in a good accordance with technological and typological features of lithic assemblages. Some sites provide unique evidences of hunting activities and likely practices of controlled fire.

Prepared six to seven years ago, the latest published overviews of available Lower Palaeolithic evidence are already considerably out of date, thereby. Aiming to improving the situation, the proposed article reviews the current data with a special focus on materials recovered in the context of the open landscape of the country, i.e. on localities found within the frameworks of the East European area of Ukraine, in the basins of the Southern Bug and Seversky Donets rivers. The article represents materials of Medzhibozh 1, Medzhibozh A, and Golovchintsy (a central part of Podolian Upland, basin of the Southern Bug River), and also Vishnevy Dol, Sukhodol, and Makarovo (Donetsk ridge).

Materials of all presented sites from the archaeological point of view should most adequately be defined as belonging to the industries of technological Mode I, i.e. Oldowan. The main technological and typological features are basically similar, though there are differences explained in terms of differences of used raw materials, chronological position and probable genesis. Both Donbass and Podolian sites are characterized by the predomination of choppers, choppings, only isolated retouched flakes, not numerous flakes, and also fragments of knapped, broken and dissected pieces of various raw materials showing a minimum rates of secondary working. Available inventories contain no good instances of core knapping, as well as almost no morphologically stable shaping of flake tools and no signs of applying of bifacial knapping. The only and noteworthy exception is presented by Donbass sites, containing isolated protohandaxes. Nevertheless, this specific feature not eliminates the basic Oldowan characteristics of industries under discussion. Even the most recent assemblages, despite of the relatively late age (about 400 Ka) do not exceed this characteristic.

Current data on the Lower Palaeolithic of Ukraine and adjacent countries allow confident assuming that the territory of Transnistria and Podolian Upland, Crimea and Donetsk range have been colonized as early as during the Eopleistocene — Early Pleistocene, no later than 1.2 Myr ago.

The proposed review is based on the current results of the project of Lower Paleolithic studies of Ukraine (dir. V. Stepanchuk), conducted by the IA NASU in a close cooperation with a raw of Ukrainian Quaternary research institutions. The project was generally supported by the state research programs 0105U001383 (2005—2009), 0109U008921 (2010—2014), 0112U001422 (2015—2017) of the Archeology of Stone Age Department of the IA NASU. Certain special aspects of research were supported by the programs of NASU — PICS 3—16 and 3—17. Significant targeted support was provided by the State Fund for Fundamental Research of Ukraine on projects F53.5 / 005—2013 and F77 / 91—2017.

Key words: Lower Palaeolithic, stone industry, Oldowan, Eastern Europe, Ukraine.

REFERENCES

Anisiutkin, N.K., Stepanchuk, V.N., Chepalyha, A.L. 2013. Kreceshty, novoie mestonakhozhdeniie s halechnoi industriiei na Dnestre: izdeliia, heomorfologicheskie usloviia, veroiatnyi vozrast. In: Vasiliev, S.A., Larionova, A.V. (eds.). *Drevneishii Kavkaz: perekrestok Yevropy i Azii (Ancient Caucasus: crossroad of Eu-*

rope and Asia). St. Petersburg: Institute for History of Material Culture, Russian Academy of Science, 89—103 (in Russian).

Anisiutkin, N.K., Stepanchuk, V.N., Chepalyha, A.L. 2013. Kreceshty: nove oldovanske mistseznakhodzhennia v nyzhnomu Prydnistrovi (poperedni dani). *Arkheolohiia (Archaeology)* (4), 63—71 (in Ukrainian).

Anisiutkin, N.K., Chepalyha, A.L. 2014. Predvaritelnye itohi issledovaniia novoi stoiianki ranneho paleolita Bairaki v Nizhnem Pridnestrovie. In: Stepanchuk, V.N. (ed.). *Mestonakhozhdeniie Medzhibozh i problemy izucheniiia nizhnego paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny (Medzhibozh locality and problems of Lower Palaeolithic studies on the East European plain)*. Series: Medzhibozh 1(2). Ternopil: "Terno-hraf" Publ., 127—139 (in Russian).

Vetrov, V.S. 2013. Rannepaleoliticheskie mestonakhozhdeniia s kvartsitami v Srednem Podontsovie. In: Toshchev, H.M. et al. (eds.) *Pivnichne Pryazovia v epokhu kamyanoho viku — eneolitu (The northern Azov Sea area during the epoch of Stone Age and Eneolithic)*. Melitopol; Myrne, 17—21 (in Russian).

Vetrov, V.S. 2014. Tekhnolohiia rasschepleniia kvartsita nizhnepaleoliticheskoho mestonakhozhdeniia Makarovo 1. *Vestnik Omskoho universiteta. Seriiia "Istoricheskie nauki" (Bulletin of Omsk University. Series "Historical Sciences")* 3(3), 65—76 (in Russian).

Vetrov, V.S. 2015. Izucheniiie kvartsitovoho paleolita na vostoce Ukrainy: Pionerskoe 1. *Vestnik Omskoho universiteta. Seriiia "Istoricheskie nauki" (Bulletin of Omsk University. Series "Historical Sciences")* 1(5), 76—89 (in Russian).

Vetrov, V.S., Skorikov V.A. 2010. Mestonakhozhdenie kamennoho veka Vishnevyi Dol. In: Vasilenko, A.I. (ed.) *Problemy okhrany i izucheniiia pamiatnikov stepnoi zony vostochnoi Yevropy (Problems of protection and study of the monuments of the steppe zone of the Eastern Europe)*. Lugansk: "Hlobus" Publ., 265—271 (in Russian).

Vetrov, V.S., Skorikov V.A. 2011. Predvaritelnye rezultaty issledovaniia rannepaleoliticheskoho mestonakhozhdeniia Vishnevyi Dol. In: Baitanaiev, B.A. (ed.-in-chief). *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii: "Arheolohiia Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itohi, perspektivy", posviashchennoi 20-letiiu nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiiu Instituta arkheolohii im. A.H. Margulana 12—15 dekabria 2011 g. (Materials of the International Scientific Conference: "Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, perspectives" dedicated to the 20th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan December 12—15, 2011)*. Almaty: Institute of Archeology named after A.H. Margulan, 171—177 (in Russian).

Hladilin, V.N. 1985. Rannii paleolit. In: Telehin, D.Ya. (ed.-in-chief.). *Arheolohiia Ukrainskoi SSR (Archeology of the Ukrainian SSR)* 1. Kyiv: "Naukova dumka" Publ., 12—54 (in Russian).

Hoshko, T.Yu. 2014. Pervye rezultaty rentgeno-fluorestantsnogo analiza khimicheskoho sostava kamennykh artefaktov i druhih obraztsov Medzhibozha. In: Stepanchuk, V.N. (ed.). *Mestonakhozhdeniie Medzhibozh i problemy izucheniiia nizhnego paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny (Medzhibozh locality and problems of Lower Palaeolithic studies on the East European plain)*. Series: Medzhibozh 1(2). Ternopil: "Terno-hraf" Publ., 105—110 (in Russian).

Dmytruk, Yu.M., Stepanchuk, V.N. 2014. Nekotoryie osobennosti heokhimii nizhnepaleoliticheskoho mestonakhozhdeniia Medzhibozh. In: Hubin, S.V. et al. (eds.). *Materialy vserossiiskoi nauchnoi konferencii po arkheolohicheskomu pochvovedeniiu (Materials of the All-Russian Scientific Conference on Archaeological Soil Science)*. Pushchino: Institute of Physico-Chemical and Biological Problems of Soil Science, the Russian Academy of Sciences, 203—206 (in Russian).

Kolesnik, A.V. 2003. *Srednii paleolit Donbassa (The Middle Palaeolithic of the Donbas)*. Series: Arkheolohicheskii almanakh (Archaeological Almanac) 12. Donetsk: "Lebed" Publ. (in Russian).

Matviishina, Zh.M., Karmazynenko, S.P. 2014. Rezultaty paleopedolohichnykh doslidzhen chetvertynykh vidkladiv paleolitychnoho mistseznakhodzhennia Medzhibizh. In: Stepanchuk, V.N. (ed.). *Mestonakhozhdeniie Medzhibozh i problemy izucheniiia nizhnego paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny (Medzhibozh locality and problems of Lower Palaeolithic studies on the East European plain)*. Series: Medzhibozh 1(2). Ternopil: "Terno-hraf" Publ., 49—69 (in Ukrainian).

Matyukhin, A.E. 2003. Mustierskie komplekсы doliny Severskogo Donsa. *Arkheolohicheskie zapiski (Archaeological notes)* 3, 5—27 (in Russian).

Pazinich, V.H., Vetrov, V.S. 2014. Heoloho-heomorfologicheskiiie usloviia nizhnepaleoliticheskikh mestonakhozhdenii Makarovo 1—3 v Srednem Podontsovie. In: Lipnina, Ye.A., Berdnikov, I.M. (eds.). *Yevraziia v kainozoie. Stratihrafiiia, paleoekolohiia, kultury (Eurasia in the Cenozoic. Stratigraphy, paleoecology, culture)*. Irkutsk: Irkutsk State University, 95—114 (in Russian).

- Piasetskii, V.K. 2001. Sredneashelskoie mestonakhozhdeniie Medzhibozh. *Vita Antiqua* 3—4, 125—134 (in Russian).
- Rekovets, L.I., Socha, P., Demeshkant, V.I. 2013. Paleoekolohiia mnohosloinoho mestonakhozhdeniia teriofauny Medzhibozh v srednem pleistocene Ukrainy. In: Matishov, H.H. (ed.-in-chief). *VIII Vserossiiskoe soveschaniie po izucheniiu chetvertichnogo perioda: Fundamentalnye problemy kvartera, itohi izucheniia i osnovnye napravleniia dalneishykh issledovaniy (VIII All-Russian meeting on the study of the Quaternary period: Fundamental problems of the quarter, the results of the study and the main directions for further research)*. Rostov-on-Don: Southern Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, 538—540 (in Russian).
- Rekovets, L.I., Socha, P., Stepanchuk, V.M., Kovalchuk, O.M., Demeshkant, V.I. 2014. Rekonstruktsiia umov isnuvannya teriofauny i davnoi liudyny epokhy likhvin mistseznakhodzhennia Medzhybizh v Ukraini. In: Stepanchuk, V.N. (ed.). *Mestonakhozhdeniie Medzhibozh i problemy izucheniia nizhneho paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny (Medzhibozh locality and problems of Lower Palaeolithic studies on the East European plain)*. Series: Medzhibozh 1(2). Ternopil: “Terno-hraf” Publ., 70—78 (in Ukrainian).
- Skorikov, V.A. 2014. Halechnye orudiia v rannepaleoliticheskikh mestonakhodzheniakh Sredneho Podontsovia. In: Stepanchuk, V.N. (ed.). *Mestonakhozhdeniie Medzhibozh i problemy izucheniia nizhneho paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny (Medzhibozh locality and problems of Lower Palaeolithic studies on the East European plain)*. Series: Medzhibozh 1(2). Ternopil: “Terno-hraf” Publ., 177—189 (in Russian).
- Skorikov, V.A. 2015. Ranniopaleolitichne mistseznakhodzhennia Sukhodol u Serednomu Podontsovi. *Arkheolohiia (Archaeology)* (3), 44—57 (in Ukrainian).
- Stepanchuk, V.M. 2006. *Nizhnii i srednii paleolit Ukrainy (Lower and Middle Paleolithic of Ukraine)*. Chernivtsi: “Zelena Bukovyna” Publ. (in Russian).
- Stepanchuk, V.M. 2010. “Balkanskyi mist” u pochatkovomu osvoenni terytorii suchasnoi Ukrainy. *Arkheolohiia (Archaeology)* (3), 3—12 (in Ukrainian).
- Stepanchuk, V.N. (ed.). 2014. *Mestonakhozhdeniie Medzhibozh i problemy izucheniia nizhneho paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny (Medzhibozh locality and problems of Lower Palaeolithic studies on the East European plain)*. Series: Medzhibozh 1(2). Ternopil: “Terno-hraf” Publ.
- Stepanchuk, V.N., Rekovets, L.I. 2010. Nizhnii paleolit Ukrainy. In: Vasiliev, S.A., Shchelinskii V.E. (eds.). *Drevneishiie obitateli Kavkaza i rasseleniie predkov cheloveka v Yevrazii (The earliest inhabitants of the Caucasus and hominid dispersal at Eurasia)*. St. Petersburg: “Peterburhskoie Vostokovedeniie” Publ., 160—171 (in Russian).
- Stepanchuk, V.N., Ryzhov, S.N., Matviishina, Zh.N., Karmazinenko, S.P., Moigne, A.-M. 2014. Pervye itohi izucheniia nizhnepaleoliticheskikh mestonakhodzhenii Medzhibozha. In: Stepanchuk, V.N. (ed.). *Mestonakhozhdeniie Medzhibozh i problemy izucheniia nizhneho paleolita Vostochnoevropeiskoi ravniny (Medzhibozh locality and problems of Lower Palaeolithic studies on the East European plain)*. Series: Medzhibozh 1(2). Ternopil: “Terno-hraf” Publ., 22—48 (in Russian).
- Chepalyha, A.L., Anisiutkin, N.K., Sadchikova, T.A. 2012. Drevneishaia v Vostochnoi Yevrope paleoliticheskaiia stoiianka Bairaki na Dnestre: vozrast, paleolandshafty, arkheolohiia. *Biulleten Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda (Bulletin of the Commission for the Study of the Quaternary Period)* 71, 75—95 (in Russian).
- Chepalyha, A.L., Anisiutkin, N.K., Sadchikova, T.A. 2015. Pervye mnohosloinyie stoiianki oldovanskoi kultury v Krymu: heolohiia, arkheolohiia, paleoekolohiia. *Biulleten Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda (Bulletin of the Commission for the Study of the Quaternary Period)* 74, 5—22 (in Russian).
- Shchepinskii, A.A., Kliukin, A.A. 1992. Rannepaleoliticheskaiia halechnikovaia kultura Kryma. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheolohii AN SSSR (Brief communications of the Institute of Archeology, the Academy of Sciences of USSR)* 206, 104—108 (in Russian).
- Rekovets, L., Chepalyga, A., Povodyrenko, V. 2007. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine. *Quaternary International* 60, 70—80.
- Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Rekovets, L., Matviishina, Z. 2010. The lower Palaeolithic of Ukraine: Current evidence. *Quaternary International* 223—224, 131—142.
- Stepanchuk, V.N., Moigne, A.-M. 2016. MIS 11—locality of Medzhibozh, Ukraine: Archaeological and paleozoological evidence. *Quaternary International* 409, 241—254.
- Vetrov, V. 2015. Preliminary Study of Lugansk Paleolithic Micro-region of the East of Ukraine. *The Sheffield Graduate Journal of Archaeology* 14, 1—11.
- Zuk, S. 1995. About the Early Paleolithic of the Crimea. *Prehistoire Europeenne (European Prehistory)* 7, 47—58.

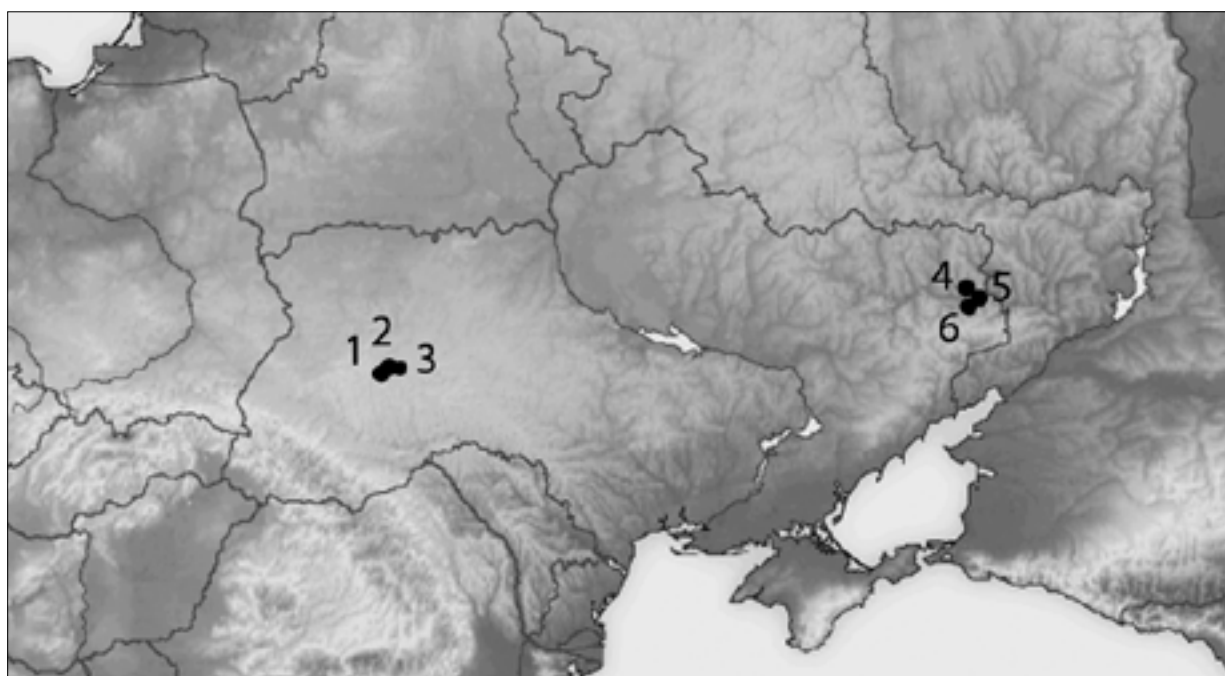

Рис. 1. Положення пам'яток: 1 — Меджибіж 1; 2 — Меджибіж А; 3 — Головчинці; 4 — Макарове; 5 — Суходіл; 6 — Вишневий Дол.

Fig. 1. Location of sites mentioned in the text: 1 — Medzhybizh 1, 2 — Medzhybizh A, 3 — Golovchyntsi, 4 — Makarovo, 5 — Sukhodil, 6 — Vyshevyi Dol.

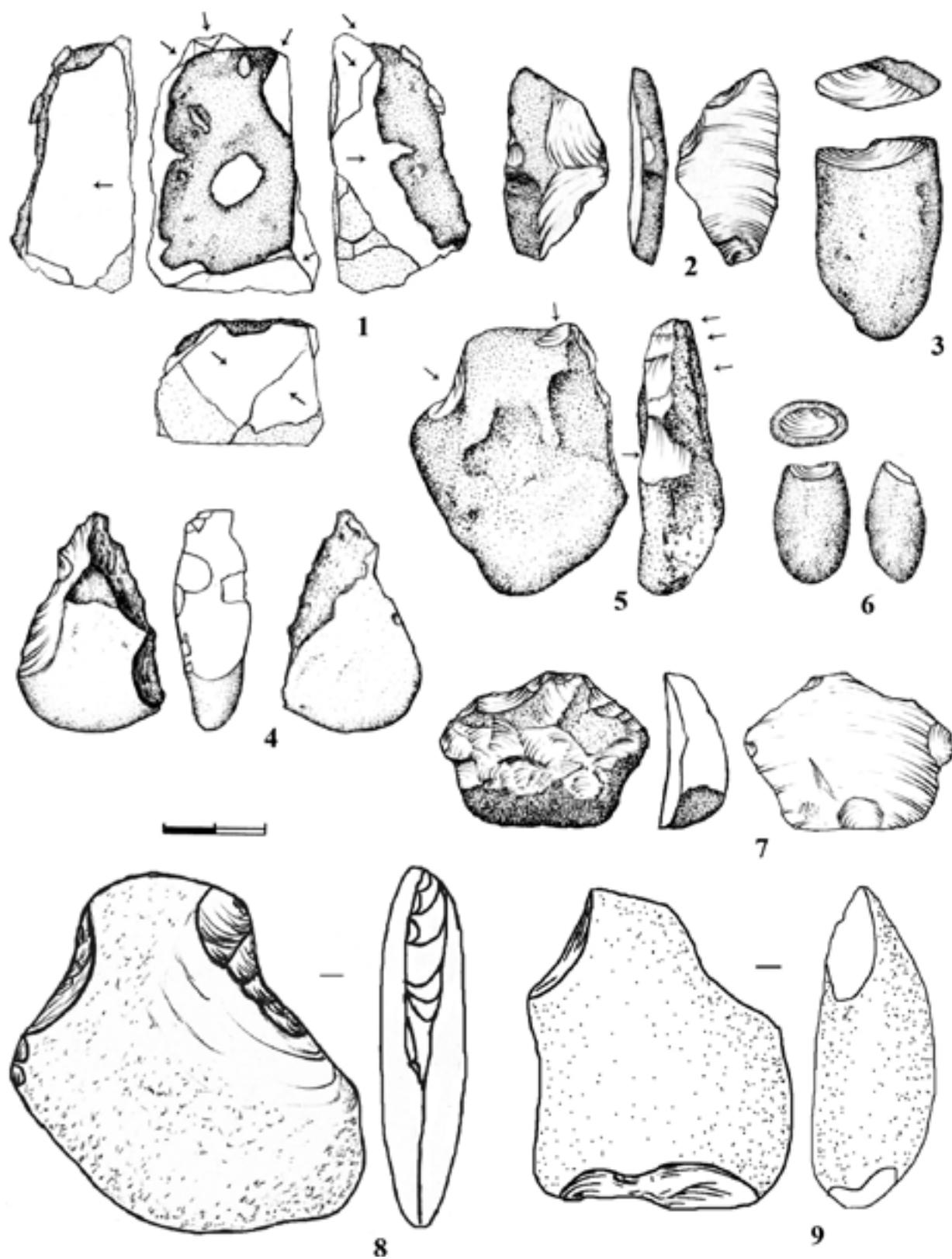

Рис. 2. Меджибіж А. Шар 1 (завадівський етап): 1 — нуклеподібна форма; 3, 5, 6, 8, 9 — чопери; 2, 7 — вироби на сколах; 4 — виріб на фрагментованій гальці (1, 6 — кварц; 2-5, 7-9 — кремій).

Fig. 2. Medzhybizh A. Layer 1 (Zavadovka stage): 1 — nucleiform; 3, 5, 6, 8, 9 — choppers; 2, 7 — flake artifacts on cleavages; 4 — product on fragmented pebble (1, 6 — quartz, 2-5, 7-9 — flint).

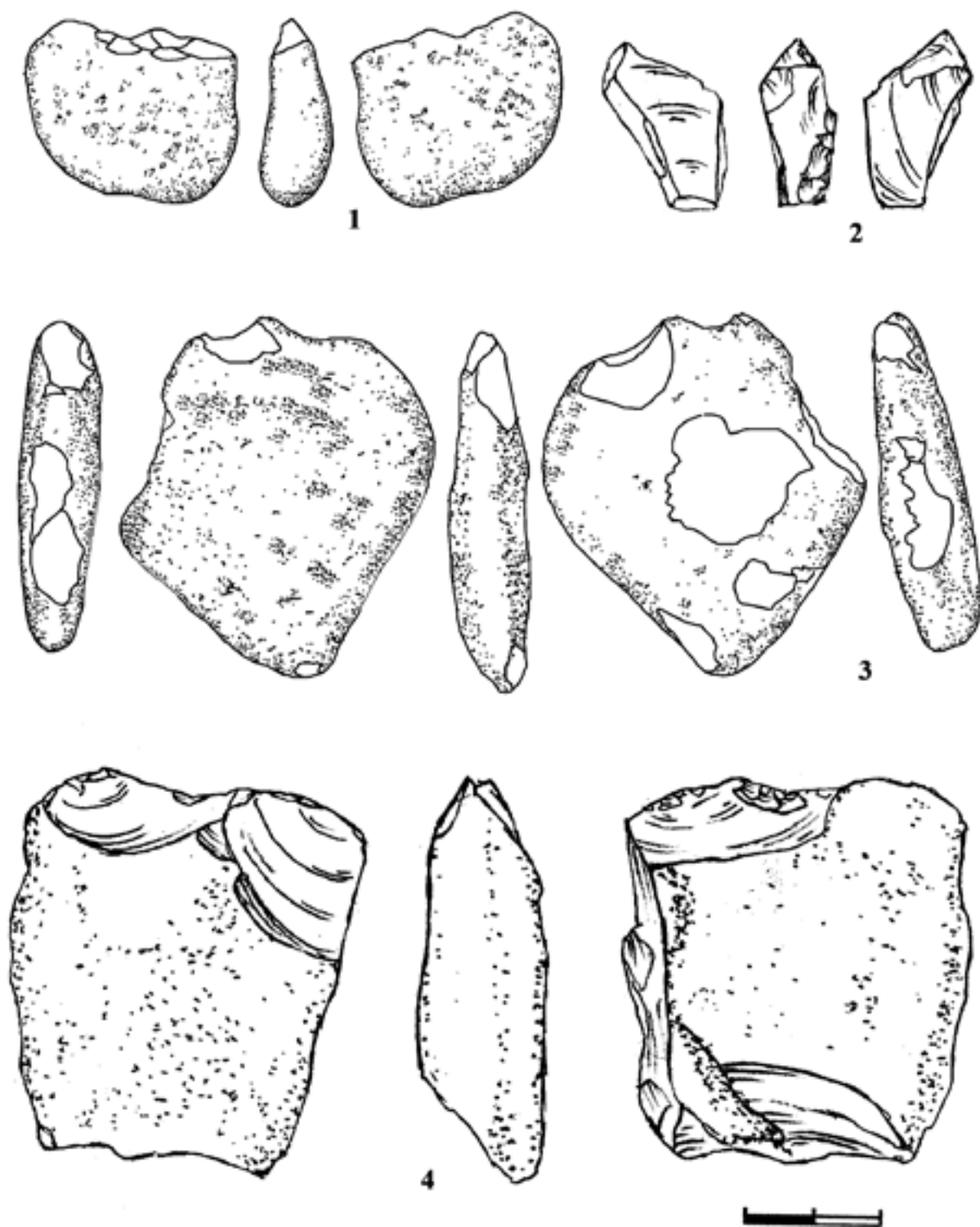

Рис. 3. Меджибіж А. Шар V (широкинський (?) етап): 1, 3, 4 — чопери; 2 — фрагмент знаряддя на сколі (1–4 — кремінь).

Fig. 3. Medzhybizh A. Layer V (Shyrokyno ? stage): 1, 3, 4 — choppers; 2 — fragment of flake tool (1–4 — flints).

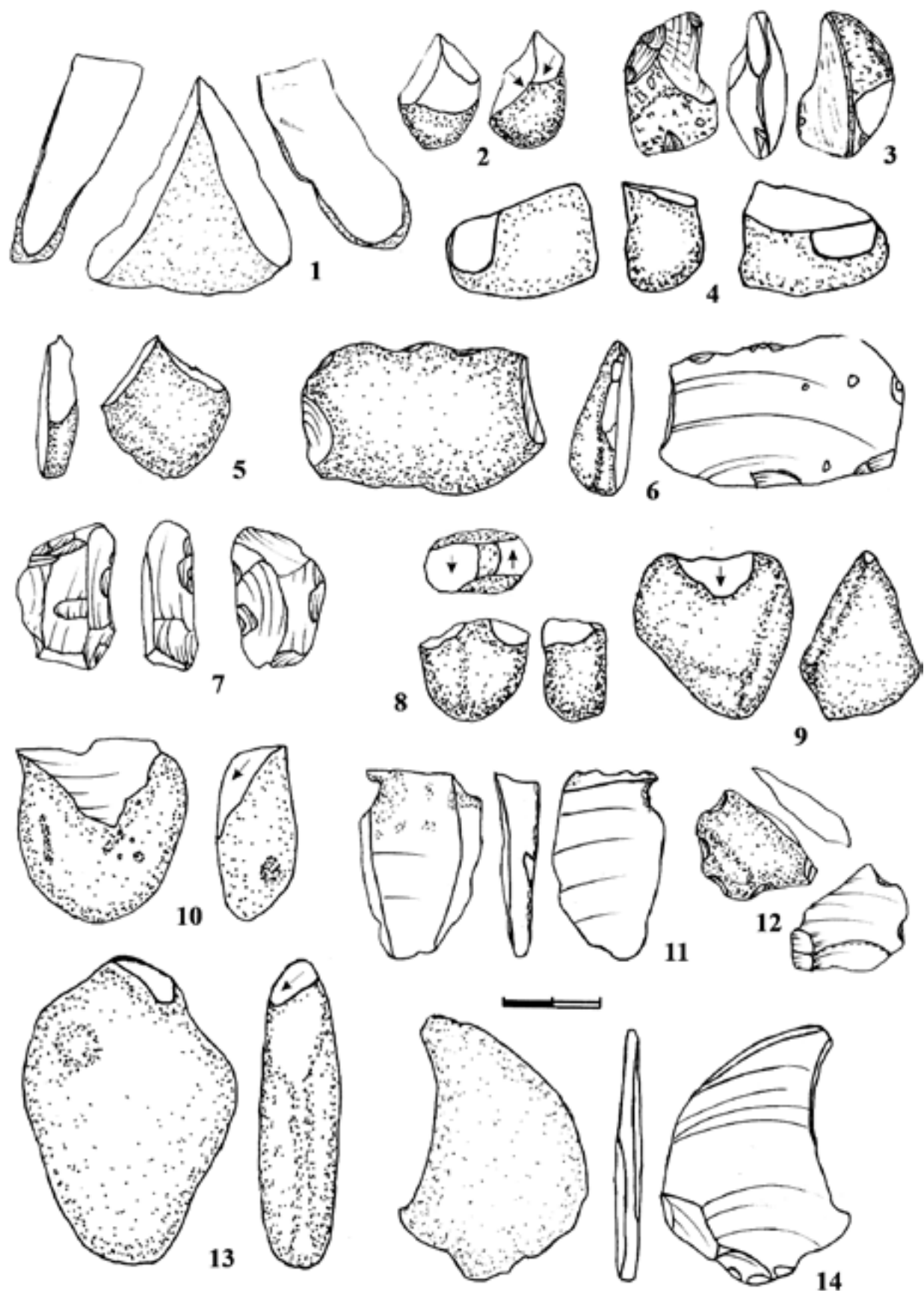

Рис. 4. Головчинці. Шар 1 (2, 7, 8, 10) та шар 2 (широкинський (?) етап): 1, 2, 4, 8–10, 13 — чопери на гальках кременю та кварцу; 3, 5–7, 11, 12, 14 — сколи та вироби на них.

Fig. 4. Golovchyntsi. Layer 1 (2, 7, 8, 10) and layer 2 (Shyrokyntsi ? stage): 1, 2, 4, 8–10, 13 — choppers on flint and quartz pebbles; 3, 5–7, 11, 12, 14 — flakes and flake tools.

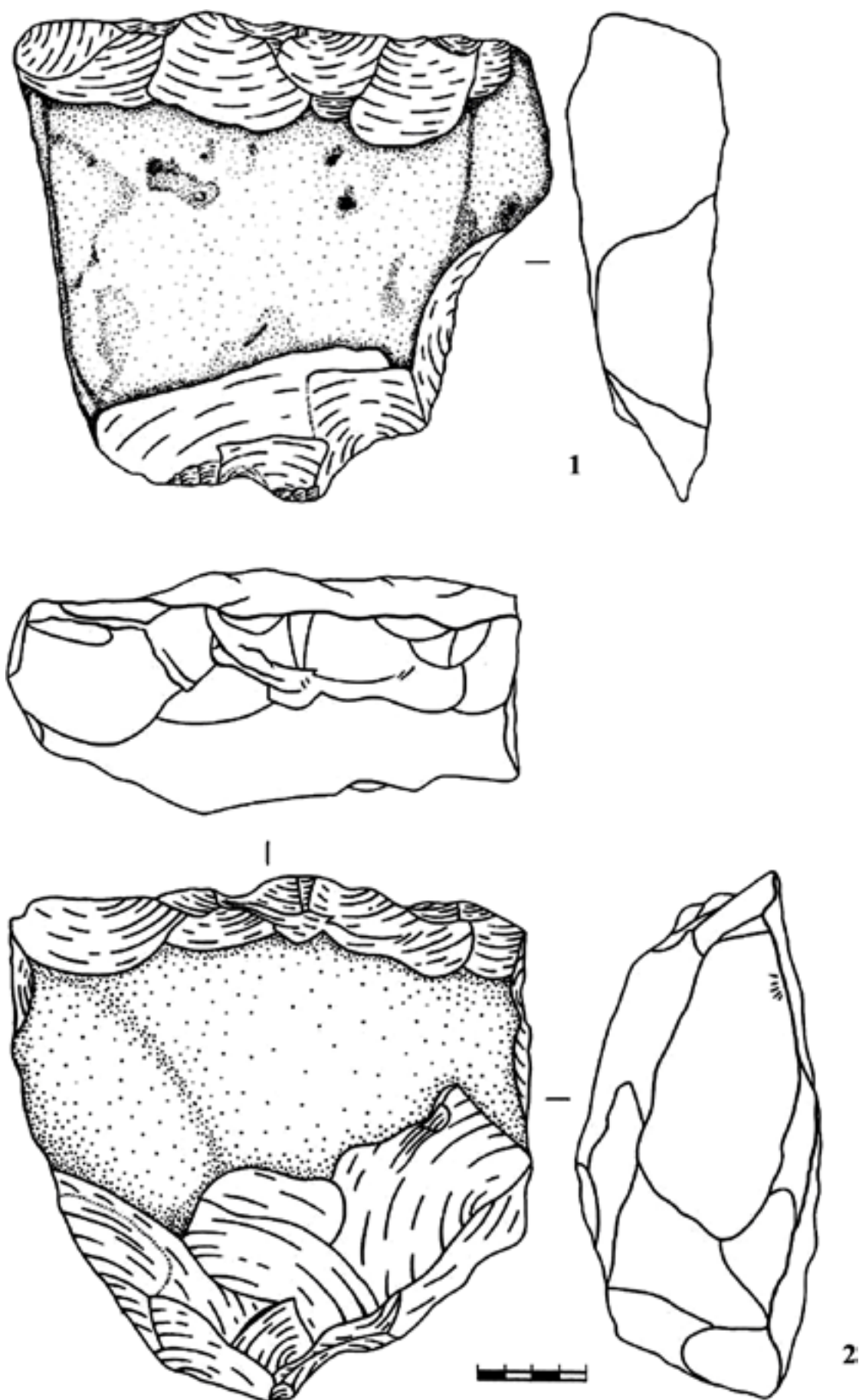

Рис. 5. Вишневий Дол: 1–2 — чопери на продуктах розщеплення великих фрагментів окремості кварциту.
Fig. 5. Vyshevyi Dol. 1–2 — choppers on product of knapping of large fragments of quartzite.

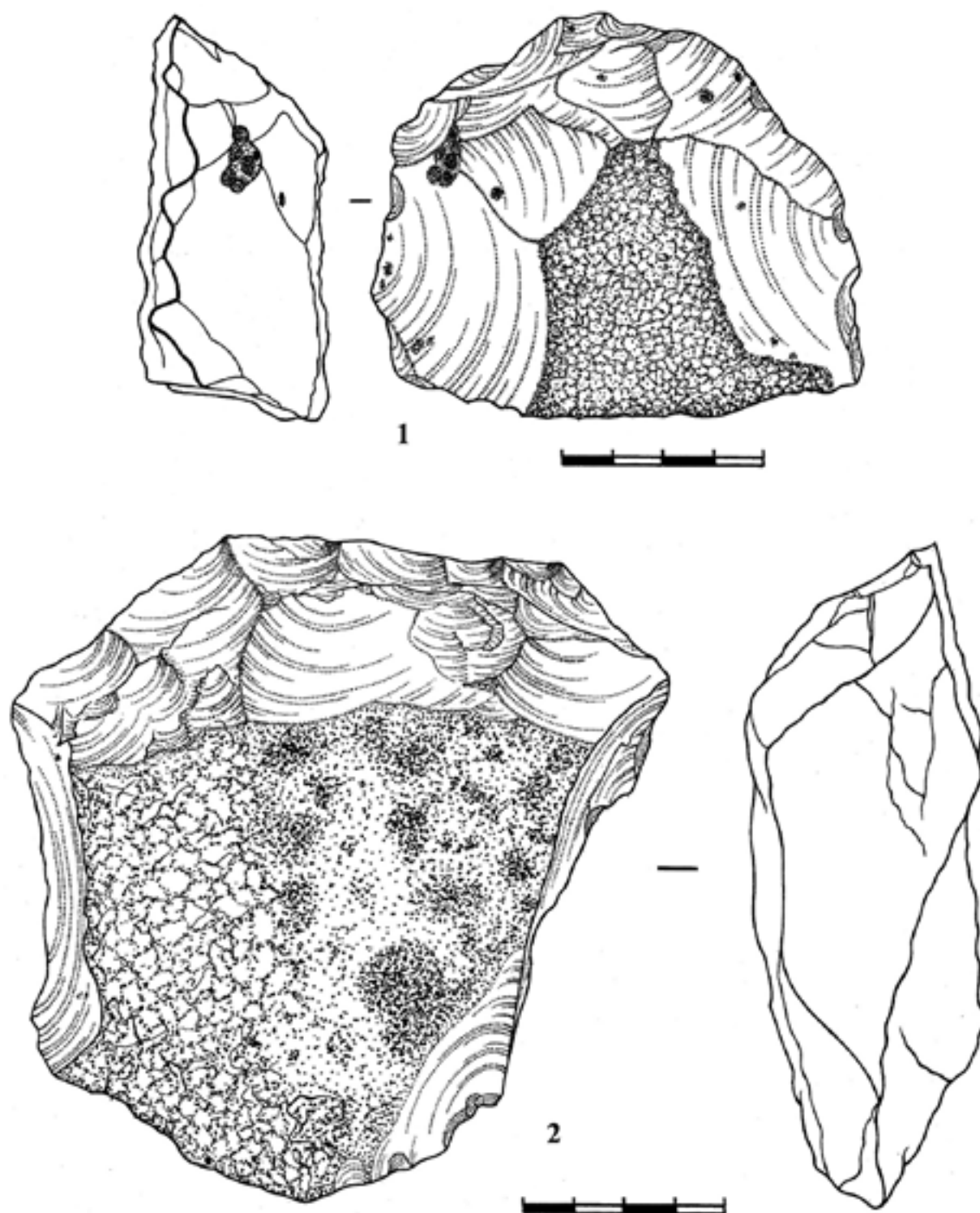

Рис. 6. Суходіл: 1-2 — чопери на окремістї кварциту.
 Fig. 6. Sukhodil. 1-2 — choppers on fragments of quartzite.

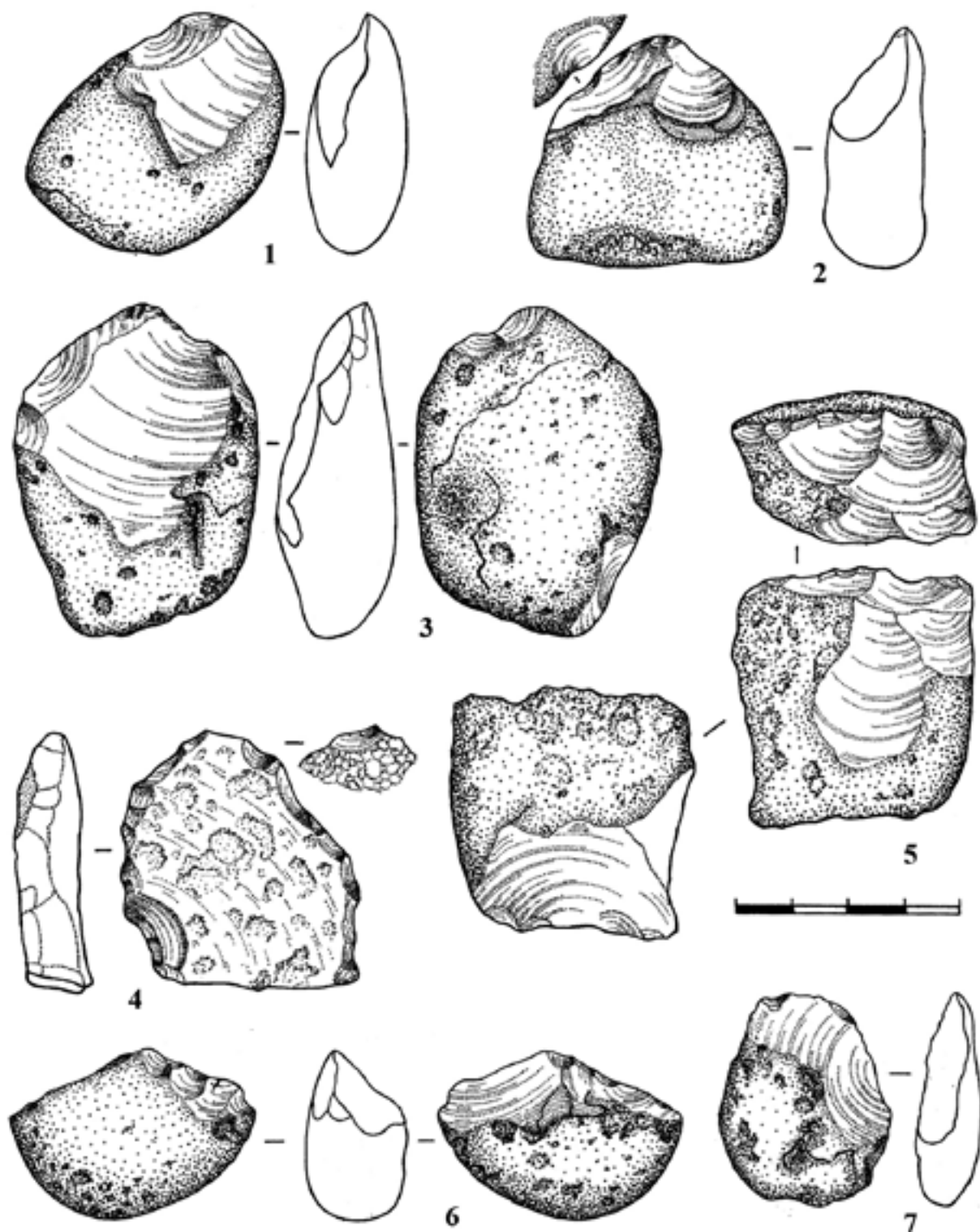

Рис. 7. Суходіл: 1–3, 5–7 — чопери; 5 — скребло (?) на гальковому пісковіку.

Fig. 7. Sukhodil. 1–3, 5–7 — choppers, 5 — sidescraper (?) on sandstone pebbles.

УДК: 903.01 (477) «632»

Кротова О.О.*

ПЛАНІГРАФІЯ РОЗТАШУВАННЯ КІСТЯНИХ ВИРОБІВ НА АМВРОСІВСЬКІЙ СТОЯНЦІ

Статтю присвячено просторовому аналізу розташування кістяних знарядь на території Амвросіївської стоянки доби верхнього палеоліту з акцентуванням уваги на характеристиці знахідок із розкопок останніх років, контексті їхнього розміщення в культурному шарі та визначенні виробничо-побутових процесів, які відбувалися в місцях їхньої концентрації.

Ключові слова: верхній палеоліт, Амвросіївська стоянка, кістяні знаряддя, просторовий аналіз.

Вироби з кістки й рогу займають у колекціях знахідок верхньопалеолітичних пам'яток помітне місце. Їхнє комплексне дослідження, яке враховує просторовий аналіз розташування та зіставлення зі складом інших знахідок, здатне надати інформацію про виробничо-побутові процеси, що відбувалися на площі стоянки.

До пам'яток із виразним кістяним інвентарем належить Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, який знаходиться на південному сході України поблизу с. Родники Амвросіївського р-ну Донецької обл., і складається з двох основних частин — стоянки та кістковища бізонів, розташованих на відстані близько 200 м одна від одної.

Відповідно до серії з 16-ти некаліброваних радіовуглецевих дат, отриманих за зразками кісток бізонів із кістковища (14 од.) та стоянки (дві одиниці), пам'ятка датується часом поміж 19—18 тис. р. тому. За техніко-типологічними характеристиками її кам'яна та кістяна індустрія належать епігравецькій традиції (Krotova 1996; Кротова 2013: 171; Krotova et al. 2016, pp. 396—397).

Кістяний інвентар Амвросіївського комплексу загалом нараховує 46 виробів. Із них 27 наконечників списів та один фрагмент стрижня (голки?) було знайдено в різні роки розкопок кістковища, а 18 виробів походять із культурного шару стоянки. До останніх належать 3 фрагменти наконечників та 15 виробів господарсько-побутового призначення, більшість з яких було знайдено в процесі розкопок 2000-х рр. (Євсєєв 1947; Пидопличко 1947; Борисковский 1953; Кротова 2007; Кротова 2013).

Кістяні наконечники з Амвросіївки дослідники традиційно інтерпретують як базу для складних металевих знарядь полювання — списів із боковими лезами з крем'яних мікролітів-вкладенів.

* КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; okrotova@ukr.net

Krotova O.O.

THE LOCATION OF BONE TOOLS AT THE AMVROSIEVSKA CAMPSITE

Цінний внесок у дослідження та інтерпретацію кістяних наконечників списів доби верхнього палеоліту України, зокрема Амвросіївського комплексу, зробив Д.Ю. Нужний. На основі ретельного вивчення як самих наконечників, так і мікролітів-вкладенів із кістковища, залучивши етнографічні дані, дослідник дійшов висновку, що наконечники, бокове лезо яких оснащували, скоріш за все, за допомогою смолистої речовини мікролітами-вкладеннями слугували складовою частиною мисливської дистанційної зброї — важких металевих списів, що мали дерев'яне древко. Зважаючи на сліди специфічних зламів (макрозносу) на мікролітах, які утворилися під час їхнього використання, Д.Ю. Нужний висловив думку, що вони також могли використовуватися як наконечники стріл, тобто припускається можливість знання мешканцями стоянки луку і стріл. Дослідник уважав, що зв'язок кістяних наконечників і мікролітів не був абсолютним, він допускав можливість використання наконечників як самостійних металевих знарядь без оснащення леза мікролітами (Нужний 1992: 25, 105, 112; Нужний, Кротова 2007: 95, 96).

Амвросіївська стоянка знаходиться на підвищеній частині мису, який створений двома правими притоками балки Казенної, що впадає в р. Кринка, притоку р. Міус. Загальна площа стоянки із залишками культурних відкладів у суплинку становить 600 м², хоча підйомний матеріал розповсюджений на значно більшій території, що пояснюється її багаторічним розорюванням. Досліджувалася в 1935, 1949—1950, 1978—1980, 1998—2009 рр. (Євсєєв 1947; Борисковский 1953: 352—362; Кротова та ін. 2005; Кротова 2013: 122—155). Площа, розкопана в різні роки досліджень, складає близько 180 м² (рис. 1, А).

Культурні рештки стоянки складаються із крем'яних виробів (понад 100 тис. екз.), кількох знарядь із різних порід каменю (аргіліту, андезиту, кварциту і кварцу), кістяних виробів (18 екз.), кам'яної підвіски, чотирьох намистин зі

скам'янілостей, мушлі *Cardium*, фрагментів кісток тварин (37 500 екз.), дрібних шматочків червоної і жовтої вохри, кісткового вугілля, а також перепалених кременів.

Основний горизонт знахідок залягає в буровато-сірому суглинку під гумусовим шаром оранки на глибині від 0,3—0,55 м до 0,4—0,7 м у різних частинах стоянки. Нижче, на глибині 0,7—1,0 м, його підстилає коричнювато-бурий суглинок — пізньоплейстоценове ґрунтоутворення, яке передувало часу використання території стоянки людиною (рис. 1, Б) (Грибченко і др. 2013).

Значна частина знахідок розсіяна по вертикалі від поверхні до глибини 1,0—1,2 м, що пояснюється розташуванням стоянки на плато, де процеси руйнації переважали над процесами акумуляції четвертинних відкладів, розорюванням поверхні стоянки та діяльністю землерийних тварин.

У 1998—2009 рр. (вісім польових сезонів із перервами) відбулися розкопки стоянки під керівництвом автора. Були закладені два розкопи, кілька шурфів і траншей загальною площею 53 м². Робота зосереджувалася в східній частині стоянки, у розкопі «ІІІ» площею 12 м², поруч із розкопом «І» 1950 р. та в західній — у розкопі «ІV» площею 33 м², поруч із розкопом «ІІ» 1950 р. (рис. 1, А).

У східній частині стоянки (розкоп «ІІІ») шістьма умовними горизонтами зняття, завтовшки 5,0—8,0 см кожен, був досліджений горизонт знахідок на глибині 0,3—0,7 м, серед яких домінують крем'яні вироби (близько 17 000 екз.). Фауністичних залишків значно менше (4500 фрагментів кісток від приблизно 11 особин бізона (*Bison priscus*), окрім кількох кісток коня (*Equus caballus*)) (Кротова та ін. 2005; Кротова 2013: 135).

У західній частині стоянки (розкоп «ІV») загальна досліджена протягом чотирьох польових сезонів (2000, 2005, 2007 і 2009 рр.) площа становить 33 м². З них на площі близько 10 м² був прокопаний верхній гумусовий шар оранки до глибини близько 0,3 м із фіксацією знахідок відповідно до метрових квадратів. Серед знахідок виявлені сильно патиновані, із вивітреною поверхнею крем'яні нуклеуси, відходи виробництва та вироби із вторинною обробкою, а також дрібні, здебільшого невизначені фрагменти кісток.

На площі близько 23 м² досліджена верхня частина культурних відкладів товщиною від 10 до 15 см (перший умовний горизонт зняття) у нижній частині гумусу, у шарі перехідному від гумусу до суглинку та у верхній частині сірувато-бурого суглинку. Саме тут, у південній частині розкопу, на ділянці, дослідженій протягом 2000, 2005, 2007 рр. знайдені кістяні знаряддя (рис. 2, А) (Кротова та ін. 2000; 2005; 2007).

У перехідному шарі серед знахідок, здебільшого розташованих у похилому чи вертикальному

положенні, очевидно, зміщених свого часу оранкою, траплялися фрагменти кісток та кременів із менш вивітреною поверхнею, ніж у гумусі. Знахідки у верхній частині сірувато-бурого суглинку залягали стабільніше, утворюючи подекуди майже суцільну брекчію із фрагментів кісток та обробленого кременю (рис. 3; 4).

Серед фауністичних залишків зустрічалися діагностичні фрагменти кісток бізонів, що залягали здебільшого горизонтально або з певним, не надто сильним, нахилом як у західному, так і в північно-західному чи північному напрямках, що співпадає із природним схилом цієї частини мису. На відміну від кістковища, тут майже відсутні цілі кістки та анатомічні групи. На фрагментах кісток спостережені сліди умисного розбивання в давнину, у тому числі т. зв. «*impacts notch*», у вигляді виїмок із негативами від сколювання відщепів на вентральній або дорсальній поверхнях кісток (Binford 1981: 155—157; Lyman 1994: 323, 327).

Серед кісток залягала велика кількість виробів із кременю, склад яких типовий для стоянки: нуклеуси, відщепи, платівки, уламки, луски, вироби із вторинною обробкою (різці, скребки, мікроліти, проколки, відщепи й платівки з виїмками) та відходи їхнього виготовлення чи підправки.

Загалом у розкопі «ІV» знахідки майже порівну представлені обробленим кременем (близько 39 тис. екз.) та фауністичними залишками — близько 33 тис. фрагментів кісток від 16—17 особин бізона (*Bison priscus*), окрім кількох кісток зайця (*Lepus* sp.), а також кістяними знаряддями (16 екз.).

Визначення фауни стоянки з розкопок 1990—2000-х рр. виконали В.М. Логвиненко, М.-А. Джулієн, А.В. Старкін та Л.І. Рековець (Кротова та ін. 2005; 2008; Джулієн 2009; Кротова 2013: 126, 135, 154).

Колекція кістяних знарядь зі стоянки загалом налічує 18 екз. З них два екземпляри — це невеликі фрагменти наконечників, знайдені в розкопах (І, ІІ), закладених П.Й. Борисковським у 1950 р. (Борисковский 1953: 361). Інші 16 виробів, що включають один фрагмент наконечника та 15 знарядь виробничо-побутового призначення, виявлені в розкопі «ІV» в 2000, 2005, 2007 рр. (табл. 1) (Кротова та ін. 2008; Кротова 2013: 149—154).

Вони досить компактно розміщувалися в південній частині розкопу (рис. 2, Б) на площі 10 квадратів, здебільшого насичених знахідками культурних решток, що включали крем'яні вироби та фрагменти кісток, у тому числі, зі слідами розбивання. Більшість знарядь представлена виробами, що мають як сліди обробки, так і використання (здебільшого), наявні фрагменти стінок трубчастих кісток лише зі слідами використання.

Табл. 1. Місцезнаходження кістяних знарядь у розкопі «IV» Амвросіївської стоянки (згідно з роками досліджень і квадратами)

Рік квадрат Назва виробу	2000	2005				2007					Всього
	1—2	4	5	6	8	9	10	15	16	19	
Наконечник списа							1				1
Ретушер						1					1
Лощило					1						1
Проколка			1						1		2
Виймчасто-зубчасте знаряддя	1	1	2	1				1		3	9
Фрагмент кістки зі слідами використання			2								2
Всього	1	1	5	1	1	1	1	1	1	3	16

Нижче наведено короткий опис кістяних знарядь із розкопок 2000-х рр. та інформацію про їхнє місцезнаходження в культурному шарі.

Наконечник списа — нижня частина (насад і суміжна ділянка), загальною довжиною 6,4 см. Довжина насаду складає 2,8 см, а нижньої частини тіла циліндричної форми — 3,6 см. І насад, і тіло майже округлі в перетині. Наконечник складається із двох фрагментів знайдених у кв. «10» (2007 р.), у перехідному від гумусу до суглинку шарі (на глибині 0,21 м від репера (R) розкопу «IV»), поруч із виробами з кременю й кількома фрагментами кісток (рис. 2, Б; 5). За формою наконечник належить до типових амвросіївських веретеноподібних наконечників із насадом (рис. 7, 1), подібних тим, що були знайдені раніше на стоянці і в кістковищі (Кротова 2013: 102—104).

Ретушер, розміром $3,9 \times 1,5 \times 0,9$ см, виготовлений із фрагмента стінки трубчастої кістки. Верхній робочий кінець знаряддя має овальну форму, яку йому, очевидно, спеціально було надано в результаті обробки потовщеної (0,9 см) частини стінки кістки. Протилежна частина зламаного нижнього кінця — необроблена, пласка (завтовшки 0,4—0,6 см) ділянка стінки кістки. Одна поверхня робочої частини, що відповідає зовнішній поверхні кістки, частково, як і овальний кінець, вкрита кальцитовою кіркою. Інша, внутрішня, має незначні сліди полірування від використання (рис. 7, 2). Ретушер знайдений у перехідному від гумусу до суглинку шарі у південно-східному секторі кв. «9» (2007 р.), майже на кордоні з кв. «16», у невеликому скупченні фрагментів кісток та крем'яних виробів (рис. 2, Б).

Лощило (?) — фрагмент виробу з пласкої кістки (?), розмірами $4,6 \times 2,3 \times 0,8$ см, з округлим кінцем, клиноподібний у перетині (рис. 7, 3). На його вивітреній поверхні не збереглося жодних слідів від обробки чи використання. Можливою аналогією цьому виробу можна вважати т. зв. «лопаточки» і «лощила» з Авдєєва, Костьонк 1, Анетівки 2 (Гвоздовер 1953: 177—178; Ефименко 1958: 302—314; Станко и др. 1989: 75, 77). Знаряддя знайдене в північно-східному секторі

кв. «8» (2005 р.), у скупченні фрагментів трубчастих кісток (рис. 2, Б).

Проколки в колекції представлені двома екземплярами. Одна з них виготовлена на великому ($18,7 \times 4,0$ см) відщепі трикутно-овальної форми, що утворився від розбиття стінки плечової кістки бізона. На відщепі добре помітна точка нанесення удару (*impact notch*). Його гострий кінець є результатом давнього спіральньо-штикового зламу, на якому помітні сліди від інтенсивного полірування, які, вочевидь, утворилися в процесі використання цієї ділянки в якості робочої частини для обробки шкіри (рис. 7, 11). Група подібних проколок і вістер, яка також має сліди полірування на загостреному кінці виділена в колекції кістяних виробів на стоянці Анетівка 2 (Станко и др. 1989: 78—79). Знаряддя знайдене в щільному скупченні фрагментів кісток у південній частині кв. «5» розкопу «IV» (2005 р.) (рис. 2, Б).

Ще одна *проколка (?)* виготовлена на фрагменті стінки ребра ($2,0 \times 1,6 \times 0,25$ см). Робочий кінець має два зубця-жала. Одне з них, заввишки 1,3 мм, сформоване фасеткою плаского сколу, знятого із зовнішньої поверхні стінки кістки, та V-подібною дещо скошеною виїмкою ($3,0 \times 4,0$ мм), негатив якої заходить на внутрішню поверхню кістки. Інше, трохи менше, жало (зубець) сформоване цією ж та ще однією подібною виїмками (рис. 7, 7). На думку археозоолога Л. Крепіна (Національний музей природничої історії Франції), це знаряддя аналогічне подібним виробам мадленської культури Франції (усне спілкування). Знаряддя знайдене у кв. «16» (2007 р.) (рис. 2, Б).

Виймчасто-зубчасті знаряддя — найчисельніша група в колекції кістяних виробів, яка нараховує дев'ять екземплярів. Вони здебільшого виготовлені із фрагментів стінок трубчастих кісток бізонів. Деякі з них мають як сліди обробки (штучне формування зубчасто-виймчастого робочого краю), так і використання (полірування), інші — лише сліди обробки чи використання. Вони знайдені в різні роки досліджень у різних квадратах південної частини розкопу IV (табл. 1; рис. 2, Б). Нижче поданий їхній опис, найвиразніші з них зображені на рисунку (рис. 7, 4—6, 8—10).

Одне *знаряддя з виїмчасто-зубчастим краєм* виготовлене із фрагмента тонкої пласкої кістки ($3,7 \times 1,9 \times 0,3$ см) (рис. 7, 4). Воно має гладеньку зовнішню й губчасту внутрішню (фрагмент остистого відростка?) поверхні. Обидва кінці виробу відламані, а повздовжні краї пошкоджені порівняно свіжими зламами (оранка?). На цілих ділянках країв наявні сліди шести косих нарізок — однієї та п'яти на кожній зі сторін, відповідно. Нарізки, шириною близько 0,2 см і глибиною 0,08—0,1 см, розташовані на відстані 2,0—3,0 мм одна від одної та утворюють на одній зі сторін виїмчасто-зубчастий край. Як збережені ділянки з нарізками, так і вся поверхня кістки (у більшій мірі, зовнішня) мають сліди полірування. Кілька зубчиків краще збереженого виїмчасто-зубчастого краю частково стерті, очевидно, у процесі використання виробу. Виріб (№ 924) знайдений у південно-західному секторі кв. «19» поблизу південної стінки розкопу в щільному скупченні фрагментів кісток і кременю (2007 р.) (рис. 2, Б).

Інше *виїмчасто-зубчасте знаряддя* (рис. 7, б) виготовлене на відщепі прямокутно-овальної форми ($8,2 \times 4,4 \times 3,5$ см), який утворився від розбивання стегнової кістки бізона. Він має слід від удару (*impact notch*) у вигляді виїмки з негативом від сколювання відщепу на вентральній поверхні кістки. На цьому ж боці виробу Г.Ф. Коробкова (усне спілкування в 2005 р.) під бінокулярним простежила виконані крем'яним ножом перпендикулярно спрямовані зрізи, які сформували чотири зубці. Вони створили нерівний виїмчасто-зубчастий робочий край знаряддя, який, певною мірою, повторив форму виїмчастого краю відщепу. Наявні досить виразні три зубці, які близькі за розмірами (заввишки 0,5—0,85 см) і формою, а один зубець, у найбільш глибокій частині виїмки, менш виразний і невеликий (заввишки 0,27 см). Очевидно, це вказує на те, що майстер при формуванні робочого краю знаряддя слідував за формою краю заготовки. В.Є. Щелінський (усне спілкування в 2005 р.) візуально визначив сліди використання (полірування) на поверхні зубчастого краю і прилеглих ділянок кістки в результаті обробки шкур (різання, обробка міздри та зняття шерсті). Знаряддя знайдене в південно-східному секторі кв. «6» (2005 р.) у скупченні фрагментів кісток під проксимальною частиною метаподія № 128 (рис. 2, Б).

Фрагмент виробу з виїмчасто-зубчастим краєм має наближену до овальної форму, його розміри $4,2 \times 2,6 \times 0,8$ см. Фрагмент виготовлений на частині стінки трубчастої кістки поганої збереженості. На одній зі сторін помітні вирізані три-чотири V-подібні виїмки шириною 3,5 мм і глибиною 1,5 мм. Вони розташовані на відстані 5,0—6,0 мм одна від одної (заміри між нижніми точками заглибин). На іншій стороні наявна одна подібна виїмка (рис. 7, 5). Виріб знайдений під час

розчистки культурного шару в кв. «19» (2007 р.) (рис. 2, Б).

Ще одне *виїмчасто-зубчасте знаряддя* виготовлене на видовженому ($8,8 \times 2,8 \times 1,9$ см) фрагменті стінки променевої або великої гомілкової кістки бізона. Виріб має сліди давніх зламів на повздовжніх сторонах і пізніших — на торцевих. На одній із повздовжніх сторін помітні сліди двох нанесених ударів (*impact notch*), на іншій наявний зубчастий робочий край, сформований відбійним ретушуванням та п'ятьма перпендикулярними нарізками (рис. 7, 8). Поверхня обох сторін має сліди полірування від використання, можливо, у процесі обробки шкіри (визначення М.-А. Джулієн). Знаряддя знайдене в південно-західному секторі кв. «5» (2005 р.), майже на межі з кв. «1», у щільному скупченні фрагментів кісток і кременю, поблизу фрагментів хребця (№ 45) та метаподія (№ 46) (рис. 2, Б).

Виїмчасто-зубчасте знаряддя, близьке за формою до трапеції ($8,3 \times 3,3 \times 2,0$ см), виготовлене із середньої частини діафізу ліктьової кістки бізона (рис. 7, 9). Повздовжні краї виробу мають сліди від давніх зламів. У середній частині однієї з них наявна точка удару (*impact notch*) зі слідом від сколювання відщепу на вентральній поверхні кістки. Окрім того, цей край виробу має сліди відбійного ретушування та двох надрізів (довжиною 2,0—3,0 мм, шириною 1,5—2,0 мм, глибиною 1,0—1,5 мм), що сформували виїмчасто-зубчастий робочий край. Поверхня обох сторін має сліди використання (полірування), що, можливо, утворилися в процесі обробки шкіри (визначення М.-А. Джулієн). Знаряддя знайдене в південно-західному секторі кв. «5» (2005 р.), майже на межі з кв. «1», у щільному скупченні фрагментів кісток і кременю, під фрагментами стінок трубчастих кісток, зокрема великої гомілкової, ребра та ін. (№ 98—103) (рис. 2, Б).

Виїмчасто-зубчасте знаряддя прямокутно-подібної форми ($13,5 \times 3,4$ см) виготовлене з фрагмента стінки трубчастої кістки бізона — променевої або великої гомілкової (рис. 7, 10). Одна з поздовжніх сторін виробу має сліди давніх зламів із трьома точками ударів (*impact notch*), інша — у середній частині містить сліди регулярного відбійного ретушування та декілька перпендикулярних довгій вісі виробу надрізів завширшки 2,0—3,0 мм і завглибшки 1,0—3,0 мм, які разом сформували крайку виїмчасто-зубчастого робочого краю. Поверхня обох сторін має сліди від використання (полірування), які з'явилися, можливо, у процесі обробки шкіри (визначення М.-А. Джулієн). Виріб знайдений у північно-східному секторі, ближче до центру кв. «4» (2005 р.), поблизу суглобової кістки № 94 (рис. 2, Б).

Знаряддя з виїмчасто-зубчастим робочим краєм виготовлене з відщепу трикутноподібної форми ($11,7 \times 3,8 \times 1,4$ см), отриманого в резуль-

таті розбивання великої гомілкової кістки бізона. Один його загострений кінець утворився в результаті давнього подібного до спіральнo-штикового зламу, інший — відламаний у результаті пізнішого сухокісного зламу. Одна зі сторін на ділянці завдовжки 5,5 см, від середини й майже до гострого кінця, має сліди обробки (вирізані п'ять чітких виїмок довжиною близько 0,8 см і глибиною 0,2 см) та сліди трьох дрібніших невдалих надрізів. Вони сформували східчастий зубчастий робочий край із невисоких (1,0—2,0 мм) зубчиків. Знаряддя (№ 208) знайдене в щільному скупченні кісток у південно-східному секторі кв. «19» (2007 р.) поблизу східної стінки розкопу (рис. 2, Б; 6).

Виїмчасто-зубчасте знаряддя виготовлене на відщепі прямокутноподібної форми (7,2 × 3,5 × 1,2 см), отриманому від розбивання стінки крупної трубчастої кістки. На поздовжньому краї наявна точка удару (*impact notch*) у вигляді виїмки з негативом від сколювання відщепу на вентральній поверхні кістки. Цей край по обидві сторони від заглибини (точки удару) оформлений шістьма штучними виїмками — двома та чотирма (завширшки 0,3—0,5 см і завглибшки 0,1—0,2 мм), відповідно, завдяки яким був сформований виїмчасто-зубчастий робочий край. Поверхня кістки, у тому числі зубчастий край мають сліди заглаженості, походження якої, зважаючи на несприятливі умови зберігання виробу (у шарі гумусу-оранки), визначити неможливо. Знаряддя виявлене в зібранні фрагментів кісток із прокопки шару гумусу в кв. «1—2» (2000 р.) (рис. 2, Б).

Заготовка виїмчасто-зубчастого знаряддя (?) виготовлена з відщепу кістки трикутноподібної форми (12,8 × 3,2 × 0,8 см), отриманого від розбивання діяфізу крупної трубчастої кістки. По периметру виробу, окрім вузького кінця наявні сліди давніх зламів, у тому числі шість точок удару (*impact notch*) з негативами зняття відщепів на вентральній (п'ять на поздовжній стороні) та дорсальній (одна на широкому кінці) поверхнях. На стороні з п'ятьма точками удару поблизу вузького кінця виробу, на ділянці завдовжки 2,5 см, дві виїмки від точок удару, можливо, мали штучну підправку. Поверхня цієї частини відщепу має слабкі сліди полірування, імовірно, від нетривалого використання. Виріб (№ 619) знайдений у південно-західному секторі кв. «15» (2007 р.) у межах щільного скупчення фрагментів кісток і кременю (рис. 2, Б).

Два предмети мають лише сліди від використання (без слідів обробки). Це *фрагменти стінок трубчастих кісток* розмірами 7,5 × 2,4 см та 9,3 × 2,5 см, які виділені з-поміж інших фрагментів завдяки наявності слідів від використання на поверхні поздовжніх сторін — інтенсивного полірування, аналогічного тому, що виявлене на описаних зубчастих знаряддях для обробки шкіри, яке помітне як візуально, так і під бінокуляр

(визначення М.-А. Джулієн). Обидва фрагмента знайдені на відстані близько 15 см один від одного у південній частині кв. «5» (2005 р.) у щільному скупченні фрагментів кісток і кременю, поблизу місця виявлення трьох вже описаних виїмчасто-зубчастих знарядь. Загалом вони складають групу з п'яти знарядь, компактно розташованих в одному скупченні культурного шару, в горизонті буровато-сірого суглинку (рис. 2, Б).

Таким чином, усі 16 кістяних знарядь нової колекції знайдені в десяти квадратах розкопу IV, дослідженого у 2000, 2005, 2007 рр. Це південна, найнасиченіша знахідками, частина ділянки площею 23 м² із дослідженням першим умовним горизонтом зняття культурного шару. Найбільша концентрація кістяних знарядь виробничо-побутового характеру зафіксована в кв. «5» (2005 р.) — п'ять виробів, і у сусідніх квадратах (кв. «4», «6» і «8»), а також у кількох квадратах на схід від нього (кв. «9», «10», «15», «16» та «19»). Майже всі вони знаходилися в місцях найбільшої концентрації культурних решток, які часто являли собою практично суцільну брекцію.

Більшість виробів виявлені в щільних скупченнях культурних залишків, що містили визначені фрагменти кісток здебільшого молодих особин бізона, які часто мали виразні сліди від розбивання, у тому числі класичні точки ударів (*impact notch*). У цих скупченнях були присутні вироби з кременю, зокрема характерні для стоянки вироби: нуклеуси, заготовки, знаряддя (різці, скребки, скобелі, проколки). Відмічено, що в культурному шарі західної ділянки стоянки частіше траплялися цілі мікроліти (мікрівістря й ретушовані мікроплатівки) або їхні виразні частини.

Зважаючи на визначення трасологів і археозоологів про те, що більшість знарядь виробничо-побутового характеру має сліди використання, котрі сформувалися в результаті обробки шкір (різання, обробка міздри, зняття шерсті тощо), можна зробити висновок, що їхня концентрація на невеликій за площею ділянці культурного шару є результатом інтенсивної праці мешканців стоянки саме з цього виду виробничої діяльності.

Склад знахідок, разом з обробленим кременем, свідчить про його інтенсивну обробку на цій ділянці — розколювання нуклеусів, отримання заготовок, виготовлення, підправка та використання знарядь. Таким чином, хоча на цій площі й відбувалася типова для стоянки життєдіяльність, все ж для неї характерна досить виразна специфіка, пов'язана з інтенсивною діяльністю з обробки мисливської здобичі — від розбирання частин туш бізонів, відібраних і доставлених із місця полювання (кістковища), до їхнього розподілу та обробки отриманих матеріалів, включно з обробитком шкір та виготовленням із них необхідних предметів ужитку.

Подяки

Автор щиро вдячна палеонтологам В.М. Логвиненку, Л.І. Рековцю, А.В. Старкіну (НАН України) та археозоологам М.-А. Джулієн і Л. Крепіну (Національний музей природничої історії Франції), трасологам Г.Ф. Коробковій та В.Є. Щелінському (ІМК РАН) за визначення фауністичних матеріалів та консультації з приводу визначення слідів обробки та використання на кістяних зна-

рядях. Щира подяка всім учасникам розкопок стоянки у 2000-х рр. Автор вдячна за фінансову підтримку в проведенні польових робіт, результати яких використано в статті: Українському товариству охорони пам'яток історії та культури (2000—2002, 2007 рр.), Фонду Лікі (США, грант 04/05, 2005 р.) та Програмі ANR «Мамонти» (Франція, 2007 р.).

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. 1953. *Палеолит Украины*. МИА 40. Москва; Ленинград: АН СССР.

Гвоздовер М.Д. 1953. Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки. *МИА* 39. Москва; Ленинград: АН СССР, 192—226.

Грибченко и др. 2013: Грибченко Ю.М., Куренкова О.И. Борисова О.К. 2013. Результаты палеогеографических исследований в Амвросиевке в 2005 г. Додаток І.В: Кротова О.О. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: ІА НАНУ; Видавець Філюк О.В.

Євсєєв В.М. 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. В: Славін Л.Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України*. Т. І. Київ: Видавництво АНУ: 265—283.

Ефименко П.П. 1958. *Костенки І*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Кротова О.О. 2007. Кістяні знаряддя Амвросіївського епіграфетського комплексу. В: Купчинський О.А. (ред.). *Затиски наукового Товариства ім. Шевченка ССЛІІІ*. Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 559—569.

Кротова О.О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: ІА НАНУ; Видавець Філюк О.В.

Кротова О.О., Сніжко І.А. 2000. *Звіт про розкопки Амвросіївської палеолітичної стоянки в 2000 році*. Науковий архів ІА НАН України. № 2000/84.

Кротова та ін. 2005а: Кротова О.О., Сніжко І.А., Логвиненко В.М. 2005а. Дослідження Амвросіївської стоянки (1998—2004). *Археологічні дослідження в Україні в 2003—2004 роках*, 144—197.

Кротова та ін. 2005б: Кротова О.О., Старкін А.В., Логвиненко В.М. Сніжко І.А., Грибченко Ю.М., Куренкова О.І. 2005б. *Звіт про розкопки Амвросіївського палеолітичного комплексу в 2005 році*. Науковий архів ІА НАН України. № 2005/180.

Кротова та ін. 2007: Кротова О.О., Сніжко І.А., Логвиненко В.М., Джулієн М.-А., Палієнко С.В., Зайцев В.О. 2007. *Звіт про розкопки Амв-*

росіївської палеолітичної стоянки в 2007 році. Науковий архів ІА НАН України. № 2007/230.

Кротова та ін. 2008: Кротова О.О., Сніжко І.А., Логвиненко В.М. 2008. Нові дані щодо обробки мисливської здоби на Амвросіївській стоянці. В: Кулаковська Л.В. (відп. ред.) *Дослідження первісної археології в Україні* (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3—4 жовтня 2006 р. Київ: Корвін-Пресс, 42—50.

Нужний Д.Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Нужний Д.Ю., Кротова О.О. 2007. Мисливська метална зброя з Амвросіївського кістковища. *Кам'яна доба України* 10, 92—101.

Підоплічка І.Г. 1947. Дослідження палеоліту в УРСР. В: Славін Л.Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України*. Т. І. Київ: Видавництво АНУ, 7—40.

Станко и др. 1989: Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II*. Киев: Наукова думка.

Binford L.R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.

Julien M.-A. 2009. Report on the study of the Amvrosievka camp faunal remains. Додаток 2. В: Кротова О.О., Сніжко І.А., Грибченко Ю.М., Забавін В.О., Леонова Г.О. *Звіт про розкопки Амвросіївської палеолітичної стоянки в 2009 році*. Науковий архів ІА НАН України. № 2009/149.

Krotova A.A. 1996. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine. *Prehistoire Europeenne* 9, 357—362.

Krotova et al. 2016: Krotova O., Snizhko I., Logvynenko V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld M., Huckel B. (eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: University Press of Colorado, 391—409.

Lyman R.L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹ PhD, senior research fellow in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: okrotova@ukr.net

THE LOCATION OF BONE TOOLS AT THE AMVROSIEVSKA CAMPSITE

The article is devoted to the spatial analysis of an location of bone tools at the Amvrosievska campsite by attention accentuation on the characteristic of finds from excavation of 2000s years, a context of their arrangement in an cultural layer and definition of the industrial-household processes occurring in places of their concentration.

The Epigravettian Amvrosievka site complex located in the southeastern Ukraine. It consists of bone bed and camp localities separated by 200 m from each other. The site is dated on the basis of 16 uncalibrated radio-carbon dates from the bone bed (no. 14) and camp (no. 2) between 19 000 and 18 000 BP.

The camp was found on the one of the ridges formed by two adjacent tributaries of the Kazennaia Ravine (basin of Mius River). The cultural remains are distributed from present-day surface to a depth of about 1.0 m. The horizon with the densest concentration of remains was encountered in a grey-brown loam that ranged about 0.3—0.55 or 0.4—0.7 m in the depth. The cultural remains recovered include a large inventory of chipped stone, fragmented animal bones, bone tools (no. 18), a stone pendant, adornments from fossil sea lilies (no. 4), a *Cardium* shell, pieces of red and yellow ochre, fire-cracked flint, and pieces of burnt bone.

The camp was excavated in 1935 (V. Evseev), 1949—50 (P. Boriskovskij) and in 1998—2009 (O. Krotova). The total area excavated over the years was about 180 sq.m. The last work focused on the eastern part (Excavation III) as well as in the western part (Excavation IV) of the camp.

The bone tools assemblage from the camp consists of 18 specimens, including 2 fragments of projectile points from the 1950 excavations and 16 new objects from 2000s excavation IV. In excavation IV (33 sq.m) the cultural remains include flint inventory (about 39 000 pieces), faunal remains (about 33 000 fragmented bones from 16—17 bisons (*Bison priscus*), except some bones of hare (*Lepus* sp.), and bone tools (no. 16).

The new 16 bone tools assemblage consists of 1 fragment of projectile point, 1 retoucher, 1 burnisher fragment, 2 awls, 9 tools with notched-denticulated working edges and 2 bone fragments with processing wear only. The function, processing, and use wear of most bone tools was identified by the G. Korobkova, V. Shchelinsky, M.-A. Julien, and L. Crepin that indicated traces of skin processing (cutting, scraping, and hair removal) on the surfaces of most bone tools. The most notched-denticulated tools and one awl were made on bone flakes with impact notches that resulted from long bone breakage.

The bone tools have been found in the area of about 10 sq.m in a southern part of excavation IV where the 10—15 cm thick upper portion of the cultural layer (upper arbitrary level I) has been analyzed. The cultural remains were the greatest concentration of the worked flint and bone including fragments with impact breaks.

Maybe, exactly that on the western part of the camp could have been broken to obtain material for making bone tools and to use it for skin processing.

Key words: Upper Paleolithic, Amvrosievka site, bone tools, spatial analysis.

REFERENCES

Boriskovskij, P.I. 1953. *Paleolit Ukrainy (Paleolithic in Ukraine)*. Series: Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR (Materials and Studies in Archaeology of USSR) 40. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics (in Russian).

Hvozdozer, M.D. 1953. Obrabotka kosti i kostianyie izdeliia Avdeievskoi stoianki. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR (Materials and Studies in Archaeology of USSR)* 39. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics, 192—226 (in Russian).

Gribchenko, Yu.N., Kurenkova, E.I., Borisova, O.K. 2013. Rezultaty paleoetnograficheskikh issledovaniy v Avrosiivke v 2005 rotsi. Appendice I In: Krotova, O.O. *Piznopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv (The Upper Palaeolithic Hunters of Azov-Black Sea Steppes)*. Kyiv: Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine; "Vydavets Filuk O.V." Publ., 336—344 (in Russian).

Evseev, V.M. 1947. Paleolitychna stoianka Amvrosiivka. In: Slavin, L.L. (ed.). *Paleolit i neolit Ukrainy (Paleolithic and Neolithic Age in Ukraine)* I. Kyiv: "Vydavnytstvo ANU" Publ., 265—283 (in Ukrainian).

Efimenko, P.P. 1958. *Kostenki I (Kostenki I)*. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics (in Russian).

Krotova, O.O. 2007. Kistiani znariaddia Amvrosiivskoho epihravetskoho kompleksu. In: Kupchynskyi, O.A. (ed.). *Zapysky naukovoho Tovarystva imeni Tarasa Shevchenka (Proceedings of Taras Shevchenko Research Society)* CCLIII. Lviv: "Doslidno-vydavnychiy tsentr NTSh" Publ., 559—569 (in Ukrainian).

Krotova, O.O. 2013. *Piznopaleolitychni myslyvti azovo-chornomorskykh stepiv (The Upper Palaeolithic Hunters of Azov-Black Sea Steppes)*. Kyiv: Insitute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine; "Vydavets Filuk O.V." Publ. (in Ukrainian).

Krotova, O.O., Snizhko, I.A. 2000. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskoi paleolitychnoi stoianky v 2000 rotsi (Report on Excavations of Paleolithic Site of Amvrosievka in 2000)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 2000/84 (in Ukrainian).

Krotova, O.O., Snizhko, I.A., Lohvynenko, V.M. 2005. Doslidzhennia Amvrosiivskoi paleolitychnoi stoianky (1998—2004). *Arkheolohichni Doslidzhennia v Ukraini v 2003—2004 rokakh (Archaeological Research in Ukraine in 2003—2004)*, 144—197 (in Ukrainian).

Krotova, O.O., Starkin, A.V. Lohvynenko, V.M., Snizhko, I.A., Gribchenko, Yu.N., Kurenkova, E.I. 2005. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskoho paleolitychnoho kompleksu v 2005 rotsi (Report on Excavations of Paleolithic Complex of Amvrosievka in 2005)*. Scientific Archive of the Insitute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 2005/180 (in Ukrainian).

Krotova, O.O., Snizhko, I.A., Lohvynenko, V.M., Julien, M.-A., Palienko, S.V., Zaitsev, V.O. 2007. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskoi paleolitychnoi stoianky v 2007 rotsi (Report on Excavations of Paleolithic Site of Amvrosievka in 2007)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 2007/230 (in Ukrainian).

Krotova, O.O., Snizhko, I.A., Lohvynenko, V.M. 2008. Novi dani shchodo obrobky myslyvskoi zdobychi na Amvrosiivskii stoiansi. In: Kulakovska, L.V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (Do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl). Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Radomyshl ta yoho istoriia» 3—4 zhovtnia 2006 r. (The Investigations of prehistoric archaeology in Ukraine (to the 50th anniversary of the discovery of the Radomyshl Paleolithic site). Materials of the International Scientific Conference "Radomyshl and its History" October 3—4, 2006)*. Kyiv. "Korvin-Press" Publ., 42—50 (in Ukrainian).

Nuzhnyi, D.Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tehniky v kamianomu vitsi (Development of the microlithic technology in the Stone Age)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Ukrainian).

Nuzhnyi, D.Yu., Krotova, O.O. 2007. Myslyvska metalna zbroia z Amvrosiivskoho kistkovyshcha. *Kami-ana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 10, 92—101 (in Ukrainian).

Pidoplichka, I.H. 1947. Doslidzhennia paleolitu v URSR. In: Slavin, L.L. (ed.). *Paleolit i neolit Ukrainy (Paleolithic and Neolithic Age in Ukraine)* I. Kyiv: "Vydavnytstvo ANU" Publ., 7—40 (in Ukrainian).

Stanko, V.N., Grigorieva, H.V., Shvaiko, T.N. 1989. *Pozdnepaleoliticheskie poseleniie Anetovka II (The Upper Paleolithic site Anetovka II)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).

Binford, L.R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: "Academic Press" Publ.

Julien, M.-A. 2009. Report on the study of the Amvrosievka camp faunal remains. Appendice 2. In: Krotova, O.O., Snizhko, I.A., Gribchenko, Yu.N., Zabavin, V.O., Leonova, G.O. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskoi paleolitychnoi stojanky v 2009 rotsi (Report on Excavations of Paleolithic Site of Amvrosievka in 2009)*. Scientific Archive of the Insitute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 2009/149.

Krotova, A.A. 1996. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine. *Pre-histoire Europeenne* 9, 357—362.

Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckel, B.B. (eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: "University Press of Colorado" Publ., 391—409.

Lyman, R.L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: "Cambridge University Press" Publ.

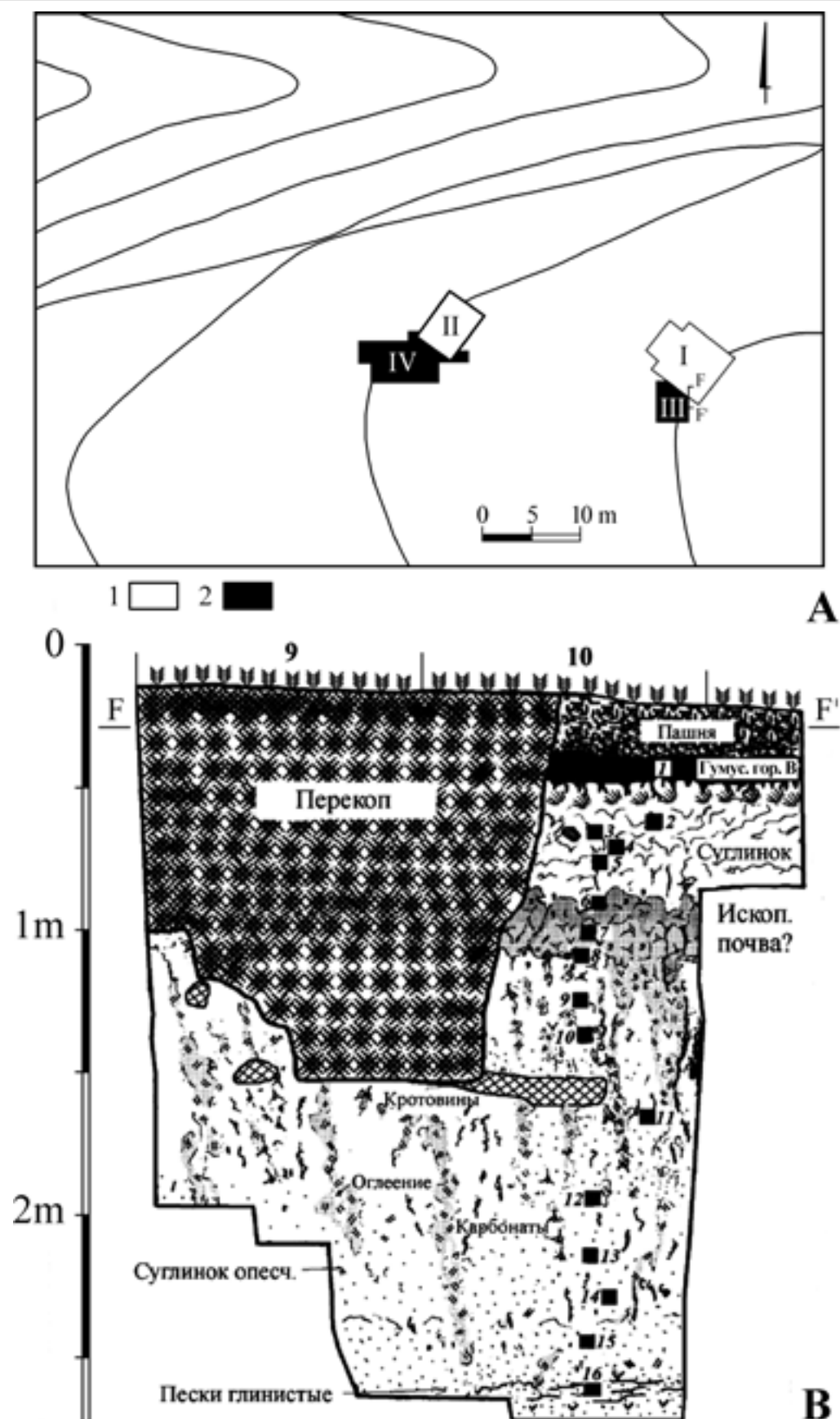

Рис. 1. Амвросіївська стоянка: А — План розташування розкопів на Амвросіївській стоянці (умовні позначки: 1 — розкопи 1950-х рр.; 2 — розкопи 1990-2000-х рр.); В — стратиграфічний розріз по східній стінці розкопу «ІІІ» (F—F') (за Грибченко и др. 2013).

Fig.1. A — Location of the excavations at the Amvrosievka campsite: 1 — 1950 excavations; 2 — 1990-2000s excavations; B — Stratigraphic profile F-F' (excavation III) (by Gribchenko et al., 2013).

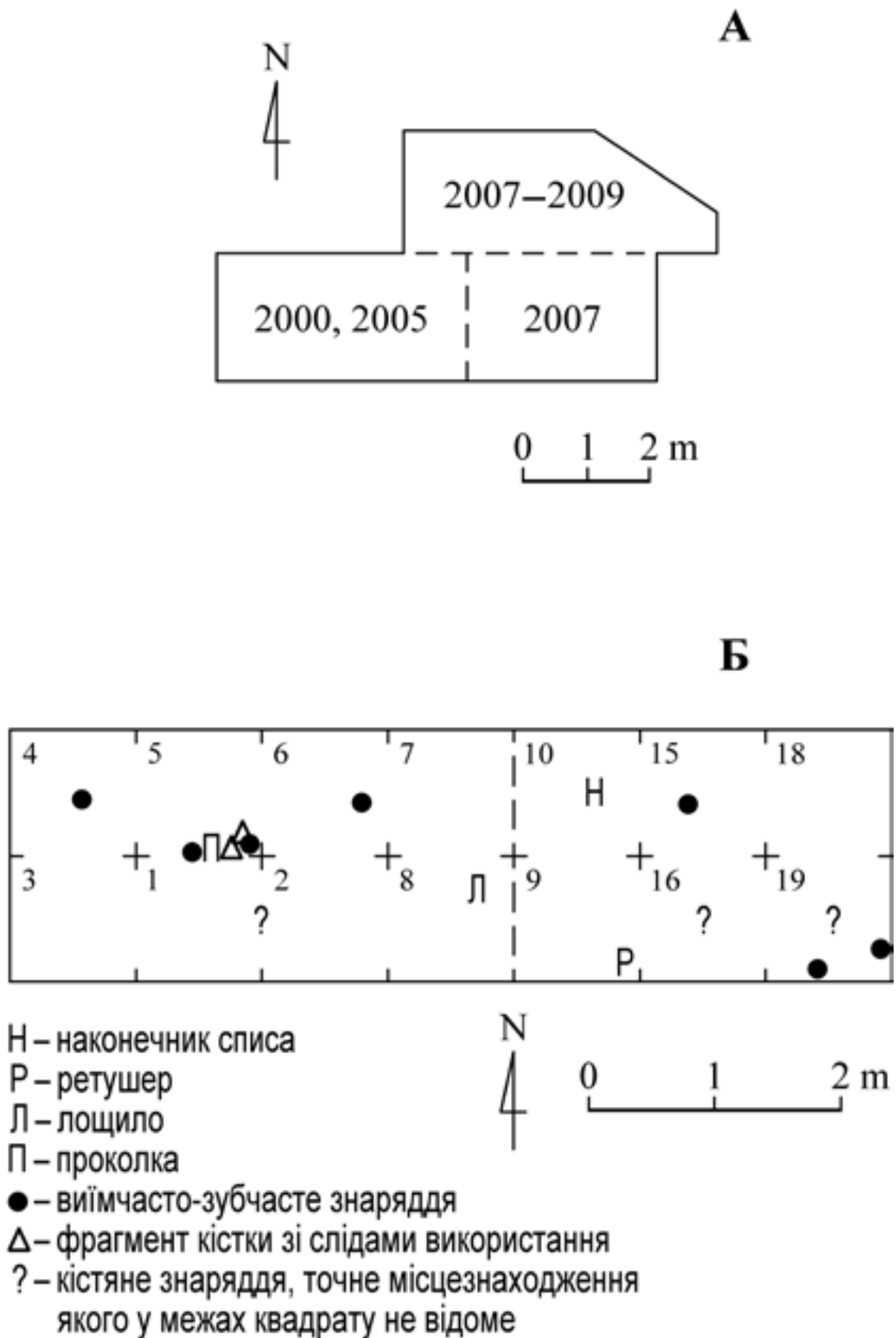

Рис. 2. Амвросіївська стоянка: *А* — Схематичний план ділянки розкопу «IV» із дослідженим першим умовним горизонтом культурного шару; *Б* — Схематичний план розташування кістяних знарядь в південній частині розкопу «IV», дослідження 2000, 2005, 2007 рр.). Знаками запитання позначено кістяні знаряддя, точне місцезнаходження яких у межах квадратів невідоме.

Fig.2. *A* — The plan of the part of excavation IV, where I arbitrary horizon was investigated in 2000s; *B* — Location of the bone tools in the excavation IV.

Рис. 3. Загальний вигляд культурного шару (перший умовний горизонт) у розкопі «IV» 2005 р. (фото автора).

Fig. 3. The cultural layer (I arbitrary horizon) in the excavation IV (2005).

Рис. 4. Загальний вигляд культурного шару (перший умовний горизонт) у розкопі «IV» 2007 р. (фото автора).

Fig. 4. The cultural layer (I arbitrary horizon) in the excavation IV (2007).

Рис. 5. Фрагменти наконечника списа в культурному шарі (кв. «10», 2007 р.) (фото В.М. Логвиненка).

Fig. 5. The fragments of bone point in the cultural layer — in the centre (2007).

Рис. 6. Виймчасто-зубчасте знаряддя трикутноподібної форми в культурному шарі (кв. «19», 2007 р.). У лівому верхньому кутку, позначене стрілкою (фото автора).

Fig. 6. The notched tool in the cultural layer (2007) — marked by arrow.

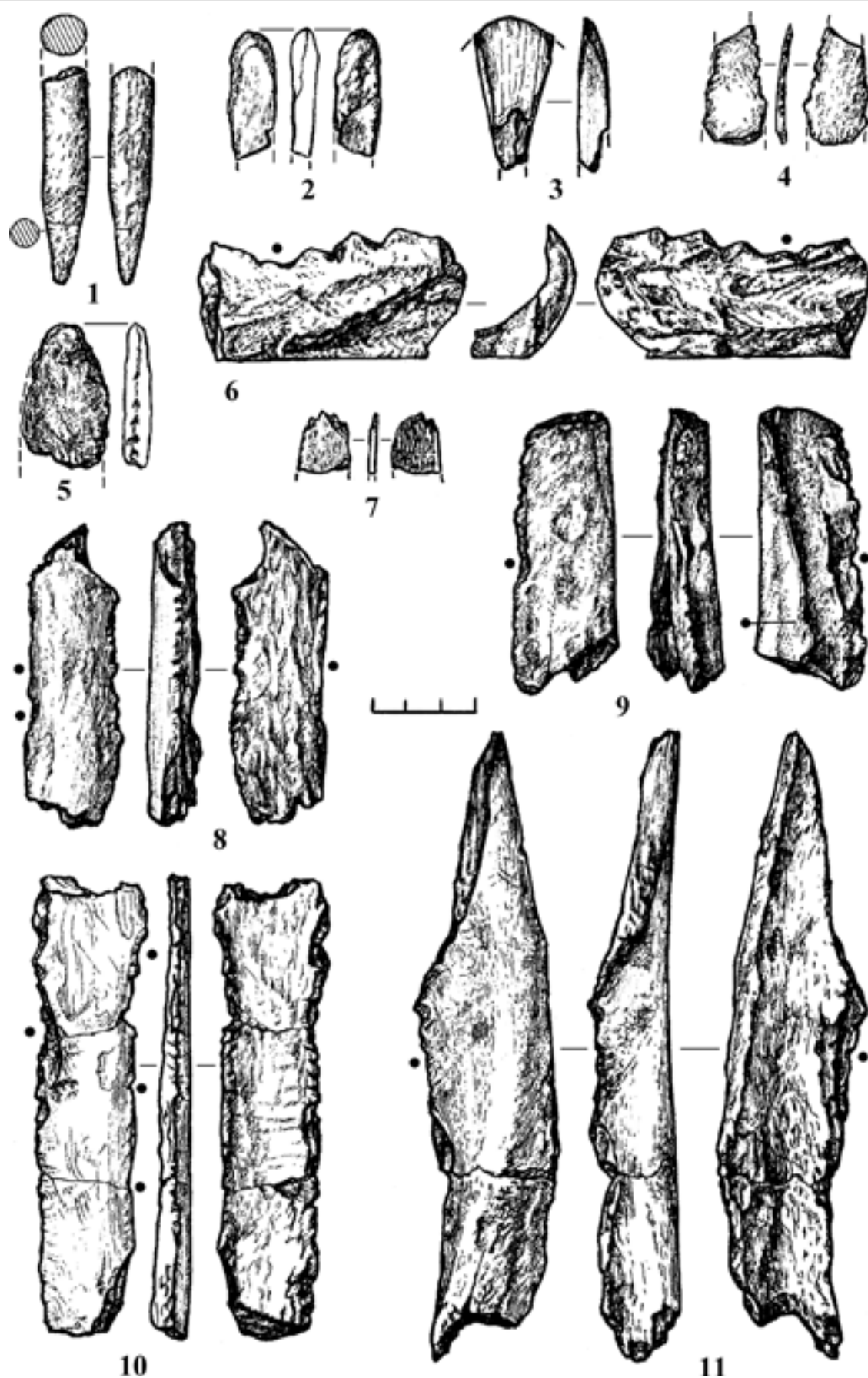

Рис. 7. Кістяні вироби з розкопок 2005, 2007 рр.: 1 — наконечник списа; 2 — ретушер; 3 — лощило; 7, 11 — проколки; 4—6, 8—10 — виїмчасто-зубчасті знаряддя (малюнки І.В. Ковтун).

Fig. 7. The bone tools from excavations 2005, 2007: 1 — bone point; 2 — retoucher; 3 — burnisher fragment; 4—6, 8—10 — notched tools; 7, 11 — awls.

УДК: 903'1"632"(477. 65) : 930.2 "20"

**Залізник Л.Л., Ветров Д.О.,
Хоптинець І.М.***

**ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЕТСЬКОЇ
СТОЯНКИ ТРОЯНОВЕ 4В ПІД
НОВОМИРГОРОДОМ у 2013—
2016 роках**

**Zalizniak L.L., Vietrov D.O.,
Khoptynets I.M.**

**INVESTIGATION GRAVETTIAN
SITE TROYANOVE 4B NEAR
NOVOMIRGOROD TOWN in
2013—2016**

У статті опубліковано матеріали нових досліджень 2013—2016 рр. граветської стоянки Троянове 4В, що знаходиться в Новомиргородському районі на Кіровоградщині. Крем'яний комплекс пам'ятки проаналізовано на тлі подібних комплексів Центральної України.

Ключові слова: верхній палеоліт, гравет, граветська традиція, Центральна Україна, Велика Вись, «молодовська культура», «павлівський тип», палеолітична стоянка, крем'яний інвентар.

Стоянка Троянове 4В входить до великого скупчення різночасових пам'яток кам'яної доби, що локалізуються на межі Шполянського р-ну Черкаської та Новомиргородського р-ну Кіровоградської областей, у басейні р. Велика Вись, притоки р. Синюха. Цей мікрорегіон для археології був відкритий у 80-х рр. XX ст. краєзнавцем з м. Новомиргород П.І. Озеровим. Пам'ятка належить до групи пунктів біля с. Троянове, основним з яких є стоянка Троянове 4А (рис. 1). У результаті археологічних розвідок ці пункти відвідувалися різними дослідниками: у 1989 р. — О.В. Цвек (Цвек, Озеров 1987—1989), у 1992 р. — Л.В. Кулаковською (Кулаковская 1997: 53—55), у 2004 р. — В.М. Степанчуком та Д.О. Ветровим (Степанчук та ін. 2006: 34—39).

Стаціонарні розкопки в окрузі с. Троянове розпочалися з весни 2006 р. експедицією в складі співробітників відділу археології кам'яного віку ІА НАН України Л.Л. Залізняка, В.М. Степанчука, М.Т. Товкайла, Д.О. Ветрова, І.В. Сапожникова, викладачів кафедри археології КНУ М.І. Гладких, С.М. Рижова, студентів Черкаського педагогічного університету на чолі з викладачем М.В. Сиволапом. Роботи проводилися за відкритими списками виданими на ім'я Л.Л. Залізняка. У липні 2006 р. польові дослідження продовжила археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія» під керівництвом Л.Л. Залізняка. За відсутності начальника

експедиції функції керівника розкопу виконував Д.О. Ветров. У ході досліджень були виявлені два скупчення підйомного матеріалу поблизу основного місця розкопок (Залізник та ін. 2006: 3—9; Залізник та ін. 2007: 4—14). Ці результати були підтверджені подальшими роботами на стоянці Троянове 4 улітку 2007 р. Під керівництвом Л.Л. Залізняка та керівника розкопу Д.О. Ветрова проведено систематичне дослідження скупчень матеріалу шляхом буріння та шурфування. Завдяки цим роботам був виявлений культурний шар аналогічний матеріалам розкопу основного скупчення (Троянове 4А) (Залізник та ін. 2008: 82—95). Умовно нові скупчення знахідок були названі стоянками Троянове 4В та Троянове 4С (рис. 1).

У липні-серпні 2008 р. розкопки Троянове 4 продовжилися археологічною експедицією Національного університету «Києво-Могилянська академія». Окрім основних розкопок на пункті Троянове 4А, був закладений новий розкоп площею 8 м² на місці пункту Троянове 4В. Керівником розкопу був призначений аспірант ІА НАН України І.М. Хоптинець. Розкопки підтвердили перспективність подальшого дослідження пункту Троянове 4В (Залізник та ін. 2009: 100—101; Залізник та ін. 2010: 138—158).

З 2010 р. по 2017 р. систематично проводилися подальші дослідження стоянки Троянове 4В археологічною експедицією Національного університету «Києво-Могилянська академія» (начальник експедиції Л.Л. Залізник, керівники розкопу І.М. Хоптинець та Д.О. Ветров) (Залізник та ін. 2011: 96—97; Залізник та ін. 2013: 4—9; Залізник та ін. 2013б: 106—193). Нові ділянки розкопів були розкриті в північному та східному напрямках. Розкопками 2011—2012 рр. виявлені два великих скупчення матеріалу в кв. «Л-3», «Л-4», «К-3», «К-4», що продовжувалися в східному напрямку. Загальна площа розкопу на 2012 р. становила 53 м².

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; zaliznyakl@ukr.net

ВЕТРОВ Денис Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; VetrovD@ukr.net

ХОПТИНЕЦЬ Іван Миколайович — старший науковий співробітник Державного наукового центру з охорони культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; вул. Вишгородська, 21, м. Київ, 04074, Україна; vanhopta@ukr.net

Протягом 2013—2016 рр. здійснено розширення розкопаної площі стоянки в північному, південному та східному напрямках від розкопу 2008—2012 рр. Упродовж цього часу розкрито площу 59 м² (загалом на сьогодні розкопано площу стоянки 112 м²) (рис. 3). У ході робіт виявлено основне скупчення крем'яних знахідок, що складалося з низки дрібніших діаметром, але насичених матеріалом, скупчень (рис. 2; 3).

Стоянка Троянове 4В розташована на краю мису з південною проекцією, що утворений відрами Троянкової балки, за 500 м на північний захід від крайніх хат с. Троянове, за 82 м від західного краю розкопу Троянове 4А та за 35 м від краю поля до південно-східного кута розкопу 2012 р. (рис. 1). Поле, на якому знаходиться пам'ятка, активно розорюється.

Культурний шар, як і в попередні роки, досліджувався в метровій сітці координат, горизонтами потужністю 10 см, які були розібрані ножами та лопатами. Здійснені спроби просівання й промивання ґрунту з найнасиченіших матеріалом горизонтів розкопу (рис. 2).

Стратиграфія скупчення Троянове 4В подібна до Троянове 4А, але, на відміну від другого, повніша. Окрім орного шару (0—0,25 м) вона має гумусований лесоподібний прошарок (0,25—0,70 м), що плавно переходить у шар бузького лесу (0,70—1,50 м), що підстиляється суглинками витачівського похованого ґрунту. Вміст гумусу поступово зменшується в безпосередній залежності від глибини (Матвіїшина, Дорошкевич 2011: 63—72). У голоценовому ґрунті зустрічаються нечисленні кремені палеолітичного вигляду, що пояснюється діяльністю землерийних тварин й іншими природними факторами. Основний культурний шар стоянки залягає, як і на стоянці Троянове 4А, у верхній частині бузького лесу (рис. 4).

У розкопі знахідки зустрічалися з поверхні орного шару до глибини 1,5 м (рис. 4). Найбільша їхня концентрація пов'язана з глибинами 0,9—1,2 м. У межах розкопу глибше 1,5 м культурні рештки відсутні. На поверхні й в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та ушкодження плугом унаслідок тривалого перебування в орному шарі. Патинування артефактів із суглинків різноманітне. Більшість кременів патинована нерівномірно й має ділянки як узагалі не патиновані, так і вкриті легкою блакитною та глибокою білою патиною. Переважна частина кременів із суглинку знизу вкрита вапняковою кіркою.

У лесоподібних суглинках кремені лежали горизонтально. Краї сколів гострі, не мають слідів ушкодження чи загладжування через переміщення матеріалу природними факторами. Під великими кременями накопичився прошарок вапнякової кірки товщиною до 2—3 мм. Отже, культурний шар стоянки нижче переораного гумусу не пере-відкладений. Матеріали в його товщі типологіч-

но й морфологічно однорідні. Значна потужність культурного шару (приблизно 0,9—1,2 м від поверхні) може пояснюватися швидким темпом накопичення лесів, до того ж ділянка мису зі стоянкою має невеликий ухил у бік балки.

Більшість матеріалу з розкопу Троянове 4В 2013—2016 рр. сконцентрована у квадратах, які безпосередньо прилягають до розкопу 2012 р. Зокрема у квадратах «М-3», «М-4» продовжуються два великих скупчення крем'яних артефактів 2012 р. (рис. 3). На інших ділянках розкопу знайдені декілька невеликих скупчень крем'яних виробів. Розташовані вони у кв. «Л-1» та «-1М», «-1Н», «О-2», «О-3», «О-4», «О-6», «П-4», «П-6», «П-2», «Р-2», «М-7», «Н-7», «О-7», «П-7», «Ж-3», «Е-1», «З-1» (рис. 3). Основну кількість знахідок у скупченнях складають відщепи, пластини та їхні уламки, окремі знаряддя.

На ділянках розкопів 2014—2016 рр. у південному, східному та північному напрямках простежено поступове зменшення насиченості культурного шару, зниження кількості артефактів загалом, та знарядь зокрема. Пластини зафіксовані відносно рівномірно по всій площі розкопу (рис. 3). Основна частина виробів із вторинною обробкою та нуклеусів знаходилася на глибині 0,9—1,2 м (рис. 4).

Крем'яний матеріал аналогічний комплексу Троянове 4А за розмірами виробів і технологією обробки. Сировиною для виготовлення знарядь на стоянці, як і на Троянове 4А, слугували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю з первинних родовищ, розташованих в ярах долини р. Велика Вись. На сьогодні доступні природні родовища кременю відомі поблизу с. Коробчине, що за 7 км від стоянки.

Колекція кременю з розкопів 2013—2016 рр. стоянки Троянове 4В, що зберігається в фондах ІА НАН України нараховує 10 517 артефактів. Загальна кількість артефактів за 2008—2016 рр. сягнула 24 262 екз. (табл. 1).

Первинна обробка кременю, судячи з великих відбивних горбків первинних відщепів, здійснювалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника.

Більшість матеріалів 2013—2016 рр. становлять відходи виробництва (9535 екз.), а саме: різноманітні уламки кременю, відщепи та лусочки (7802 екз.), нуклеподібні уламки та уламки нуклеусів (10 екз.), авіажі (130 екз.) та інші технологічні сколи, різцеві сколи (23 екз.).

Також в колекції 2013—2016 рр. наявні 17 пренуклеусів та шість відбійників на частинах крем'яної сировини.

Серед артефактів наявні 37 нуклеусів (рис. 5—8), більшість з яких одноплощадкові (25 екз.) (рис. 5; 7, 1, 2; 8, 2, 3). Двоплощадкових нуклеусів знайдено 12 екз. (рис. 6; 8, 1).

Таблиця 1. Троянове 4В — 2008–2016. Таблиця крем'яних виробів стоянки

ВИРОБИ	2008—2012 рр.	2013—2016 рр.	Разом
Пренуклеуси	7	17	24
Нуклеуси одноплощадкові ортогнатні великі	3	3	6
ортогнатні малі	6		6
зі скош. площадкою	24	13	37
двоплощадкові ортогнатні	1		1
зі скош. площадкою	9	12	21
Нуклеуси торцеві одноплощадкові	5	9	14
Нуклеоподібні уламки	19	10	29
Авіважі та інші тех. сколи	47	130	177
Пластини та їхні уламки	1902	1533	3435
Відщепи та уламки кременю	6839	6367	13206
Лусочки	4325	1435	5760
Крем'яні відбійники	4	6	10
Аморфні відщепи та уламки з ретушшю	194	234	428
Знаряддя ретушовані			
Мікропластина з притупленим краєм	7	5	12
Різці кутові	12	24	36
бічні	8	16	24
серединні	2	5	7
Нуклеоподібні багатофасеткові	2	10	12
Подвійні		2	2
Поперечні		2	2
Скребачки кінцеві на пластинах	6	17	23
Скребачки на відщепах	11	10	21
Пластини з ретушованою виїмкою на кінці	6	37	43
Пластини з ретушшю	245	552	797
Скребла на відщепах	38	24	62
Скобелі на відщепах	21	45	66
«Ніж» на уламку кременю		1	1
УСЬОГО	13743	10519	24262
У т. ч. завершених знарядь із ретушшю	358	750	1108

Слід виокремити дев'ять одноплощадкових призматичних великих нуклеусів із сильно скошеними дво- або багатогранными площадками (рис. 5) та три ортогнатні призматичні нуклеуси великих розмірів зі злегка скошеними гладкими площадками, створеними одним ударом зі сторони робочої поверхні. Усі ці нуклеуси орієнтовані на отримання великих, широких пластин (рис. 9).

Виявлені чотири одноплощадкові, невеликих розмірів, нуклеуси для пластинок та мікропластин (рис. 8, 2, 3). Усі вони мають скошені площадки. Один із них майже повністю спрацьований, що загалом не характерно для цієї колекції — більшість нуклеусів має великі розміри. Сортивання нуклеусів на ранніх стадіях утилізації можливо пояснюється наявністю внутрішніх дефектів жо-

вен сировини, які спричинювали «залом», що ускладнювали подальшу їхню утилізацію.

У категорії одноплощадкових також виділена група з дев'яти торцевих нуклеусів невеликих розмірів, спрямованих на отримання пластинок і мікропластин (рис. 7, 1, 2).

Двоплощадкові нуклеуси представлені в колекції п'ятьма призматичними ядрищами великих розмірів для отримання великих широких пластин (рис. 6). Вони мають скошені багатогранні площадки, що створені кількома сколами. У одного нуклеуса друга робоча поверхня майже повністю перекриває негативи попередньої.

До двоплощадкових нуклеусів також належать сім невеликих ядрищ для дрібних пластинок (рис. 8, 1), які мають скошені площадки. З них де-

сять мають зустрічні робочі поверхні (рис. 6; 8, 1), а два — суміжні.

Широко застосовувався прийом редукції карнизу, сліди від якого є на всіх без винятку нуклеусах (рис. 5—8).

Колекції властиві значні розміри пластинчастих заготовок знарядь. Переважна більшість виробів з ретушшю зроблена на великих і дуже великих пластинах. Більшість з них мають ширину від 2,0 до 4,0 см (рис. 9).

Пластинчасті сколи, що нараховують 1533 екз. (майже 15 % від усієї колекції 2013—2016 рр.), демонструють плаский і широкий відбивний горбок із нависаючим над ним краєм ударної площини («губка»), що є ознакою застосування м'якого відбивника. Саме вони слугували основним типом заготовки для виробництва знарядь праці. У колекції присутні 1060 екз. пластин та їхніх уламків, а також 346 пластинок та 127 мікропластинок та їхніх уламків. Метричні показники цих виробів відповідають негативам сколів дрібних нуклеусів стоянки. Вони слугували заготовками для виготовлення невеликих знарядь, зокрема мікрівкладенів для метальної зброї. Серед матеріалів присутні також реберчасті пластини, пластинки та мікропластини, яких знайдено 139 екз.

Більшість відходів виробництва представлені відщепами (6367 екз.) та лусочками (1435 екз.).

Кількість виробів із вторинною обробкою в колекції 2013—2016 рр. складає 984 артефакти, що становить більше 9,0 % від усіх знахідок. Переважна більшість із них морфологічно невизначні. Зокрема 234 екз. — це аморфні відщепи та уламки кременю з ретушшю. До них за своєю нечіткою морфологією тяжіє серія з 45 скобелів (рис. 15, 7, 8) та 24 великих скребел (рис. 15, 6). Усі ці категорії виробів об'єднує тип заготовки — відщеп і його значні масивні розміри.

Пластини з ретушшю представлені 589 екз. (рис. 9, 5—15). Більшість із них (268 екз.) має спорадичну або псевдоретуш, яка виникла внаслідок використання виробу в трудових операціях (рис. 9, 7, 10, 15). Добре ретушований один чи два довгі краї мають 96 пластин (рис. 9, 8, 13, 14). Наявні в колекції серії з тронкованих пластин та пластинок (28 екз.) (рис. 9, 5, 6) та пластин, що мають вентральну підтеску дистального кінця (21 екз.) (рис. 9, 9, 12).

Ще 139 пластин мають чітко виділену ретушовану виїмку на одному з боків або на куті зламу (рис. 9, 10, 12), у 37 екз. наявна ретушована виїмка на дистальному кінці (рис. 9, 11). Ці вироби могли слугувати скобелями, заготовками для бічних ретушних різців або бути частиною технологічного процесу навмисної фрагментації пластин. Значну серію таких виробів має колекція стоянки Троянове 4А (Залізняк та ін. 2013б: 106—193).

Лише невелику частину виробів із ретушшю (92 екз.) можна віднести до морфологічно завершених ретушованих знарядь.

Серед знарядь значне місце в колекції 2013—2016 рр. займають різці. Вони представлені 59 екз. (рис. 10—13). Найбільша кількість різців представлена на куті зламаних пластин (рис. 10, 1—11) або відщепів (24 екз.), наявні бічні ретушні різці на пластинах (16 екз.) (рис. 11, 1—8), серединні різці (5 екз.) (рис. 12, 1, 5). Також у 2013 р. знайдено два поперечних різця (один з них на масивному відщепі) та два комбінованих різця (рис. 12, 2, 4). Один комбінований різець виготовлений на пластині середніх розмірів і має три робочих леза. Два робочих леза на тронкованому увігнутому дистальному кінці утворюють подвійний ретушний різець, третє лезо розташоване в нижній частині виробу і формує кутовий різець (рис. 12, 4). Інший різець на пластині середніх розмірів є подвійним і має два робочі леза: з одного боку — бічний ретушний різець, з іншого — кутовий (рис. 12, 2). Значну серію складають десять багатофасеткових різців, як часто виготовлені на великих масивних нуклеоподібних уламках або відщепі (рис. 12, 3; 13).

Скребачок у колекції знайдено 27 екз. (рис. 14). З них 17 є кінцевими на пластинах (рис. 14, 1—4, 6), 14 — мають випуклий робочий край (рис. 14, 1—4, 6), а три — увігнутий. Десять скребачок виготовлені на відщепі (рис. 14, 5, 7). Привертає увагу кінцева скребачка виготовлена на великій широкій пластині з ретушованими бічними сторонами (рис. 14, 1). Вона наочно демонструє гомогенність комплексу. Знаряддя зламане в час функціонування стоянки й зібране в процесі ремонту з двох фрагментів, знайдених у різні роки на різних ділянках стоянки, на різних глибинах. Її дистальна частина знайдена в 2011 р. у кв. «3–5» на глибині 1,3—1,4 м, а базальна частина виявлена розкопками 2016 р. у кв. «Е–3» на глибині 0,8—0,9 м. Також базальна частина була реутилізована та деякий час використовувалась мешканцями стоянки як окремий ретушований виріб (ніж на пластині?). Скребачка є класичним прикладом виробів цього типу граветської культурної традиції і має аналогії в граветських комплексах Подністер'я (Черныш 1977: 24—61; Черныш 1987: 7—93).

У колекції 2013—2016 рр. наявні п'ять мікролітів (рис. 15, 1—5). Чотири з них є зламаними мікропластинами з притупленим крутою ретушшю прямим краєм (рис. 15, 4—5). Ретуш на них, як правило, крута і заходить далеко в тіло заготовки. Ще один із мікролітів (рис. 15, 1) є мікропластиною з притупленим крутою ретушшю прямим краєм, що утворює виїмку та «плечико» (у дистальній частині). Ретуш поширена на тіло заготовки. Дистальний кінець виробу зламаний, мабуть, у давнину. Найімовірніше, цей предмет є зламаним граветським вістрям. Знайдений він у південно-західному куті кв. «М–7», у шарі 1,1—1,2 м, поряд з іншими крем'яними виробами (рис. 3). Також виявлені декілька зламаних мікропластин із ретушшю, часто спорадичною (рис. 9, 1—4).

Заслугує на увагу знайдений у 2014 р. «ніж». Виготовлений він на крем'яній пласкій плитці місцевого сірого кременю з сіро-зеленою природньою кіркою, видовженої форми, розміром $10,7 \times 5,3 \times 1,2$ см. (рис. 15, 9). Виріб має два альтернативно ретушованих країв майже по всьому периметру, окрім невеликого (3 см) фрагмента леза у верхній частині, що має двобічну ступінчасту пласку ретуш. Нижня частина виробу має круту та напівкруту ступінчасту ретуш, яка уподібнює її до обушків на обох довгих краях. Кінчик його зламаний. Знайдено «ніж» у кв. «О-4», в шарі 1,0–1,1 м, у скупченні крем'яних виробів, поряд з іншими знаряддями праці та кількома нуклеусами. Також у 2014 р. знайдено атипове листоподібне вістря на пластинчастому сколі з чітко виділеним дрібною ретушню вістрям і злегка підтесаним із вентрального боку «черешком». Інші вироби представлені уламками знарядь.

Окрім крем'яних виробів, на розкопаній площі стоянки Троянове 4В у 2013–2016 рр. знайдені декілька незначних фрагментів вугілля та два уламки трубчастих кісток тварин. Один невеликий фрагмент походить з кв. «К-1» розкопу 2013 р., знайдений на глибині 0,82 м. Інший, більший, походить з кв. «-2Р» розкопу 2016 р., із глибини 1,32 м. Обидва фрагменти виявлені в кротовинах, що ставить під сумнів можливість їхньої належності до гравецького культурного шару.

Дослідженнями 2015–2016 рр. були виявлені понад 30 фрагментів неолітичної кераміки та декілька крем'яних виробів неолітичного часу, які, на основі попереднього аналізу, можна віднести до буго-дністровської культури. Усі речі знайдені в переміщеному стані, у кротовинах.

Розкопками 2013–2016 рр. стоянки Троянове 4В практично повністю досліджене скупчення в кв. «Л-3», «Л-4», «М-3», «М-4». Виявлена низка нових скупчень крем'яних виробів, переважно відщепів, пластин та їхніх уламків, розташованих у кв. «-1Л», «Л-1», «-1М», «-1Н», «О-2», «О-3», «О-4», «О-6», «П-4», «П-6», «П-2», «Р-2», «М-7», «Н-7», «О-7», «П-7», «Ж-3», «Е-1», «3-1» (рис. 3).

Таким чином, майже повністю окреслено межі стоянки з півночі, сходу та півдня. Значно поповнено крем'яну колекцію пам'ятки. Знайдено ряд невідомих тут крем'яних виробів, що підтверджують генетичну схожість матеріалів стоянок Троянове 4А та Троянове 4В.

Економічний профіль стоянок Троянове 4В (як і Троянове 4А) може бути визначений, як спеціалізовані стоянки-майстерні з транспортуванням частини продукції за їхні межі.

Найближчі аналогії до матеріалів пам'ятки наявні в комплексах сусідніх стоянок Троянове 4А та Озерове, які розташовані поруч у басейні р. Велика Вись (Залізник та ін. 2013б: 106–193). Особливо це стосується комплексу стоянки Троянове 4А, що розташована поряд, на цьому ж місі

за 50 м. Попри схожість матеріалів пам'яток, колекція зі скупчення 4В має певні відмінності.

Матеріали обох стоянок залягають у верхніх шарах бузького лесу, що датується 27–19 тис. р. тому. (Герасименко 2004). Хоча стоянка Троянове 4В має повнішу стратиграфічну колонку, ніж Троянове 4А (Матвіїшина, Дорошкевич 2011: 63–72). Їхні крем'яні комплекси демонструють аналогічну техніку первинної обробки, яка характеризується розвиненою технікою зняття з великих одно- та двоплощадкових підпризматичних нуклеусів довгих і широких масивних пластин. Широкий, сплюснений відбивний горбок і наявність т.зв. «губки» переконливо свідчать про широке застосування при сколюванні пластин м'якого відбійника.

Поєднує крем'яні комплекси і використання великих пластин із призматичних нуклеусів для виготовлення основних типів знарядь. Найчисленніші знаряддя — різці, вони переважно кутові та бічні ретушовані. Менш численні, ніж різці, кінцеві скребачки, великі серії ножеподібних пластин із ретушню, грубих скребел і скобелів на великих відщепах. Достатньо показові, хоча й нечисленні, в обох комплексах мікропластини з пригнутим краєм та їхні уламки, що були оснащенням металної зброї.

Однак, якщо на Троянове 4А співвідношення одно- та двоплощадкових нуклеусів майже однакове, то в комплексі Троянове 4В перший тип нуклеусів, часто зі скошеними площадками, переважає. Також у комплексі Троянове 4В наявна серія торцевих нуклеусів, відсутніх у колекції з Троянове 4А. Комплекс різців із Троянове 4В різноманітніший. Тут є багатофасеткові нуклеоподібні різці на великих масивних уламках (мегарізці), подвійні та поперечні різці, що не мають аналогів у матеріалах скупчення Троянове 4А. Особливістю стоянки Троянове 4В є наявність у крем'яному комплексі серій пластин і пластинок із вентральною підтескою. На відміну від Троянове 4А, на стоянці Троянове 4В менша кількість скребел на відщепах, проте широко представлені скобелі на відщепах.

Загалом, крем'яні комплекси демонструють велику подібність між собою.

Географічно найближчою до гравецьких пам'яток басейну р. Велика Вись є багатошарова стоянка Володимирівка, розташована на р. Синюха у Верхньому Побужжі (Черниш 1953). Матеріали цієї стоянки демонструють риси характерні гравецькій традиції. Особливо це стосується артефактів із восьмого, сьомого і, можливо, шостого шарів, які морфологічно, типологічно та хронологічно близькі гравецьким комплексам басейну р. Велика Вись. Їх поєднує однотипна якісна сировина, великі розміри виробів, своєрідна технологія отримання великих, широких пластин за допомогою м'якого відбійника. Типологія výro-

бів (скребачки, різці, пластини) теж подібна. Разом із тим, зазначимо, що комплекс нижніх шарів Володимирівка значно бідніший, до того ж має структурну специфіку, порівняно зі стоянками Побужжя. Головними виробами з ретушшю є кінцеві скребачки, а не різці. Попри цю відмінність, матеріали сьомого та восьмого шарів Володимирівки демонструють подібність до зазначених на пам'ятках басейну р. Велика Вись специфічних особливостей обробки кременю (Залізник та ін. 2013б: 106—193). Аналогії комплекс Троянове 4В знаходить і серед гравецьких стоянок Середнього Подністер'я (молодовська культура). Їх поєднує розвинена призматична техніка розколювання, виготовлення основних знарядь праці на широких масивних пластинах, великі розміри заготовок та нуклеусів, значне переважання різців над іншими типами знарядь (Залізник та ін. 2013б: 106—193; Ветров 2015: 112—125).

ЛІТЕРАТУРА

- Ветров Д.О. 2015. Зв'язки гравету Південного Бугу з граветом Подністер'я. *Кам'яна доба України* 16, 112—125.
- Герасименко Н.П. 2004. *Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України*. Автореф. дис. ... докт. геогр. наук. Київ.
- Залізник та ін. 2006: Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. 2006. Гравет Центральної України та його історичні долі. *Археологія* (2), 3—9.
- Залізник та ін. 2007: Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т. 2007. Результати досліджень археологічної експедиції НАУКМА в 2006 р. *Магістеріум: Археологічні студії* 27, 4—14.
- Залізник та ін. 2008: Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М. 2008. Дослідження гравецької стоянки Троянове 4 під Новомиргородом у 2007 р. *Кам'яна доба України* 11, 82—95.
- Залізник та ін. 2009: Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець М.І. Беленко М.М. 2009. Розкопки «Археологічної експедиції НАУКМА» палеолітичних стоянок на р. Вись у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008—2009 рр.*, 100—101.
- Залізник та ін. 2008: Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М. 2010. Дослідження гравецької стоянки Троянове 4 у 2008, 2009 роках. *Кам'яна доба України* 13, 138—158.
- Залізник та ін. 2011: Залізник Л.Л., Шумова В.О., Ветров Д.О., Беленко М.М., Хоптинець М.І., Нездолій О.І. 2011. Дослідження археологічної експедиції НАУКМА у 2010 р. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, 96—97.
- Залізник та ін. 2013а: Залізник Л.Л., Хоптинець І.М., Ветров Д.О. 2013. Дослідження стоянки Троянове 4В під Новомиргородом у 2012 році. *Магістеріум: Археологічні студії* 53, 4—9.
- Отже, колекція стоянки Троянове 4В є одним з основних гравецьких комплексів Центральної України, що постали в період середньої фази верхнього палеоліту (27—19 тис. р. тому) перед бузьким похолоданням, внаслідок просування на схід із басейну Дністра носіїв гравецької традиції («молодовська культура») (Черныш 1977: 24—61; Черныш 1987: 7—93). Пам'ятки Подністер'я, у свою чергу, генетично пов'язані з носіями гравецької традиції т. зв. «павлівського типу» Центральної Європи. Судячи зі значної кількості гравецьких стоянок, у регіоні прибульці із заходу добре освоїли басейни Синюхи та Великої Висі, і просунулися з Дністра на схід на 200 км, майже до Середнього Дніпра. Гравет басейну р. Велика Вись являв собою органічну складову величезної культурної спільноти, що, починаючи з рубежу ранньої та середньої пори верхнього палеоліту Європи, поширилася по всій середній смузі континенту від Атлантики до басейну Дону.
- Залізник та ін. 2013б: Залізник Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М., Озеров П.І. 2013. Гравет Центральної України. В: Залізник Л.Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України 15. Київ: Шлях, 106—193.
- Кулаковская Л.В. 1997. Среднепалеолитические памятники лесостепной зоны Украины. В: Попова Т.А. (отв. ред.). *Развитие культуры в каменном веке*. Краткое содержание докладов на Международной конференции, посвященной 100-летию Отдела археологии МАЭ. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 53—55.
- Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П. 2011. Результати палеопедологічного дослідження пізньопалеолітичних пам'яток у басейні Великої Висі. *Кам'яна доба України* 14, 63—72.
- Степанчук та ін. 2006: Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Озеров П.І. Ветров Д.О. 2006. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Вись в 2004 году. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, 34—39.
- Черныш О.П. 1953. Володимирівська палеолітична стоянка. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Черныш А.П. 1977. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. В: Иванова И.К. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре*. Москва: Наука, 24—61.
- Черныш А.П. 1987. Эталонная многослойная стоянка Молодово V. *Археологія*. В: Иванова И.К., Цейтлин С.М. (ред.). *Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V*. Люди каменного века и окружающая среда (к XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987). Москва: Наука, 7—93.
- Цвек Е.В., Озеров П.И. 1987. *Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг.* Науковий архів ІА НАН України. № 1987—1989/406.

Leonid L. Zalizniak¹, Denys O. Vietrov², Ivan M. Khoptynetc³

¹ DSc., head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: zaliznyakl@ukr.net

² PhD, research fellow in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: VetrovD@ukr.net

³ Senior research fellow in the Department of Archaeology and Memorial Studies, State Science Centre for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters at the State Agency of Ukraine on Exclusion Zone Management;

address: 21, Vyshhorodska St., Kyiv, 04074, Ukraine;

e-mail: vanhopta@ukr.net

INVESTIGATION GRAVETTIAN SITE TROYANOVE 4B NEAR NOVOMIRGOROD TOWN in 2013—2016

This article focuses on the publication of the materials from the new researches of Gravettian site Troyanove 4B (2013—2016 years) that is located in the Novomyrhorod district, region of Kirovohrad.

This Paleolithic site was discovered by the local ethnographer Petro Ozerov in 80th. Systematic excavations on the site of Troyanove 4B were held since 2008 by the archaeological expedition of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. They were led by Leonid Zaliznyak, Denys Vietrov, and Ivan Khoptynets.

The site of Troyanove 4B is located on the edge of the cape with the southern projection within the spurs of Troyanove’s hollow. It is situated in 500 m to the north-west of the village of Troyanove. In 2013—2016 it was excavated 59 m² of the site (the total excavated area is 112 m²). During the course of excavations there was found a main cluster of flint artifacts. Stratigraphically the archaeological layer of this site lies at the depth of 0.9—1.2 m in the upper part of the Buh’s loess.

During the excavations in 2013—2016 researchers found 10 517 flint artifacts (the total number of 2008—2016 is 24 262 flint artifacts). The middle- and large-sized nodules of high-quality dark-grey flint from the original deposit in the valley of the river Velyka Vys’ were used as the raw materials for tools.

More than 80 % of materials, found on the site, are the debris of flint tools. Among them there are precores and flint hammers. Cores that were excavated on the site are prismatic single or double platforms on them, where single-platforms cores prevail over the double-platforms cores. Large cores were used for blades and small cores were used for micro-blades production. Nearly 15 % of the artifacts are blades. The vast majority of the tools with retouch were made on the large and extra-large blades.

The number of artifacts with the secondary modification is a little more than 9 %. The majority of them are amorphous flakes with retouch, blades with retouch, concave scrapers, and scrapers on the massive flakes. The majority of the tools are angle-burins, truncation burins, and dihedral burins, where angle-burins are much prevails. There is one significant series of 10 multi-facets burins that was fabricated on the massive core-like fragments or flakes. The number of end-scrapers on the site of Troyanove 4B is twice less than the number of burins. The major part of them is end-scrapers on the blades. Besides, there were excavated five microliths, whereas four are broken backed bladelets that was made with steep retouch and one is the broken Gravettian point.

The nearest analogies to artifacts from the site of Troyanove 4B were found on the nearby sites of Troyanove 4A and Ozerove in the Velyka Vys’ basin. Flint complexes of these sites are similar in primary knapping technique, in basic types of flint tools (mainly angle-burins and truncation burins, end-scrapers, knife-like blades with retouch, scrapers on the large flakes, microliths, and backed bladelets). The artifacts from all these sites lie in the upper layers of Buh’s loess, dated 27—19 thousands BP.

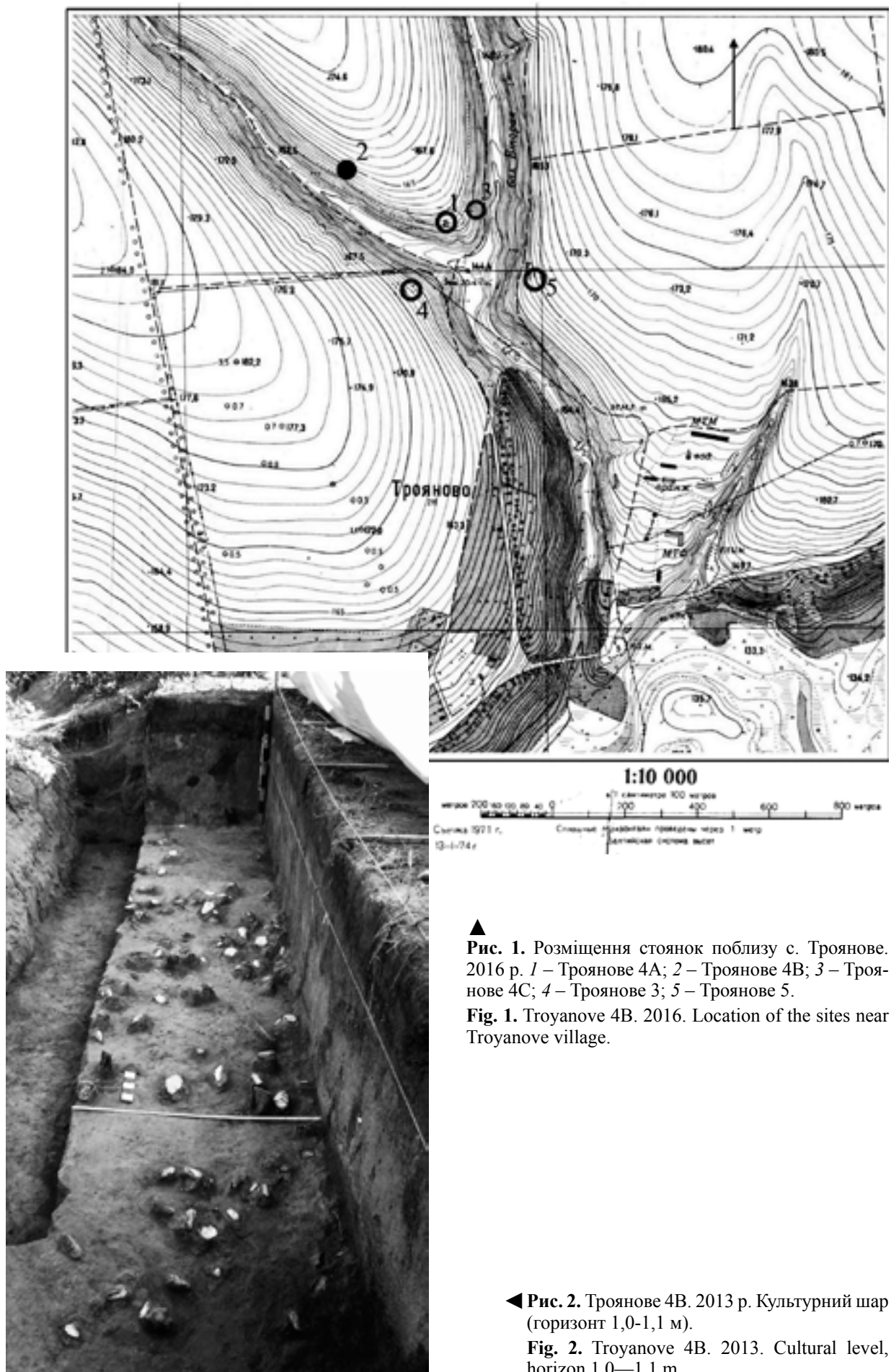
Geographically closest to the Gravettian sites of the Velyka Vys’ basin is multi-layered site of Volodymyrivka located on the river Syniukha. Materials of the 8—6th layers of this site are similar to Gravettian complexes of the Velyka Vys’ basin morphologically, technologically, and typologically. As well, the analogies to the materials from the site of Troyanove 4B could be found on the Gravettian sites of the middle reaches of river Dniester (“Molodova culture”). They are similar in prismatic technique of knapping, in the forms of basic tools made on the wide massive blades, in the large-sized semi-finished products and cores, and in the prevalence of the burins in collection.

Therefore, flint assemblage of the site of Troyanove 4B can be included to the basic Gravettian complexes of the Central Ukraine. The site Troyanove 4B along with other Gravettian sites of the Central Ukraine were emerged during the Middle phase of the Upper Paleolithic (27—19 ky BP) as a result of movement of carriers of Gravettian tradition (“Molodova culture”) from the Dniester basin eastward. In its turn, this population was genetically related to the Central European carriers of Gravettian tradition of “Pavlovian type”.

Key words: Upper Paleolithic, Gravettian, Gravettian tradition, Central Ukraine, Velyka Vys, “Molodova culture”, “Pavlovian type”, Paleolithic site, flint inventory.

REFERENCES

- Vetrov, D.O. 2015. Zviazky hravetu Pivdennoho Buhu z hravetom Podnisteria. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 16, 112—125 (in Ukrainian).
- Herasymenko N.P. 2004. *Rozvytok zonalnykh landshaftiv chetvertynnoho periodu na terytorii Ukrainy (The Development of zonal ecosystems in Ukraine during the Quaternary)*. PhD Thesis. Kyiv (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Stepanchuk, V.M., Vetrov, D.O., Tovkailo, M.T., Ozerov, P.I. 2006. Hravet Tsentralnoi Ukrainy ta yoho istorychni doli. *Arkheolohiia (Archaeology)* (2), 3—13 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Stepanchuk, V.M., Vetrov, D.O., Tovkailo, M.T., Ozerov, P.I. 2007. Rezultaty doslidzhen arkheolohichnoi ekspeditsii NaUKMA v 2006 r. *Magisterium: Arkheolohichni studii (The Magisterium: Archaeological Studios)* 27, 4—14 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Vetrov, D.O., Khoptynetc, I.M. 2008. Doslidzhennia gravetskoi stoianky Troianove 4 pid Novomyrhorodom u 2007 r. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 11, 82—95 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Vetrov, D.O., Khoptynetc, I.M., Belenko, M.M. 2009. Rozkopky “Arkheolohichnoi ekspeditsii NaUKMA” paleolitychnykh stoianok na r. Vys u 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008—2009 rr (The Archaeological Researches in Ukraine 2008—2009)*, 100—101 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Vetrov, D.O., Khoptynetc, I.M. 2008. Doslidzhennia hravetskoi stoianky Troianove 4 u 2008, 2009 rokakh. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 13, 138—158 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Shumova, V.O., Vetrov, D.O., Belenko, M.M., Khoptynetc, I.M., Nezdolii, O.I. 2011. Doslidzhennia arkheolohichnoi ekspeditsii NaUKMA u 2010 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r. (The Archaeological Researches in Ukraine 2010)*, 96—97 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Khoptynetc, I.M., Vetrov, D.O. 2013. Doslidzhennia stoianky Troianove 4V pid Novomyrhorodom u 2012 rotsi. *Magisterium: Arkheolohichni studii (The Magisterium: Archaeological Studios)* 53, 4—9 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Vetrov, D.O., Khoptynetc, I.M., Ozerov, P.I. 2013. Hravet Tsentralnoi Ukrainy. In: Zalizniak, L.L. (ed.-in-chief). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny (The Ancient Past of Novomyrhorod Region)*. Series: Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine) 15. Kyiv: “Shliakh” Publ., 106—193 (in Ukrainian).
- Kulakovskaia, L.V. 1997. Srednepaleoliticheskiye pamiatniki lesostepnoi zony Ukrainy. In: Popova, T.A. (ed.). *Razvitiie kultury v kamennom veke. Kratkoie sodержaniie dokladov na Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu Otdela arkheologii Muzeia antropologii i etnografii imeni Petra Velikoho Rossiiskoi akademii nauk (Development of Culture in Stone Age: The Brief Reports Given on the International Conference, Dedicated to the Centennial of the Department of Archaeology of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences)*. Saint Petersburg: Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences, 53—55 (in Russian).
- Matviishyna, Zh.M., Doroshkevych, S.P. 2011. Rezultaty paleopedolohichnoho doslidzhennia piznopaleolitychnykh pamiatok u baseini Velykoi Vysi. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)*, 14, 63—72 (in Ukrainian).
- Stepanchuk, V.M., Syvolap, M.P., Ozerov, P.I., Vetrov, D.O. 2006. Obsledovaniie paleoliticheskikh mestonakhozhdenii v basseine r. Bolshaia Vys v 2004 godu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 rr. (The Archaeological Researches in Ukraine 2004—2005)*, 34—39 (in Russian).
- Chernysh, O.P. 1953. *Volodymyrivska paleolitychna stoianka. (The Volodymyrivska Paleolithic Site)* Kyiv: “Vydavnytstvo AN URSR” Publ. (in Ukrainian).
- Chernysh, A.P. 1977. Mnohosloinaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV i yeio mesto v paleolite. In: Ivanova, I.K. (ed.). *Mnohosloinaia paleoliticheskaia stoianka Korman IV na Srednem Dnestre (The Multilayered Paleolithic Site Korman IV on the Middle Dniester)*. Moscow: “Nauka” Publ., 24—61 (in Russian).
- Chernysh, A.P. 1987. Etalonnaia mnohosloinaia stoianka Molodovo V. Arkheolohiia. In: Ivanova, I.K., Tseitlin, S.M. (eds.). *Mnohosloinaia paleoliticheskaia stoianka Molodovo V. Liudi kamennoho veka i okruzhaiushchaia sreda (k XII konhressu YNKVA, Kanada, 1987) (The Multilayered Palaeolithic Site of Molodovo V. Stone Age Men and the Environment (for the XII Congress of INQUA, Canada, 1987))*. Moscow: “Nauka” Publ., 7—93, (in Russian).
- Tsvek, Ye.V., Ozerov, P.I. 1987. *Otchet o razvedke arkheolohicheskikh pamiatnikov v Novomyrhorodskom raione Kirovohradskoi oblasti v 1987—1989 hh. (Report on the Field Surveys of archaeological monuments in Novomyrhorod Region of Kirovohrad Oblast in 1987—1989)*. Scientific archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 1987—1989/40b (in Russian).

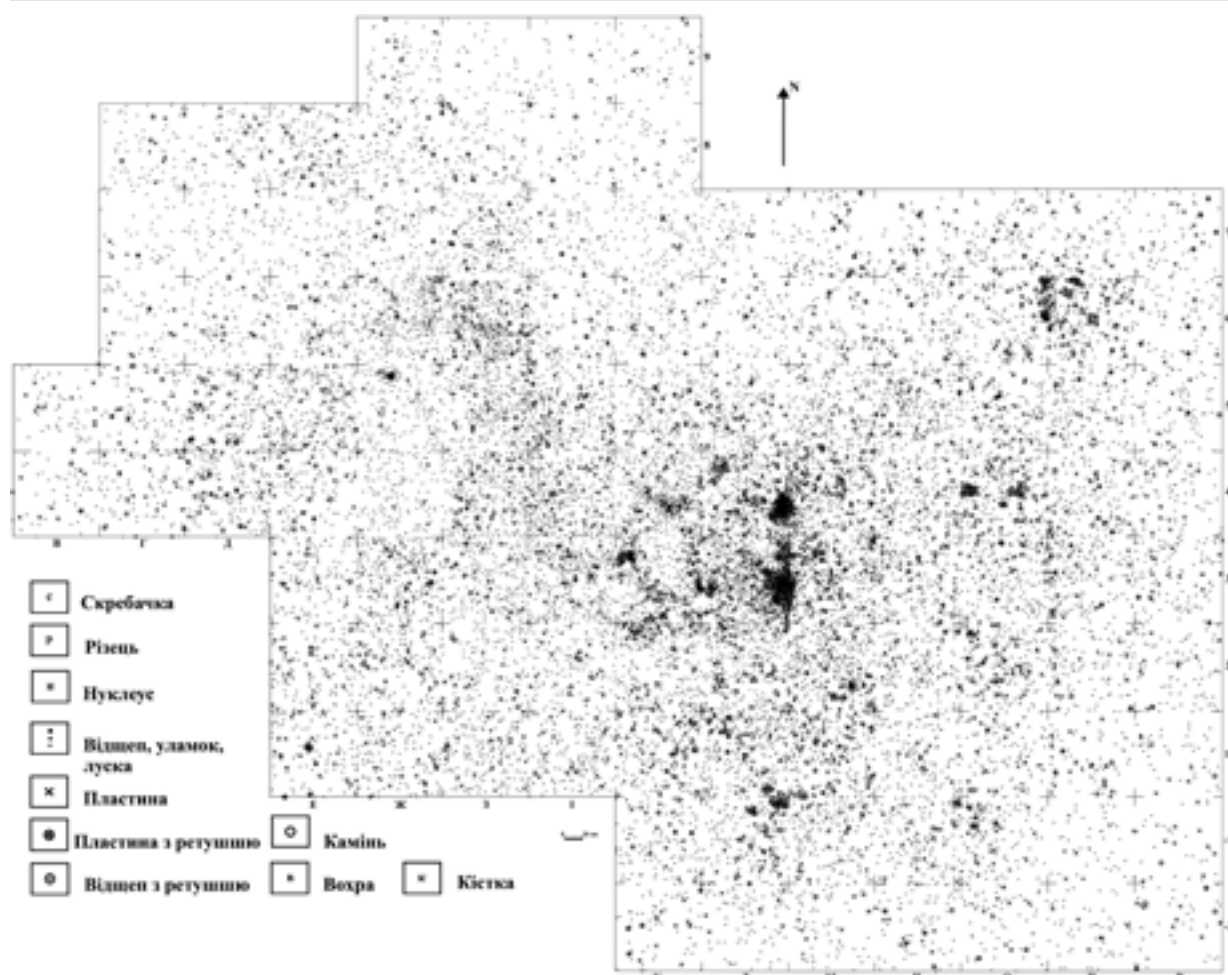

Рис. 3. Троянове 4В. Загальний план стоянки. 2008–2016 рр.

Fig. 3. Troyanove 4B. 2008–2016. General plan of the site.

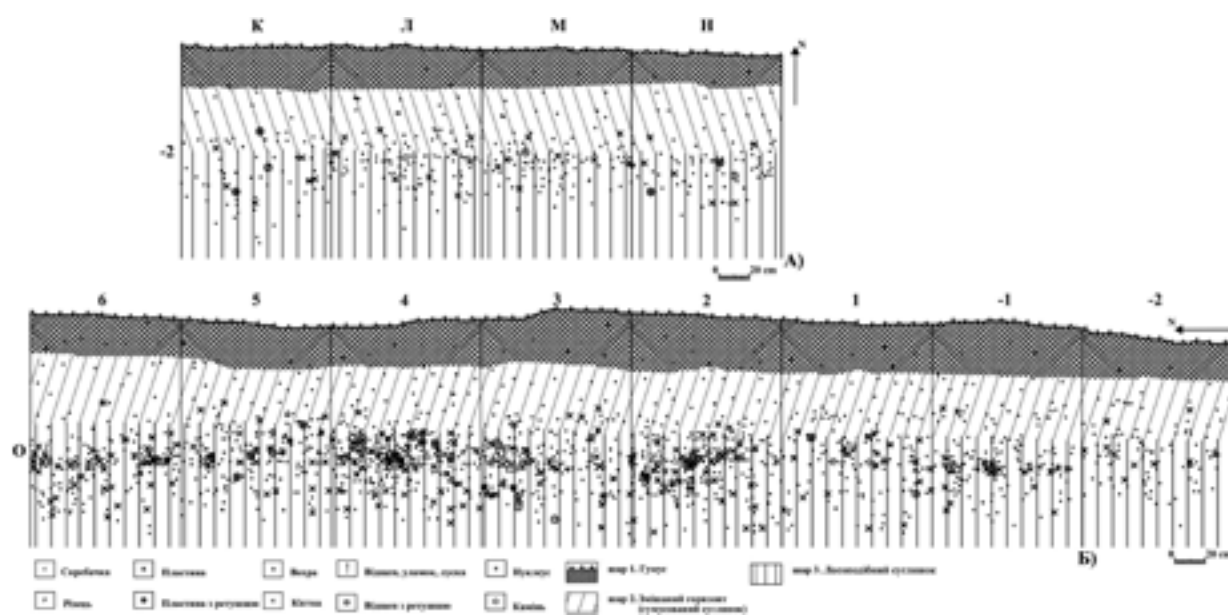

Рис. 4. Троянове 4В. 2014 р.: А — профіль південної стінки розкопу (лінія квадратів -2); Б — профіль східної стінки розкопу (лінія квадратів О).

Fig. 4. Troyanove 4B. 2014. Profiles.

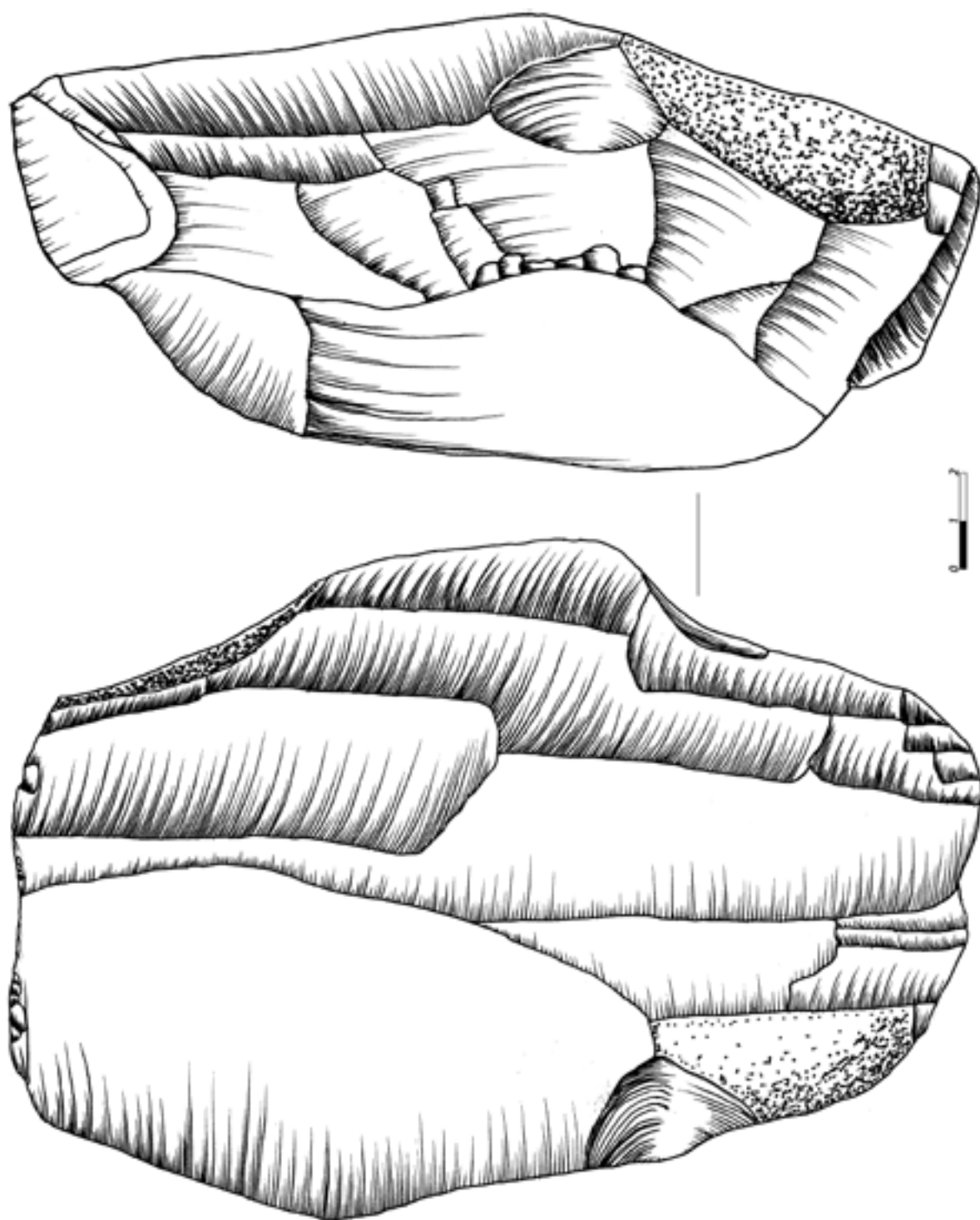

Рис. 5. Троянове 4В, 2014 р. Нуклеус. / Fig. 5. Троянове 4В, 2014. Core.

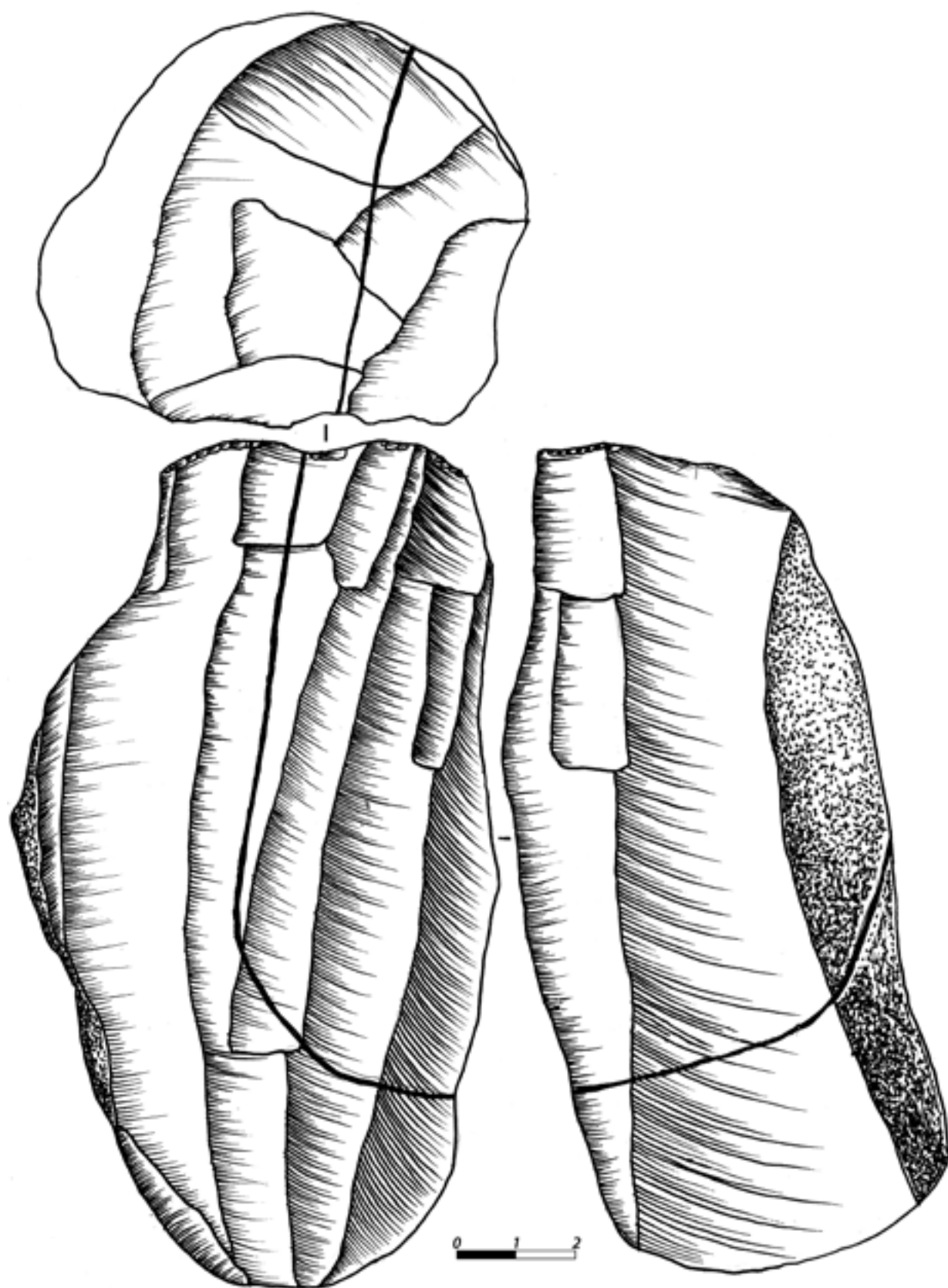

Рис. 6. Троянове 4В. 2015 р. Нуклеус.
Fig. 6. Troyanove 4B. 2015. Core.

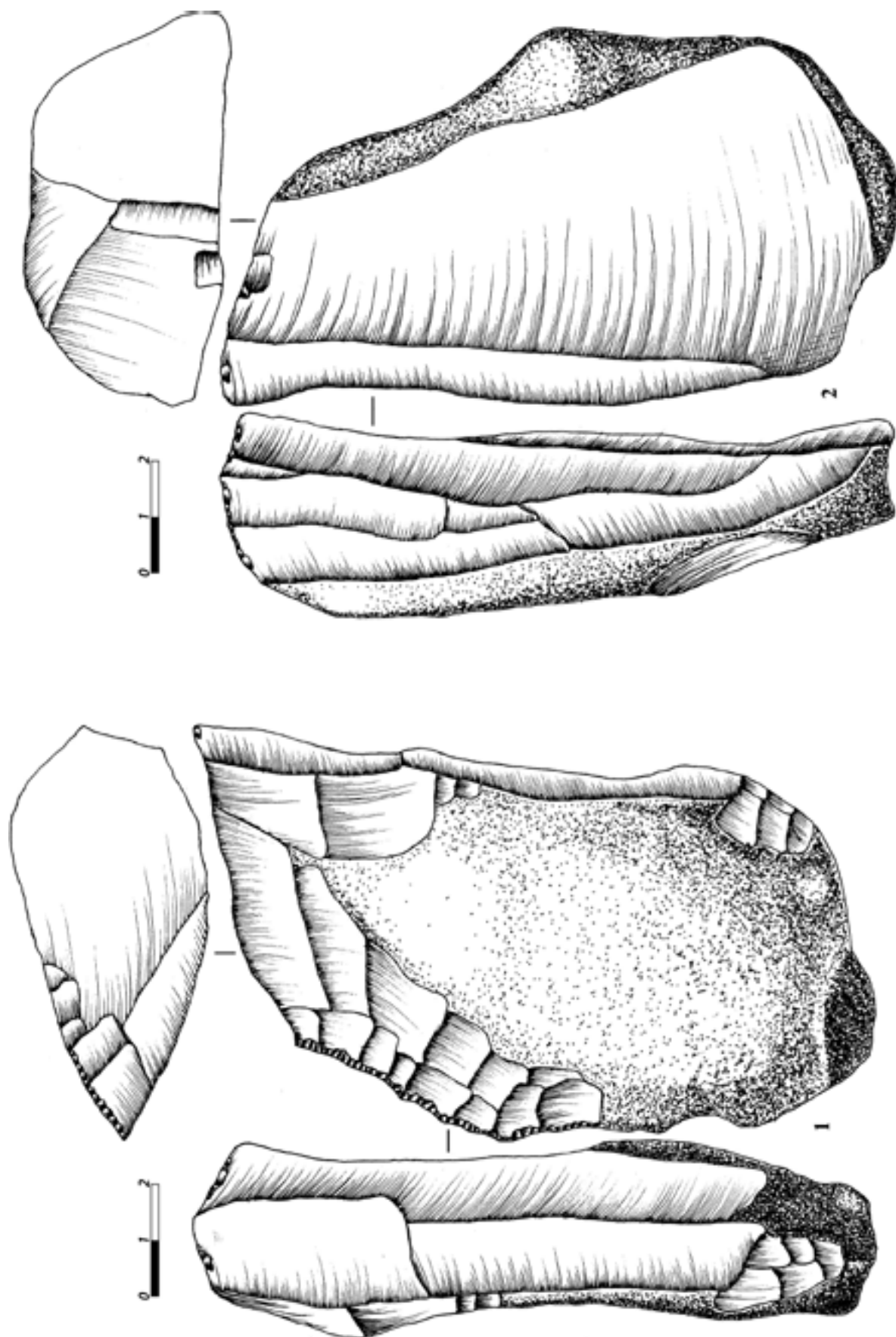

Рис. 7. Троянове 4В. 2013 р. Нуклеуси. / Fig. 5. Troianove 4B. 2013. Cores.

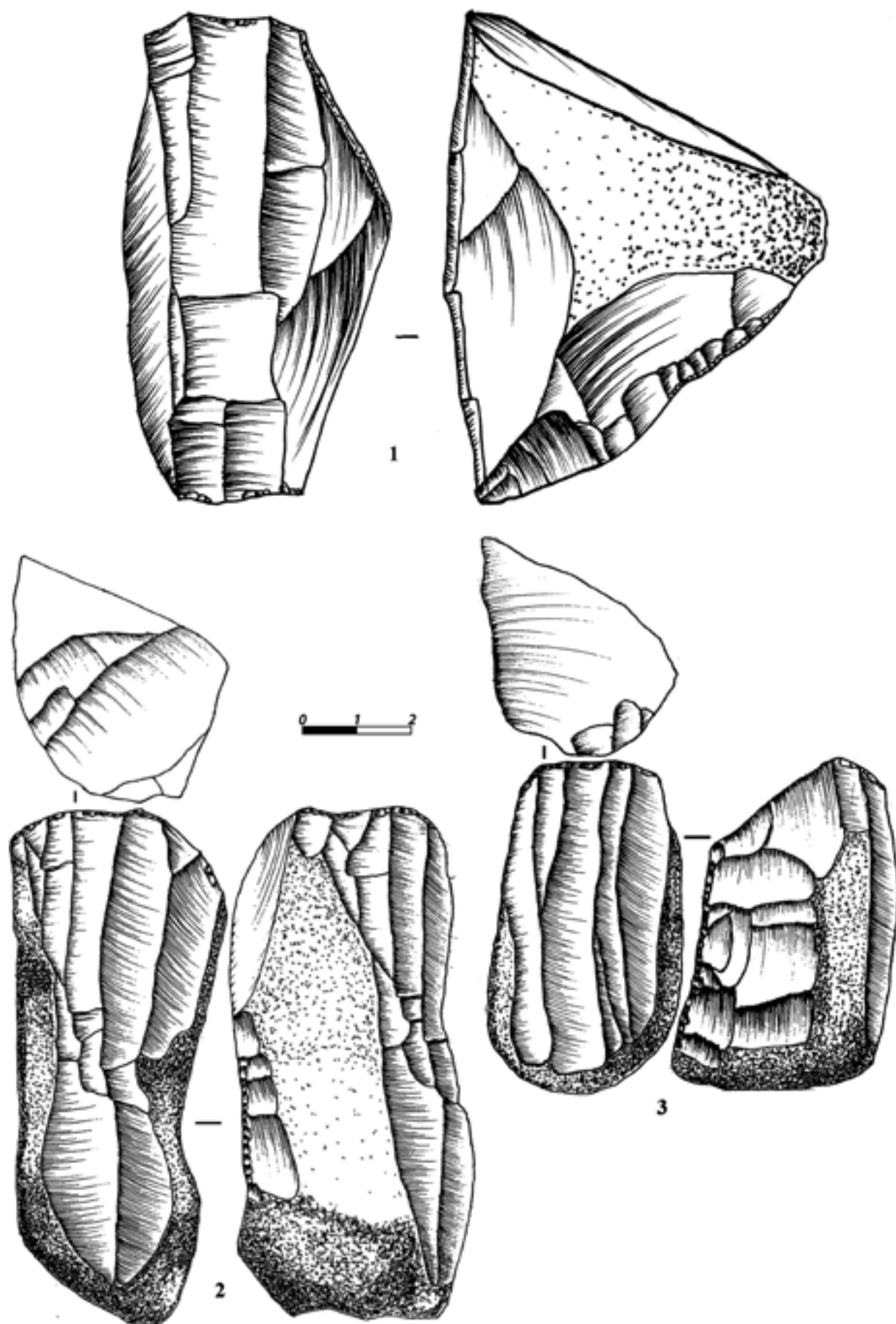

Рис. 8. Троянове 4В. 2013–2015 рр. Нуклеуси.
Fig. 8. Troyanove 4B. 2013–2015. Cores.

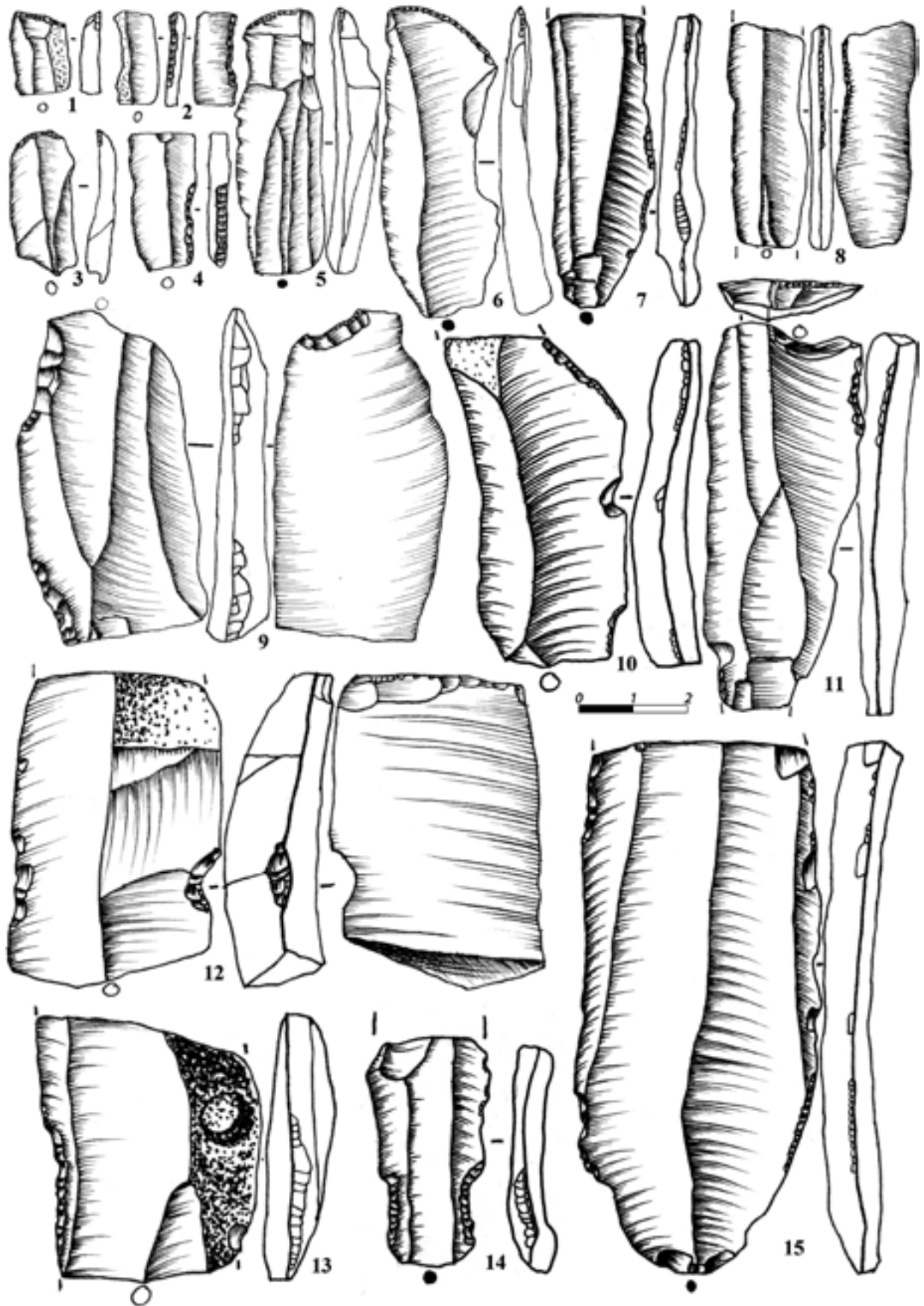

Рис. 9. Троянове 4В. 2013–2016 рр. Ретушовані мікропластинки, пластинки та пластини.

Fig. 9. Troyanove 4B. 2013–2016. Retouched blades.

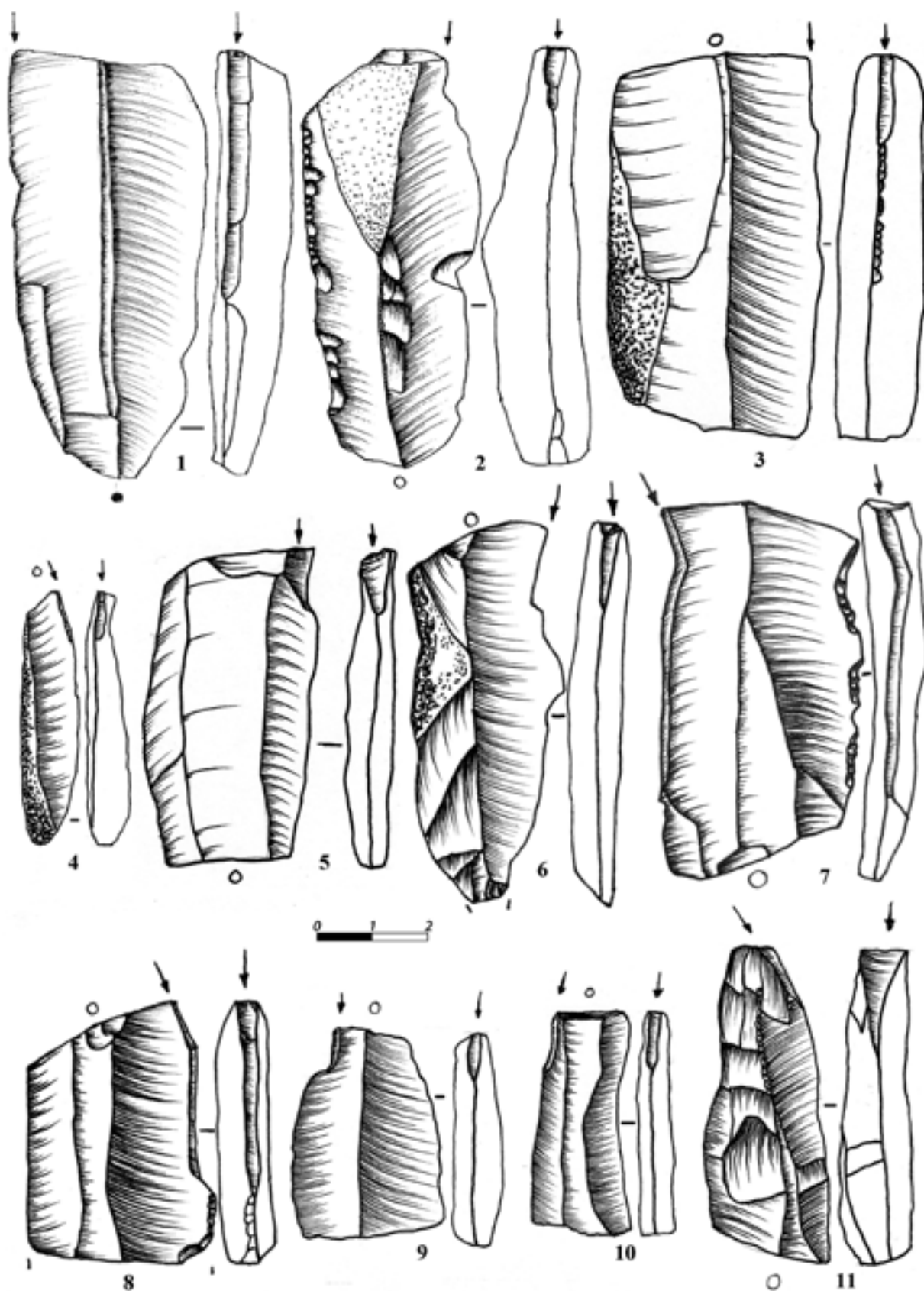

Рис. 10. Троянове 4В. 2013–2016 рр. Різці.

Fig. 10. Troyanove 4B. 2013–2016. Burins.

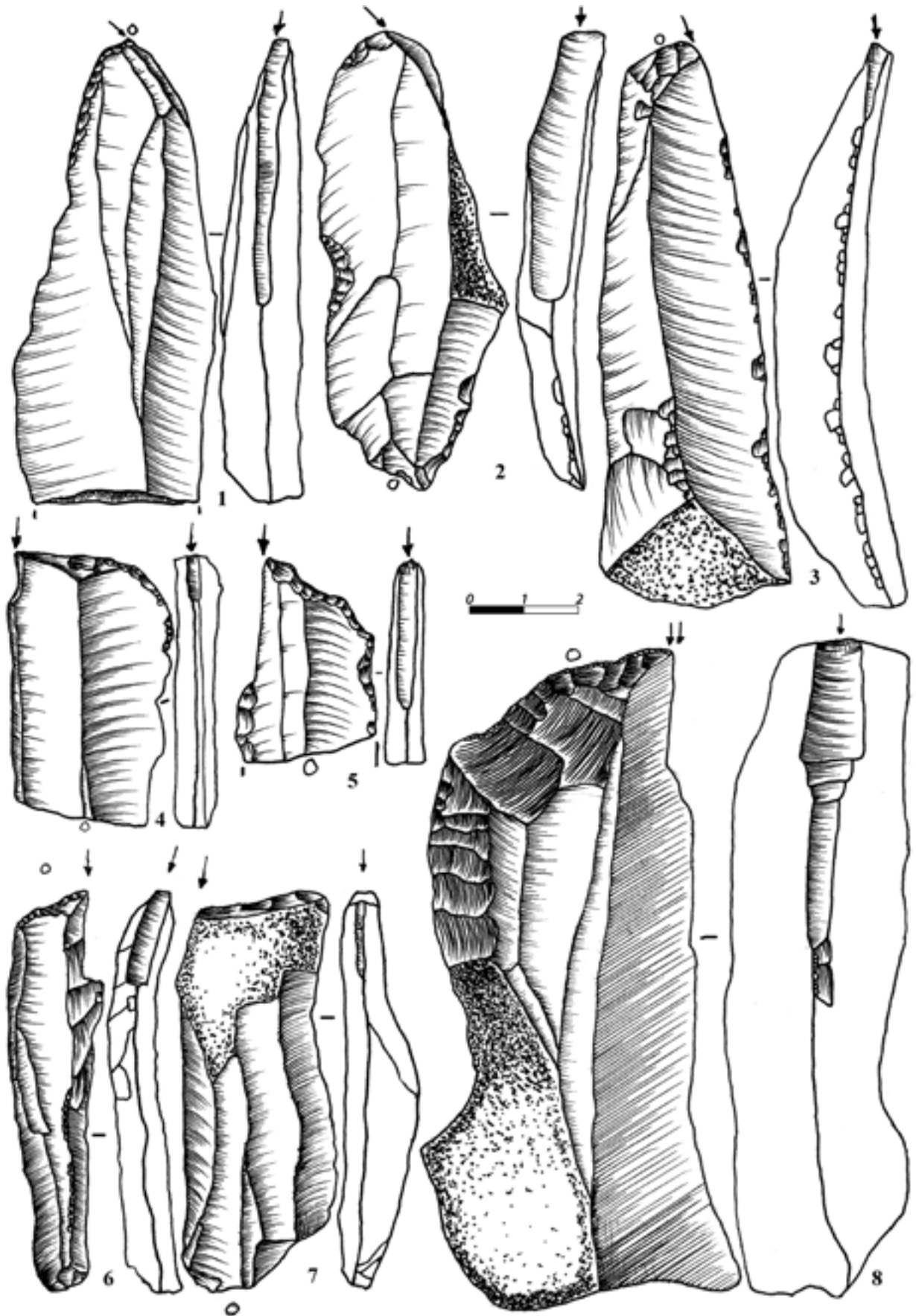

Рис. 11. Троянове 4В. 2013–2016 рр. Різці.

Fig. 11. Troyanove 4B. 2013–2016. Burins.

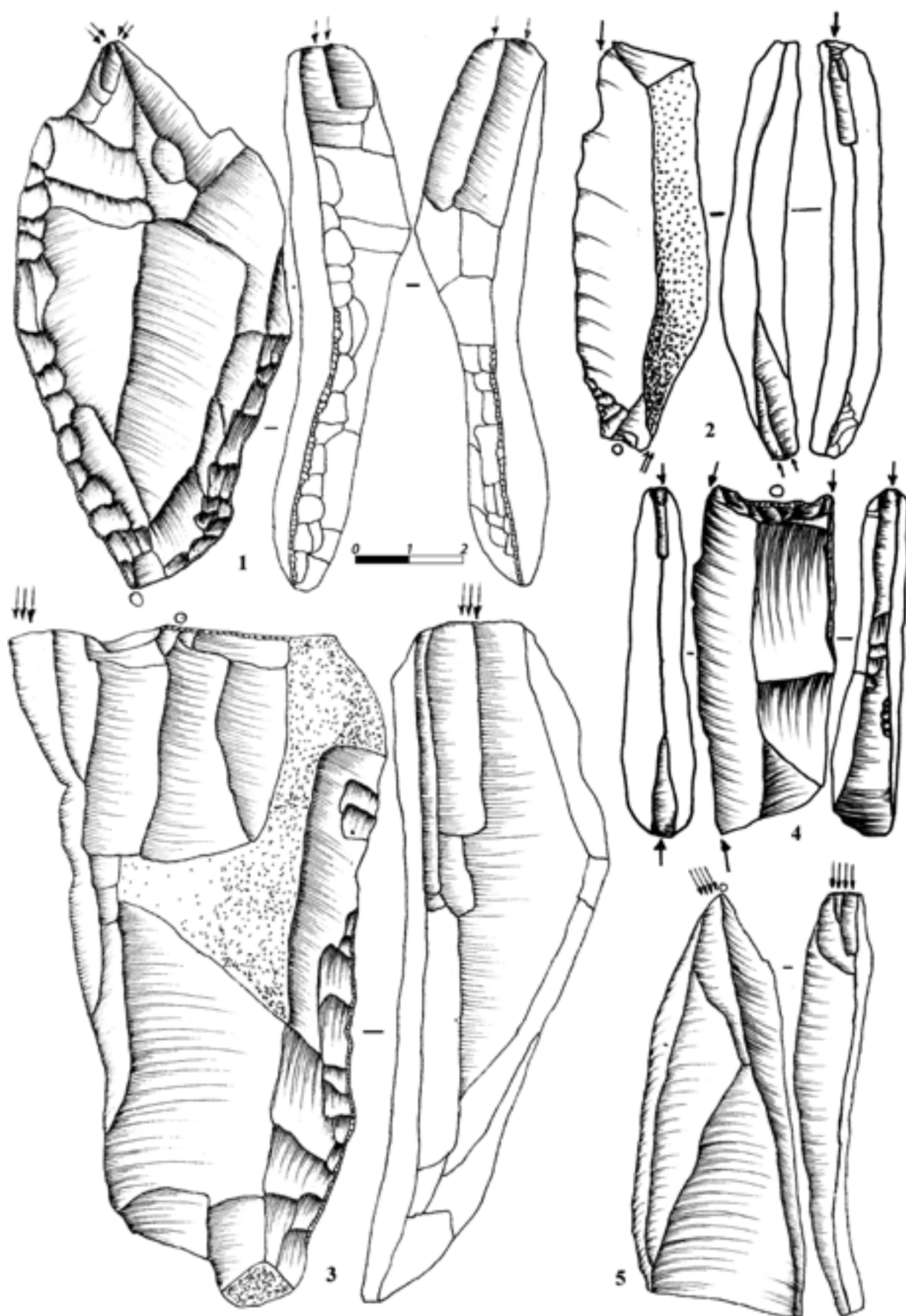

Рис. 12. Троянове 4В. 2013–2016 рр. Різці.
Fig. 12. Troyanove 4B. 2013–2016. Burins.

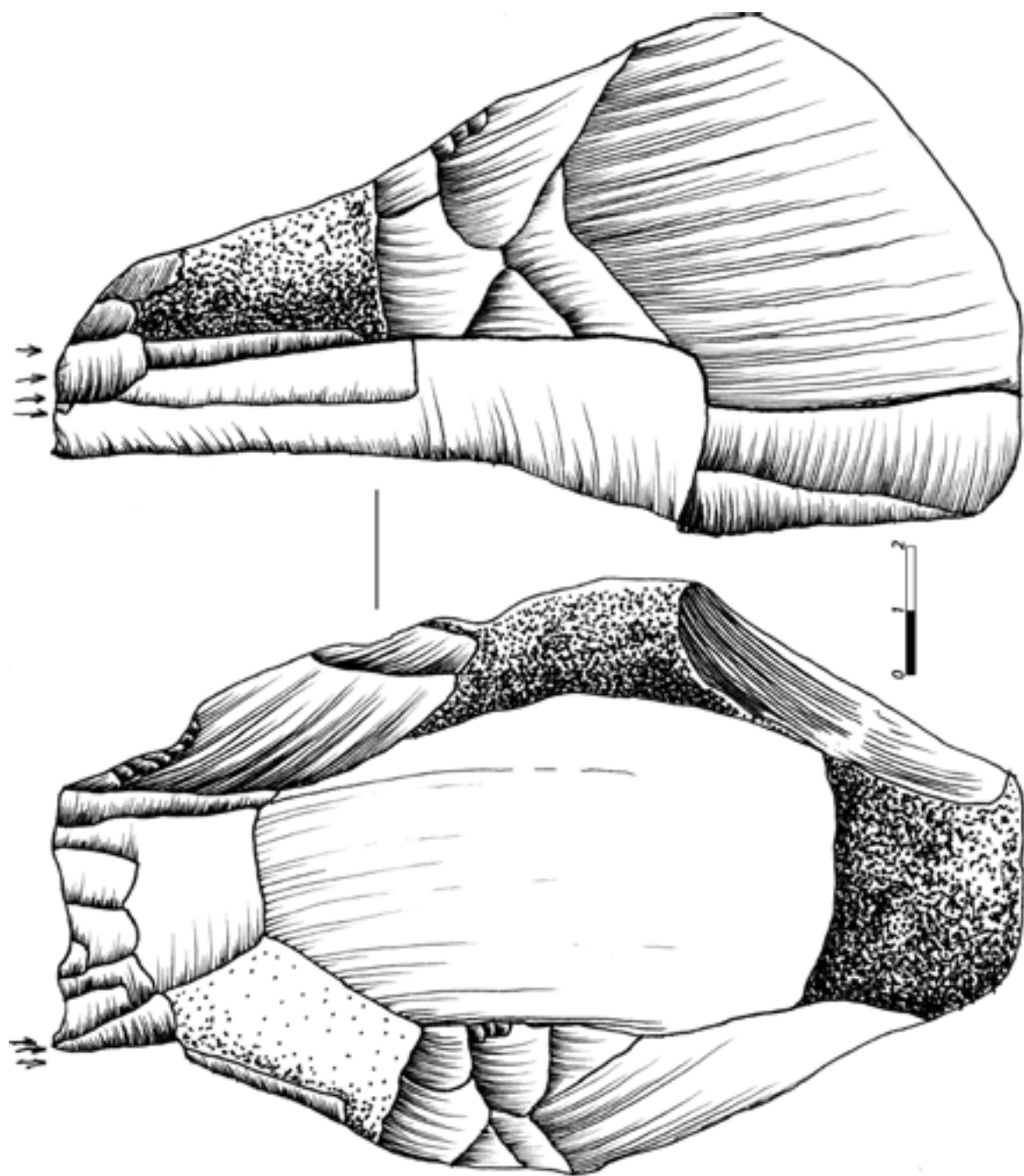

Рис. 13. Троянове 4В. 2015 р. Різець. / Fig. 13. Trojanove 4B. 2015. Burin.

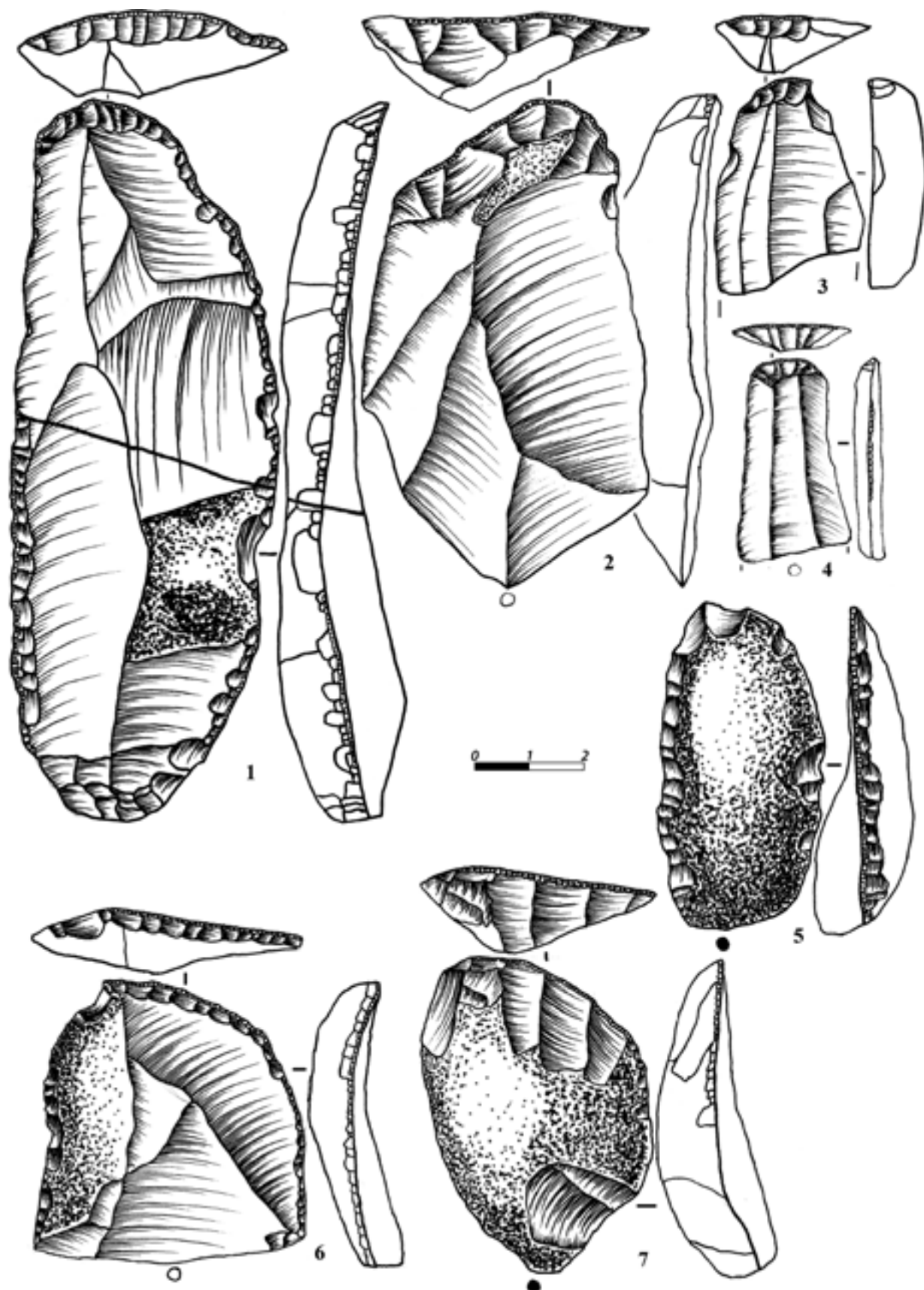

Рис. 14. Троянове 4В. 2013–2016 рр. Скребачки.
Fig. 14. Troyanove 4B. 2013–2016. Endscrapers.

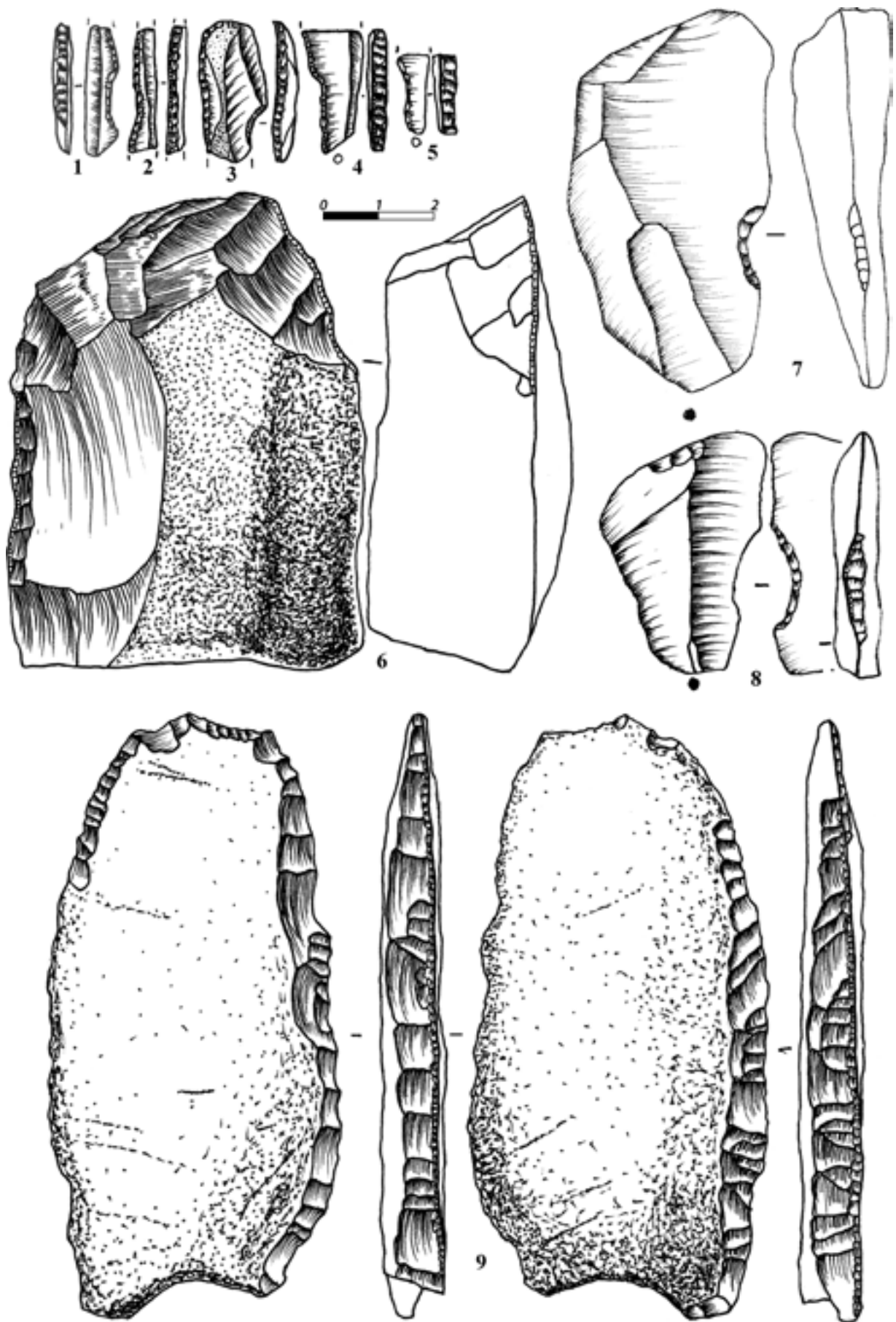

Рис. 15. Троянове 4В. 2013–2016 рр. 1-5 — мікроліти; 6 — скребло; 7-8 — скобелі; 9 — «Ніж» на уламку кременю.

Fig. 15. Troyanove 4B. 2013–2016. Flint tools.

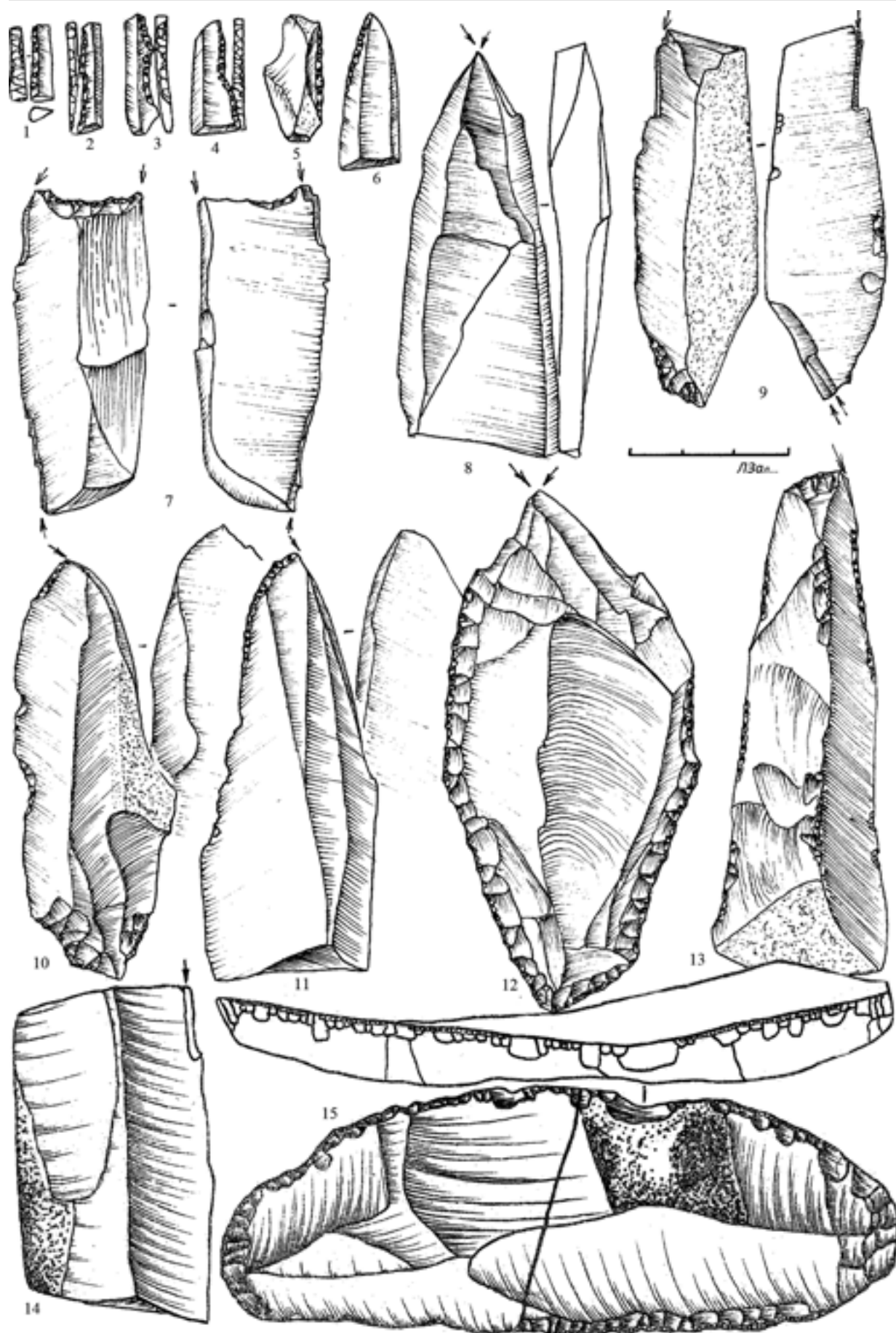

Рис. 16. Троянове 4В. 2013–2016 рр. 1-6 — мікроліти; 7-14 — різці; 15 — скребачка.

Fig. 16. Troyanove 4B. 2013–2016. Flint tools.

УДК: 903. 21 (477.65) «632»

Нездолій О.І.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ КОРОБЧИНЕ-КУРГАН у 2016 р.

Статтю присвячено публікації результатів сьомого року дослідження Археологічною експедицією НаУКМА палеолітичної стоянки Коробчине-курган на Кіровоградщині.

Ключові слова: Центральна Україна, Велика Вись, палеоліт, стоянка Коробчине-курган, шурфування, крем'яний інвентар.

Стоянка Коробчине-курган належить до групи археологічних пам'яток, які знаходяться в басейні річки Велика Вись, що входить до ареалу Середнього Побужжя. Пам'ятка розташована за 10 км на захід від міста Новомиргород Кіровоградської області. Стоянка займає найвищу ділянку плато лівого берега Великої Висі, абсолютна висота якої становить 191—192 м. Висота пам'ятки над рівнем води в заплаві складає 60 м. Стоянка знаходиться майже на половині відстані ґрунтової дороги, що з'єднує східну околицю села Коробчине з автошляхом Новоархангельськ — Новомиргород (Т1206). Поруч дороги розташована група з двох курганів, яка маркує центральну частину палеолітичної пам'ятки.

На північ і схід від стоянки починається схил у бік заплави р. Велика Вись. Топографія схилу доповнена розгалуженою системою балок та ярів. На сході, за кілька десятків метрів від стоянки, знаходиться лісовий заказник місцевого значення «Коробчино» площею 48,10 га. Представлений здебільшого ясенем і дубом, ліс вкриває собою крутий вигин лівого схилу долини Великої Висі. Центральна частина палеолітичної пам'ятки в найвищій ділянці плато й територія на північ від неї також вкрита лісовим насадженням молоді акації загальною площею понад 20 га (Нездолій 2016: 3—13).

Стоянка Коробчине-курган була відкрита місцевим краєзнавцем П.І. Озеровим у 1983 р. У 1987 р. під час картографування археологічних об'єктів регіону пам'ятку обстежила співробітниця Інституту археології АН УРСР О.В. Цвек (Цвек 1987: 11). У 1988 р. на стоянці проводили збори підйомного матеріалу археологи Л.В. Кулаковська та В.І. Ткаченко (Кулаковская, Ткаченко 1988; Кулаковская 1997: 53—55). У 2004, 2006—2007 рр. пам'ятку відвідували археологи В.М. Степанчук та С.М. Рижов. Були проведені поверхневі збори

Nezdolii O.I.

INVESTIGATIONS OF KOROBCHYNE-KURHAN PALEOLITHIC SITE in 2016

підйомного матеріалу та здійснений зондаж стоянки (Степанчук та ін. 2008: 28—30).

З 2010 року наукове дослідження та розкопки пам'ятки пов'язані з діяльністю Археологічної експедиції Національного університету «Києво-Могилянська академія» на чолі з Л.Л. Залізняка. У 2010 р. проведені поверхневі збори підйомного матеріалу та закладені два шурфи (№ 1—2) у центральній частині стоянки (рис. 1). У 2011 р. шурф № 1 був розширений у розкоп загальною площею 42 м² («основний розкоп») і шляхом шурфування були досліджені північна, східна та південно-східна частини стоянки (шурфи № 3—8). У 2012 р. на місці шурфу № 8 закладений розкоп площею 21 м² («північний розкоп»), який знаходився на відстані 40 м на північ від основного розкопу. У 2013—2015 рр. шляхом прирізок до основного розкопу були досліджені 57 м² площі стоянки.

Таким чином, станом на початок 2016 р., було досліджено 99 м² площі основного розкопу, 21 м² північного розкопу та закладено вісім шурфів 2 × 1 м на площі стоянки під акацієвим лісовим насадженням.

Слід зазначити, що впродовж 2010—2015 рр. проводилися поверхневі збори підйомного матеріалу в південно-західній частині стоянки, що знаходиться за ґрунтовою дорогою, яка сполучає східну околицю с. Коробчине із шосе Новоархангельськ — Новомиргород. Ця ділянка в означений час знаходиться під орним полем зі щорічною зміною культурних рослин, що на противагу щільно задернованій та вкритій лісовим насадженням решті площі стоянки, у значній мірі полегшувало та покращувало результати її поверхневого дослідження. У ході робіт був накопичений кількісний і показовий підйомний матеріал крем'яних артефактів архаїчного вигляду, який демонстрував виразні та стійкі риси техніко-типологічної подібності до знахідок з основного розкопу. Тому з метою виявлення культурного шару та встановлення стратиграфії нашарувань на цій ділянці пам'ятки в 2016 році було проведено дослідження шурфуванням.

* НЕЗДОЛІЙ Олександр Іванович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; oleksandr.nezdolii@gmail.com

У місцях найбільшої концентрації підйомного матеріалу закладено два шурфи розмірами 2×1 м. Нашарування розбиралися умовними горизонтами по 20 см. Горизонти досліджувалися з використанням ножа та лопати.

Виявлена стратиграфія відкладів в обох шурфах була подібною до нашарувань в основному розкопі. Згори залягав шар чорного гумусу, який на рівні 0,4—0,5 м переходив у голоценовий ґрунт сірого кольору потужністю близько 60 см. Культурний горизонт, що містив архаїчні артефакти знаходився в межах шару суглинку бурого кольору, який залягав на глибині близько 1,1—1,6 м. Нижче до рівня 2,0 м простежений світло-палевий лес.

У 2010—2011 рр. д. геогр. н. Ж.М. Матвіїшина та к. геогр. н. С.П. Дорошкевич провели палеопедологічні дослідження шурфу № 2 та семиметрового завдовжки профілю основного розкопу із застосуванням мікроморфологічного аналізу (Матвіїшина, Дорошкевич 2013). Згідно з даними палеогеографів, у стратиграфічному розрізі стоянки виявлений сучасний ґрунт, відклади витачівського (бурий суглинок) та удайського (світло-палевий лес) горизонтів. Сучасний ґрунт визначений як чорнозем типовий, що сформувався в лісостеповій зоні в межах степових ділянок і відображає теперішні фізико-географічні умови пам'ятки. Сучасний ґрунт перекриває світу похованих витачівських ґрунтів. Відклади лесів між ними відсутні, що характерно для найбільш піднятих ділянок рельєфу регіону (Дорошкевич 2009: 257). Світу було визначено, як бурий ґрунт пізнього кліматичного оптимуму й темно-бурий ґрунт раннього оптимуму середнього валдаю, що сформований на лесоподібних суглинках удайського часу.

Улітку 2016 р. зачистку північно-західної стінки основного розкопу та стратиграфічний розріз шурфів вивчали геолог В. Холлідей і археолог/археозоолог Дж. Хоффекер, які доповнили висновки українських палеогеографів та зауважили на особливості будови й складу похованих ґрунтів та специфічні умови формування відкладів стоянки.

Зважаючи на відсутність лесів між ґрунтами та крихкість плейстоценових відкладів, останні в різній мірі були пошкоджені кротовинами, що зумовило певне розсіювання культурного шару по вертикалі. Найбільша концентрація крем'яних артефактів архаїчного вигляду в обох шурфах простежена в межах бурого витачівського ґрунту, особливо на рівні умовних горизонтів зняття 1,2—1,4 м і 1,4—1,6 м. На цих глибинах знаходився шар вкритих потужною вапняковою кіркою найбільш масивних артефактів, які поза контекстом кротовин залягали переважно горизонтально, без значних кутів нахилу та мали гострі неушкоджені краї. Артефакти сильно патиновані, патина має як молочно-білий колір, так і темно-жовте з

фіолетовим відтінком забарвлення. Крем'яні вироби в стратифікованому положенні були вкриті вапняковою кіркою, щільність і потужність якої особливо зростала на нижній поверхні артефактів в умовах залягання. Товщина вапнякової сорочки в окремих випадках сягала 17—20 мм. Під вапняковою кіркою артефакти слабо патиновані, в окремих випадках сліди патини відсутні. Поверхня архаїчних виробів має сліди різного ступеню вилущення і кородованості. Значна кількість виробів ушкоджена внаслідок кріогенних чинників. Кріогенний фактор разом із діяльністю землерийних тварин сприяли вертикальному переміщенню частини невеликих артефактів та їхніх уламків до верхніх горизонтів і денної поверхні.

У голоценовому шарі обох шурфів зафіксовані окремі знахідки розвиненого верхнього палеоліту й пізніших часів. Ці артефакти зараховані до домішки пізніших епох, вони значно менше патиновані й морфологічно досить відмінні від архаїчного комплексу. У верхніх горизонтах голоценового шару шурфу № 10 виявлені численні масивні гранітні плити та їхні уламки. Ці знахідки можуть бути пов'язані з діяльністю колгоспного саду, що займав площу південно-західної частини стоянки в другій половині XX століття.

Комплекс архаїчних крем'яних виробів, що залягали нижче голоценового гумусу, у світі бурих витачівських ґрунтів, не містить вагової домішки пізніших епох із верхніх горизонтів, простежене проникнення лише окремих дрібних пізніх артефактів, зафіксованих у контексті наявних кротовин. Нижче витачівського горизонту вміст крем'яних знахідок у відкладах різко зменшувався, а знайдені нечисленні кремені були пов'язані з ходами землерийних тварин.

Найдавніші мешканці стоянки використовували місцеву крем'яну сировину, яка, вірогідно, походить із відслонень крейдяного періоду мезозойської ери, які відслонюються в розташованих за кілька сотень метрів ярах на схилах крутого вигину лівого борту долини р. Велика Вись. Інше більш відоме родовище крем'яної сировини з доступними в наш час відслоненнями знаходиться на відстані близько 3 км на захід від пам'ятки. В ярах лівого схилу долини Великої Висі в районі с. Коробчине на денній поверхні знаходяться виходи крейдяних відкладів, що містять численні конкреції кременю. Місцезнаходження подібних родовищ у межах басейну річки належать до виходів осадово-діагенетичних кременів малопотужних кремневісних вапняків верхньої крейди (орієнтовно верхньосеноманського часу), що вкривали в давнину Український кристалічний щит (Петрунь 2004). Мешканцями стоянки використовувалася крем'яна сировина у вигляді дрібнозернистого, із включеннями та без них, різноманітних відтінків сірого кременю.

Шурф № 9 було розташовано на краю розораного й засадженого соняшником поля, за 15 м від ближньої сторони ґрунтового шляху, на відстані 70 м від основного розкопу. Шурф № 10 закладено на задернованій ділянці поблизу краю розораного поля за 14 м від ближньої до нього сторони ґрунтової дороги. Він знаходиться на відстані 60 м від краю основного розкопу й за 35 м від шурфу № 9 (рис. 1).

Співставлення виявленого крем'яного матеріалу з обох шурфів (табл. 1) свідчить, що основою технології первинного розщеплення цих комплексів є використання **ядрищ** із підпаралельною системою сколювання заготовок із повздовжніх сплюснених та слабо випуклих робочих поверхонь. Зафіксовані окремі вироби з дещо випуклими площинами сколювання, що тяжіють до варіантів об'ємних нуклеусів. У якості заготовок для ядрищ використані фрагменти конкрецій або масивні первинні сколи, більшість із них мають фрагменти жовневої кірки на поверхні. Виявлені як одноплощинні, так і двоплощинні полюсні нуклеуси зустрічного зняття. У частини двоплощинних ядрищ наявний виражений допоміжний характер другої полюсної площадки. У ході утилізаційного спрацювання робочої площини полюсного нуклеуса простежено прийом переорієнтації його поверхні сколювання з бокової сторони використаної площини у напрямку тильного боку ядрища. Поперечна випуклість поверхні розщеплення виробів зазвичай підтримувалася за допомогою повздовжніх крайових сколів з ударної площини та поперечних підправок із бокових сторін нуклеусів, виконаних як в напрямку робочої поверхні, так і в бік тилу ядрищ. Площадки ядрищ здебільшого скошені, оформлені сколами, зустрічаються підправки фасетуванням. За формою більшість виробів наближена до видовжених чотирикутних нуклеусів.

Пластинчаста спрямованість розщеплення робочих поверхонь нуклеусів знаходить відображення в значній кількості пластинчастих сколів та їхніх уламків у складі **заготовок** обох комплексів. Також додатково підтверджується питомою вагою паралельного, субпаралельного та біповздовжнього варіантів огранення дорсальних поверхонь відщепів, пластинчастих сколів і знарядь. Прямий та слабо вигнутий профіль пластинчастих сколів засвідчує сплюснений і слабо випуклий характер робочих площин нуклеусів. Середні параметри залишкових негативів сколів зняття заготовок на нуклеусах, при урахуванні значної утилізаційної спрацьованості більшості з останніх, добре узгоджуються з показниками розмірів серед цілих сколів. Середній показник кутів сколювання між ударними площинами та робочими поверхнями ядрищ також відповідає середньому значенню кута сколювання ударної площини зі сторони спинки відщепів, пластинчастих сколів і знарядь

із комплексів обох шурфів. Для підготовки ударних площадок до сколювання застосовувалися прийоми зняття карнизу, зворотної редукції та ізолювання поверхні сколювання.

Серед частини відщепів, пластинчастих сколів та знарядь із двох шурфів відмічена наявність так званої губки у вигляді виступу фрагмента краю ударної площадки з вентральної сторони. Ця обставина може вказувати на застосування м'якого відбійника при розщепленні крем'яної сировини. Попри відсутність відбійників серед знахідок двох колекцій, у шурфі № 10 виявлений спрацьований нуклеус зі слідами зірчастої забитості поверхні в центральній частині його тильної сторони, що дозволяє припускати використання окремих спрацьованих ядрищ в якості відбійників. Також привертає увагу факт виготовлення та ретельної утилізації кількох нуклеусів на фрагментах неякісної, пористої з численними вclusions, сировини. Подібні випадки могли мати місце в періоди обмеженої доступності родовищ з якісною крем'яною сировиною.

У шурфах знайдено кілька невеликих за розмірами фрагментів **конкрецій**, окремі з яких мають сліди несистемної оббивки. Виявлені **нуклеоподібні уламки** представлені непридатними для системного розщеплення уламками кременю, що мають сліди кількох негативів сколювання.

Однак, незважаючи на пластинчастий характер розщеплення робочих поверхонь нуклеусів, значну кількість пластинчастих сколів та їхніх уламків, застосування різноманітних прийомів підготовки ударних площадок сколів-заготовок для обох комплексів притаманна певна грубість у техніці розщеплення. Вона знаходить своє відображення, у першу чергу, в численності скошених площадок, у значній кількості гладких площадок, наявності ударних площин вкритих кіркою, підпорядкованому положенню оформлених та фасетованих площадок, у кількості первинних, напівпервинних і вкритих частковою кіркою дорсальних поверхонь сколів-заготовок і знарядь.

У якості заготовок для більшості **знарядь** були використані видовженої форми відщепи з метричними показниками довжини від трьох сантиметрів. До типологічного набору категорії знарядь обох шурфів належать прості повздовжні **скребла** (рис. 2, 6), для виготовлення яких використані як первинні/напівпервинні відщепи, так і фрагменти пластинчастих сколів. Один виріб (рис. 2, 9) має оброблену ретушню зі сторони черевця протилежну повздовжню сторону. Для вентральної обробки використаний лусковий східчастий крутий/напівкрутий і плаский фасетаж, функціональне навантаження якого може бути як вентральним потоншенням виробу, так і формуванням окремого робочого леза знаряддя.

Окрім однолезових повздовжніх скребел виявлений також дистальний фрагмент конвергент-

Таблиця 1. Коробчине-курган. 2016 р. Шурф № 9—10.
Типолого-статистична характеристика знахідок архайчного періоду

Номенклатура знахідок		Кількість	
		Шурф №9	Шурф №10
<u>Знахідки архайчного періоду:</u>			
Відщепи		30	21
Уламки відщепів		69	79
Відщепи зі спорадичною ретушшю		3	1
Уламки відщепів зі спорадичною ретушшю		17	6
Пластинчасті сколи		6	2
Уламки пластинчастих сколів		7	18
Пластинчасті сколи зі спорадичною ретушшю		4	3
Уламки пластинчастих сколів зі спорадичною ретушшю		3	7
Реберчасті біфасіальні сколи		1	1
Реберчасті уніфасіальні сколи		2	4
Лусочки (до 1,0 см)		7	3
Уламки кременю		46	34
Уламки зі спорадичною ретушшю		3	6
Фрагменти конкрецій		2	1
Фрагменти конкрецій зі слідами оббивки		1	2
Нуклеуси	одноплщинні підпаралельного зняття	4	1
	двоплщинні зустрічного зняття	3	1
Нуклеоподібні уламки		8	4
Уламки нуклеусів		1	—
Вироби із вторинною обробкою			
Скребла	однолезові	3	3
	конвергентні	1	—
Ножі обушкові	із природним обушком	3	2
	зі штучним обушком	1	4
Вістря атипові		1	—
Гостроконечники		—	2
Зубчасті знаряддя		3	3
Скобелі		4	2
Скребачки	кінцеві атипові	3	2
	високої форми з носиком	1	—
	з ретушшю на 3/4 периметра	—	2
Різці		1	2
Сколи з підтескою кінців		1	—
Тронковані сколи		3	5
Відщепи з ретушшю		4	4
Уламки відщепів з ретушшю		10	6
Пластинчасті сколи з ретушшю		2	1
Уламки пластинчастих сколів з ретушшю		5	4
Відщепи та їхні уламки з вентральним потоншенням		13	8
Загальна кількість знахідок		276	244

ного скребла (рис. 2, 7). Для формування робочих лез цієї категорії знарядь використовувалася крута/напівкрута лускова східчаста ретуш.

Серед категорії знарядь кількісно представлені **обушкові ножі** (рис. 3, 8, 9), репрезентовані виробами з природними та штучними обушками. У якості заготовок для них використані масивні відщепи та їхні фрагменти. У ножів зі штучним обушком в якості акомодативної ділянки здебільшого використаний широкий негатив попереднього сколу. Більшість акомодативних елементів знарядь мають сліди підправок фасетажем. Леза виробів оформлені альтернативною і двосторонньою пласкою, інколи крутою/напівкрутою, лусковою ретушю.

У комплексі наявні кілька **гостроконечників**. Один із виробів (рис. 3, 7) виготовлений на високому сколі зі східчастою лусковою ретушю по одній конвергентній стороні, на іншій стороні сліди вторинної обробки присутні лише на дистальному кінці знаряддя. У іншого виробу наявні сліди дорсального потоншення базальної частини знаряддя.

Атипове **вістря** (рис. 2, 5) виготовлене на пластинчастому сколі, його робоча ділянка розташована асиметрично осі знаряддя та виготовлена шляхом скошеного фрагментування дистальної частини пластинчастої заготовки. Сліди високого вертикального фасетажу цієї ділянки робочого леза нагадують обробку тронкуванням. На дорсальній поверхні присутні сліди потоншення проксимальної частини знаряддя.

У колекції наявні **зубчасті** вироби (рис. 3, 5, 10). Для цієї категорії знахідок характерні широкі і глибокі фасетки на робочих лезах, що формують зубчастий край знарядь. Оброблена зубчастою ретушю повздовжня сторона кількох знарядь наближує ці вироби до категорії простих повздовжніх слабо випуклих скребел із зубчастим лезом. У частини виробів зі сторони зубчастих лез присутні пласкі фасетки вентрального потоншення.

Виявлені у шурфах **скобелі** мають слабо увігнуті робочі ділянки. В якості заготовки для них використані пластинчасті сколи, відщепи та їхні фрагменти. У одного знаряддя (рис. 2, 8) присутні сліди дорсального потоншення базальної частини. Окремі вироби виготовлені на невеликих за розмірами відщепах, морфологія їхніх слабо увігнутих робочих ділянок наближує ці знаряддя до поперечного й повздовжнього варіантів простих слабо увігнутих скребел.

У комплексі знахідок обох шурфів поряд із середньопалеолітичними типами виробів наявні артефакти, що традиційно ототожнюються з верхньопалеолітичними видами знарядь.

Серед знахідок присутні **кінцеві** атипові **скребачки**, які виготовлені на видовженій формі заготовках і мають часткові пошкодження робочих ділянок унаслідок кородованості поверх-

ні. Окремі знаряддя мають виділений виразний шипоподібний елемент на слабо випуклих дещо скошених робочих лезах (рис. 2, 4). У кількох виробів на повздовжній стороні наявна вентральна пласка ретуш, а на дорсальній поверхні присутні сліди потоншення базальної частини знаряддя (рис. 2, 3).

У комплексі артефактів шурфу № 10 виявлені, виготовлені на первинних відщепах, **скребачки з ретушю на $\frac{3}{4}$ периметра** (рис. 3, 2, 3). У одного знаряддя (рис. 3, 2), на вентральній поверхні наявні сліди давнього фрагментування, а від робочого леза зі сторони черевця по краю виробу спущений плаский різцеподібний скол. Повздовжні сторони виробів оброблені за допомогою поширеної напівкрутої/пласкої лускової ретуші.

Серед знахідок виявлена **скребачка високої форми** з носиком (рис. 2, 6), яка виготовлена на масивному відщепі. Знаряддя має сліди утинання базальної частини та вентрального потоншення, одна з повздовжніх сторін вкрита пласкою лусковою ретушю з боку черевця.

У колекції матеріалів з обох шурфів присутні **різці**, що виготовлені як на уламках відщепів, так і на фрагментах пластинчастих сколів (рис. 3, 4).

Відщепи з ретушю представлені здебільшого уламками знарядь, різними пошкодженими, атиповими та невизначеними формами з вторинною обробкою.

Пластинчасті сколи з ретушю (рис. 2, 1, 2; 3, 1) значною мірою наявні у вигляді уламків, цілі форми одиничні. Обробка повздовжніх країв виробів здійснювалася за допомогою як дорсальної, так і вентральної крайової ретуші.

На основі здобутих крем'яних артефактів виявлено, що серед прийомів **вторинної обробки** в комплексах обох шурфів використовувалася в основному лускова, лускова східчаста та багаторядна, різних кутів нахилу, інколи альтернативна та двостороння, дорсальна та вентральна ретуш. Кількісно представлені фрагментовані вироби. У комплексах знахідок наявні вироби з тронкованими вертикальною ретушю кінцями. Обробці тронкуванням піддавалися як відщепи, так і фрагменти пластинчастих сколів. Зняття різцевих сколів використовувалися для отримання знарядь-різців. Привертають увагу численні сколи та їхні уламки зі слідами вентрального потоншення. Цей прийом використовувався з метою зменшення масивності артефактів, вирівнювання профілю виробів, створення рівних робочих країв знарядь. У матеріалах обох шурфів відмічені кількісні випадки плаского вентрального ретушування повздовжніх сторін окремих артефактів, що може бути як вентральним потоншенням виробів, так і способом формування ріжучого леза знарядь. Окрім вентрального потоншення зафіксовані кількісні випадки дорсального потоншення здебільшого базальних частин артефактів. Серед прийомів

підготовки ударних площадок до сколювання застосовувалося зняття карнизу, що також інтерпретується як один із варіантів дорсального потоншення проксимальних частин майбутніх сколів-заготовок з метою зменшення їхньої масивності.

Висновки

Порівняльний аналіз технологічних і типологічних характеристик крем'яного інвентарю, виявленого в обох шурфах, демонструє значні паралелі між комплексами. Була засвідчена подібність основних характеристик колекцій із шурфів із відповідними показниками крем'яного комплексу основного розкопу, окремо відмічена схожість їхніх стратиграфічних і тафономічних особливостей.

На основі крем'яного комплексу з основного розкопу стоянки виділено окремий тип палеолітичних пам'яток. Для нього характерне органічне поєднання в одному комплексі типово муст'єрських виробів (деякі типи нуклеусів та характерні сколи з них, численні скребла, ножі й гостроконечники) з верхньопалеолітичними (окремі нуклеуси, скребачки кінцеві та високої форми орін'яцькі, різці, перфоратори). Частина виробів однаково характерна як для кінця середнього палеоліту, так і для ранньої пори верхнього палеоліту (Залізняк, Нездолій 2011; Залізняк, Нездолій 2013).

Окремі паралелі комплексу Коробчине-курган простежені в матеріалах деяких стоянок фінального середнього палеоліту та початкової пори пізнього палеоліту, у техніці обробки кременю яких переважає підпаралельне зняття пластинчастих заготовок зі сплюснених, переважно біполярних нуклеусів. Подібні особливості первинної пластинчастої технології, разом з окремими показниками набору знарядь комплексів певною мірою наближують до колекції Коробчине-курган матеріали пізньомуст'єрських колекцій з деяких шарів стоянок Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка), Середнього Дону (Шлях), Нижнього Дону (Бирюча Балка 2) та Гірського Криму (Кабазі II).

Комплекс Коробчине-курган зближують зі стоянкою Кабазі II окремі подібності в техніці отримання заготовок, відсутність біфасів, домінування скребел, гостроконечники, зокрема дисціальні, сколи з підтесною кінців, нечисленні різці, перфоратори (Чабай 2004, Chabai 2006).

Колекції зі стоянки Коробчине-курган і пам'яток басейну Дону (Шлях і Бирюча Балка 2)

мають певні паралелі в техніці первинної обробки кременю. Їх уподібнює значна роль пластинчастих заготовок, переважання скребел та ножів, наявність гостроконечників, сколів із підтесною кінців, окремі різці та проколки. Також у комплексі Шляху наявні муст'єрські скребачки із зубчастим лезом, а в колекції Бирючої Балки 2 виявлені окремі скребки, деякі з котрих виготовлені на масивних заготовках (Нехорошев 1999, 2006; Матюхин 2012).

Пізньомуст'єрські стоянки Донбасу (Білокузьминівка та Курдюмівка) пов'язують із комплексом Коробчине-курган окремі подібності техніки первинного розщеплення, переважання однобічної обробки знарядь, вагома роль скребел і ножів, наявність сколів із підтесною кінців. У комплексі Курдюмівки представлена значна кількість гостроконечників, зокрема видовжене муст'єрське вістря на пластині, у той же час для колекції Білокузьминівки гостроконечники — поодинокі й нетипова форма знарядь. На обох стоянках Донбасу виявлені атипові скребки, а в Білокузьминівці наявні окремі різці та атипові проколки (Колесник 2002).

Однак на стоянках Донбасу, Криму та басейну Дону відсутні виразні серії орін'яцьких високих скребків, як із носиком, так і карене, яскравих кінцевих скребачок верхньопалеолітичних типів та виїмчастих стругів із білатеральними сколами, які характерні для архаїчної колекції Коробчине-курган.

Ці обставини додатково підкреслюють особливості крем'яного комплексу пам'ятки і свідчать на користь виокремлення архаїчної колекції артефактів стоянки в коробчинський тип палеолітичних пам'яток.

Таким чином, підсумком проведених досліджень шурфуванням у 2016 році стало виявлення культурного горизонту артефактів у стратифікованому положенні та встановлення стратиграфії нашарувань південно-західної частини стоянки. Відмічена подібність основних стратиграфічних умов і простежені паралелі техніко-типологічних характеристик артефактів обох шурфів із системою геологічних нашарувань та крем'яними матеріалами основного розкопу. Додатково була визначена перспективність південно-західної ділянки стоянки для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Дорошкевич С.П. 2009. Четвертинні відклади Середнього Побужжя. *Фізична географія та геоморфологія* 56, 256—266.
- Залізник Л.Л., Нездолій О.І. 2011. Нова палеолітична стоянка Коробчине-курган на Кіровоградщині. *Кам'яна доба України* 14, 43—55.
- Залізник Л.Л., Нездолій О.І. 2013. Стоянка Коробчине-курган та її аналоги. В: Залізник Л.Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України 15. Київ: Шлях, 48—75.
- Колесник А.В. 2002. *Средний палеолит Донбасса*. Археологический альманах 12. Донецк: «Лебедь».
- Кулаковская Л.В., Ткаченко В.И. 1988. *Отчет о работах Прикарпатского палеолитического отряда Археологического музея в 1987—1988 гг.* Науковий архів ІА НАН України. № 1988/88.
- Кулаковская Л.В. 1997. Среднепалеолитические памятники лесостепной зоны Украины. В: Попова Т.А. (отв. ред.). *Развитие культуры в каменном веке*. Краткое содержание докладов на Международной конференции, посвященной 100-летию Отдела археологии МАЭ. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 53—55.
- Матвіїшина Ж.М., Дорошкевич С.П. 2013. Палеогеографічні дослідження на палеолітичних стоянках басейну Великої Висі. В: Залізник Л.Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України. 15. Київ: Шлях, 258—268.
- Матюхин А.Е. 2012. *Бирючья Балка 2: Многослойный палеолитический памятник в бассейне Нижнего Дона*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Нездолій О.І. 2016. Стоянка Коробчине-курган у ландшафті басейну Великої Висі. *Археологія* (2), 3—13.
- Нехорошев П.Е. 1999. *Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита*. Санкт-Петербург: Европейский Дом.
- Нехорошев П.Е. 2006. Стоянка Шлях. В: Нехорошев П.Е. (ред.). *Археология Нижнего Поволжья*. Т. 1. Волгоград: Волгоградское научное издательство, 27—130.
- Петрунь В.Ф. 2004. Використання мінеральної сировини населенням Трипільської культури. В: Відейко М.Ю. (гол. ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т. 1. Кн. 1. Київ: «Укрполіграфмедіа», 199—219.
- Степанчук та ін. 2008: Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. 2008. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті. *Кам'яна доба України* 11, 23—41.
- Цвек Е.В. 1987. Дневник № 2 Новомиргородского отряда Института археологии АН УССР. В: Цвек Е.В., Озеров П.И. *Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг.* Науковий архів ІА НАН України. № 1987—1989/406.
- Чабай В.П. 2004. *Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст*. Киев: Шлях.
- Chabai V. 2006. The Western Crimean Mousterian and Micoquian at Kabazi II, Units A, II, IIA and III: Environment, Chronology and Artefacts. In: Chabai V., Richter J., Uthmeier Th. (eds.). *Kabazi II: The 70000 Years since the Last Interglacial*. Simferopol; Cologne: Shlyakh, 1—37.

¹ Research associate in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: oleksandr.nezdolii@gmail.com

INVESTIGATIONS OF KOROBCHYNE-KURHAN PALEOLITHIC SITE IN 2016

During 2010—2015, the archaeological expedition of National University of “Kyiv-Mohyla Academy” conducted gathering of surface finds in the southwestern part of the Korobchyne-kurhan Paleolithic site, located in the Velyka Vys river basin, in Central Ukraine. There was accumulated a quantitative and demonstrative surface collection of archaic shape flint artifacts, which showed the expressive and stable features of the technical and typological similarity to the finds of the main excavation of the site. Therefore, with the purpose of revealing the cultural layer and establishing stratigraphy of layers at this part of the site in 2016 there was conducted a trial trenching.

In the places of the greatest concentration of surface finds were laid two trenches. Stratigraphy of sediments in both of them was similar to the layers in the main excavation. The cultural horizon that contained archaic artifacts was within the grayish brown loam layer, which in the analogous sediments of the main excavations was identified by paleopedologists DSc. Zh.M. Matviishyna and PhD S.P. Doroshkevych, as the Vitachev soil of the first two climatic optima of the Middle Pleniglacial.

The comparison of the revealed archaic flint material from both trenches shows that the basis of the primary knapping technology of these complexes is the usage of cores with a parallel-like preform from longitudinal flattened and weakly convexed flaking surfaces. Separate cores with somewhat convexed flaking surface that are similar to the bulk cores variants have been observed. Both single- and double-platform cores of bipolar reduction were found. As core performs were used fragments of concretions or massive cortex flakes.

The blade-like direction of the core flaking surfaces knapping is reflected in a significant number of blade-like flakes and their fragments in the composition of the preforms of both complexes. Additionally, it is confirmed by the specific gravity of parallel, sub-parallel and bilongitudinal variants of dorsal surfaces faceting of flakes, blade-like flakes and tools. At the same time, for both complexes is inherent a certain crudity (archaic) in the knapping technology. It is reflected in the large number of obtuse angle platforms, in a huge number of plain butts, the presence of cortical butts, in a subordinate position of prepared and faceted butts, in the number of preforms, semi-preforms and partially cortical dorsal surfaces of flake-preforms and tools.

The typological set of tools category from the both trenches includes simple scrapers, numerically presented backed knives, several points, an atypical point, denticulated pieces and notches. In the complex of finds from both trenches, along with the Middle Paleolithic types of products, there are artifacts that traditionally are identified with the Upper Paleolithic types of tools. Among them there are atypical end-scrapers, end-scrapers with retouch on s of the perimeter, carinated end-scraper with nose, burins.

Among the methods of secondary treatment in the complexes of archaic artifacts from both trenches were used mainly scaly, scaly-steep and multi-row, different angles of inclination, sometimes alternative and bilateral, dorsal and ventral retouch. There are quantitatively presented fragmented items. In the complexes of finds, there are items with truncated by abrupt retouch ends. Many flakes and their fragments with traces of ventral thinning attract attention. In addition to the ventral thinning, there are also quantitative cases of dorsal thinning of mostly base parts of the artifacts.

Thus, the result of the conducted research in 2016 there was a discovery of the cultural horizon of artifacts in a stratified position and the establishment of the layers stratigraphy of the southwestern part of the site. A comparative analysis of the flint inventory technological and typological characteristics that was found in both trenches shows significant parallels between complexes. The similarity of the stratigraphic conditions and the taphonomy features of both trenches with the system of geological layers of the main excavation is marked. There are also traced parallels of technical and typological characteristics of artifacts from trenches with flint materials of the main excavation of the site, the archaic artifacts collection of which is separated into the Korobchyne type of Paleolithic monuments. In addition, the prospect of the southwestern part of the site for further research was determined.

Key words: Central Ukraine, Velyka Vys, Paleolithic, Korobchyne-kurhan site, trial trenching, flint inventory.

REFERENCES

- Doroshkevych, S.P. 2009. Chetvertynni vidklady Serednoho Pobuzhzhia. *Fizychna heohrafiia ta heomorfologhiia (Physical Geography and Geomorphology)* 56, 256—266 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L., Nezdolii, O.I. 2011. Nova paleolitychna stoianka Korobchyne-kurhan na Kirovohradshchyni. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 14, 43—55 (in Ukrainian).

- Zalizniak, L.L., Nezdolii, O.I. 2013. Stoianka Korobchynе-kurhan ta yii analohy. In: Zalizniak, L.L. (ed.-in-chief). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny (The Ancient Past of Novomyrhorod Region)*. Series: Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine) 15. Kyiv: "Shliakh" Publ., 48—75 (in Ukrainian).
- Kolesnik, A.V. 2002. *Srednii paleolit Donbassa (The Middle Palaeolithic of the Donbas)*. Series: Arkheolohicheskii almanakh (Archaeological Almanac) 12. Donetsk: "Lebed" Publ. (in Russian).
- Kulakovskaia, L.V., Tkachenko, V.I. 1988. *Otchet o rabotakh Prikarpat'skogo paleoliticheskogo otriada Arkheolohicheskogo muzeia v 1987—1988 hh. (Report on the Work of the Subcarpathian Palaeolithic Team of the Archaeological Museum in 1987—1988)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 1988/88 (in Russian).
- Kulakovskaia, L.V. 1997. Srednepaleoliticheskie pamiatniki lesostepnoi zony Ukrainy. In: Popova, T.A. (ed.). *Razvitiie kultury v kamennom veke. Kratkie sodержaniie dokladov na Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu Otdela arkheologii Muzeia antropologii i etnografii imeni Petra Velikogo Rossiiskoi akademii nauk (Development of Culture in Stone Age: The Brief Reports Given on the International Conference, Dedicated to the Centennial of the Department of Archaeology of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences)*. Saint Petersburg: Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences, 53—55 (in Russian).
- Matviishyna, Zh.M., Doroshkevych, S.P. 2013. Paleoehografichni doslidzhennia na paleolitychnykh stoiankakh baseinu Velykoi Vysi. In: Zalizniak, L.L. (ed.-in-chief). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny (The Ancient Past of Novomyrhorod Region)*. Series: Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine) 15. Kyiv: "Shliakh" Publ., 258—268 (in Ukrainian).
- Matiukhin, A.Ye. 2012. *Biriuchia Balka 2: Mnohosloynyi paleoliticheskii pamiatnik v basseine Nizhneho Dona (Biriuchia Balka 2: the Multilayered Paleolithic Monument in the Lower Don Basin)*. Saint Petersburg: "Nestor-Istoriia" Publ. (in Russian).
- Nezdolii, O.I. 2016. Stoianka Korobchynе-kurhan u landshafti baseinu Velykoi Vysi. *Arkheolohiia (Archaeology)* (2), 3—13 (in Ukrainian).
- Nekhoroshev, P.Ye. 1999. *Tekhnolohicheskii metod izucheniiia pervichnogo rasshchepleniia kamnia sredneho paleolita (The Technological Method of the Study of the Middle Paleolithic Primary Flaking Strategies)*. Saint Petersburg: "Yevropeiskii Dom" Publ. (in Russian).
- Nekhoroshev, P.Ye. 2006. Stoianka Shliakh. In: Nekhoroshev, P.Ye. (ed.). *Arkheolohiia Nizhneho Povolzhia (Archeology of the Lower Volga Region)* 1. Volgograd: "Volhogradskoe nauchnoie izdatel'stvo" Publ., 27—130 (in Russian).
- Petrin, V.F. 2004. Vykorystannia mineralnoi syrovyny naselenniam Trypil'skoi kultury. In: Videiko, M.Yu. (ed.-in-chief). *Entsyklopediia trypil'skoi tsyvilizatsii (Encyclopedia of Trypillia Civilization)* 1 (1). Kyiv: "Ukrpolihrafmedia" Publ. (in Ukrainian).
- Stepanchuk, V.M., Ryzhov, S.M., Matviishyna, Zh.M., Karmazynenko, S.P. 2008. Novi dani do vyvchennia rannikh etapiv osvoiennia terytorii Skhidnoievropeiskoi rivnyny u paleoliti. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 11, 23—41 (in Ukrainian).
- Tsvek, Ye.V. 1987. Dnevnik No. 2 Novomirhorodskoho otriada Instituta arkheologii AN USSR. In: Tsvek, Ye.V., Ozerov, P.I. *Otchet o razvedke arkheolohicheskikh pamiatnikov v Novomirhorodskom raione Kirovohrad'skoi oblasti v 1987—1989 hh. (Report on the Field Surveys of Archaeological Monuments in Novomyrhorod Region of Kirovohrad Oblast in 1987—1989)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 1987—1989/40b (in Russian).
- Chabai, V.P. 2004. *Srednii paleolit Kryma: stratihrafiia, khronolohiia, tipolohicheskaia variabelnost, vostochno-evropeiskii kontekst (The Middle Paleolithic of Crimea: Stratigraphy, Chronology, Typological Variability, Eastern European Context)*. Kyiv: "Shliakh" Publ. (in Russian).
- Chabai, V. 2006. The Western Crimean Mousterian and Micoquian at Kabazi II, Units A, II, IIA and III: Environment, Chronology and Artefacts. In: Chabai, V., Richter, J., Uthmeier, Th. (eds.). *Kabazi II: The 70000 Years since the Last Interglacial*. Simferopol; Cologne: "Shliakh" Publ., 1—37.

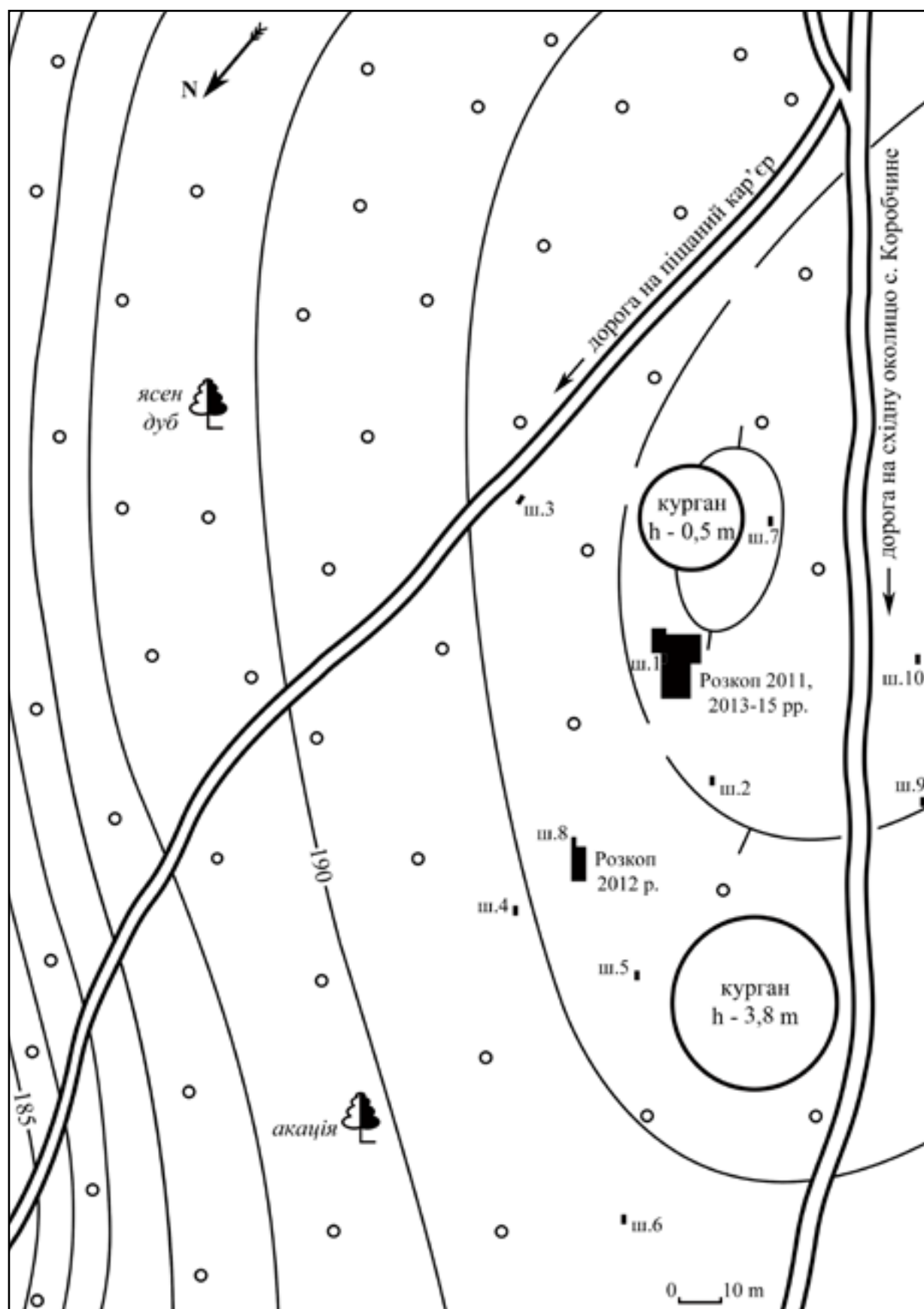

Рис. 1. Коробчине-курган. 2016 р. План стоянки.

Fig. 1. Korobchynе-kurhan. 2016. Excavation area plan.

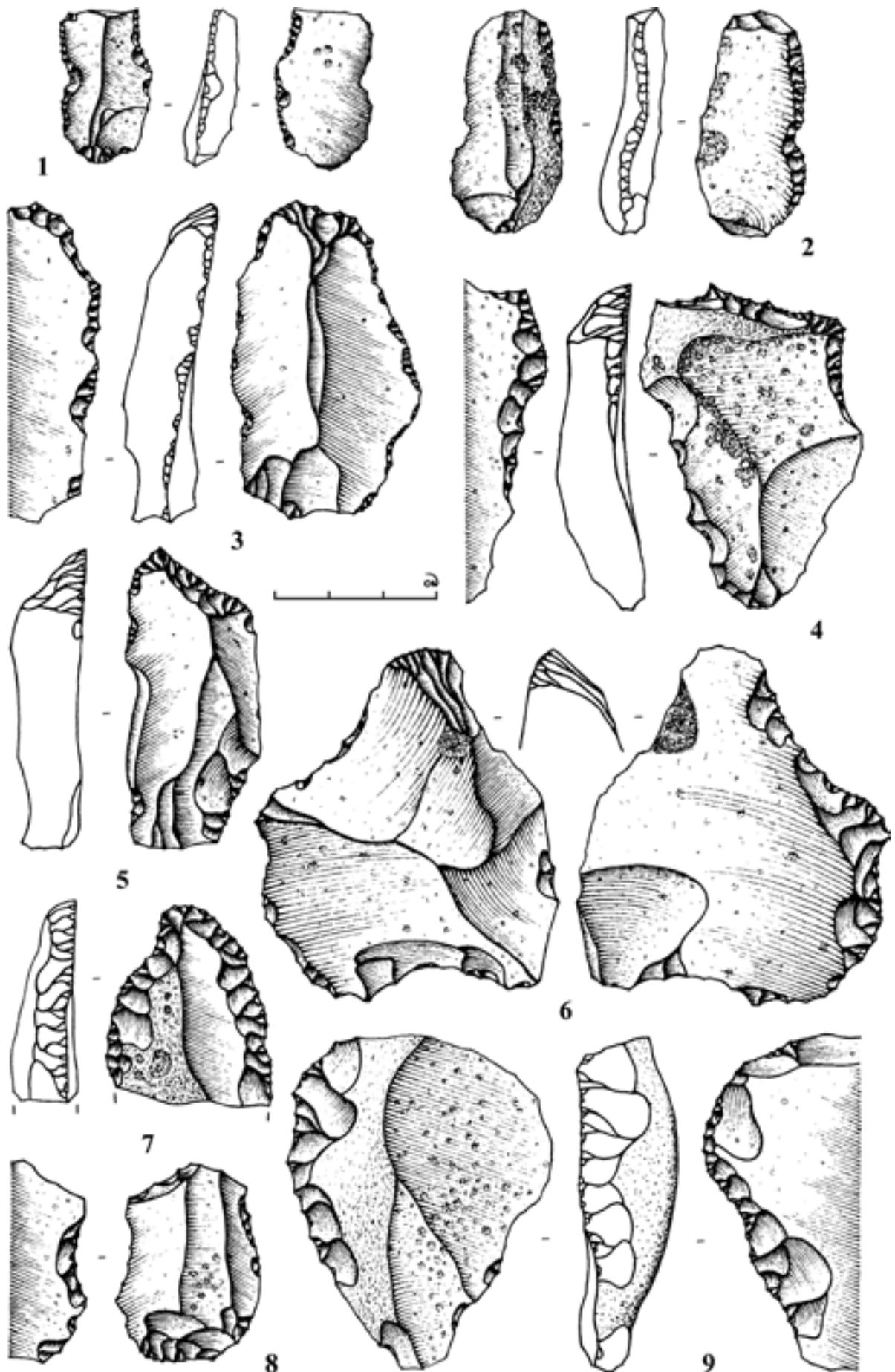

Рис. 2. Коробчине-курган. 2016 р. Шурф № 9. Знаряддя.
Fig. 2. Korobchyne-kurhan. 2016. Trench N.9. Tools.

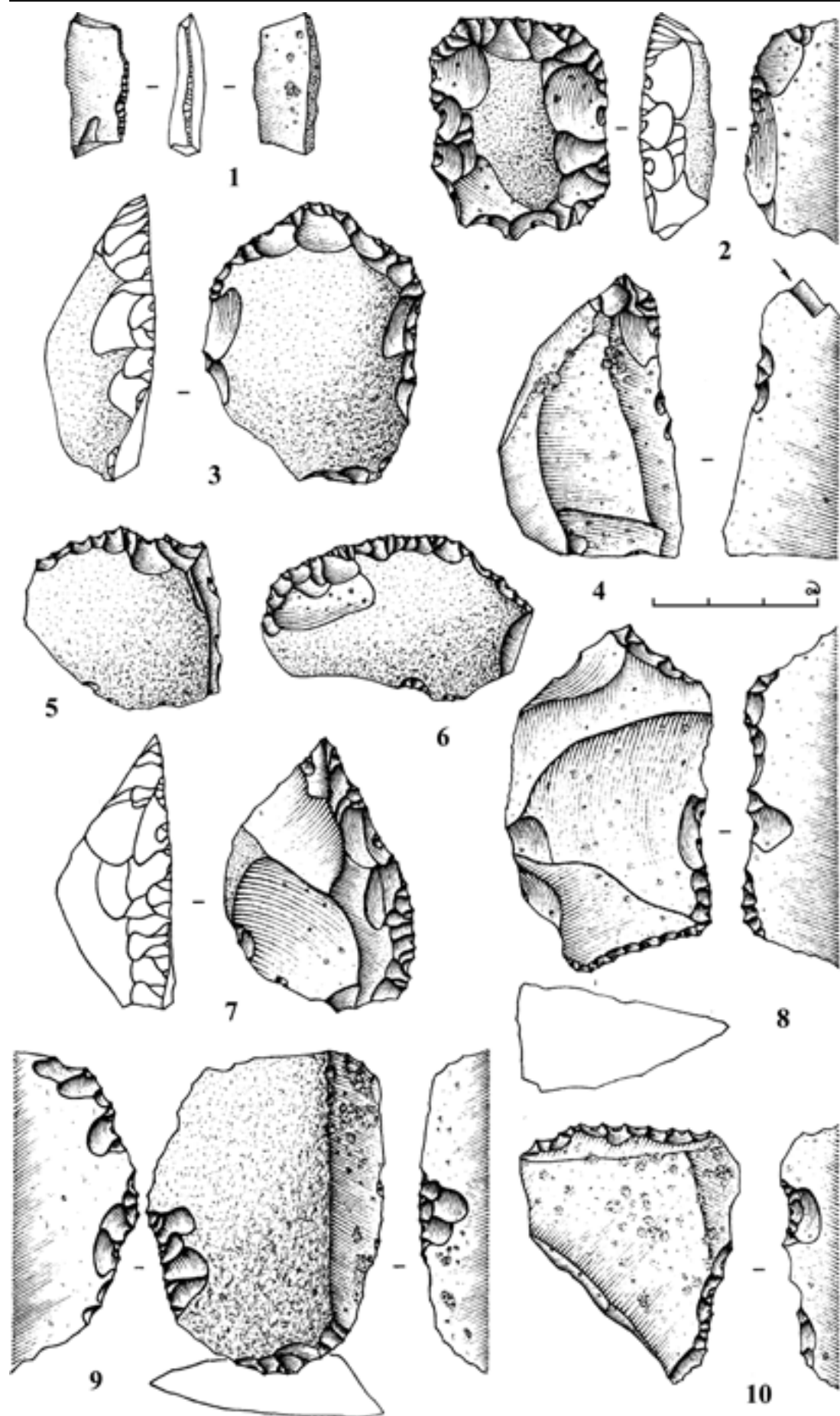

Рис. 3. Коробчине-курган. 2016 р. Шурф № 10. Знаряддя.
Fig. 3. Korobchynе-kurhan. 2016. Trench N.10. Tools.

УДК: 902.2 (477.62) "636/637"

Васильєв П.М.*

СТОЯНКА ПОГОН: МІКРОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС

Vasyliiev P.M.

POGON SITE: MICROLITHIC COMPLEX

Статтю присвячено аналізу мікролітичного комплексу верхньопалеолітичної стоянки Погон, отриманого за результатами новітніх досліджень.

Ключові слова: верхній палеоліт, стоянка Погон, мікролітичний комплекс, мікроліти.

Верхньопалеолітична стоянка Погон розташована поблизу с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., на високому правому березі р. Десна (рис. 1), у центральній частині Погонського мису, і належить до пушкарівської групи пам'яток. Археологічні роботи проводилися в 1940 та 1946 рр. «Деснянською експедицією» (Воеводський 1950: 40—54), і були поновлені в 2011—2014 рр. Пушкарівською палеолітичною експедицією «Археологічного музею» Інституту археології НАН України (Васильєв 2014: 31—51; Demay et al. 2016: 16—36).

Перед безпосереднім розглядом матеріалу необхідно визначитися з термінологічною базою, адже сам термін «мікроліт» набув чимало невласливих йому ознак. Найчастіше цей термін застосовують при визначенні певних типів знарядь праці з притупленим краєм. Основною морфологічною ознакою якого є **принцип формування робочого леза**, що утворюється поєднанням необробленої гострої поверхні заготовки із притупленою ретушню частиною, яка їй протилежна (Нужний 2008: 21—23). Мікролітичне оснащення отримало широке розповсюдження в прильодовикових мисливців доби верхнього палеоліту як складова частина вкладених знарядь праці.

Новітні археологічні дослідження на стоянці дали виразну та цікаву крем'яну колекцію, яка наразі нараховує 3574 вироби, з яких 145 екз. мають вторинну обробку. Серед знарядь праці переважають предмети металю (мисливського) оснащення: чисельні та різноманітні вістря, прямокутники, що складають 38 % від загальної кількості знарядь (табл. 1). Необхідно зауважити, що на стоянці відбувався повний цикл обробки крем'яної сировини, від первинного розщеплення до виготовлення знарядь праці. Для цього використовувався місцевий, деснянський, кремій, відслонення якого відомі й зараз неподалік. Під час досліджень виявлені робочі ділянки — «точки», де проходив процес підготовки та розколювання нуклеусів для виготовлення знарядь.

Назва (категорія)	К-сть	%
пластини та пластинки ретушовані	55	38
відщепи ретушовані	5	3
різці	24	17
скребачки кінцеві	3	2
комбіновані знаряддя	3	2
Вістря (всі типи)	27	19
Прямокутники	20	16
Усього:	145	100

Табл. 1. Статистична таблиця виробів із вторинною обробкою.

Мікролітичний комплекс стоянки Погон нараховує 31 виріб: 15 цілих та 16 фрагментів, що діляться на дві категорії: 1) **вістря** з притупленим краєм (геометричні, із боковою виїмкою); 2) **прямокутники** (пластинки та мікропластини з притупленим краєм).

Вістря з боковою виїмкою представлені чотирма одиницями, що мають спільні морфологічні ознаки: тронкування проксимальної частини, виїмка з притупленою частиною займає більше половини довжини заготовки.

Перше вістря виготовлене на дистальній частині пластинки (27 × 11 × 3,0 мм), виїмка оформлена двохібною притуплюючою ретушню, що займає 63 % загальної довжини. Бойова (проколююча) частина не виділена, робочий край має сліди від використання (рис. 2, 1).

Друге вістря виготовлене на тронкованій пластині (38 × 13 × 3,0 мм), виїмка оформлена притуплюючою ретушню, яка займає 53 % загальної довжини. Бойова частина косотронкована зі сторони виїмки, дистальна частина та робочий край мають діагностичні сліди макропошкодження (рис. 2, 2).

Третє вістря виготовлене на дистальній частині пластинки (43 × 15 × 4,0 мм), виїмка оформлена двохібною притуплюючою ретушню, що займає 65 % загальної довжини. Бойова частина косотронкована зі сторони виїмки, робочий край оброблений дрібною ретушню по всій довжині (рис. 2, 3).

Четверте вістря виготовлене на тронкованій пластині (44 × 14 × 6,0 мм), виїмка оформлена

* ВАСИЛЬЄВ Павло Михайлович — молодший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України; вул. Б. Хмельницького, 15, м. Київ, 01030, Україна; pavlo_vasyliiev@iananu.org.ua

двосхідчастою притуплюючою ретушшю, що займає 57 % загальної довжини. Бойова частина косотронкована зі сторони виїмки. Дистальна частина має діагностичні сліди макропошкодження (рис. 2, 4).

Геометричні вістря представлені чотирма одиницями, серед них: три із гостроскісним кінцем та одне з прямим лезом.

Перше виготовлене на тронкованій пластинці ($29 \times 7,0 \times 4,0$ мм), має прямий робочий край, дистальна частина симетрична, наявні сліди діагностичного макропошкодження, оформлене крутою притуплюючою ретушшю по всьому краю з одного боку (рис. 2, 5).

Друге вироблене на фрагментованій, а після тронкованій, пластинці ($45 \times 10 \times 4,0$ мм), дистальна частина гостроскісна, має сліди діагностичного макропошкодження. Вістря оформлене крутою притуплюючою ретушшю по всьому краю з одного боку, та дрібною напівкрутою з іншого, на 25 % довжини заготовки (рис. 2, 6).

Третє виготовлене на фрагментованій, а потім тронкованій, пластинці ($49 \times 11 \times 4,0$ мм). Складається з двох частин (зламана в процесі виготовлення/використання), дистальна частина гостроскісна, частина жальця відсутня. Вістря оформлене крутою притуплюючою ретушшю по всьому краю з одного боку та дрібною напівкрутою — з іншого, на 25 % довжини заготовки (рис. 2, 7).

Четверте вироблене на тронкованій пластинці ($50 \times 11 \times 5,0$ мм), дистальна частина гостроскісна, частково втрачена та має сучасні пошкодження. Вістря оформлене крутою притуплюючою ретушшю по всьому краю з одного боку та дрібною напівкрутою ретушшю — з іншого (рис. 2, 8).

У комплексі наявні сім цілих *прямокутників*, що утворюють сталу серію. Виготовлені за допомогою крутої притуплюючої, часом двосхідчастої, ретуші та тронкуванням обох кінців (рис. 2, 9—15). Частина має сліди діагностичного макропошкодження (рис. 2, 12—15). Три вироби зламані в процесі виготовлення/використання (рис. 2, 13—15). Окрім того, в колекції представлені 16 фрагментів (рис. 2, 16—32), з яких можна виділити три дистальні частини вістер із притупленим краєм (рис. 2, 16—18).

Отже, розглянутий мікролітичний комплекс виглядає цілком гомогенним та виразним, зі сталими серіями виробів, які, у свою чергу, поділяться на дві основні групи — вістря та прямокутники. Окрім притупленого краю, серед спільних рис необхідно виділити: геометричність та постійне тронкування проксимальної частини виробів (у випадку прямокутників — бітронкування), що свідчить про необхідність прилаштування виробів один до одного в пазу композиційного наконечника. Геометричність форм наявних мікролітів, завдяки замкнутості робочого краю ретушованими поверхнями, дає змогу встановити первинні пара-

метри виробів та отримати статистично коректні дані (Нужний 2008: 23).

Таким чином, за відсутності залишків пазових частин наконечників з органічних матеріалів, за допомогою планіграфічних досліджень (рис. 3) локалізовано чотири групи крем'яних вкладених (рис. 4, 1—4). Для кращої візуалізації та сприйняття реконструкцій до груп дорисовано пазову частину з органічного матеріалу (рис. 4, 5—8).

Група I (рис. 4, 1) складається з двох мікролітів — геометричного гостроскісного вістря (рис. 2, 7) та прямокутника (рис. 2, 15).

Група II (рис. 4, 2) складається з двох мікролітів — геометричного гостроскісного вістря (рис. 2, 8) та прямокутника (рис. 2, 13).

Група III (рис. 4, 3) складається з трьох мікролітів — вістря з боковою виїмкою (рис. 2, 4) та двох прямокутників (рис. 2, 9, 11).

Група IV (рис. 4, 4) складається з двох мікролітів — геометричного вістря з прямим лезом (рис. 2, 5) та прямокутника (рис. 2, 12).

Планіграфічні спостереження підкріплені метричними даними, що відображені на графіках (рис. 5). Для аналізу використовувалися лише цілі вироби, які були оброблені за наступними параметрами: довжина, ширина (у місцях тронкування), товщина (у місцях тронкування). При вимірюванні ширини та товщини прямокутників заміри бралися з обох кінців, що пояснює більшу кількість на графіках. Довжина дає найбільшу амплітуду коливань показників усередині виділених груп — у діапазоні 5,0—10 мм. На думку автора, найбільш значимими для співставлення є показники ширини та товщини, адже ці розміри впливають на формування робочого леза та пазової частини. Тобто вкладені однієї ширини та товщини легше та простіше закріпити, і так само замінити в разі необхідності. Графіки ширини та товщини демонструють несуттєві коливання або збіг показників усередині виділених груп.

Таким чином, наявний «закритий» мікролітичний комплекс, що дає можливість встановити розміри виробів і використовувати статистичні дані. Ці результати не є остаточними, можливі певні кореляції, адже археологічні дослідження цієї ділянки стоянки не завершені. Однозначно комплекс буде поповнюватися, але на даному етапі дослідження можна навести, із певною часткою обережності, описані реконструкції вкладених знарядь праці.

Подальші дослідження в цьому напрямку виглядають перспективними. При поповненні джерельної бази можливе більш точне встановлення вкладених груп. Також зберігається можливість для проведення археологічних реконструкцій мисливського оснащення.

Питання залишається відкритим: спис, дрючки чи стріли?

ЛІТЕРАТУРА

Воеводский М.В. 1950. Палеолитическая стоянка Погон. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры* XXXI, 40—54.

Васильев П.М. 2014. Новые исследования верхнепалеолитической стоянки Погон (2011—2013 гг.). В: Ступак Д.В., Хлопачев Г.А. (ред.-укл.). *Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я*. Археологічний альманах 31. Київ: Видавець Олег Філюк, 31—51.

Нужный Д.Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.

Demay et al. 2016: Demay L., Belyaeva V.I., Kulakovksa L.V., Patou-Mathis M., Pean S., Stupak D.V., Vasil'ev P.M., Otte M., Noiret P. 2016. New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International* 412 (A), 16—36.

Pavlo M. Vasyliiev¹

¹ Research associate in the Archaeological museum of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 15, Bohdana Khmel'nitskoho St., Kyiv, 01030, Ukraine;

e-mail: pavlo_vasyl'ev@iananu.org.ua

POGON SITE: MICROLITHIC COMPLEX

Upper Paleolithic site Pogon is located near the village Pushkari (Novgorod-Siversky district, Chernihiv region) on the high right bank of the Desna river, in the central part of the Pogonian cape, and is part of the Pushkari group of sites. Archaeological works were carried out in 1940 and 1946 by the “Desninskoy expedition”, and were renewed in 2011—2014 by the Pushkari Paleolithic expedition of the “Archaeological Museum” Institute of Archeology NASU.

The latest archaeological research on the site lot gave a distinct and interesting flint collection, which currently has 3574 products, of which 145 are tools. Among the tools will dominate the objects of metal (hunting) equipment: a variety of points, rectangles, which make up 38 % of the total number of implements. It should be noted that in the site lot there was a full cycle of processing flint raw materials, from primary splitting to the manufacture of tools. What used to be local, desnian, flint, the outputs of which are known and now nearby. In the course of the research, the corresponding workspaces, where the process of preparation and splitting cores for the manufacture of tools was passed, were discovered.

Microlithic complex of the site Pogon has 31 products: 15 integral and 16 fragments, divided into two categories: 1) points (geometrical, point a cran); 2) rectangles (blades and microblades with blunt edge). The above-mentioned microlithic complex looks quite homogeneous and expressive, with stable series of products, which, in turn, are divided into two main groups: the points and rectangles. In addition to the blurred edge, among the common features it is necessary to distinguish: the geometry and the continuous truncated of the proximal part of the products (in the case of rectangles — 2-truncated), indicating the need to adjust the products to each other in the groove of the composite tip. The geometry of the shapes of existing microlites, due to the closure of the working edge with retouched surfaces, allows you to set the initial parameters of the products and obtain statistically correct data.

In the absence of remnants of grooved parts of tips from organic materials, with the help of planigraphic studies, four groups of silicon deposits were localized. Planigraphic observations are supported by metric data, which are reflected in the graphs. For analysis, only whole articles that were processed on the following parameters were used: length, width, thickness.

Microlithic complex is «closed», which allows us to determine the size of products and use statistical data. These results are not final and certain correlations are possible, since archaeological research of this section of the settlement is not completed. Therefore, unambiguously, the complex will be replenished, but at this stage of the study it can be deduced, with a certain degree of caution, the above described reconstruction of the embedded tools of labor. Further research in this direction looks promising. When replenished with the source base, it is possible to more precisely establish subgroup groups. In addition, there is an opportunity for archaeological reconstruction of hunting equipment.

Key words: Upper Paleolithic, site Pogon, microlithic complex, microlites.

REFERENCES

Voevodsky, M.V. 1950. Paleoliticheskaia stoianka Pohon. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniiax Instituta istorii materialnoi kul'tury (Brief Communications on Papers and Field Research from the Institute for the History of Material Culture)* XXXI, 40—54 (in Russian).

Vasyliiev, P.M. 2014. Novyie issledovaniia verkhnepleoliticheskoi stoianki Pohon (2011—2013 hh.). In: Stupak, D.V., Khlopachev, H.A. (eds.-comp.). *Epihravetski pamiatky Serednoho Podniprovia (Epigravettian sites of Middle Dnipro region)*. Series: Arkheolohichniy almanakh (Archaeological Almanac) 31. Kyiv: "Vydavets Oleh Filiuk" Publ., 31—51 (in Russian).

Nuzhnyi, D.Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniky v kamianomu vitsi: udoskonalennia zbroi pervisnykh myslyvtiv (The development of microlithic technology in the Stone Age: the improvement of the weapons of primitive hunters)*. Kyiv: "KNT" Publ. (in Ukrainian).

Demay, L., Belyaeva, V.I., Kulakovksa, L.V., Patou-Mathis, M., Pean, S., Stupak, D.V., Vasil'ev, P.M., Otte, M., Noiret, P. 2016. New evidences about human activities during the first part of the Upper Pleniglacial in Ukraine from zooarchaeological studies. *Quaternary International* 412 (A), 16—36.

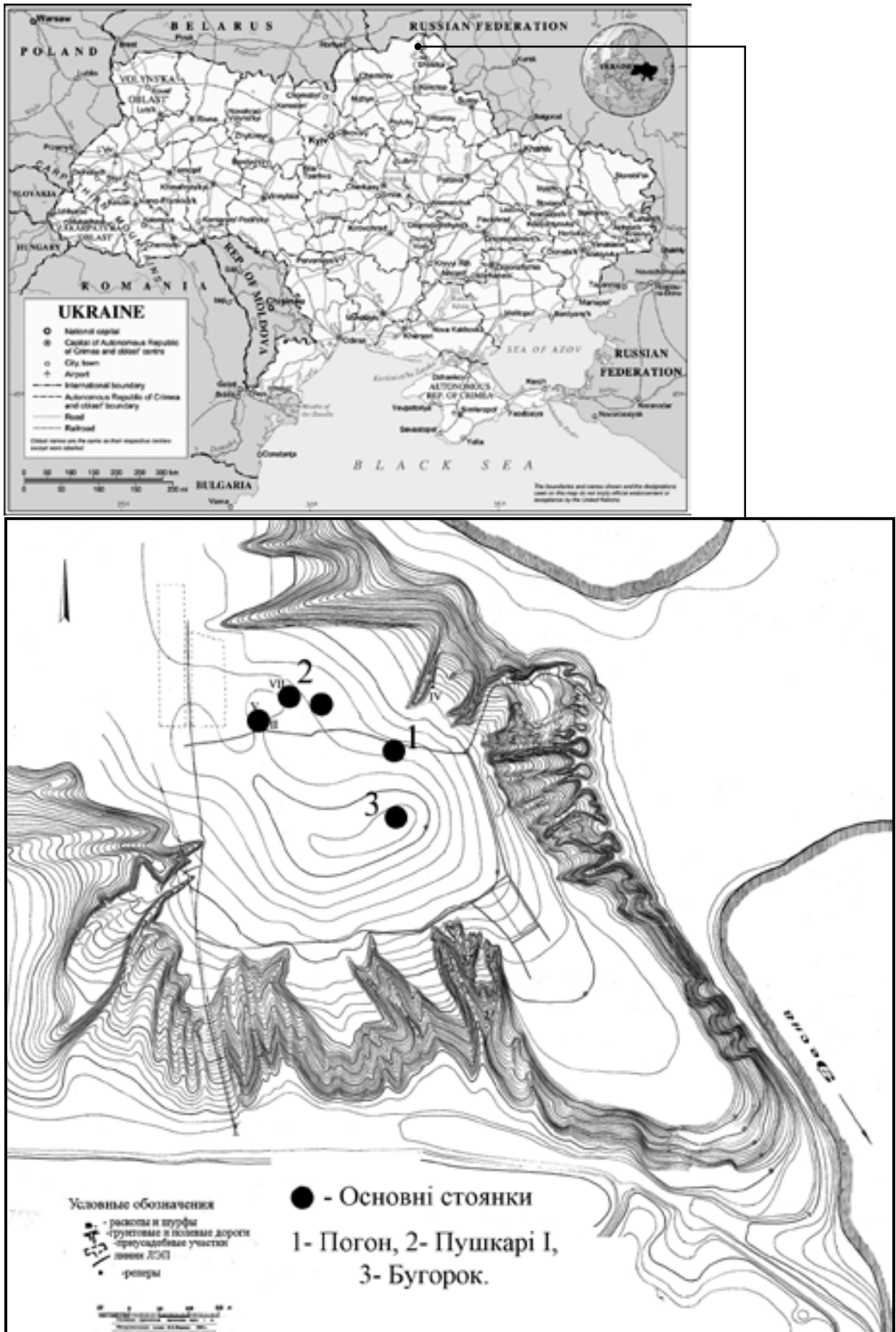

Рис. 1. Місце розташування верхньопалеолітичної стоянки Погон.

Fig. 1. Location of Upper Palaeolithic site Pogon.

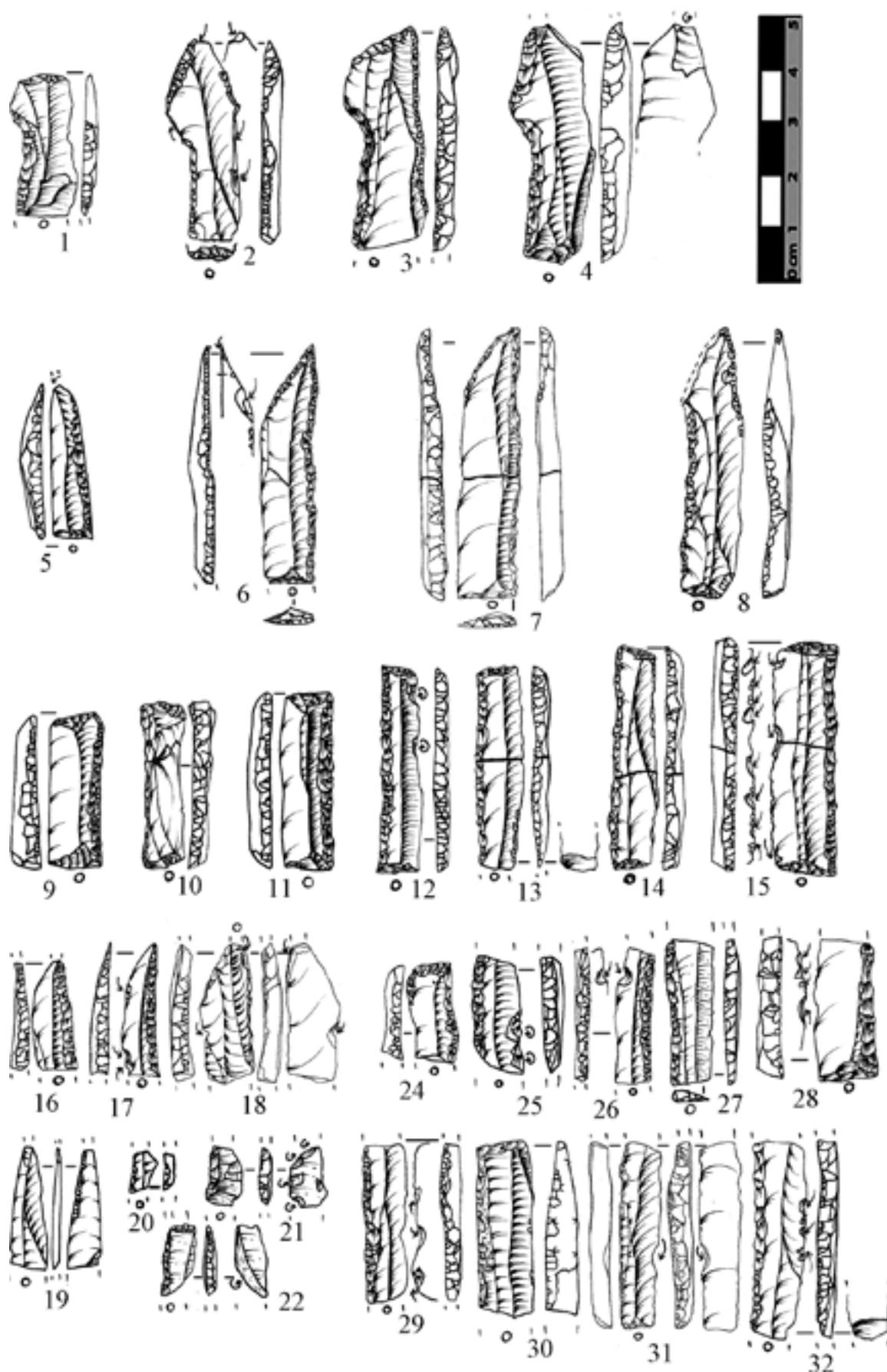

Рис. 2. Погон. Мікролітичний комплекс: 1–4 — вістря з боковою виїмкою; 5–8 — геометричні вістря; 9–15 — прямокутники; 16–32 — фрагменти.

Fig. 2. Pogon. Microlithic complex: 1–4 — shouldered points; 5–8 — geometric points; 9–15 — rectangles; 16–32 — fragments.

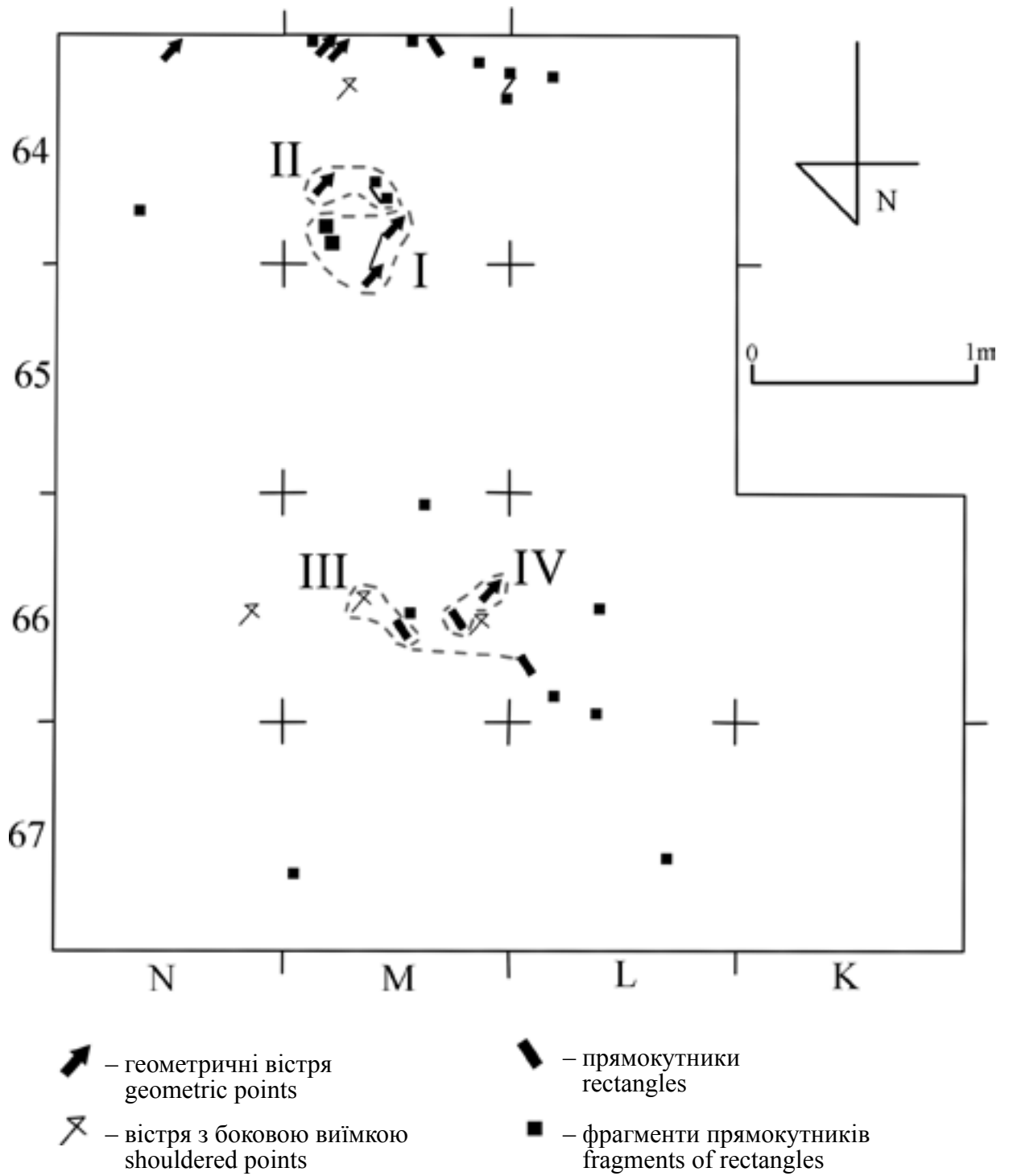

Рис. 3. Планіграфічне розташування мікролітичних виробів.

Fig. 3. Distribution of microlithic tools.

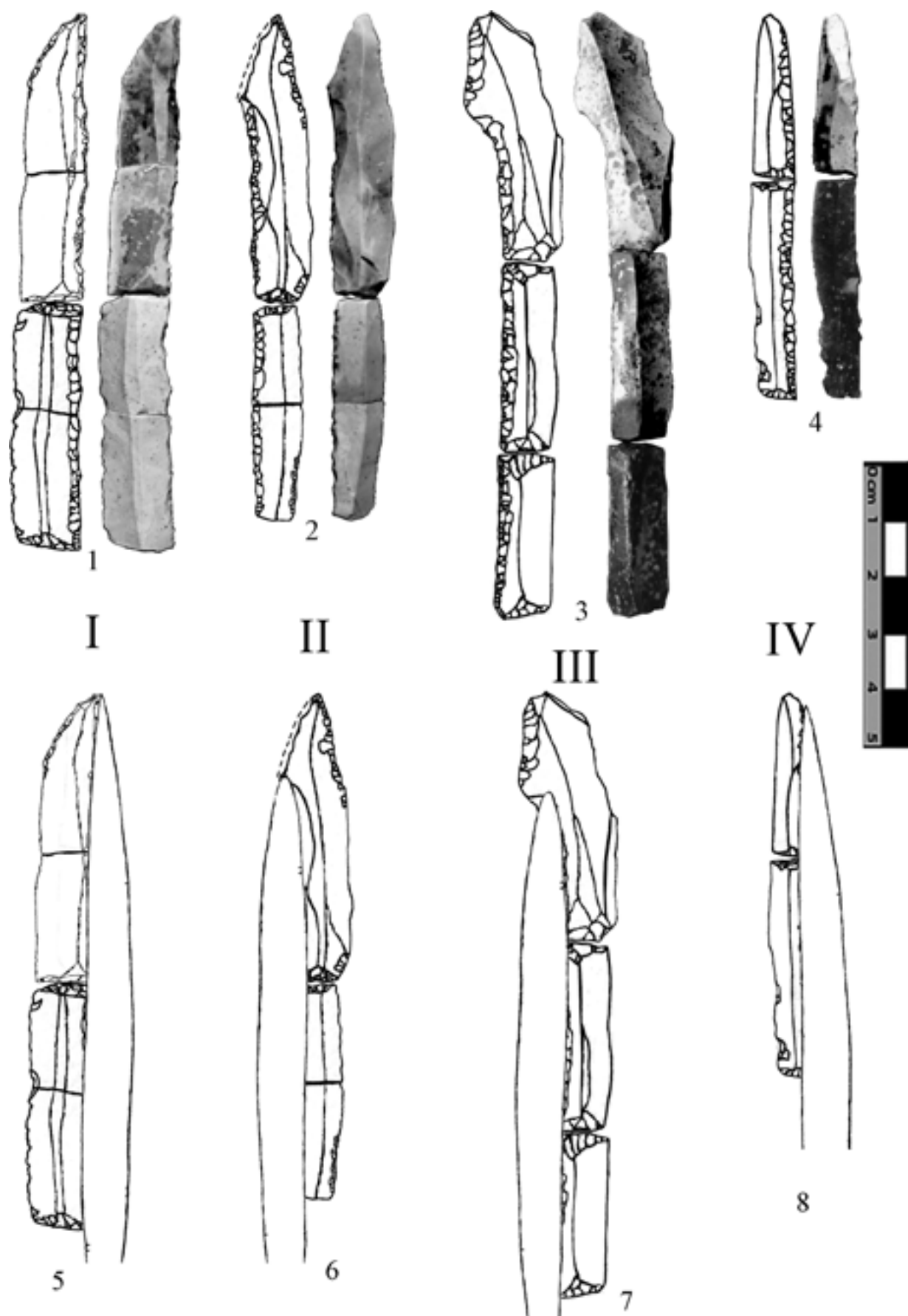

Рис. 4. Группы вкладневых знаядь.
Fig. 4. Groups of composite tools.

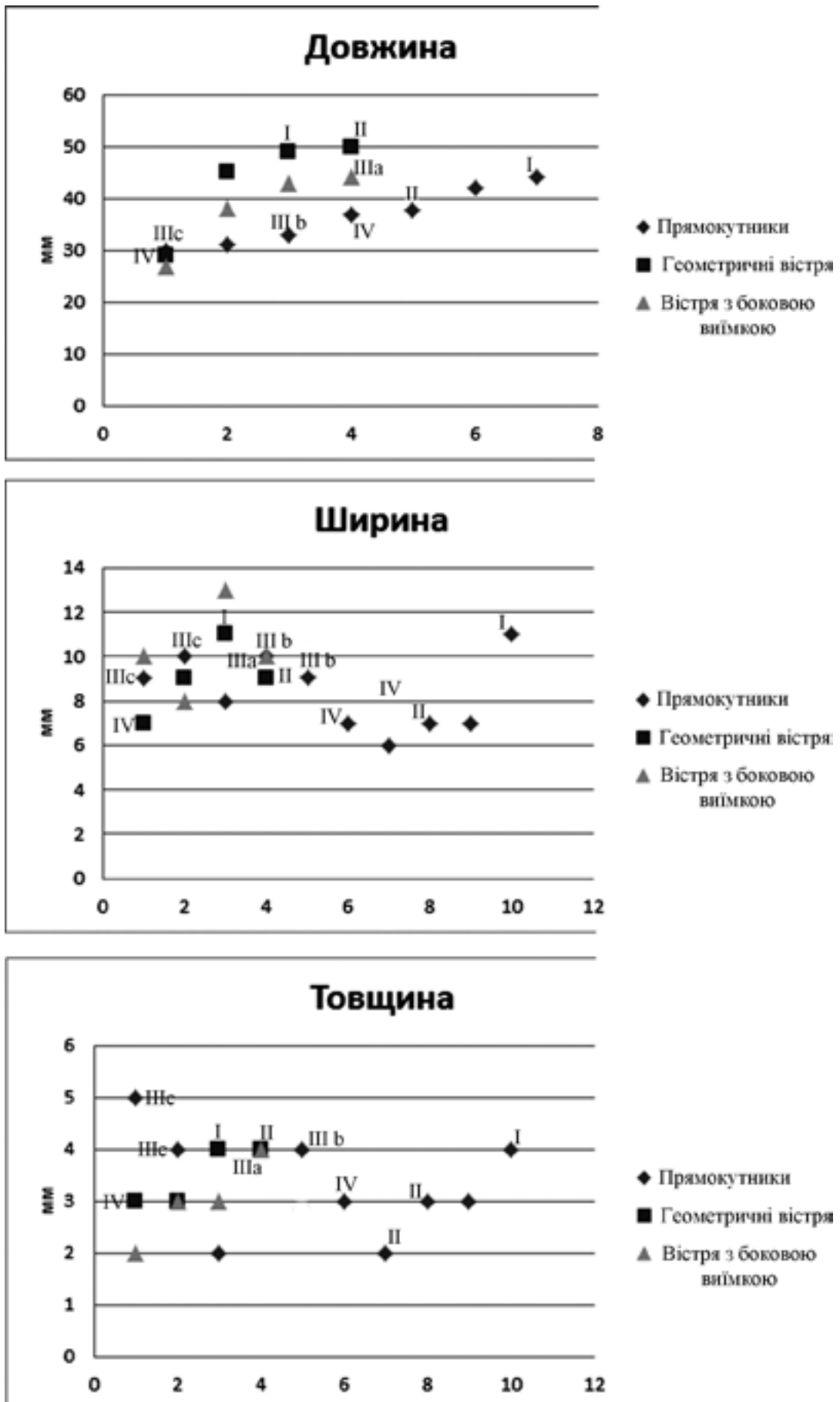

Рис. 5. Графіки співвідношення довжини, ширини та товщини.

Fig. 5. Graphs showing the ratio of the main parameters of microliths (length, width, thickness (mm)).

УДК: 902.01 (477.74) «632»

Сапожников І.В., Матвіїшина Ж.М.*

ПАЛЕОЛІТ І ТЕФРА ЛЕСОВОГО РОЗРІЗУ РОКСОЛАНИ НА НИЖНЬОМУ ДНІСТРІ

Sapozhnykov I.V., Matviishyna Zh.M.

PALEOLITHIC AND TEPHRA OF LOESS SECTION AT ROKSOLANY IN THE LOWER DNIESTER RIVER REGION

У статті розглянуто питання датування та хронології стратиграфічної колонки відкладів розрізу Роксолани, що знаходиться в долині Дністра в с. Роксолани Одеської області. Враховуючи наявність шару вулканічного попелу, для вирішення поставлених завдань залучено широкий спектр науково-природничих досліджень і типологічні особливості кам'яних виробів однойменного місцезнаходження.

Ключові слова: Північно-Західне Надчорномор'я, Роксолани, палеоліт, стратиграфія, тefра, крем'яний інвентар.

«Розріз Роксолани — один із найповніших, найпотужніших і найпроблемніших серед розрізів плейстоценової лесово-грунтової серії Східної Європи»

А.Б. Богущкий (Богущкий та ін. 2013: 379)

Специфіка деяких місць знахідок виробів кам'яної доби полягає в тому, що їхня сутність і наукове значення проявляються не одразу, а через багато років, по мірі накопичення не стільки фактів і матеріалів, скільки знань і досвіду дослідника. У Північно-Західному Надчорномор'ї одним із таких є місцезнаходження Роксолани, відкрите І.В. Сапожниковим у 1971 р. на лівому березі Дністровського лиману (Красковский 1978: 33; Сапожников, Сапожникова 2011: 65, рис. 1). Воно було досліджене шляхом зборів підйомних матеріалів, зачисток і шурфувань у 1971, 1973, 2007—2008 рр. (Сапожников 2011: 319). У 1986 р. саме тут В.І. Ситливий у складі палеолітичної експедиції Археологічного музею АН УРСР знайшов кілька десятків оброблених кременів, а також відкрив пункт знахідок Роксолани II (Гладилин и др. 1986: 20—21).

Особливої ваги пам'ятці надає безпосередній зв'язок із лесовим розрізом восьмої тераси лівого берега долини Дністра у с. Роксолани Овідіопольського р-ну Одеської області. Розріз має максимальну товщину відкладів до 50—57 м і розташований за 400—600 м на північ від античного городища Ніконій (рис. 1). У цьому районі ще у 1830-х рр. міг збирати «слонові кістки» одеський професор А.Д. Нордман (Сапожников 2003а: 44), але

комплексні геологічні та археологічні дослідження розпочалися тут лише наприкінці 1960-х — у 1970-х рр. (Баландин 1982; Сулимов 1984).

Перший системний опис розрізу виконав П.Ф. Гожик за схемою М.Ф. Веклича на базі польових робіт початку 1980-х рр. і абсолютних дат Київської радіовуглецевої лабораторії (аналітик М.М. Ковалюх). У описі бузькі лесу датовані від 25,1 тис. р. тому до 16,17 тис. р. тому. Дофінівський ґрунт, співставлений з раунісом, має дату 13,7 тис. р. тому. У описаних вище надчорноморських лесах потужністю 10,1 м виділені два поховані ґрунти. Верхній з них датований близько 10,0 тис. р. тому, а нижній — 11,5 тис. р. тому (Гожик 1986: 93—95). Отже, «абсолютні дати» серії абсолютно не підпадають не лише під систему М.Ф. Веклича, але й під усі інші геохронологічні схеми (рис. 2). Вони значно омолоджені, що одразу ж помітили провідні спеціалісти-геологи (Никифорова и др. 1987: 21; див.: Сапожников 2004; Сапожников 2005: 53—54).

У 1997 р. на розрізі працювала група вчених із багатьох країн, яка займалася в основному детальними палеомагнітними роботами й виділила в горішній частині розрізу не три, а лише два ґрунтових комплекси — «РК2» і «РК3» (Tsatskin et al. 1998: 113—115), оскільки в деяких місцях другий і третій поховані зверху ґрунти не розділені лесовим прошарком (рис. 2, 5). З-поміж інших досліджень кінця 1990-х рр. було отримання AMS ¹⁴C — 26 760 ± 240 р. тому (OxA-7970) для гумусу верхнього виразного ґрунту (Dodonov et al. 2000: 307).

Приблизно в той же час П.Ф. Гожик зі співавторами уточнив позицію щодо верхньої частини Роксоланського розрізу. Відтоді до надчорноморського горизонту відноситься лише верхній зі згаданих похованих ґрунтів (з датою до 26,8 тис. р. тому), а другий ґрунт, як раніше третій, був визнаний одним із дофінівських (Гожик та ін. 2000: 5—9; Гожик та ін. 2007; Гожик 2013).

* САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України; вул. Пушкінська, 37, м. Одеса, 65101, Україна; igors@gcp.ua

МАТВІЙШИНА Жанна Миколаївна — доктор географічних наук, завідувач відділу палеогеографії Інституту географії НАН України; вул. Володимирська, 44, м. Київ, 01030, Україна; dsp.paleo.geo@mail.ru

Незабаром І.В. Сапожников на підставі типологічних особливостей крем'яних виробів місцезнаходження Роксолани дійшов висновку, що верхній ґрунт розрізу також може відноситися до дофінівського (за М.Ф. Векличем) горизонту (Сапожников 2005: 53—54). Під час виконання програми «ECONET» із дослідження кам'яної сировини палеоліту Східної Європи (керівник Ф. Джинджан) автори статті в червні 2006 р. оглянули цей розріз (Сапожников и др. 2005—2009), а наступного року провели польові роботи. При цьому ми одразу ж обмежилися його верхньою частиною, а саме відкладами до глибини 10—11 м, де у верхах 11-ти метрової товщі бузьких лесів є шар вулканічного попелу (тефри) товщиною не більше 1,0 см (рис. 5). Оскільки в районі розрізу, який найчастіше відвідують вчені, верхні лесі підгоризонту «р_{с2}» значною мірою змиті разом із голоценовими відкладами, то хронологічні межі статті можна визначити від 10—11 тис. р. тому до 32—33 тис. р. тому.

На Роксоланському розрізі зафіксований ще один (найвищий) похований ґрунт на глибині близько 1,0—2,5 м. Ж.М. Матвіїшина описала його як сірувато-світло-бурий, пошкоджений кротовинами, морозобійними тріщинами або тріщинами від пересихання, із великою домішкою карбонатів. Тоді ж, виходячи з морфології відкладів та типів кам'яних виробів місцезнаходження Роксолани, цей горизонт був визначений як середньонадчорноморський — «р_{с2}» (Додаток 1).

Пізніше, а саме протягом 2007—2012 рр., виконуючи різні зарубіжні гранти, до розрізу декілька разів приїздив А.Л. Чепалига. З ним автори статті поділилися своєю інтерпретацією верхньої частини розрізу та заклали дві-три стратиграфічні розчистки для відбору палеоніологічних зразків і проб тефри (рис. 1). Окрім того, І.В. Сапожников провів додаткові збори підйомних матеріалів і визначив два рівня, з яких палеолітичні вироби вимиваються на поверхню. З'ясувалося, що нижній із них пов'язаний із лесом, який лежить на поверхні верхнього виразного ґрунту (на глибині близько 4,5—5,25 м), другий — із тим самим лесом, але нижче ґрунту «р_{с2}» (глибина 2,5—3,5 м). Більше того, він наполягав на співставленні всієї пачки трьох (або двох) верхніх виразних похованих ґрунтів із дофінівським горизонтом М.Ф. Веклича (df_c, df_b, df_a), що додатково аргументувалося присутністю нижче неї, у верхах бузького лесу, шару тефри (Сапожников 2011). Останній за своєю позицією міг бути пов'язаним із вулканічним епізодом «У5» Флегрейських полів, який у Костенках датований близько 32—33 тис. р. тому (Giaccio et al. 2008, tabl. 1).

Після передачі А.Л. Чепализі більшої частини отриманих нами даних, для підготовки підсумкової публікації, під час XVIII-го українсько-польського геологічного семінару (Роксола-

ни, 8—13 вересня 2013 р.) ми побачили збірку зі статтею про результати дослідження верхньої частини Роксоланського розрізу без наших прізвищ (Чепальга и др. 2013). Більше того, у тій же роботі без посилань була використана низка статей присвячених геохронології верхнього плейстоцену Північного Надчорномор'я одного з авторів статті (Сапожников 2003; 2004).

Зауважимо, що в статті А.Л. Чепалиги і його співавторів, співставлення верхнього ініціального ґрунту з підгоризонтом «р_{с2}» (епізод Ляско), а верхнього виразного ґрунту — із підгоризонтом «df_c», майже не аргументовані, оскільки вони не мали на руках характеристики та датування археологічних матеріалів. Але цікавий інший факт — основні висновки цих дослідників щодо Роксоланського розрізу прямо суперечили поглядам одного з них. Ідеться про паліолога Н.П. Герасименко, за схемою якої ініціальний ґрунт має відноситися до дофінівського, а три, або як мінімум два, лежачі нижче поховані ґрунти — до витачівського горизонту (Герасименко 2004).

Виходячи із зазначеного, у статті наведено повнішу аргументацію інтерпретації верхів Роксоланського розрізу, яка вперше сформульована та аргументована авторами майже 10 років тому.

Відповідно до загального опису крем'яних виробів Роксолан, за всі роки зборів (1971, 1973, 1986, 2007—2008 рр.) їх виявлено 217 екз. За ступенем патинування і особливостями типології вони розподілені на два комплекси:

Пізній комплекс (17 екз.) орієнтовно датований епохою пізньої бронзи й складається з одного уламка, трьох нуклеподібних уламків, восьми відщепів (середні частини), пластини, реберчастого сколу та трьох виробів зі вторинною обробкою — кінцевої скребачки з виїмчастим лезом на крупному відщепі, уламка овальної напіввисокої скребачки на середньому відщепі, крупний відщеп із підтескою з черевця).

У колекціях присутній фрагмент ліпної кераміки, а на поверхні бортів урвищ, від городища Ніконій до місця основного розрізу, нерідко зустрічаються фрагменти амфор (рис. 1). Ще однією особливістю місцезнаходження є наявність на поверхні значної кількості дрібної крем'яної гальки (середній діаметр — до 1,0 см).

Ранній комплекс (200 екз.) представлений: уламками кременю (29 екз.), з них один із верхів дофінівського ґрунту; шістьма нуклеподібними уламками; двома неправильно призматичними нуклеусами — один із двома площадками, розташованими під прямим кутом і спільною площиною сколювання, що був знайдений на поверхні верхнього дофінівського ґрунту (рис. 3, 13), а інший з однією площадкою і підкривом сколюванням (рис. 3, 14); відщепами (53 екз.), з яких дев'ять крупних і 34 середніх; лусками (42 екз.); пластинами (14 екз.), з них три крупні й 11 середніх;

двома мікропластинами; шістьма реберчастими сколами, серед яких один відщеповий, один пластинчастий і чотири середніх; двома сколами підживлення лез нуклеоподібних скребачок (обидві середні); фрагментами сколів (24 екз.); виробами зі вторинною обробкою (20 екз.)

Серед знарядь виявлені: скребло на уламку з високим зубчастим лезом і підтескою з черевця (рис. 3, 9); скребачка бокова з високим лезом на великій пластині (рис. 3, 5); три скребачки кінцеві на великих відщепах (рис. 2, 6—7); уломок високої скребачки (рис. 3, 3); скребачка кінцева на середньому відщепі (рис. 3, 4); різець боковий багатофасетований на уламку (рис. 3, 11); різець боковий на середній пластині (рис. 3, 12); уламок біфасу (рис. 4, 4); зламане вістря із затупленим краєм (рис. 4, 3); пластина із затупленим краєм (рис. 4, 1); відщеп із підтескою (рис. 3, 10); перетин великої пластини із двома затупленими краями (рис. 3, 1); уламок пластини з пригострюючою ретушшю по краю (рис. 3, 2); скол оживлення леза нуклеоподібної скребачки з ретушшю (рис. 3, 8); чотири відщепи з ретушшю, з них два великі та два середні, нуклеоподібний уламок із ретушшю.

Окрім того, в археологічному музеї Інституту археології НАН України зберігаються матеріали з пункту знахідок Роксолани II (Гладилин и др. 1986: 20—21), локалізацію якого встановити не вдалося. Вони нараховують 23 патинованих кременя: нуклеоподібний уламок, уламок, відщепи (17 екз.), дві луски, фрагмент пластини, розвертка на відщепі (рис. 3, 1) та кварцитовий нуклеоподібний уламок.

Даючи загальну характеристику цьому комплексу, відзначимо наявність у ньому кількох більш-менш виразних оріньякоїдних (епі- або посторіньяцьких) форм знарядь праці разом з окремими граветськими або епіграветськими виробами. Оскільки первісне залягання артефактів з місцезнаходження пов'язане переважно з ранньонадчорноморським лесом «ри₁», то їх можна датувати відтинком часу приблизно від 22 тис. р. тому до 16,5—17,0 тис. р. тому (Сапожников 2004)¹. Це стало підставою для віднесення верхнього виразного похованого ґрунту з розрізу до найпізнішого дофінівського підгоризонту «df_c».

Аналіз результатів досліджень палінологічних зразків, відібраних у 2007, 2012 рр. із підгоризонтів «ри₁», «ри₂», «ри₃» і досліджених Н.П. Герасименко та М.Б. Гладиревською в Києві у 2012—2013 рр., дає підстави зробити наступні висновки:

¹ Під цю логічну схему не підпадає фрагмент двобічного знаряддя (біфасу) зі зборів 1986 р. (рис. 4, 4), що може бути знайденим за межами місцезнаходження і, найвірогідніше, є більш раннім, аніж увесь комплекс. Існують неперевірені дані, що у 1974—1975 рр. на пляжі лиману під урвищем був знайдений крупніший біфас, який передали М.Д. Праслову.

Середня пора відповідає лесовому підгоризонту «ри₁», датується 22—16,5 тис. р. тому й ділиться на три рівні:

нижній — 22—20 тис. р. тому;

середній — 20—18 тис. р. тому (з теплою фазою ложері — 20—19 тис. р. тому й льодовиковим максимумом — 19—18 тис. р. тому);

верхній (відповідає дріасу Ia) — 18—16,5 тис. р. тому.

Пізня пора (відповідає сумарно середньо- і верхньонадчорноморському підгоризонтам) — 16,5—10,3 тис. р. тому, складається з таких рівней:

нижній (відповідає ляско) — 16,5—15,5 тис. р. тому;

середній (відповідає сумарно дріасу Ib, потеплінню рауніс та дріасу Ic) — 15,5—13,0 тис. р. тому;

верхній — 13,0—10,3 тис. р. тому (відповідає сумарно беллінгу, дріасу II, аллереду² та дріасу III) (Сапожников 2004).

На жаль, із переданої для аналізів І.В. Сапожниковим колонки з 35 зразків, палінологи обробили поки що лише 15 екз. Зразки взяті з інтервалом 10 см для лесів («ри₁», «ри₃») і 5,0 см для ґрунту («ри₂»), із глибини від 1,5 м до 2,6 м. Якщо врахувати, що в розрізі сумарна потужність надчорноморських відкладів складає близько 4,5—4,7 м, то їхня верхня й, особливо, нижня частини поки що залишаються не дослідженими.

Висловлена точка зору про те, що, найнижчий з виявлених, сьомий спорово-пилковий комплекс (СПК) степового типу відповідає льодовиковому максимуму (Чепалыга и др. 2013: 218), не відповідає дійсності. Справа в тому, що наступний (молодший) шостий СПК демонструє значне потепління з лісостеповою рослинністю в районі Нижнього Дністра, у той час, як насправді за максимумом похолодання настає не набагато тепліша фаза дріас Ia. Очевидно, що саме їй і відповідає сьомий СПК.

Розглядаючи розріз згори до низу, знаходимо в запропонованій схемі інші суперечності. Так, виділений із верхнього надчорноморського лесу (гл. 1,5—1,6 м), степовий перший СПК дійсно відповідає дріасу I, але лише його середній фазі (дріас Ib), а дані про потепління рауніс у цій неповній колонці відсутні взагалі, бо ця фаза мала пізніше місце (див. вище). Лісостепові другий-четвертий СПК (гл. 1,6—2,05 м), п'ятий степовий СПК (гл. 2,05—2,3 м) та ще один лісостеповий шостий СПК (гл. 2,3—2,5 м) загальною потужністю лише до 0,9 м (Чепалыга и др. 2013: 212—214, 218), на наш погляд, відображають різні фації (дві теплі й середню холодну) одного підгоризонту «ри₂» (ляско), який у деяких розрізах України представлений двома похованими ґрунтами з ле-

² Нерідко відкладення теплих фаз беллінг і аллеред у степовій зоні Східної Європи репрезентовані одним похованим ґрунтом, оскільки похолодання дріас II не було тривалим.

совим прошарком між ними (Сапожников 2003: 201). До речі, за Ж.М. Матвішиною, цей ґрунт має в Роксоланах значно більшу потужність — до 1,2—1,4 м (Додаток 1).

Отже, не зважаючи на незавершеність палінологічних робіт по верхній частині Роксоланського розрізу та суттєві помилки їхніх перших інтерпретаторів, слід констатувати, що завдяки, у тому числі й нашому внеску, з'явилася перша для всього Північного Надчорномор'я повна і детальна спорово-пилкова колонка підгоризонту «ри₂». Її особливістю є наявність двох фаз розвитку лісостепової рослинності (Сапожников и др. 2003: 208—209).

Правильність наших висновків підтверджується абсолютними датами дофінівського горизонту, який у повних профілях представлений трьома похованими ґрунтами («df_a», «df_b», «df_c»), маючи вік приблизно 31—30 тис. р. тому — 22 тис. р. тому (Сапожников 2004). Уже згадувалося про дату верхнього з них — 26760 ± 240 р. тому (OxA-7970), а нещодавно польським вченим вдалося отримати наступні абсолютні дати для відповідних горизонтів Роксоланського розрізу:

df_c (верхня) — $19\,510 \pm 190$ р. тому (Poz-42403) і $19\,920 \pm 180$ р. тому (Poz-42404);

df_b (середня) — $21\,880 \pm 200$ р. тому (Poz-42407), $24\,140 \pm 310$ р. тому (Poz-42406) і $25\,890 \pm 490$ р. тому (Poz-42405);

df_a (нижня) — $20\,180 \pm 200$ р. тому (Poz-42408) і $29\,030 \pm 430$ р. тому (Poz-42414) (Fedorowicz et al. 2013: 69; Janczont et al. 2015: tabl. 1) (рис. 5).

Більшість із наявних на сьогодні абсолютних дат для цього горизонту (окрім двох виділених курсивом) далека від реальності, що можливо пояснити особливостями проаналізованого матеріалу. Очевидно, датування за кістками чи вугіллям є прийнятнішим³.

Таким чином, головним підсумком авторських досліджень слід вважати те, що тепер Роксоланський розріз, принаймні у верхній частині, описаний за лесово-ґрунтовою схемою М.Ф. Веклича і цей факт визнали її опоненти. Щоправда, це було б неможливим без принципової і послідовної позиції П.Ф. Гожики щодо інтерпретації бузького лесу, співставлення якого зі стратотипом було детально обґрунтоване спеціальними дослідженнями та аналізами (Chlebowski et al. 2003). Саме це стало ключем до інтерпретації не лише всієї верхньої, але й нижньої частини розглянутої нами розрізу.

Надійним репером для цього опорного розрізу може стати згаданий шар вулканічного попелу. Однак, у цьому випадку Роксоланський розріз від-

повідає характеристиці А.Б. Богуцького (Богуцький та ін. 2013: 379), оскільки розв'язання загадки його тефри виявилось не простим. На користь її італійського походження свідчить географічне положення на прямій лінії між Флегрейською кальдерою, багатими місцезнаходженнями тефри на півдні Румунії, у печері Темній, та стоянками на Середньому Дону. Також це підтверджує геологічна позиція, підкріплена датуванням відповідного попелу на багатошаровій стоянці Костенки 14 — $32\,420 \pm 440/420$ р. тому (GrA-18053; Sinitsyn, Hoffecker 2006: 164, 169) та не менше шести дат від 33,28 тис. р. тому до 32,06 тис. р. тому (Douka et al. 2010: 585) із сусідніх пам'яток. Однак, врешті-решт зв'язок роксоланської тефри із Флегрейськими полями Апеннін не підтвердився.

У 2013 р. авторами були отримані результати аналізів тефри з Роксолан, яка досліджувалася Дж.Ф. Хоффекером і Д. Уайтом в Інституті археології Оксфорду. Хоча був надісланий лише хімічний склад цього попелу у вигляді таблиці (Додаток 2), Д. Уайт повідомив, що «ця тефра не CI (кампанські ігнімбрити), а, скоріше за все, відноситься до ріолітичних попелів (rhyolitic tephra), джерло яких в даному випадку вірогідно може мати анатолійське походження» (за письмовим повідомленням Д. Уайта).

На жаль, проведені пошуки приблизно одночасних анатолійських аналогів роксоланської тефри не дали результатів, що не дивує, оскільки нещодавно її знайшли в Південних Карпатах у Румунії⁴. Йдеться про попіл із вулкану з двома кратерами Чомаду або Чомату (Південний Харгіта, вулкан Святої Анни) на території жудеца Харгіта, висота якого сягає 1301 м. Група С. Федоровича і С. Вульф також провела аналізи тефри з Роксолан, які виявились близькі попелу з названого вулкану (Wulf et al. 2016: tabl. 4).

Однак, зразки попелу з кратера Мохоч (Mohos) вулкана Чомаду, проаналізовані в лабораторії університету Кельна, дали дати $23\,529 \pm 348$ р. тому (COL-3252) і $25\,438 \pm 207$ р. тому (COL-3253) (Wulf et al. 2016: tabl. 2)⁵, що однозначно молодше тефри Роксоланського розрізу (не менше, ніж на 6000 років). Проте, ще раніше, безвідносно до Роксолан, було продатоване вугілля із двох місцезнаходжень тефри (Біксад і Туснад), які розташовані порівняно недалеко від вулкана Чомаду. За зразками першого з них були отримані дати $27\,040 \pm 450$ р. тому (Deb-12573), $27\,200 \pm 260$ р. тому (AA-79952), $28\,050 \pm 290$ р. тому (AA-80170), $27\,550 \pm 270$ р. тому (AA-79951) і $27\,910 \pm 280$ р. тому (AA-80169), а з другого — $38\,700 \pm 1000$ р. тому (AA-79953) і $49\,000 \pm 3600$ р. тому (AA-80171) (Harangi et al. 2010: 1504). Не важко помітити, що

³ У тій же серії є три дати для гумусу лежачого нижче витачівського похованого ґрунту («vб») — $18\,410 \pm 90$ р. тому (Poz-42415), $17\,970 \pm 150$ р. тому (Poz-42417) та $20\,820 \pm 210$ р. тому (Poz-42418) (Janczont et al. 2015: tabl. 1), але вони навіть умовно не можуть бути визнані коректними.

⁴ До європейської групи вулканів із ріолітичними попелами входять: Ліпарі (Італія), Тера-Санторін (Греція), Ялі, Ачигол, Немрут Дагі та Суфан Дагі (Туреччина) (Wulf et al. 2016: fig. 1).

⁵ Дата ґрунту під шаром тефри складає $27\,533 \pm 438$ (COL-3255) (Wulf et al. 2016: tabl. 2).

серія дат чомадуського попелу з Біксада набагато краще відповідає стратиграфії тефри в Роксоланському розрізі, а тефра з Туснада пов'язана з давнішим виверженням.

Отже, головною перепоною для прирівнювання зразків тефри з Роксолан і Чомаду є відсутність їхнього надійного датування. Остаточне

вирішення цієї проблеми може знаходитися в площині невеликого омолодження підосви дофінівського горизонту, в удосконаленні методики відбору зразків на розрізах і проведення самих аналізів, а також у виявленні слідів ще одного давнього виверження румунського вулкану.

Таблиця 1. Склад тефри з Роксолан за даними електронного мікроаналізатора (EPMA raw data)

	No	Ox%(Na)	Ox%(Mg)	Ox%(Al)	Ox%(Si)	Ox%(P)	Ox%(Cl)	Ox%(K)	Ox%(Ca)	Ox%(Ti)	Ox%(Mn)	Ox%(Fe)	Total
8876/1	73	3,6245	0,0384	12,2775	71,872	0,0054	0,1829	4,3604	0,8247	0,0618	0	0,4712	93,7188
8876/2	74	3,2907	0,0442	11,9995	71,712	0	0,233	4,4069	0,853	0,0791	0,0454	0,5826	93,2464
8876/3	75	3,9879	0,0247	12,2709	73,1337	0	0,2027	4,3427	0,4922	0,057	0	0,4177	94,9295
8876/4	76	4,301	0,0702	13,281	72,687	0	0,2175	4,0815	0,9931	0,0495	0,1294	0,4888	96,299
8876/5	77	3,6639	0,0308	12,6506	72,1208	0,0025	0,2327	4,6221	1,0869	0,1129	0,0318	0,4306	94,9856
8876/6	78	3,3495	0,0266	12,4286	73,0915	0	0,1961	4,7068	0,9044	0,0686	0,0734	0,4859	95,3314
8876/7	79	3,2955	0,0198	12,2083	72,6576	0,0239	0,1933	4,4178	0,8697	0,026	0,0309	0,4135	94,1563
8876/8	80	3,3382	0,0337	12,204	72,7665	0	0,2545	4,7323	0,9171	0,0717	0,0822	0,4925	94,8927
8876/9	81	3,65	0,0408	12,7427	71,774	0,0109	0,299	4,6514	0,9332	0,0817	0,0043	0,6521	94,8401
8876/10	82	3,4356	0,0492	12,1351	72,8377	0	0,2147	4,2242	0,937	0,0593	0,0539	0,6139	94,5606
8876/11	83	3,8613	0,0404	11,671	73,2942	0,0305	0,2247	3,5308	0,9104	0,0928	0,0437	0,5269	94,2267
8876/13	85	3,5552	0,0598	12,529	72,626	0	0,2034	4,3834	0,9647	0,0585	0,0379	0,6319	95,0498
8876/14	86	3,6358	0,0553	12,3163	72,9009	0	0,2172	4,4106	0,8805	0,0198	0,0043	0,4483	94,889
8876/16	88	3,3977	0,0219	12,2189	72,2733	0,0259	0,2404	4,7729	0,8783	0,0717	0,0034	0,3407	94,2451
8876/17	89	4,0404	0,018	12,3701	71,7769	0,0019	0,2398	3,9752	0,858	0,0692	0,0342	0,5005	93,8842
8876/18	90	3,7167	0,0151	12,1133	73,096	0,0033	0,228	4,5181	0,709	0,0791	0,0265	0,4866	94,9917
8876/19	91	4,3881	0,037	12,2901	72,2802	0,0297	0,247	3,4151	0,7409	0,0494	0,0342	0,5462	94,0579
8876/20	92	3,3557	0,0786	12,5322	71,8981	0	0,2481	4,6693	0,9718	0,0671	0,037	0,6681	94,526
8876/21	93	3,7918	0,0143	12,4033	73,0794	0	0,1669	4,1769	0,9189	0,0548	0,006	0,4851	95,0974
8876/24	96	4,2943	0,0155	12,1657	72,3763	0,0224	0,2045	2,9098	0,8753	0,0346	0,0505	0,5116	93,4605
8876/25	97	2,5546	0,0251	12,795	72,0435	0,0071	0,2287	4,4713	1,1479	0,1063	0,0548	0,4087	93,843

Висновки

Таким чином, у результаті багаторічних, хоча і спорадичних польових і кабінетних досліджень, авторам вдалося додати до характеристики верхньої частини Роксоланського розрізу цілу низку нових фактів та уточнити вже існуючі дані й висновки. З них найбільш значимою є палінологічна колонка, і відповідно палеогеографічна реконструкція для середньонадчорноморського підгоризонту «ри₂», а також висновок групи різнофахових учених з Польщі, Німеччини, Румунії, України та інших країн про південнокарпатське (із

вулкану Чомаду) походження роксоланської тефри, що на сьогодні вимагає точнішого датування.

Подяки

Автори висловлюють щирі подяку Д.О. Ветрову за обробку колекції кам'яних виробів із Роксолан 1986 р. у фондах Музею археології Інституту археології НАН України, а В.М. Степанчуку, Дж. Хоффеку і Д. Уайту — за організацію передачі зразків вулканічного попелу Роксоланського розрізу та проведення його аналізів у лабораторії Оксфордського університету в 2012—2013 рр.

ОПИС ВЕРХНЬОЇ ЧАСТИНИ РОКСОЛАНСЬКОГО
ГРУНТОВО-ЛЕСОВОГО РОЗРІЗУ⁶

Розріз Роксолани розташований на лівобережних урвищах Дністра поблизу однойменного села. Він є одним із найповніших розрізів плейстоценових відкладів і часто демонструється під час проведення міжнародних екскурсій, конгресів та симпозіумів, оскільки має потужну лесову товщу, розчленовану горизонтами викопних ґрунтів — від голоценових до мартоношських. Розріз вивчався окремими вченими Одеського університету, групами А.О. Величко, дослідниками Інституту геологічних наук України, Інституту географії НАН України, а також співробітниками Інституту археології НАН України. На запрошення д. і. н. І.В. Сапожникова, у 2007 р. нами була описана верхньоплейстоценова товща розрізу в найвищій його частині з масштабними замальовками та відбором зразків.

Зачистка розташовувалася між урочищами Ніконій та Отарик, у найвищій частині урвища, за 30 м на захід від лісосмуги і ґрунтової дороги, що пролягала вздовж краю урвища, і за 200 м на північ — північний-захід від палеолітичного місцезнаходження Роксолани, за 1,5 км від північно-західної околиці с. Роксолани (рис. 1). Зверху до низу описано стратиграфію розрізу з горизонтами «hl», «ри», «df», «bg», «vt», «ud», «pl», «kd», «dn»

hl (0,0—1,0 м) — чорнозем південний із генетичними горизонтами «Hd», «H», «Hpk», «Phk» і «Pk».

Hd (0,0—0,07 м) — горизонт дернини, коричнево-сірий, із величезною кількістю коріння рослин, мало опішаний легкий суглинок.

H (0,07—0,34 м) — коричнево-сірий до темно-сірого, пухкий, грудкувато-зернистий, піщано-пилувато-середньосуглинистий, пронизаний корінням рослин, із кротовинами до 6,0 см в діаметрі з чорним заповненням, із затіканням гумусу, перехід поступовий.

Hpk (0,34—0,54 м) — сірий, палево-сірий, світліше лежачого вище, грудкуватий, із великою кількістю червоточин, із корінням рослин, із глибокими гумусовими затіканнями, піщано-пилуватий середній суглинок, із крапковими виділеннями карбонатів, перехід поступовий.

Phk (0,54—0,8 м) — брудно-сірувато-палевий, пухкий, грудкувато-розсипчастий, у верхній частині іноді зустрічається білоглазка, перехід і кордони поступові.

Pk (0,8—1,0 м) — білясто-світло-палевий лесоподібний суглинок, піщано-пилуватий, грудку-

во-розсипчастий, із великою кількістю білоглазки, просякнутий мучнистими формами CaCO_3 .

ри₂ (1,0—1,2 м)⁷ — представлений світло-бурым, світлішим до низу, ґрунтом, який має чіткий, але розбитий морозобійними клинами (або тріщинами від висихання) верхній кордон, тріщини заповнені білястим лесовим матеріалом, із виразним «Рк» у вигляді білястої смуги. Має генетичні горизонти:

Нк (1,0—1,3 м) — сірувато-світло-бурий, палево-буруватий, вертикально-стовпчастий, грудкуватий, піщано-легкосуглинистий, перехід і кордони поступові;

Нрк (1,3—1,6 м) — світло-бурий, грудкувато-розсипчастий, з окремими кротовинами, заповненими сірим матеріалом, перехід і кордон поступові;

Phk (1,6—2,0 м) — палево-світло-бурий, світліше попереднього, грудкуво-розсипчастий, пилувато-легкосуглинистий, з окремими кротовинами і великою кількістю червоточин, переходи всередині горизонту поступові, із затіканнями, перехід і кордон із «Рк» різкі, у вигляді смуги;

ри₁ + Рк (2,0—2,5 м) — палево-білястий, пилуватий однорідний легкий суглинок, вертикально-стовпчастий без кротовин, із чорними червоточинами, перехід до лесу з дуже нечітким потемнінням забарвлення.

ри₁ (2,5—5,25 м) — легкий світло- або білясто-палевий лесоподібний суглинок, однорідний, вертикально-стовпчастий грудкувато-розсипчастий, з окремими червоточинами, просякнутий карбонатами, із дрібними марганцевими цятками, із карбонатами у вигляді трубок, у нижній частині, в інтервалі 5,0—5,25 м, білястий від карбонатів, які просякають масу і скупчуються над щільнішим дофінівським матеріалом. Нижній кордон розбиває дофінівський горизонт тріщинами, які проникають на глибину 5,0—10 см і формують хвилястий нижній кордон.

df (5,25—6,4 м) — представлений двома ґрунтами: верхнім — червоно-бурым та нижнім — темно-бурым, сірувато-бурым, близьким до темно-каштанового.

df_c (5,25—5,5 м) — червоно-бурий, пустельно-степовий ґрунт, з яскравою забарвленістю, з соліфлюкційним, розбитим морозобійними процесами, хвилястим верхнім кордоном, темнішим у середній і нижній частинах, світлішим при переході до верхнього лесу.

⁶ Номенклатура стратиграфічних горизонтів дана за (Гожик та ін. 2000: 6—8).

⁷ За даними А.Л. Чепалиги, цей ґрунт має потужність близько 60 см і залягає на глибині 1,8—2,4 м (Чепалыга и др. 2013: 211).

Phk (5,25—5,35 м) — перехідний горизонт, червоно-бурий, із плямами карбонатів, горіхуватий, озалізнений і псевдоопіщаний середній суглинок, поступово переходить у залягаючий нижче горизонт.

Hik (5,35—5,5 м) — найяскравіший, червоно-бурий, просякнутий карбонатами, розсічений заповненими карбонатами тріщинами, найтемніший у середній частині, оглеєний і озалізнений, з окремими невеликими кротовинами, заповненими червоно-бурым матеріалом діаметром 4,0—5,0 см. Горизонт горіховато-грудкуватий, піщано-пилувато-середньосуглинистий, нерівномірно озалізнений і псевдоопіщаний, із чорними цятками марганцю, кількість яких збільшується над карбонатним горизонтом, де з'являються також марганцеві горошини, із затіканням бурого матеріалу, до «Рк». Перехід і кордон різкі, по значному збільшенню кількості карбонатів, освітленню пофарбованості, з поодинокими кротовинами.

df_b (5,5—6,4 м) — зверху перекривається грунтом «df_c» і «Нк» одночасно є «Рк df_b». Відрізняється від «df_c» чіткіше вираженим сірувато-бурым профілем, потужнішим, ніж профіль «df_c». Матеріал менш озалізнений, а горизонти мають поступові переходи:

Нк (df_{b1}) + Рк (df_{b2}) (5,5—5,7 м) — виділяється у вигляді світлішої смуги, плямистий і між плямами простежується темніший матеріал. Матеріал карбонатного ілювію — світло-бурий, білясто-палевий, простежується у вигляді чіткої смуги, що перекриває нижній ґрунт, пухкий, легкосуглинистий, з CaCO_3 у вигляді плям, просочень і виділень по тріщинах, які проникають на глибину до 0,5 м. Матеріал між світлими плямами горіхуватий і озалізненіший;

Нрк (5,7—5,9 м) — білясто-світло-бурий, з карбонатами у вигляді білоглазки, просочень і виділень по тріщинах, слабо озалізнений, горіхуватий, перехід і кордон із затіканнями;

Phk (5,9—6,1 м) — сірувато-червоно-палево-буруватий, пилувато-легкосуглинистий, горіхувато-грудкуватий, з карбонатами у формі міцелію, білоглазки по тріщинах, наявність CaCO_3 утворює строкатість забарвлення;

bg + Рк (6,1—6,4 м) — бурувато-світло-палевий легкий суглинок грудкувато-розсипчас-

тий, з білоглазкою й затіканням карбонатів, перехід і кордон поступові.

bg (6,4—8,0 м, видима частина; фактично — до 20—21 м) — бурувато-світло-палевий лесоподібний суглинок, грудкувато-розсипчастий, вертикально-стовпчастий, з карбонатами в формі просочень, трубок, перехід і кордон, із лежачим нижче прилуцьким горизонтом, чіткий.

Висновки

У розрізі Роксолани представлені верхньоплейстоценові відклади від кайдацьких («kd») до голоценових («hl»).

Сучасний ґрунт представлений чорноземом південним, перехідним до звичайного, про що свідчать риси його профілю.

У зачистці доволі чітко представлений середньонадчорноморський ґрунт, що має особливості: незначну переробку ґрунтоутворенням лесового матеріалу, буруватість забарвлення, поступовість переходів між горизонтами, але виразний «Рк» і незначне пофарбування гумусом. Мала фауністична активність дозволяє говорити про його формування в умовах континентального сухостепового або пустельно-степового режиму при недостатньому зволоженні в умовах помірно спекотного клімату влітку і холодного взимку.

Дофінівські ґрунти сформувалися в умовах сприятливіших, про що свідчить їхня значна озалізненість, оглеєність, засоленість, монолітність, слабка диференційованість профілю при наявності виразного «Рк». Сприятливі умови вивітрювання, озалізненість та засоленість свідчать про близькість цих ґрунтів до каштанових і темно-каштанових, які й характеризуються ознаками, властивими саме цим ґрунтам. Вірогідно, що в дофінівський час клімат півдня степової зони був тепло-помірним, з чітко позначеними жарким літом і холодним зимовим періодом, можливо теплішим за сучасний. Про умови пустинно-степового режиму свідчить і наявність кротовин.

Із двох наявних лесів (бузького і надчорноморського), другий має ознаки чисто субаеральних холодних перигляціальних умов формування в холодних степах. Бузький матеріал менш відсортований, буруватий, відображає умови менш холодні, порівняно з бузькими.

ЛІТЕРАТУРА

Баландин Ю.Г. 1982. Новое об особенностях лессового покровного района Роксоланского опорного разреза плейстоцена Украины. В: Бондарчук В.Г. (отв. ред.). *Материалы по изучению четвертичного периода на территории Украины*. Киев: Наукова думка, 19—31.

Герасименко Н.П. 2004. *Розвиток ландшафтів четвертинного періоду на території України*. Автореф. дис. ... докт. геогр. наук. Київ.

Гладилин и др. 1986: Гладилин В.Н., Ситливый В.И., Усик В.И., Демиденко Ю.Э., Кухарчук Ю.В., Ткаченко В.И., Солдатенко Л.В. 1986. *Отчет о работе Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея в 1986 г.* Научный архив ИА НАН Украины. № 1986/138.

Гожик П.Ф. 1986. Антропогенные отложения Причерноморья: отложения лессовой форма-

- ции. В: Макаренко Д.Е. (отв. ред.). *Антропогенные отложения Украины*. Киев: Наукова думка, 92—99.
- Гожик П.Ф. 2013. До питання вивчення розрізу Роксолан. В: Богущкий А.Б. (гол. ред.). *Лесовий покрив Північного Причорномор'я*. Люблін: Kartpol, 17—33.
- Гожик П.Ф. та ін. (уклад.). 2000. *Кореляція лесів і льодовикових відкладів Польщі і України*. Путівник X польсько-українського семінару (11—16 вересня 2000 р.). Київ: Інститут геологічних наук НАН України.
- Гожик та ін. 2007: Гожик П., Комар М., Крохмаль О., Шовкопляс В., Христофорова Т., Дикань Н., Прилипо С. 2007. Опорний розріз неоплейстоценових субареальних відкладів біля с. Роксолани (Одеська область). В: Богущкий А. (гол. ред.). *Problemy ĩrodkowoplejstocenceckiego interglacjalu*. Lwów: Центр видавничий Народного університету ім. Івана Франка, 109—128.
- Красковский В.И. 1978. *Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья: археологическая карта*. Киев: Наукова думка.
- Никифорова и др. 1987: Никифорова К.В., Иванова И.К., Кинд Н.В. 1987. Актуальные проблемы хроностратиграфии четвертичной системы. В: Пуннинг Я.-М.К. (отв. ред.). *Новые данные о геохронологии четвертичного периода*. Москва: Наука, 15—23.
- Сапожников И.В. 2003. Природная обстановка на западе степной зоны Восточной Европы в палеолите. *Археологический альманах* 13, 199—217.
- Сапожников И.В. 2003а. Из истории исследований каменного века Украины: палеолитические карстовые пещеры Северного Причерноморья. *Кам'яна доба України* 4, 43—52.
- Сапожников И.В. 2004. Хроностратиграфическое обоснование для общей и региональных периодизаций позднего палеолита Евразии. *Археология, этнография и антропология Евразии* (3), 2—11.
- Сапожников И.В. 2005. *Поздний палеолит степей юго-запада Украины: хронология, периодизация и хозяйство*. Дисс. ... докт. ист. наук. Киев.
- Сапожников И.В. 2011. Роксоланівський геологічний розріз. В: Аргатюк С.С., Левчук В.В., Русев І.Т., Сапожников І.В. *Овідіопольський район: енциклопедичний довідник*. Одеса; Овідіополь: ВМВ, 319.
- Сапожников и др. 2005—2009: Сапожников И.В., Марко А., Матвишина Ж.Н. 2005—2009. Аллювиальный кремль долины нижнего Днестра: геологический, петрографический и археологический аспекты исследований. *Stratum plus* (1), 276—287.
- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. 2011. Каменный век Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus* (1). Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест: Высшая антропологическая школа, 15—149.
- Сулимов И.Н. 1984. *Геология украинского Черноморья*. Киев; Одесса: Вища школа.
- Чепалыга и др. 2013: Чепалыга А., Герасименко Н., Гладыревская М., Киосак Д., Пиров А., Чепалыга Р. 2013. Стратиграфия финального плейстоцена и палеолита долины Днестра (верхи разреза Роксоланы) и Буджака. В: Богущкий А.Б. (гол. ред.). *Лесовий покрив Північного Причорномор'я*. Люблін: Kartpol, 210—220.
- Chlebowski et al. 2003: Chlebowski R., Gozhik P., Lindner L., Lanczont M., Wojtanowicz J. 2003. Stratigraphy and sedimentology of the Bug loess (Pleistocene: Upper Vistulian) between Kiev and Odessa (Ukraine). *Geological Quarterly* 47 (3), 261—268.
- Dodonov et al. 2000: Dodonov A.E., Tchepalyga A.L., Mihailescu C.D., Zhou L.P., Markova A.K., Trubikhin V.M., Simakova A.N., Konikov E.G. 2000. Last-interglacial records from central Asia to the northern Black Sea shoreline: stratigraphy and correlation. *Netherlands Journal of Geosciences* 79 (2/3), 303—311.
- Douka et al. 2010: Douka K., Higham Th., Sinityn A. 2010. The influence of pretreatment chemistry on the radiocarbon dating of Campanian Ignimbrite-aged charcoal from Kostenki 14 (Russia). *Quaternary Research* 73, 583—587.
- Fedorowicz et al. 2013: Fedorowicz S., Haias S., Janczont M., Paszkowski M., Wojniak P.P., Wryblewski R. 2013. Wstkpne wyniki badania tefry z profilu Roksolany. В: Богущкий А.Б. (гол. ред.). *Лесовий покрив Північного Причорномор'я*. Люблін: Kartpol, 69—71.
- Giaccio et al. 2008: Giaccio B., Isaia R., Fedele F.G., Di Canzio E., Hoffecker J., Ronchitelli A., Sinityn A.A., Anikovich M.V., Lisitsyn S.N., Popov V.V. 2008. The Campanian Ignimbrite and Coda tephra layers: Two temporal/stratigraphic markers for the Early Upper Palaeolithic in southern Italy and eastern Europe. *Journal of Volcanology and Geothermal Research* 177 (1), 208—226.
- Harangi et al. 2010: Harangi S., Molnár M., Vinkler A.P., Kiss B., Jull A.J., Leonard A.G. 2010. Radiocarbon dating of the last volcanic eruptions of Ciomadul volcano, Southeast Carpathians, eastern-central Euro. *Radiocarbon* 52, 1498—1507.
- Janczont et al. 2015: Janczont M., Madeyska T., Bogucki A., Mroczek P., Hoiub B., Jńcka B., Fedorowicz S., Frankowski Z., Standzikowski K. 2015. Abiotic environment of the Palaeolithic oecumene in the peri- and meta-Carpathian zone. In: Janczont M., Madeyska T. (eds.). *Palaeolithic Oecumene in the peri- and meta-Carpathian Zone*. Lublin: UMCS, 55—457.

Sinityn A.A., Hoffecker J.F. 2006. Radiocarbon dating and chronology of the Early Upper Paleolithic at Kostenki. *Quaternary International* 152—153, 164—174.

Tsatskin et al. 1998: Tsatskin A., Heller F., Hailwood E.A., Gendler T.S., Hus J., Montgomery P., Sartori M., Virina E.I. 1998. Pedosedimentary division, rock magnetism and chronology of the loess/palaeosol sequence at Roxolany (Ukraine). *Palaeo-*

geography, Palaeoclimatology, Palaeoecology 143, 111—133.

Wulf et al. 2016: Wulf S., Fedorowicz S., Veres D., Lanczont M., Karótson D., Gertisser R., Bormann M., Magyari E., Appelt O., Hambach U., Gozhyk P.F. 2016. The “Roxolany Tephra” (Ukraine) — new evidence for an origin from Ciomadul volcano, East Carpathians. *Journal of Quaternary Science* 31, 565—576.

Ihor V. Sapozhnykov ¹, Zhanna M. Matviishyna ²

¹ DSc., leading research fellow in the Crimea and the North-West Black Sea Region Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 37, Pushkinska St., Odessa, 65101, Ukraine;

e-mail: igors@gcn.ua

² DSc., head of the Paleogeography Department of the Institute of Geography, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 44, Volodymyrska St., Kyiv, 01030, Ukraine;

e-mail: dsp.paleo.geo@mail.ru

PALEOLITHIC AND TEPHRA OF LOESS SECTION AT ROKSOLANY IN THE LOWER DNIESTER RIVER REGION

The loess-soil section near the Roksolany village of the Ovidiopol district of the Odessa region is connected with the eighth terrace of the left bank of the Dniester estuary valley. The most expressive features of it are: extraordinary strength, which according to the data of different researchers is 50—57 m, the absence of deposits of the very end of the final Pleistocene and Holocene that were washed away by atmospheric precipitation, the presence of a layer of volcanic ash in the upper part of the so-called “bug” loess, and the location of stone tools of the time of the middle pore of the Upper Paleolithic. Although professor A.D. Nordman could find “bones of elephants” in this area in the 1830s, complex geological, paleontological and archaeological research began here only in the late 1960s — early 1970s.

In view of the complexity and enormous power of this section, this article is devoted only to its top part: analysis and publication of the paleolithic artefacts (were found by I. Sapozhnikov in 1971, 1973, 1986, 2007—2008) and the stratigraphy of its upper part (described by Zh. Matviishyna in 2006—2013). It publishes a detailed description of the upper horizons of the section from the surface to the upper part of the Bug loess, the collection of flint products, the interpretation of palynological studies, as well as the results of tephra analyzes performed at the Oxford Institute of Archeology (D. White). Upper Paleolithic stone implements were originally found in sediments, which can be dated from about 17.5 to 21 thousand years BP. Their technical and morphological characteristics can be defined as the Aurignacoid (epiorygniac).

Of particular importance are the data of palynological analyzes performed by N.P. Gerasimenko, but the authors of the article have some additions and clarifications to their interpretation. Thus, the *first* steppe spore-pollen complex, identified from the upper “Black Sea” loess (depth 1.5—1.6 m), corresponds to the Dryas I, or more precisely to its phase of the Dryas Ib. *Second-fourth* forest-steppe complexes (depth 1.6—2.05 m), the *fifth* steppe complex (depth 2.05—2.3 m) and the *sixth* forest-steppe complex (depth 2.3—2.5 m) with total power up to 0.9 m, reflect different facies (two heat and medium cold) of one subhorizon “pc₂”, which is often represented in Ukraine by two buried soils with a loess layer between them. So, we can state that now in the steppe part of the Northern Black Sea region there was the first complete spore-pole column of the subhorizon “pc₂” (Lascaux) with two facies of development of forest-steppe vegetation.

Volcanic ash in the form of thin interlayers lies in places at the top of the Bug loess and was previously compared with the episode Y5 of the Phlegrean fields (I. Sapozhnikov). After receiving the analysis of tephra from Oxford the authors agree with the opinion of S. Fedorowicz and his co-authors that this ash flew in from the Transsilvan volcano Chomadu (Southern Khargit or St. Anna's Volcano). However, based on stratigraphy, they consider a more tolerable dating of volcanic ash in Roksolan by an earlier time (about 27—28 thousands years BP).

Key words: North-West Black Sea Region, Roksolany, Paleolithic, stratigraphy, tephra, flint inventory.

REFERENCES

- Balandin, Yu.H. 1982. Novoie ob osobennostiakh lessovoho pokrovnogo raiona Roksolanskoho opornoho razreza pleistotsena Ukrainy. In: Bondarchuk, V.H. (ed.). *Materialy po izucheniiu chetvertichnogo perioda na territorii Ukrainy (Materials on the Study of the Quaternary Period in the Territory of Ukraine)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ., 19—31 (in Russian).
- Herasyenko, N.P. 2004. *Rozvytok landshaftiv chetvertynnoho periodu na terytorii Ukrainy (Development of Landscapes of the Quaternary Period on the Territory of Ukraine)*. Doct. Diss. Thesis. Kyiv (in Ukrainian).
- Hladilin, V.N., Sitlivyi, V.I., Usik, V.I., Demidenko, Yu.E., Kukharchuk, Yu.V., Tkachenko, V.I., Soldatenko, L.V. 1986. *Otchet o rabote Postoiannodeistvuiushchei paleoliticheskoi ekspeditsii Arkheologicheskogo muzeia v 1986 h. (Report on the Work of Permanent Paleolithic Expedition of the Archaeological Museum in 1986)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 1986/138 (in Russian).
- Hozhyk, P.F. 1986. Antropohennyye otlozheniia Prichernomoria: otlozheniia lessovoi formatsii. In: Makarenko, D.E. (ed.). *Antropohennyye otlozheniia Ukrainy (Anthropogenic Depositions of Ukraine)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ., 92—99 (in Russian).
- Hozhyk, P.F. 2013. Do pytannia vyvchennia rozrizu Roksolan. In: Bohutskyi, A.B. (ed.-in-chief.). *Lessovy pokryv Pivnichnogo Prychornomoria (Loess Cover of the Northern Black Sea Region)*. Lublin: "Kartpol" Publ., 17—33 (in Ukrainian).
- Hozhyk, P.F. et al. (comp.). 2000. *Koreliatsiia lesiv i lodovykovykh vidkladiv Polshchi i Ukrainy. Putivnyk X polsko-ukrainskoho seminaru (11—16 veresnia 2000 r.) (Correlation of Loess and Glacial Deposits of Poland and Ukraine. Guide to the X Polish-Ukrainian Seminar (September 11—16, 2000))*. Kyiv: Institute of Geological Sciences, the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).
- Hozhyk, P., Komar, M., Krokmal, O., Shovkoplias, V., Khrystoforova, T., Dykan, N., Prylypko, S. 2007. Oporni rozriz neopleistotsenovykh subarealnykh vidkladiv bilia s. Roksolany (Odeska oblast). In: Bohutskyi, A. (ed.-in-chief.). *Problemy ĩrodkowoplejstocenskogo interglacjalu (Problems of the Middle Pleistocene Interglacial)*. Lviv: "Tsentr vydavnychy Narodnoho universytetu im. Ivana Franka" Publ. (in Ukrainian).
- Kraskovskii, V.I. 1978. *Pamiatniki paleolita i mezolita Severo-Zapadnoho Prichernomoria: arkheologicheskaja karta (Monuments of the Paleolithic and Mesolithic of the North-Western Black Sea Region: an Archaeological Map)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Nikiforova, K.V., Ivanova, I.K., Kind, N.V. 1987. Aktualnyie problemy khronostratigrafii chetvertichnoi sistemy. In: Punninh, Ya.-M.K. (ed.). *Novyye dannyye o heokhronologii chetvertichnogo perioda (New Data on the Geochronology of the Quaternary Period)*. Moscow: "Nauka" Publ., 15—23 (in Russian).
- Sapozhnikov, I.V. 2003. Prirodnaia obstanovka na zapade stepnoi zony Vostochnoi Yevropy v paleolite. *Arkheologicheskii almanakh (Archaeological Almanac)* 13, 199—217 (in Russian).
- Sapozhnikov, I.V. 2003a. Iz istorii issledovaniia kamennogo veka Ukrainy: paleoliticheskie karstovyye peshchery Severnogo Prichernomoria. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 4, 43—52 (in Russian).
- Sapozhnikov, I.V. 2004. Khronostratigraficheskoe obosnovaniie dlia obshchei i rehionalnykh periodizatsii pozdnego paleolita Yevrazii. *Arkheologhiia, etnografiia i antropologhiia Yevrazii (Archeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia)* (3), 2—11 (in Russian).
- Sapozhnikov, I.V. 2005. *Pozdnii paleolit stepei yuho-zapada Ukrainy: khronologhiia, periodyzatsiia i khoziaistvo (Late Paleolithic Steppes of the South-West of Ukraine: Chronology, Periodization and Economy)*. Doct. Dissertation. Kyiv (in Russian).
- Sapozhnikov, I.V. 2011. Roksolanivskiy heolohichnyi rozriz. In: Arhatiuk, S.S., Levchuk, V.V., Rusiev, I.T., Sapozhnikov, I.V. *Ovidiopol'skyi raion: entsyklopedychnyi dovidnyk (Ovidiopol'sky District: Encyclopedic Guide)*. Odessa; Ovidiopol: "VMV" Publ., 319 (in Ukrainian).
- Sapozhnikov, I.V., Marko, A., Matviishyna, Zh.N. 2005—2009. Alliuvalnyi kremen doliny nizhnego Dnestra: heolohicheskii, petrograficheskii i arkheologicheskii aspekty issledovaniia. *Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology* (1), 276—287 (in Russian).
- Sapozhnikov, I.V., Sapozhnikova, H.V. 2011. Kamennyi vek Severo-Zapadnoho Prichernomoria (Stone Age of the North-Western Black Sea Region). *Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology* (1). St. Petersburg; Kishinev; Odessa; Bucharest: "Vysshiaia antropologicheskaja shkola" Publ., 15—149 (in Russian).
- Sulimov, I.N. 1984. *Heolohiia ukrainskoho Chernomoria (Geology of the Ukrainian Black Sea Region)*. Kyiv; Odessa: "Vyshcha shkola" Publ. (in Russian).

Chepalyha, A., Herasimenko, N., Hladyrevskaia, M., Kiosak, D., Pirohov, A., Chepalyha, R. 2013. Stratigraphia finalnoho pleistotsena i paleolita doliny Dnestra (verkhni razreza Roksolany) i Budzhaka. In: Bohutskyi, A.B. (ed.-in-chief.). *Lesovyi pokryv Pivnichnoho Prychornomoria (Loess Cover of the Northern Black Sea Region)*. Lublin: "Kartpol" Publ., 210—220 (in Russian).

Chlebowski, R., Gozhik, P., Lindner, L., Lanczont, M., Wojtanowicz, J. 2003. Stratigraphy and sedimentology of the Bug loess (Pleistocene: Upper Vistulian) between Kiev and Odessa (Ukraine). *Geological Quarterly* 47 (3), 261—268.

Dodonov, A.E., Tchepalyga, A.L., Mihailescu, C.D., Zhou, L.P., Markova, A.K., Trubikhin, V.M., Simakova, A.N., Konikov, E.G. 2000. Last-interglacial records from central Asia to the northern Black Sea shoreline: stratigraphy and correlation. *Netherlands Journal of Geosciences* 79 (2/3), 303—311.

Douka, K., Higham, Th., Sinitsyn, A. 2010. The influence of pretreatment chemistry on the radiocarbon dating of Campanian Ignimbrite-aged charcoal from Kostenki 14 (Russia). *Quaternary Research* 73, 583—587.

Fedorowicz, S., Haias, S., Janczont, M., Paszkowski, M., Woźniak, P.P., Wryblewski, R. 2013. Wstępne wyniki badania tefry z profilu Roksolany. In: Bohutskyi, A.B. (ed.-in-chief.). *Lesovyi pokryv Pivnichnoho Prychornomoria (Loess Cover of the Northern Black Sea Region)*. Lublin: "Kartpol" Publ., 69—71 (in Polish).

Giaccio, B., Isaia, R., Fedele, F.G., Di Canzio, E., Hoffecker, J., Ronchitelli, A., Sinitsyn, A.A., Anikovich, M.V., Lisitsyn, S.N., Popov, V.V. 2008. The Campanian Ignimbrite and Codola tephra layers: Two temporal/stratigraphic markers for the Early Upper Palaeolithic in southern Italy and eastern Europe. *Journal of Volcanology and Geothermal Research* 177 (1), 208—226.

Harangi, S., Molnár, M., Vinkler, A.P., Kiss, B., Jull, A.J., Leonard, A.G. 2010. Radiocarbon dating of the last volcanic eruptions of Ciomadul volcano, Southeast Carpathians, eastern-central Euro. *Radiocarbon* 52, 1498—1507.

Janczont, M., Madeyska, T., Bogucki, A., Mroczek, P., Hoiub, B., Jęcka, B., Fedorowicz, S., Frankowski, Z., Standzikowski, K. 2015. Abiotic environment of the Palaeolithic oecumene in the peri- and meta-Carpathian zone. In: Janczont, M., Madeyska, T. (eds.). *Palaeolithic Oecumene in the peri- and meta-Carpathian Zone*. Lublin: UMCS, 55—457 (in Polish).

Sinitsyn, A.A., Hoffecker, J.F. 2006. Radiocarbon dating and chronology of the Early Upper Paleolithic at Kostenki. *Quaternary International* 152—153, 164—174.

Tsatskin, A., Heller, F., Hailwood, E.A., Gendler, T.S., Hus, J., Montgomery, P., Sartori, M., Virina, E.I. 1998. Pedosedimentary division, rock magnetism and chronology of the loess/palaeosol sequence at Roxolany (Ukraine). *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 143, 111—133.

Wulf, S., Fedorowicz, S., Veres, D., Lanczont, M., Karótsón, D., Gertisser, R., Bormann, M., Magyari, E., Appelt, O., Hambach, U., Gozhyk, P.F. 2016. The "Roxolany Tephra" (Ukraine) — new evidence for an origin from Ciomadul volcano, East Carpathians. *Journal of Quaternary Science* 31, 565—576.

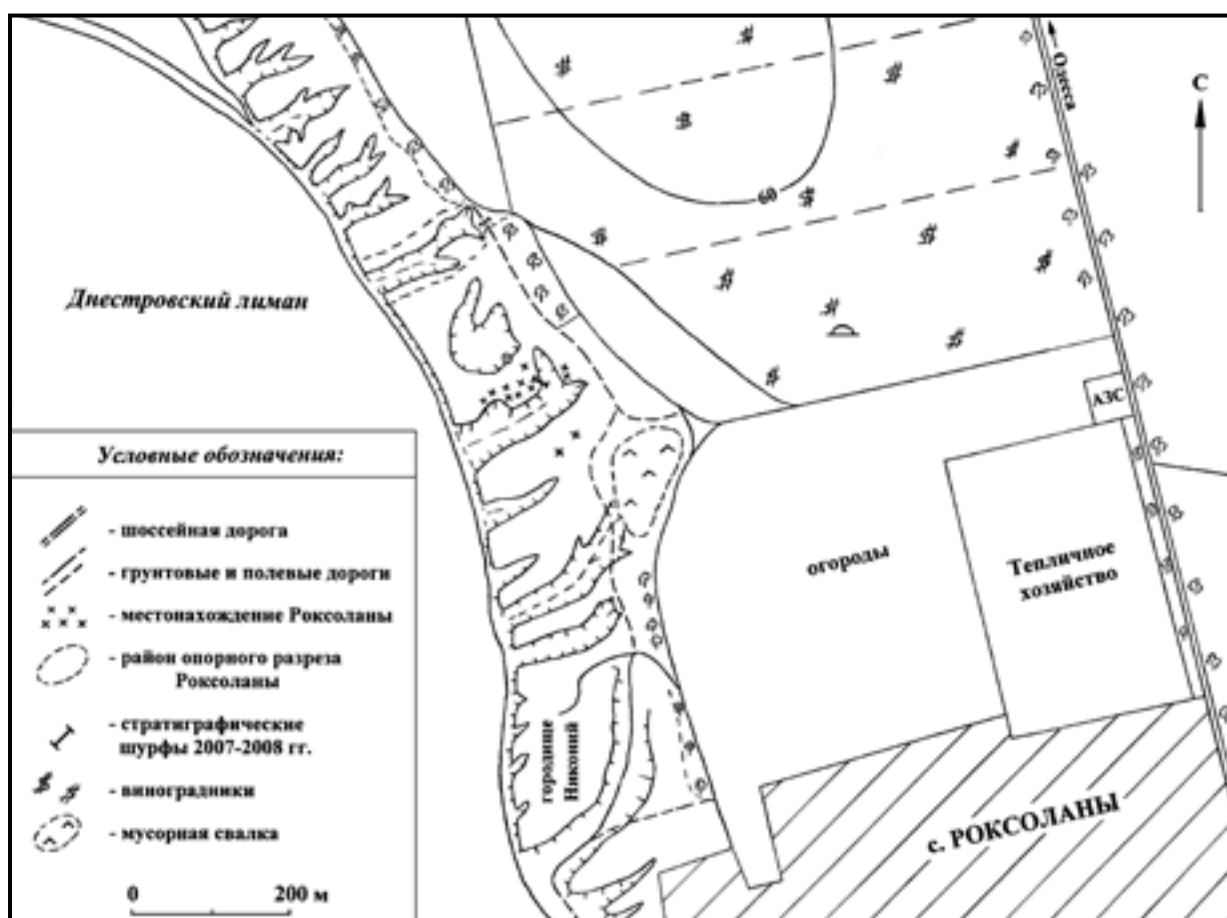

Рис. 1. План місцезнаходження Роксолани (автор І.В. Сапожников).

Fig. 1. Plan of the Roksolany location (by I.V. Sapozhnikov).

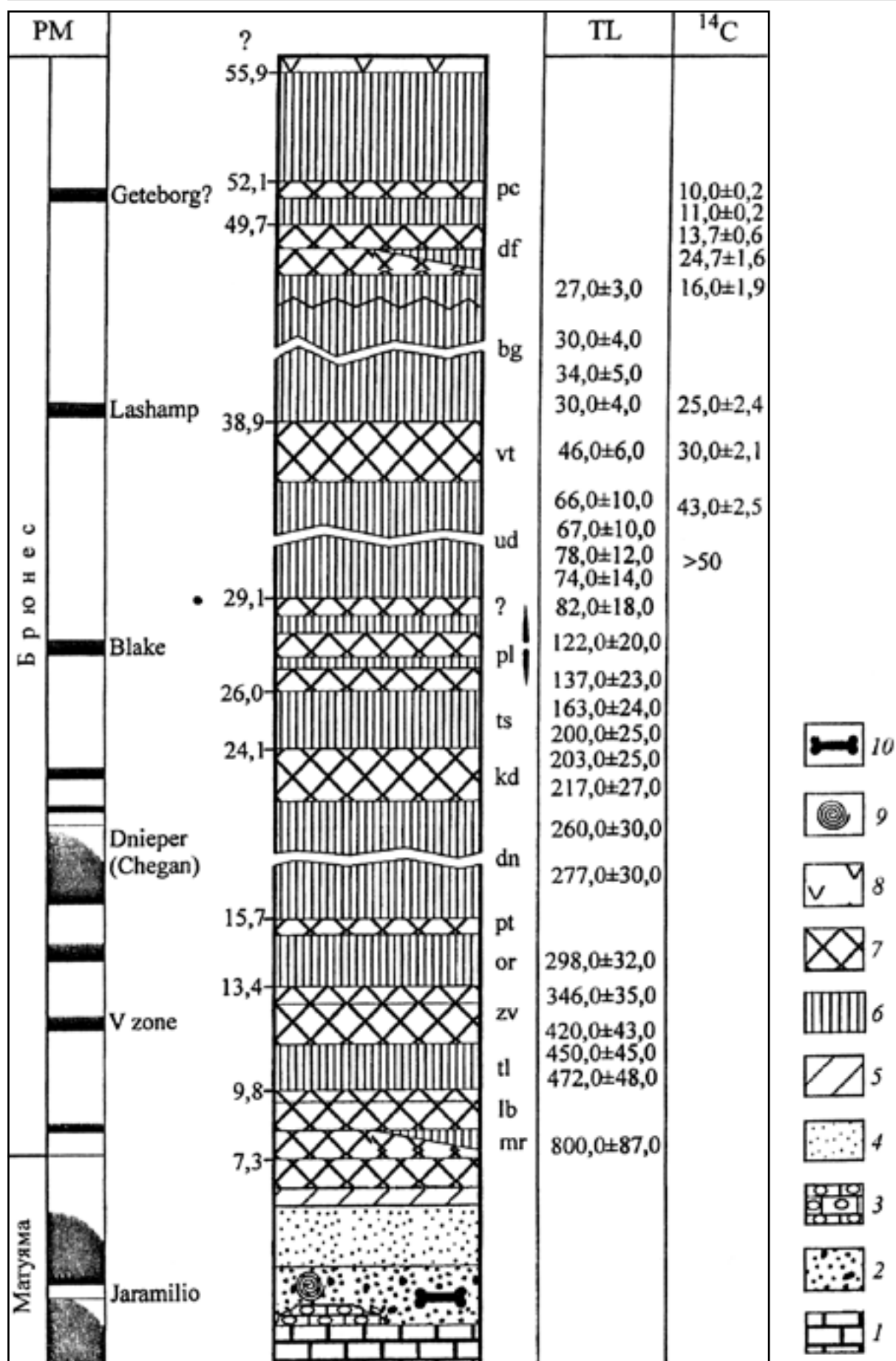

Рис. 2. Схема розрізу Роксолани (за Гожик та ін. 2007: 111, рис. 1).

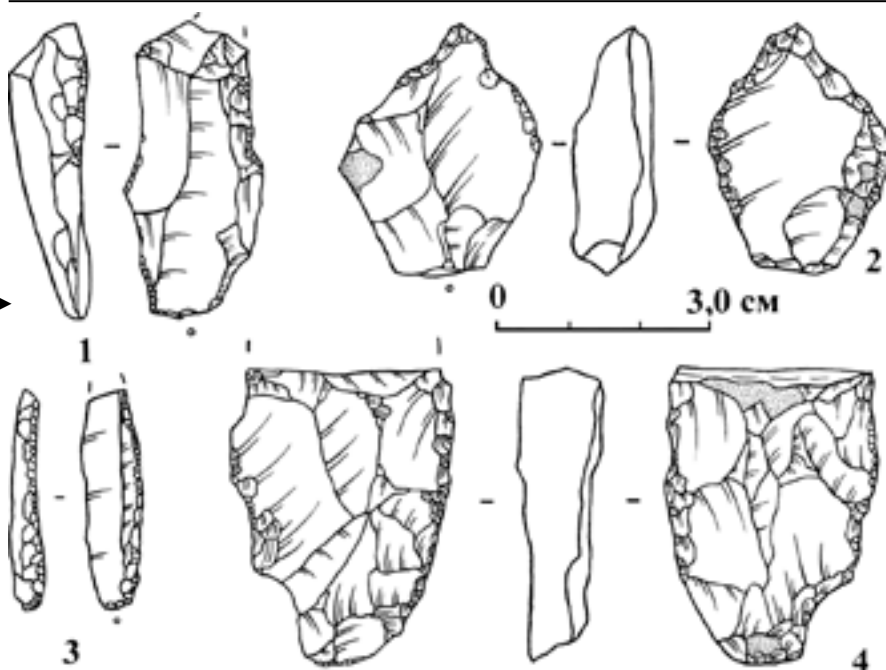
Fig. 2. The scheme of Roksolany outcrop (Hozhik and others 2007: 111, Fig. 1).

Рис. 3. Крем'яний інвентар місцезнаходження Роксолани (автор І.В. Сапожников).
Fig. 3. The flint inventory of Roksolany location (by I.V. Sapozhnikov).

Рис. 4. Крем'яні вироби зі вторинною обробкою: 1, 3–4 — Роксолани; 2 — Роксолани II (автор І.В. Сапожников).

Fig. 4. The flint tools: 1, 3–4 — Roksolany; 2 — Roksolany II (by I.V. Sapozhnikov).

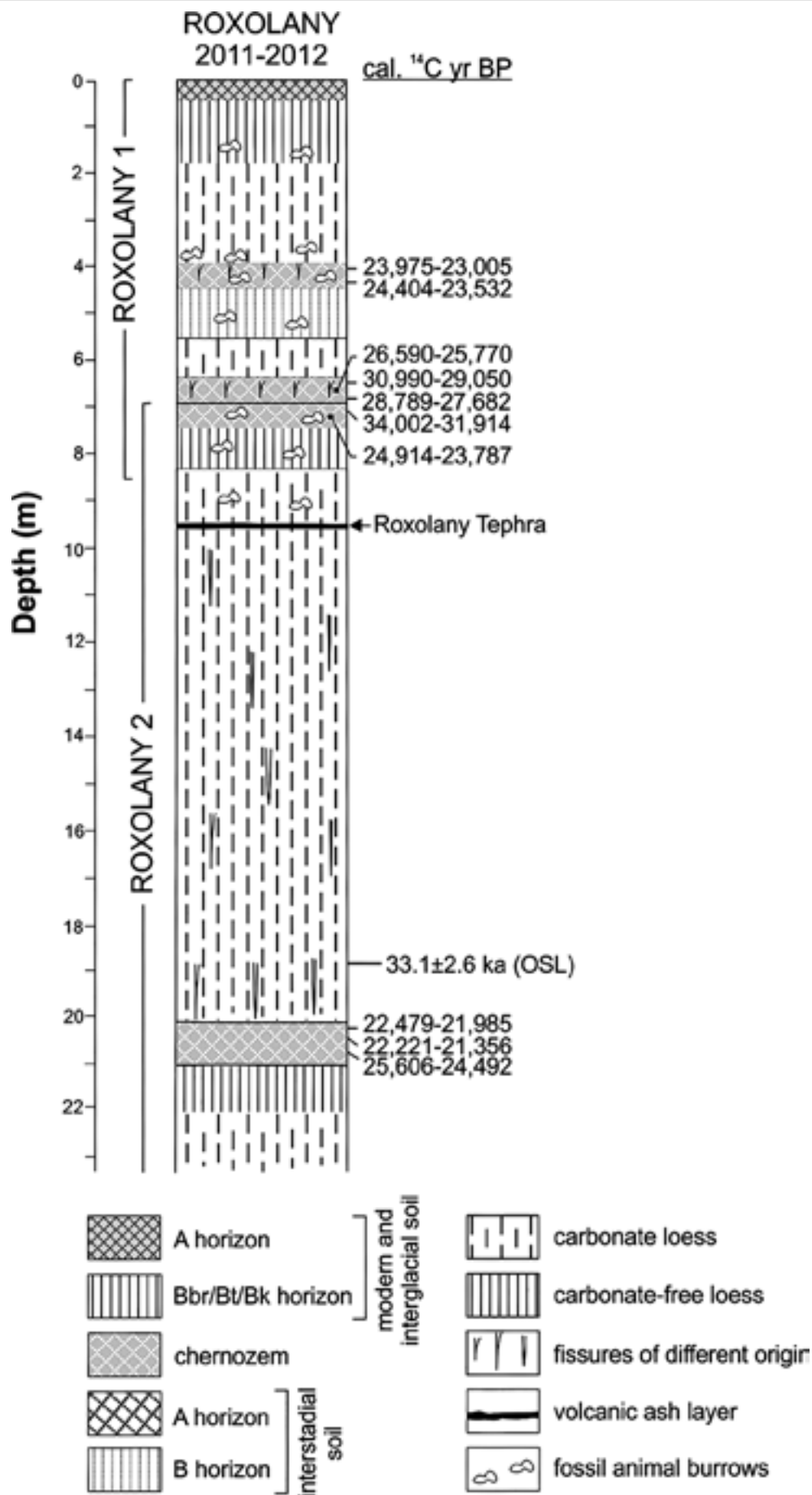

Рис. 5. Схема верхньої частини Роксоланського розрізу, дати калібровані (за Wulf et al. 2016: 567, fig. 2;).
Fig. 5. Scheme of the upper part of the Roxolany outcrop with calibrated dates (Wulf et al. 2016: 567, Fig. 2;).

УДК: 903.22 (477.73)"632.5"

Піструїл І.В.*

НАКОНЕЧНИКИ МЕТАЛЬНОЇ ЗБРОЇ У МИСЛИВЦІВ НА СТАДНИХ КОПИТНИХ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 2

У статті проаналізовано можливі варіанти кріплення крем'яних пластинок на наконечниках металльної зброї верхньопалеолітичних мисливців на стадних тварин Північного Надчорномор'я із залученням археологічних матеріалів пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2.

Ключові слова: Північно-Західне Надчорномор'я, верхній палеоліт, Анетівка 2, наконечники, мікропластини з притупленим краєм, мікровістря з притупленим краєм.

Після проведення археологічних досліджень і типологічної обробки отриманих матеріалів, а можливо і додаткового археологічного аналізу, настає час інтерпретації отриманих результатів. Це досить специфічний момент роботи з артефактами, особливо у випадку археологічних джерел первісної епохи. Адже для кам'яної доби, найбільше для палеолітичної епохи, отримуємо специфічні джерела (камінь, кістка), які в неповній мірі відображають життєдіяльність первісного населення пам'ятки, оскільки значна частина матеріальної культури, зокрема вироби з органічних матеріалів, за об'єктивними причинами не збереглася до нашого часу. У подібних випадках на допомогу інтерпретатору приходять додаткові археологічні методи (трасологія, технологія), інші знахідки та етнографічні свідчення, а часом і здоровий глузд. При поєднанні всіх цих «прийомів та методів» можливо отримати більш-менш адекватні результати.

Інколи трапляється, що при інтерпретації окремих фактів можна зіткнутися зі «здоровим глуздом». У подальшому подібний «глузд» призводить до певної міфологізації науки, а окремі факти залучаються для підтвердження «міфологічних» концепцій інших дослідників. Яскравим прикладом цього є відома праця Йозефа Аугуста та Зденека Буріана, яка залучалась і досі залучається в навчальному процесі не тільки в окремих школах, а також і в університетах (Аугуста, Буріан 1960: 46, 59). Після знайомства з нею школярі й студенти яскраво розповідають про полювання первісних людей на печерних ведмедів та інших тварин за допомогою вовчих ям.

Подібна ситуація може скластися і в процесі інтерпретації оформлення наконечників металльної зброї на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка 2.

Pistruil I.V.

ARROWHEADS OF THROWING WEAPONRY OF HERD ANIMALS HUNTERS OF UPPER PALAEOLITHIC SETTLEMENT OF ANETIVKA 2

Пам'ятка розташована в Середньому Побужжі на високому мисі правого берега р. Бакшала (права притока Південного Бугу). За час розкопок (із 1978 р.) на поселенні досліджена площа більше 1500 м² та зібрана численна археологічна колекція. За радіовуглецевими датами (18 040 ± 150, ЛЕ-2424; 19 088 ± 980 р. тому, ЛЕ-4610; 19 170 ± 120 р. тому, ЛЕ-2947) встановлено, що пам'ятку залишили епігравецькі мисливці на бізонів (Станко 1997: 25).

На площі поселення В.Н. Станко були виділені три структурно та функціонально різних комплекси:

а) макроскупчення кременю та фауни (ритуальний комплекс);

б) місця утилізації мисливської здобичі;

в) місця первинної обробки кременю та кістки (Станко 1996: 133; 1997: 25), який зараз досліджується (рис. 1, І).

Виробничий комплекс Анетівки 2 характеризується наявністю повного циклу розщеплення кременю: від розколотих гальок і нуклеусів, до готових знарядь праці. Серед виробів із вторинною обробкою переважають мікропластини й мікровістря з ретушню та/або притупленим краєм. Різці — друга за чисельністю група виробів. Скребачки — кінцеві, виготовлені переважно на пластинах, більш ніж в 10 разів поступаються за чисельністю різцям. Також у колекції присутні вістря на пластинах і відщеплах, проколки, долото-подібні вироби та ін. (рис. 3). Окрім того, великою серією представлені вироби з кістки й рогу. Також за матеріалами поселення можна прослідкувати повний цикл обробки кістки та рогу — від сировини до виготовлення знарядь. У колекції присутні як практично повні штанги рогів північного оленя, так і їхні уламки, з яких були вирізані пластини для подальшого виробництва знарядь (рис. 1, 2). Серед виробів із кістки й рогу переважають цілі та фрагментовані наконечники списів

* ПІСТРУІЛ Ігор Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ОАМ НАН України; вул. Ланжеронівська, 4, м. Одеса, 65026, Україна; pistruiligor@ukr.net

чи дротиків, є кістяні вістря та лошила, прикраси тощо. Основна маса виробів із кістки та рогу знайдена в макроскупченні й була детально класифікована та проаналізована автором досліджень (Станко и др. 1989: 68—72).

За зовнішніми ознаками В.Н. Станко поділив колекцію наконечників на декілька груп: «Вони не однотипові і відрізняються розмірами, формою та характером обробки» (Станко и др. 1989: 69). У перетині вони круглі та еліпсоподібні. За характером оформлення виділені два типи наконечників: із пазами та без пазів; а за формою основи наконечника виділяються три різновиди: косозрізані, загострені та розщеплені (Станко и др. 1989: 70).

В колекції Анетівки 2 є один наконечник завдовжки 22,9 см (уламок, без базальної частини) із чітко прорізними пазами (рис. 2, 4). У перетині він округлий, у середній частині має товщину 1,3—1,1 см (Станко и др. 1989: 70). Наконечник має чотири пази: два протилежних довгих пази прорізані по усій довжині наконечника й два протилежних коротких пази, завдовжки 3,0 см і 3,5 см, біля зламу. Довгі пази завширшки 3,0—4,0 мм, а короткі — 2,0—2,5 мм. Краї довгих пазів і їхня внутрішня поверхня заполіровані по всій довжині. Край коротких пазів крутіші, а їхня внутрішня частина практично не заполірована. На думку В.Н. Станко, довгі пази слугували для відтоку крові з рани тварини (Станко и др. 1989: 70). Щодо коротких пазів, без додаткового ретельного аналізу, важко щось стверджувати, але цілком вірогідно, що вони слугували для закріплення мікропластин із ретушню і/або притупленим краєм.

Інша група наконечників, за В.Н. Станко, — із двома загостреними кінцями (рис. 2, 1). У колекції присутні декілька цілих екземплярів довжиною 13—18 см і товщиною 1,7—2,4 см. Вони мають веретеноподібну форму, округлі або дещо сплюснені в перетині (Станко и др. 1989: 71).

Найбільша за кількістю група наконечників у колекції Анетівки 2 — із навскіс зрізаною базальною частиною, завдовжки 14,0—22,8 см і завтовшки 1,0—1,6 см (рис. 2, 2, 3, 5). У перетині вони овальні та овально-сплюснені (Станко и др. 1989: 71). Гострі кінці наконечників зашліфовані та помітно заполіровані. Корпус у більшості з них зашліфований по зовнішній та, частіше, по внутрішній частині рогової пластини аж до губчастої маси. Це надає їм у перетині сплюснений вигляд. На деяких ділянках цих наконечників губчаста частина «вибрана» так, що з'явився неглибокий жолобок. На думку В.Н. Станко, через стан збереженості наконечників неможливо з'ясувати коли з'являлися ці жолобки — у ході виготовлення виробу або пізніше. Але подібна форма наконечників не дозволяла їм щільно закривати рану, що спричиняло сильний відтік крові з тварини (Станко и др. 1989: 72).

Таким чином, без додаткового дослідження неможливо визначити коли і як з'явилися ці жолобки — чи випадково в процесі виготовлення виробу (наприклад, через недостатню товщину рогової пластини), чи внаслідок спеціального оформлення виїмки, або й пізніше, що пов'язане зі станом їхньої збереженості.

С.П. Смольянинова також поділила колекцію наконечників Анетівки 2 на декілька різновидів: переважаючи без пазів; декілька екземплярів з одним неглибоким пазом; один наконечник із чотирма пазами (Смольянинова 1990: 40).

Пізніше дещо іншу точку зору на форму наконечників Анетівки 2 тезово висловили І.В. Сапожников і Г.В. Сапожникова: «...більшість з яких є наконечниками списів, частина яких мають два бокові пази для вкладенів» (Сапожников, Сапожникова 2011: 70).

Ці висловлювання можна звести до двох точок зору на процес виготовлення наконечників металльної зброї мешканцями поселення Анетівка 2:

1) овальна форма наконечників і деякі сплюснення та виїмки на них необхідні були для ефективного полювання й не передбачали додаткового оснащення їх мікролітичними вкладеннями;

2) частина наконечників має бокові пази, що використовувалися для закріплення вкладенів.

Таким чином, із наведеної інтерпретації форми наконечників поселення Анетівки 2 постає кілька питань:

а) скільки, все ж таки, на пам'ятці пазових наконечників?

б) з якою метою зроблені (якщо їх цілеспрямовано виготовляли) пази?

в) яким чином відбувалося (якщо воно взагалі було) оснащення наконечників крем'яними вкладеннями?

Як зазначалося, у колекції присутній лише один наконечник із чітко прорізними на протилежних сторонах паралельними пазами. Цілеспрямованість вирізання пазів на ньому — беззаперечна.

Щодо інших наконечників (за В.Н. Станко — із навскіс зрізаною базальною частиною) дослідники вказують на один неглибокий паз. Протилежна пазу поверхня знаряддя (зовнішня сторона рогової пластини) зашліфована. Зовнішній огляд показав, що жолобок чи неглибокий паз є на більшості знарядь цього типу. Однак цілеспрямованість їхнього виготовлення викликає великий сумнів. Перш за все, усі ці «пази» досить різні за розміром, не стандартизовані. Вони мають різну довжину, ширину та глибину. Іноді ширина та глибина одного «пазу» на різних ділянках має різні розміри. Довжина «пазів» теж відмінна. У одних вони фіксуються по всій довжині, доходючи практично до самого вістря, а в інших — лише до середини виробу. Це співвідноситься зі сплюсненням наконечників. Якщо в перетині наконечники округлі, то «паз» відсутній, а якщо частково овальні,

то найчастіше «паз» присутній. По-друге, «пази» є тільки на внутрішній поверхні рогової пластини, з якої вони були зроблені. При цьому їхні краї настільки сильно зашліфовані, що «пази» мають у перетині плавну напівовальну форму. Тільки в одного наконечника відмічений короткий лінійний слід усередині пазу, що, можливо, свідчить про його додаткове доопрацювання.

Враховуючи усі перелічені ознаки, можна з великою долею вірогідності припустити, що «пази» чи повздовжні виїмки цілеспрямовано не виготовлялися. Це результат технологічного рішення виготовлення наконечників. Можливо, це пристосування до різної (іноді недостатньої) товщини рогової штанги або до різних ділянок рогу, які використовувалися у виробництві наконечників. Окрім того, як свого часу вважав В.Н. Станко, подібна форма наконечників не дозволяла їм щільно закривати рану пораненої тварини.

У ході опрацювання мікролітів колекції поселення Анетівка 2, Д.Ю. Нужний виділив серед мікропластин та мікровістер із притупленим краєм серію знарядь із діагностичним макрозносом. На його думку, діагностичний макрознос «на мініатюрних черешкових частинах вістер із затупленим краєм, вказує на їх застосування як наконечників стріл загостреного типу», у той час

як деякі інші мікроліти використовувалися в бокових лезах вкладених наконечників (Нужний 1992: 106; 2008: 125). При цьому він припускав кріплення мікролітів як у широких і неглибоких пазах, так і безпосередньо на поверхні наконечників за допомогою смоли (Нужний 2008: 189, 195). Ураховуючи останню тезу, можна припустити кріплення мікролітів із притупленим краєм безпосередньо на поверхню наконечників із навскіс зрізаною базальною частиною за допомогою смоли. Цьому сприяло деяке сплюснення тіла наконечника, яке надавало йому овальної форми перетину, що дозволяла ще міцніше кріпити (для цього все й робилося) мікроліти із притупленим краєм.

Пазове кріплення мікролітів на поселенні Анетівка 2 було менш поширеним, репрезентоване поодинокими випадками. Воно широко застосовувалося в пізнішу епоху, коли на наконечниках вирізалися глибші пази з крутими стінками, а в якості вкладених використовувалися рівні та стандартні перетини пластин із крайовою ретушню (Станко 1982: 50—52).

Усі попередні висновки в подальшому потребують розробки додаткової доказової бази, яку планується отримати із залученням мікротрасологічних та експериментальних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Аугуста Й., Буриан З. 1960. *Жизнь древнего человека*. Пер. И. Грязнова. Прага: Артия.

Нужний Д.Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.

Нужний Д.Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. 2011. Каменный век Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus* (1). Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест: Высшая антропологическая школа, 15—149.

Смольянинова С.П. 1990. *Палеолит и мезолит степного Побужья*. Киев: Наукова думка.

Станко В.Н. 1982. *Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Станко В.Н. 1996. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины. *Археологический альманах* 5, 129—138.

Станко В.Н. 1997. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) В: Булатович С.А. (отв. ред.). *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, 14—27.

Станко и др. 1989: Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2*. Киев: Наукова думка.

Ihor V. Pistrui¹

¹ PhD, research fellow in the Odessa Archeological Museum, the National Academy of Sciences of Ukraine;
address: 4, Lanzheronivska St., Odessa, 65026, Ukraine;
e-mail: pistruiigor@ukr.net; pistrui@mail333.com

ARROWHEADS OF THROWING WEAPONRY OF HERD ANIMALS HUNTERS OF ANETIVKA 2 SITE

The paper presents the analysis of possible variants of how the flint bladelets were attached to the arrowheads of throwing weaponry by the Upper Palaeolithic herd animals hunters of North Pontic region with the involvement of the archaeological materials of Upper Palaeolithic settlement Anetivka 2, where numerous flint, bone and antler artifacts were discovered as the result of long-term excavations. The site is located in

the village Anetivka on high promontory at the right bank of river Bakshala (right tributary of Southern Bug). During the excavations (since 1978), an area of over 1500 square meters was explored and large archaeological collection was gathered on the site. The Epigravettian bison hunters (their dating: $18\,040 \pm 150$, LE-2424; $19\,088 \pm 980$, LE-4610; $19\,170 \pm 120$, LE-2947) were established to be the inhabitants of this site. The author of excavations V.N. Stanko defined three structurally and functionally different complexes on the area of the settlement:

- a) macroset of flint and fauna (ritual complex);
- b) the sites of utilization of hunting prey;
- c) the sites of flint knapping and producing of flint tools

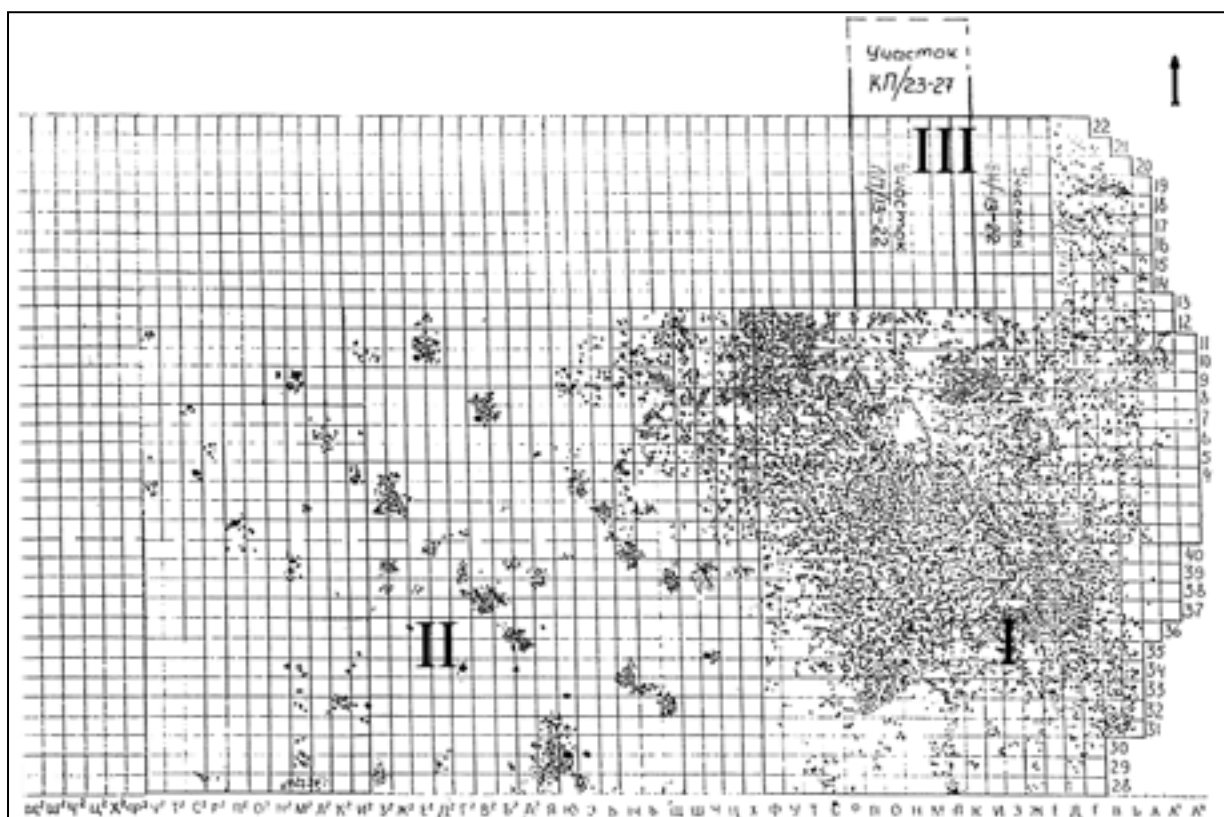
Backed microblades and micropoints prevail among the flint artifacts with secondary treatment and were used for throwing weaponry arrowheads equipment. Items of hunting weaponry (arrow-, dart- and spear-points) constitute the most numerous group among bone and antler artifacts. They differ by shape and parameters. The less massive ones, that have round cross section, are likely to be interpreted as the arrowheads used without additional flint inserts equipment. The more massive ones, that have oval cross section, — as dart- and/or spear-points. The collection of arrowheads includes only one specimen with precisely slotted grooves. Research author (V.N. Stanko) considered these grooves to be cannellures for blood flow; according to opposite opinion (I.V. Sapozhnikov), the grooves functioned for inserts attachment, and there must be more such grooved arrowheads in the archaeological collection of Anetivka 2. The undertaken analysis led to conclusion that purposefully slotted grooves had no function of microliths attachment, whereas backed microblades and micropoints were fixed directly to arrowhead surface by means of organic resin. This coincides with the opinion of D.Yu. Nuzhnyi, who defined the series of artifacts with macro use-wear traces among the backed microblades and micropoints and assumed the fixation of microliths either in wide and not deep grooves, or directly to the surface by means of resin. The more massive points could probably be produced oval-shaped (in cross section) exactly for this purpose. This promoted to more dense attachment of backed microblades to the body of point.

The attachment of microliths with the help of grooves was less widespread on Anetivka 2 settlement (and represented by sporadic cases if it was present at all). It began to be used extensively in later epoch, when deeper grooves with steep walls were cut into the point, and plain and standard crosses of the blades with the edge retouch were used as inserts.

Key words: North-west Pontic region, Upper Palaeolithic, Anetivka 2, points (arrowheads), backed microblades and micropoints.

REFERENCES

- Auhusta, Y., Burian, Z. 1960. *Zhizn drevneho cheloveka (The Life of an Ancient Man)*. Transl. Hriaznov, I. Prague: "Artia" Publ. (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 1992. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi (The Development of Microlithic Technology in the Stone Age)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Ukrainian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi: udoskonalennia zbroi pervisnykh myslyvtiv (The Development of Microlithic Technology in the Stone Age: Improvement of Weapons of Primitive Hunters)*. Kyiv: "KNT" Publ. (in Ukrainian).
- Sapozhnikov, I.V., Sapozhnikova, H.V. 2011. Kamennyi vek Severo-Zapadnoho Prichernomoria (Stone Age of the North-Western Black Sea Region). *Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology* (1). St. Petersburg; Kishinev; Odessa; Bucharest: "Vysshiaia antropologicheskaiia shkola" Publ., 15—149 (in Russian).
- Smolianinova, S.P. 1990. *Paleolit i mezolit stepnoho Pobuzhia (Paleolithic and Mesolithic Steppe of Buh River)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Stanko, V.N. 1982. *Mirnoie. Problemy mezolita stepei Severnoho Prichernomoria (Mirnoie. Problems of the Mesolithic steppes of the Northern Black Sea Region)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Stanko, V.N. 1996. Okhotniki na bizona v pozdnem paleolite Ukrainy. *Arkheologicheskii almanakh (Archaeological Almanac)* 5, 129—138 (in Russian).
- Stanko, V.N. 1997. Nekotoryie itohi izucheniiia pozdnego paleolita Severo-Zapadnoho Prichernomoria (Yuzhnohubshkaia hruppa pamiatnikov) In: Bulatovich, S.A. (ed.). *Arkheolohiia i etnolohiia Vostochnoi Yevropy: materialy i issledovaniia (Archeology and Ethnology of Eastern Europe: Materials and Research)*. Odessa: "Hermes" Publ., 14—27 (in Russian).
- Stanko, V.N., Hrihorieva, H.V., Shvaiko, T.N. 1989. *Pozdnepaleoliticheskoe poseleniie Anetovka 2 (Late Paleolithic Settlement of Anetovka 2)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).

1

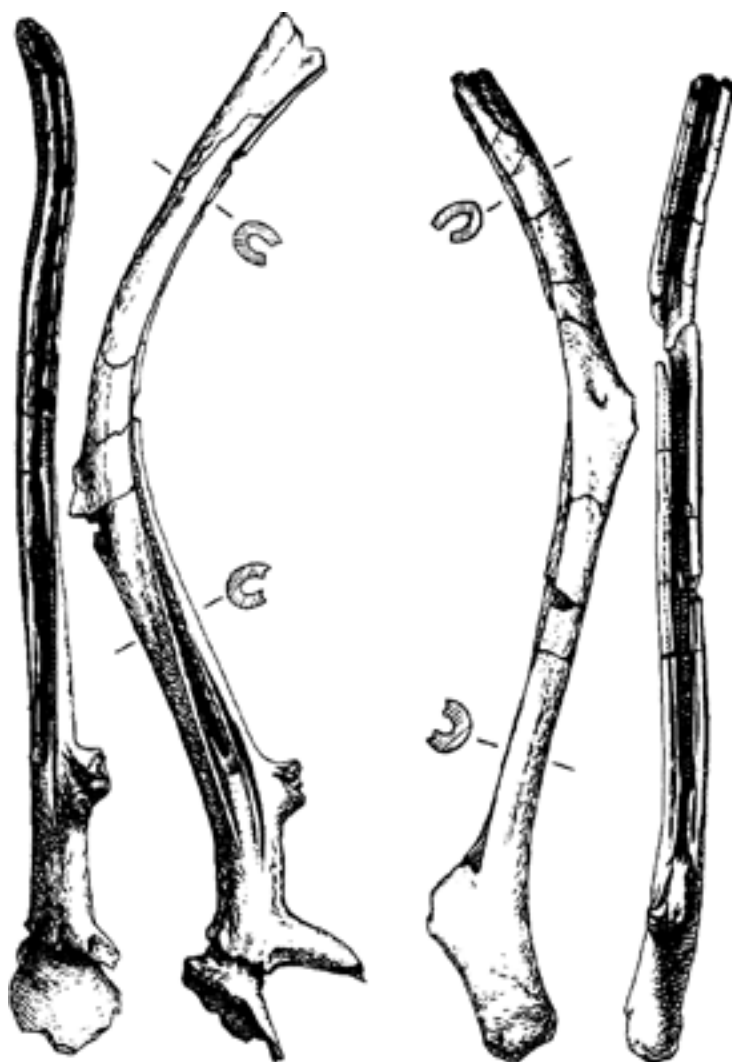

Рис. 1. (1) Поширення археологічних залишків на дослідженій частині поселення Анетівка 2: I — макроскупчення; II — місця утилізації мисливської здобичі; III — місця обробки кременю.

(2) Ріг північного оленя з пропилами (за Станко и др. 1989: рис. 33).

Fig. 1. (1) Distribution of archaeological remains on excavated area of Upper Palaeolithic settlement of Anetovka 2: I — macro-assemblage; II — places of hunting prey utilization; III — places of flintknapping.

(2) Horns of reindeer with sawing traces from the settlement of Anetovka 2 (after Stanko et al. 1989: fig. 33).

2

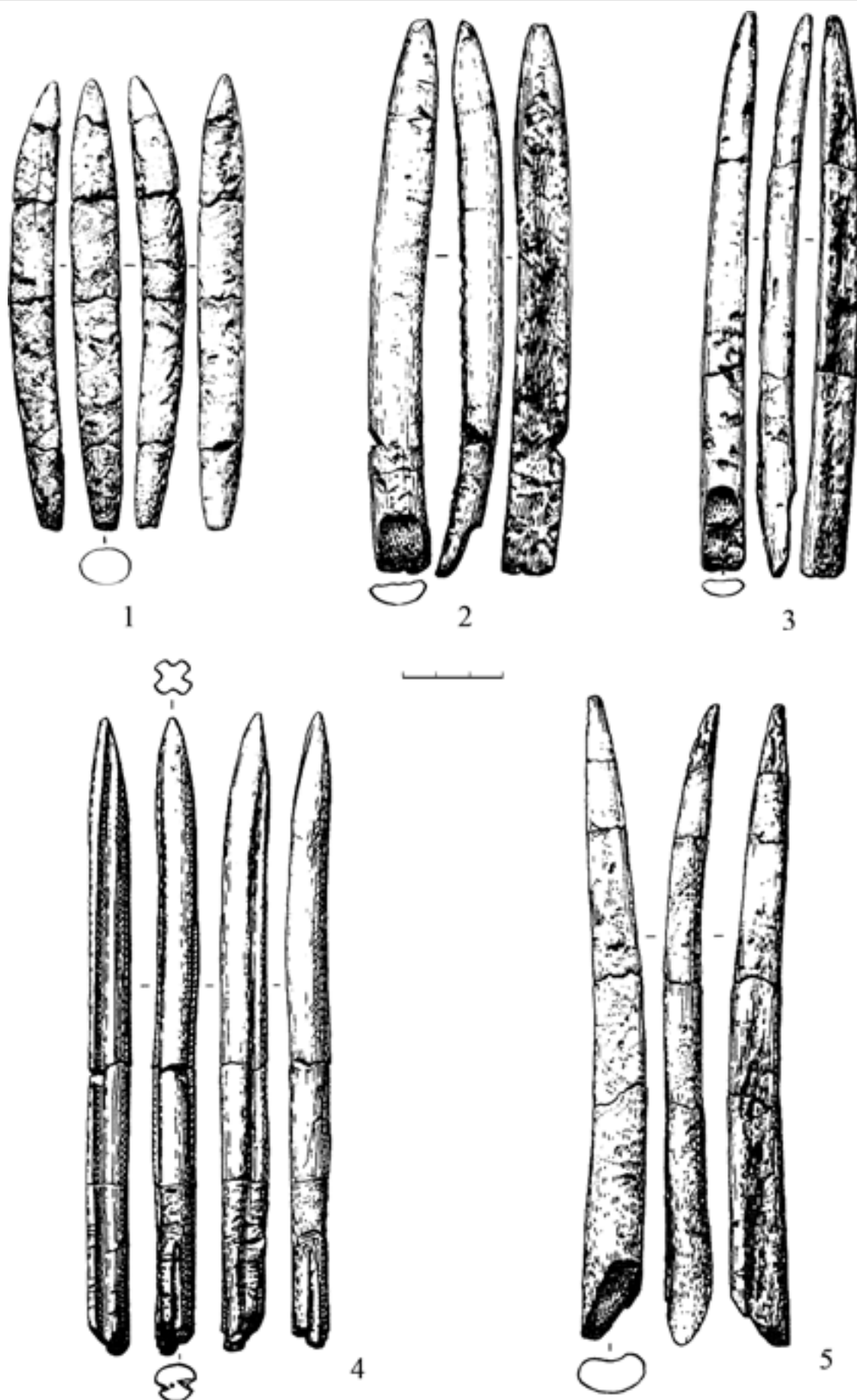

Рис. 2. Анетівка 2. Наконечники металльної зброї (за Станко та ін. 1989: рис. 36–38).

Fig. 2. Anetivka 2. Arrowheads (after Stanko et al. 1989: fig. 36–38).

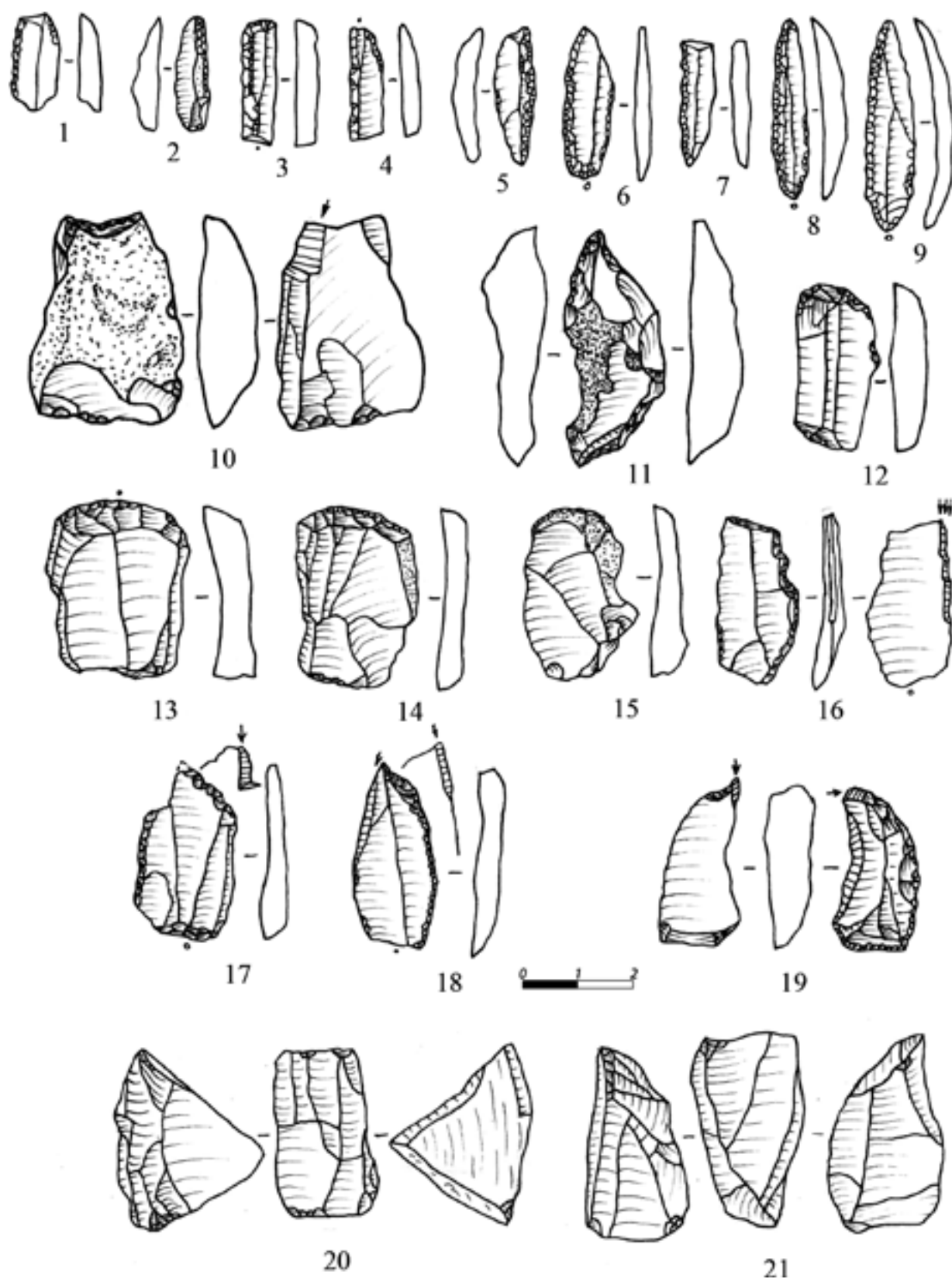

Рис. 3. Анетівка 2. Крем'яний інвентар.

Fig. 3. Anetivka 2. Flint implements.

УДК: 903.2 (477.73) "632.5"

Главенчук А.В.*

ПІГМЕНТНА ВОХРА ЗА ДАНИМИ ДОСЛІДЖЕНЬ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 2

Glavenchuk A.V.

THE PIGMENT OCHRE ACCORDING RESEARCH ON LATE PALAEOLITHIC SITE OF ANETIVKA 2

У статті опубліковано результати вивчення знахідок, що пов'язані з використанням пігментної вохри, із пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 у степовому Побужжжі.

Ключові слова: вохра, ритуальний комплекс, пізній палеоліт, Північно-Західне Надчорномор'я, Степове Побужжя, Анетівка 2.

Серед безлічі кольорів і відтінків, що зустрічаються в природі, людина здавна надавала особливого значення червоному кольору. Червоні фарби навколишнього світу привертати увагу, впливали на органи чуття, викликаючи певні емоції, на формування мислення. Червоний — це колір крові, колір вогню, колір сонця, що сходить і заходить, один із головних кольорів природи, який давні люди спостерігали щодня, котрий асоціювався із життям та смертю, який намагалися відтворити за допомогою природних барвників і який мав сакральне значення для них.

Застосування вохристих фарб археологами фіксується з часів палеоліту (Праслов 1992: 95—100). Для отримання червоних відтінків стародавнє населення Європи, починаючи з верхнього палеоліту, використовувало різні фарбувальні пігменти і, перш за все, т. зв. «вохри», що широко поширені в природі. На багатьох археологічних пам'ятках знайдені залишки вохри (червоних і жовтих пігментів) різного роду: у вигляді сировини, вохристих плям у культурному шарі поселень, присипки вохрою тіл у похованнях, сліди фарбування одягу, прикрас, предметів культу або декоративного мистецтва, розпису посуду, використання для нанесення орнаментів тощо.

Пам'ятка пізнього палеоліту степового Побужжя, стоянка мисливців на бізона Анетівка 2 (18—19 тис. р. тому), яка розташована на високому правому березі річки Бакшали (правої притоки Південного Бугу), дає приклад інтенсивного використання пігментної вохри давніми людьми.

Виявлене в 1978 р. пізньопалеолітичне поселення Анетівка 2 систематично досліджується вже майже 40 років Надчорноморською експедицією під керівництвом В.Н. Станко (1978—2007 рр.) та І.В. Піструїла (2008—2016 рр.). На дослідженій площі поселення (близько 2000 м²) В.Н. Станко були виділені три структурно і функціонально різних комплекси:

а) Макроскупчення кременю і фауни (до 500 м²), що простягається по лінії південний схід — північний захід і концентрувалося навколо забарвлених вохрою черепів бізона. У його складі переважають кістки тварин. Пов'язується з ритуальним комплексом (Станко 1996: 131; 1997: 25);

б) Група (близько 40 од.) окремих мікроскупчень, що складаються з кісток тварин і кременю, розташованих на майданчику на захід від макроскупчення. Інтерпретуються як виробничі комплекси з утилізації мисливської здобичі;

в) Комплекс, що розташований на північ від макроскупчення і складається з мікроскупчень переважно крем'яних виробів, а також кам'яних ковадл, абразивів, відбійників. (Станко и др. 1989; Станко 1996: 131; 1997: 25).

У 1992—2006 рр. основні роботи велися на ділянці виробничого комплексу «ЕП/13—22», який знаходиться на північно-східній околиці поселення (Главенчук 1997: 76—86; 2004: 51—58; 2005: 206—227; 2007: 100—110; 2009: 225—242) і є частиною комплексу, що складається з мікроскупчень. Методика дослідження ділянки включає промивку культурного шару для унеможливлення втрат артефактного матеріалу. Оскільки кілька скупчень ділянки «ЕП/13—22» продовжувалися в північний борт розкопу, до північної бровки була «прирізана» ділянка «ІП/23—31», яка також розчищалася по мікрогоризонтам поквратно, із промиванням ґрунту. Культурний шар поселення Анетівка 2 знаходиться у «зважаєному» стані, місцями він порушений зливовими потоками й ходами землерийних тварин.

Окрім величезної колекції крем'яних виробів (близько 2 млн.), кістяних знарядь (близько 300 екз.), фауністичних знахідок (близько 0,5 млн. уламків кісток тварин) (Станко и др. 1989; Станко 1999), на стоянці зібрана велика колекція з некремєневих порід каменю, серед яких наявна і вохра. Колекцію зібраних вохристих порід Анетівки 2 складають мінерали різнорозмірних фракцій, загальною вагою понад 4,0 кг. Вохра Анетівки 2

* ГЛАВЕНЧУК Алла Василівна — бібліотекар ОАМ НАН України; вул. Ланжеронівська, 4, м. Одеса, 65026, Україна; aglavenchuk@mail.ru

має жовтий, помаранчевий, рудий, червоний, вишневий і бордовий відтінки. На «бісквіті» (поцеляновій неглазурованій пластинці) пігментна вохра лишає слід-рису жовтого, жовтогарячого, рожевого, вишневого, бордового або коричневого кольору. Вохру Анетівки 2 вивчав геолог і петрограф к. г.-м. н. В.Ф. Петрунь (1922—2005 рр.). Після смерті В.Ф. Петруня, вивчення вохристих порід пам'ятки продовжили геологи С.В. Кадурін та І.О. Лосев.

Починаючи з 1992 р., коли були розпочаті розкопки нової ділянки із застосуванням промивки культурного шару, усі шматочки вохристих мінералів, включаючи найдрібніші, знайдені методом промивання, збиралися та фіксувалися. На ділянках «ЕП/13—22» і «ІП/23—31» знайдені багато дрібних кісток, повністю просякнених вохрою. Загальна вага різних шматочків порід вохристих мінералів, вибраних із промивання та розчистки, із 1992 р. по 2010 р, склала понад 3,0 кг. Вага вохристих мінералів, зібраних на старих розкопках, складає близько 1,0 кг. Це пов'язано з тим, що раніше збирали лише великі шматки вохри (як зразки присутніх порід каменю) і методика дослідження не включала промивання культурного шару, що дає численні шматочки вохри дуже дрібних розмірів. Необхідно відзначити, що під час типологічного аналізу експериментального промивання квадратів «ОС/9—12» (Станко 1993: 4—8), що здійснювалася в 1987/88 рр., В.Н. Станко були вибрані дрібні шматочки вохри й каоліну, загальним «об'ємом» близько 50—70 мл. Вага вохристих мінералів, зібраних на розкопі «ІП/23—31», який досліджується до сьогодні, вже складає понад 1,0 кг.

Вохристі мінерали поселення Анетівка 2 і предмети, які пов'язані із застосуванням вохри, є додатковим, нестандартним джерелом для можливої реконструкції життєдіяльності первісних мисливців на бізона. Уявлення про використання вохристих порід на стоянці пізнього палеоліту дають знахідки пігментної вохри у вигляді мінеральної сировини, забарвлених ділянок ґрунту, прикрас і виробів із вохристих мінералів, «мінеральних олівців», пофарбованих черепів, щелеп і лопаток бізонів, знарядь праці червоного кольору для виготовлення крем'яних виробів (відбійники, ковадла), фарботерки, «завохрених» кременів, кварцитів, кварцу, карпатської гальки (знахідки каменів із залишками порошку вохри на них).

На стоянці Анетівка 2 вохра, у вигляді плям різної інтенсивності та шматків породи різних розмірів, присутня на всіх ділянках площі поселення. Добре збережені, «інтенсивні» вохристі плями є одним із маркерів денної поверхні Анетівки 2, шар якої знаходиться в «зваженому» стані. Найпоказовіший приклад використання пігментної вохри з ритуальною метою — наявність на поселенні комплексу з пофарбованих вохрою

черепів, щелеп і лопаток бізонів, що свідчить про існування на поселенні культу бізона.

Комплекс черепів, щелеп і лопаток бізонів, пофарбованих вохрою. Комплекс, досліджений у 1981 р. і 1983 р., розташований на південній околиці потужного макроскупчення (до 500 м²) кременів і фауни (Станко 1996: 131; 1999: 323) і складається з викладки щелеп бізона в формі, що нагадує коло або овал, а також черепів і лопаток цієї ж тварини, площадки, забарвленої вохрою, шматків пігменту. Цей комплекс досить повно опублікований (Краснокутський 1992: 43—48; Станко 1993: 3—6; 1996: 129—138; 1999: 322—325) та інтерпретований як ритуальний.

В.Н. Станко оцінював цю структурну одиницю культурного шару Анетівки 2, як залишки можливого місця проведення тотемістичних «бізонових свят» (Станко 1993: 3—6; 1996: 129—138; 1999: 322—325). Г.Є. Краснокутський вважає черепи бізонів і супровідні їм знахідки несинхронними, а комплекс — змішаним, що свідчить про різне функціональне використання місць їхнього розташування. Кожен череп (в окремих випадках із лопатками й щелепами) він виділяє в окремий об'єкт символічного значення (Краснокутський 1992: 48).

Інтенсивно забарвленою в червоний колір була також площадка, де знаходилися черепи (квадрати «ЗІ/38—39»), яка разом із зоною розмиву являла собою плями площею близько 3,0 м² (Краснокутський 1992: 44).

На виробничій ділянці «ЕП/13—22» (та «прирізці» на схилі «ІП/23—31»), досліджуваних із застосуванням промивання культурного шару, знахідки вохри, у вигляді плям і шматків породи різних розмірів та якості обпалювання, спостерігаються у всіх горизонтах зняття (кількість шматочків та інтенсивність плям варіюється). Вохристі плями невеликих розмірів, пов'язані в основному зі скупченнями кременю та фауни, із робочими місцями. Практично у всіх скупченнях, пов'язаних із обробкою кременю, де є в наявності ковадла, відбійники і ретушери, присутні зазвичай кілька відносно великих шматків вохри.

Промивання культурного шару дає іноді дуже велику кількість дрібних шматочків вохри. Наприклад, під час розчищення культурного шару ділянки «ЛП/13—22» в шостому мікрогоризонті зняття знайдені 23 шматочки вохри, під час промивки — 1 393 шматочки вохри (для порівняння, шматочків каоліну — 18 екз., мергелю — 6 екз.); у восьмому мікрогоризонті зняття: при розчистці — 12 екз., при промивці — 3 018 шматочків вохри.

Знахідки, пов'язані з виготовленням та нанесенням фарби. Наступна група знахідок, що свідчить про використання вохри на Анетівці 2, репрезентована виробами, які можливо пов'язати з виготовленням фарби. По-перше, необхідно зауважити, що існує багато шматків породи бурого

залізняку — лімоніту (у т. ч. в землистій формі), який несе на собі видимі сліди обпалу, багато шматочків із залишками сажі. Подібну сировину для отримання фарби необхідно було обпалити у вогні, а потім розтерти в порошок.

На ділянці «ЕП/13—22» та «ІП/13—31» існують знахідки кременів із запеченою вохрою і слідами термічного впливу. Також серед знахідок присутня ступка з товкачем («фарботерка»), шматки пісковика і черепашника, пофарбованих вохрою, осколки зернистого матового кварциту із залишками вохри. Можливо, це уламки розтиральників для вохри, крем'яні сколи із залишками вохри на лезі, «мінеральні олівці».

Знахідка товкача зі ступкою із залишками фарби. У перші роки розкопок на поселенні Анетівка 2 знайдені ступка з товкачем. Товкач являє собою невелику кварцитову гальку кулястих обрисів, яка була розколота і сильно заполірована (розміри товкача — $3,2 \times 1,5 \times 2,0$ см). Ступка виготовлена зі світло-коричневого пісковика, подовженої форми (розміри ступки — $9,0 \times 5,5 \times 2,5$ см), із зовнішньої сторони не оброблена. Верхні краї виробу злегка оббиті, внутрішня частина сильно стерта. На внутрішньому боці ступки присутні сліди фарби (Станко и др. 1989: 67, рис. 30, 7).

Автори монографії відзначають, що наявність великої кількості фарби на поселенні (забарвлені черепи бізонів, площадки поселення) дозволяють розглядати цей комплекс в якості фарботерки (Станко и др. 1989: 67). На ділянці «ЕП/13—22» та «ІП/23—31» є кілька шматків пісковика й черепашника, пофарбованих вохрою (наприклад, уламок пісковика розміром $5,0 \times 3,5 \times 2,0$ см), уламки зернистого матового кварциту із залишками вохри (не менше 20 екз.). Не виключено, що це уламки розтиральників для вохри.

Крем'яні сколи із залишками вохри і «мінеральні олівці». На ділянці «ЕП/13—22» знайдені крем'яні сколи із залишками злегка запеченої вохри (переважно на лезі). Наприклад, середня пластина, мікропластини й три відщепи з кременю. Можливо, цими сколами в давнину шкребли вохру для отримання вохристого порошку або заточували т. зв. «мінеральні олівці» (подібний «олівець» із пігментної вохри, що має сліди загострення, знайдений, у кв. «П—18/5»). Необхідно відразу зазначити, що на ділянці виявлені й інші сколи або шматочки каменів (осколки кременю, карпатська галька, кварц), що мають сліди завохреності, але пов'язати їх з обробкою вохри неможливо. Вохра «забарвлює» повністю або частково поверхню, у деяких випадках присутні залишки порошку вохри зверху на кам'яному виробі. Як правило, такі вироби знайдені там, де є вохристі плями в шарі або багато дрібних шматочків вохри, які можуть являти собою погано розтертий пігментний мінерал для присипки шару чи окремих предметів у цьому місці. У кв. «П—17/4»

знайдене, можливо, цілеспрямовано «завохрене» ковадло з пісковика. У таких випадках «завохрювання» різних сколів або шматків каменю носить випадковий характер (разом з поверхнею предметів, площадкою поселення).

«Мінеральні олівці» могли використовуватися для нанесення візерунка на одяг або тіло і часто мають сліди від утилізації (Петрунь 2003: 61). В.Ф. Петрунь, вивчивши під поляризаційним мікроскопом чотири подібних дрібних плитчастих фрагменти бурого глинистого агрегату, зазначив, що пігментація породи зумовлена тонкодисперсною домішкою до глинистої основи гідроксидів заліза, які перетворили агрегат на пігментну вохру, що дає при нанесенні на кам'яну, кістяну або шкіряну поверхню, навіть без розтирання або закріплення тваринним жиром, або рослинними смолами, соковите буре забарвлення високої покривної здатності (Петрунь 2003: 61).

Приклад нанесення фарби на поверхню демонструє знайдене в кв. «Л—22/6» гравійоване антропоморфне зображення на пісковиковій гальці (висота — 19,5 мм, ширина: профіль — 12 мм, фас — 19,5 мм) у формі голови людини. Добре прокреслені очі, брови, рот, ніс, можливо — вуса, лінія зачіски і шапочки. Рот навмисно викривлений. Зверху голова або шапочка пофарбована в червоний колір. Мабуть, вохрою забарвлений був увесь виріб. У момент його знаходження сліди рожевої вохри спостерігалися частково і на обличчі антропоморфа. Окрім антропоморфного зображення, була знайдена невелика пісковикова галька подовженої форми з добре збереженими (хоча і побляклими згодом) нанесеними вохрою декількома паралельними, поперечними (щодо довгої осі предмета) лініями.

Можливе джерело походження таких плитчастих фрагментів глинистої агрегатомасивної текстури, вказане В.Ф. Петрунем — це або бурозабарвлені породи кори вивітрювання протерозойських метаморфічних порід Криворіжжя, або (враховуючи монтморілонітовий склад) розріз т. зв. строкатих глин (Петрунь 2003: 61).

Виготовлення виробів і прикрас з вохристих матеріалів. На ділянках «ЕП/13—22» та «ІП/23—31» знайдена велика кількість т. зв. «журавчиків» — мергелистих конкрецій жовтих і червоних кольорів, в основному округлоподібної форми. Також були виявлені багато невеликих округлих камінців червоних відтінків, які В.Ф. Петрунь визначив як «завохрений» каолін і «завохрений» кварц, що мають вторинне походження для культурного шару Анетівки 2. Тобто вони були принесені людьми, бо не входять у літологічний склад суглинків, в яких залягає культурний шар стоянки. Безсумнівно, можна стверджувати про цілеспрямоване вибирання первісними людьми такої дрібної вохристої сировини, яка використовувалася для виготовлення прикрас.

На ділянках «ЕП/13—22» та «ІП/23—31» знайдена серія спеціально виготовлених мініатюрних (менше 1,0 см) «намистинок» із перехватом, які, швидше за все, були чимось на зразок пришивного «бісеру» для прикрашання одягу. Окрім дрібних намистин, присутні також три більші підвіски з отворами (які, мабуть, носили в якості «медальйонів» на шиї), виготовлені з вохристих матеріалів. Серед них наявні дві пласкі підвіски (кв. «Л—21/4», «П—27/9»). На одній із них, округлому пласкому «медальйоні» діаметром 2,9 см, (кв. «Л—21/4»), В.Ф. Петрунь виявив сильну затертість з одного боку (імовірно, від тертя об шкіряний одяг).

У кв. «К—13/4» знайдена об'ємна серцеподібна підвіска (діаметром до 2,0 см), з отвором, «обвохрена» зверху, усередині біла, матеріал — утворення інфільтраційної природи, типу «викопної білоглазки», дуже щільне, із примазками жовтого глинистого субстрату (Петрунь 2003: 60—61). Район походження сировини: *«мабуть, з покрівлі товщі так званих строкатих глин, що оголюються, в основному, трохи на північ і на схід від басейну р. Бакишала»* (Петрунь 2003: 60—61).

Великі шматки вохри, окрім основи фарб, були матеріалом для виготовлення виробів. Поряд із прикрасами, на поселенні знайдені предмети мобільного мистецтва — зооморфні фігурки, виготовлені з вохристих матеріалів. Необхідно відзначити гарну збереженість виробів із вохри, незважаючи на те, що мінімальна твердість вохри становить 1,0 од. (твердість вохристих мінералів за шкалою Мооса — від 1,0 од. до 6,5 од.). Але завапнякованість багатьох виробів, що походять із культурного шару Анетівки 2, дозволила свого часу «законсервувати» і «зміцнити» ці предмети, що вплинуло на їхню збереженість і надало можливість їм уціліти до наших днів.

Виготовлення виробів і прикрас із допомогою вохристих матеріалів. Окрім виготовлення виробів безпосередньо з вохристих матеріалів, на поселенні Анетівка 2 знайдені докази використання пігментної вохри (в якості абразивного порошку) для полегшення пропилювання/прорізання «пояска» в процесі виготовлення з кварцу намистинки-бісеринки з перехватом-пояском. Оскільки кварц має високу твердість, підсилення під інструмент для пропилювання товченої вохри, під час пропилювання перехвату, дозволяло прискорити виготовлення намистинки і витратити менше зусиль на дану операцію. На пам'ятці Анетівка 2 знайдені дві намистинки з перехватом із завохреним пояском (залишками вохри в жолобку), які в цьому випадку усувають інше трактування застосування вохристого порошку, ніж наведене вище. Знахідки подібних артефактів матеріально підтверджують припущення багатьох археологів про те, що вохра, розтерта в порошок, могла використовуватися як абразив (як і кварцевий пісок)

при просвердлюванні (або прорізання) отворів у твердих породах каменю.

Знаряддя червоного кольору для виробництва крем'яних виробів. Можливо, не завжди метою давніх мешканців Анетівки 2 було отримання червоної фарби з відібраних вохристих зразків, а основне значення для них мав червоний колір гальок і плиток, узятих для «участі» у виробничому процесі. Була зафіксована наявність ретушера яйцеподібної форми з округлої гальки «завохреного» кварцу вишневого кольору, діаметром 2,8—3,0 см (кв. «О—18/5»). Також невеликий ретушер із лімоніту знайдений під час промивки культурного шару в кв. «О—19/7». Також присутні в культурному шарі ділянки «ЕП/13—22» два ковадла з уламків породи твердого лімоніту (тут не виключена сакральна роль знарядь праці червоного кольору). Хоча у випадку з лімонітами можливе або раціональне пристосування вибраного матеріалу — джерела фарби, принесеного здалеку, або камінь відповідної форми й кольору із самого початку був узятий спеціально для використання у виробничому процесі.

Джерела вохристих барвників для Анетівки 2:

1. **Лімоніти — залізовмісні бурі залізняки** (твердість від 1,0 од. до 5,0 од. за шкалою Мооса), які в пізніші часи використовувалися як джерело залізної руди, конкреції яких після обпалу розтирали, щоб отримати червону або жовту мінеральну фарбу. Деякі лімоніти після обпалу ставали схожі на шматки заліза і для розтирання були не придатні. Різновидами лімонітових руд були жовті землісті вохри (Шуман 1986: 156). Район їхнього походження — Криворізький залізорудний басейн (Петрунь 2003). На поселенні присутні як обпалені шматочки породи, так і необпалені.

2. **Гематити — червоні залізняки** (твердість 6,0—6,5 од. за шкалою Мооса), землястий різновид яких (червона вохра) застосовується в якості барвника (Шуман 1986: 156). Район походження — Криворізький залізорудний басейн. Гематити були виявлені серед пігментних вохр Анетівки 2 геологами С.В. Кадурінім і І.А. Лосевим (Главенчук 2012а).

3. **Магнетити — магнітні залізняки.** С.В. Кадурін і І.А. Лосєв, вивчаючи пігментні вохри, виділили також магнетити (магнітні залізняки). Найближчі до Анетівки родовища магнетитів відомі на р. Синюха, що впадає в Південний Буг (Главенчук 2012а). Не виключено, що частина магнетитів була принесена первісними мешканцями Побужжя з району Криворізьського залізорудного басейну (разом з іншими залізовмісними породами).

4. **Залізисті роговики — мікрокварцити,** включаючи джеспіліти, як можливі джерела фарб класу вохр, вишнево-червоного або бурого кольо-

ру. Район походження — Криворіжжя (Петрунь 2003: 66).

5. Глинисті породи. Щільні шматочки кольорових глин, від яскраво-жовтого до червоного кольорів, що використовувалися без обпалу й легко піддавалися розтиранню та подрібненню. Походження місцеве — із розрізів строкатих глин у Побужжі (Петрунь 2003). Могли використовуватися ущільнені фрагменти суглинку, пофарбованого лімонітом у жовтий колір, узяті з природних розрізів поруч із пам'яткою.

Мергельні конкреції — «журавчики», «завохрені», червоних і бурих відтінків, явно місцевого походження, використовувалися на Анетівці 2, разом із маленькими гальками «завохреного» кварцу для виготовлення намистин із перехватом (пришивних бісеринок). В.Ф. Петрунь називав Побужжя районом походження цього виду сировини.

В окремих випадках, при розчищенні культурного шару простежені вохристі плями темно-жовтих, жовтогарячих і бурих (рідше червоних) відтінків, чітко глинисті, що мають явно вторинне походження для культурного шару. Глини, швидше за все, бралися із природних відслонень того часу (ерозійного походження), близько від поселення, враховуючи розташування Анетівки 2 на мисі між двома давніми балками.

Місцеві породи, які використовували давні мешканці Анетівки 2, описані В.Ф. Петрунем, в основному двох типів:

1) карбонатні (досить кальцитові) утворення типу т. зв. «білоглазки» (підвищеної міцності, результат вибіркової літіфікації), у багатьох випадках забарвлені «примазками жовтого глинистого субстрату» із розрізу плейстоценових лесових горизонтів Північного Надчорномор'я, у тому числі найближчих околиць пам'ятки (Петрунь 2003: 60, 61, 66);

2) глинисті (монтморилонітові?) утворення жовтих кольорів, у деяких випадках червоних. Їхня пігментація породи обумовлена тонкодисперсною домішкою до глинистої основи гідроксиду заліза, які перетворили агрегат у пігментну вохру з розрізу строкатих глин (Петрунь 2003: 61).

6. Завохрені гідроксиди заліза (озалізнені), каолінові стяжіння і кварцові гальки («завохрений» каолін і «завохрений» кварц), які розтирали (або намагалися це робити, тому що кварц досить твердий матеріал) без обпалу. У кількох випадках знайдені шматочки обпаленого кварцу, пофарбованого оксидами заліза. Можливо, це можна розглядати як спробу отримати фарбу шляхом обпалювання, як у випадку з лімонітами. Їх могли використовувати для виробництва прикрас, як знаряддя праці. Імовірно, вони виконували ще, окрім утилітарної, і сакральну функцію. Походження місцеве — Побужжя.

7. Місцеві пісковики червоного або близького до червоного кольору, легкодоступні для

первісної людини в Побужжі. Могли використовуватися в якості червоних фарб, для присипки шару або предметів, без обпалу. Вірогідна спроба замінити одні матеріали іншими з подібними якостями, у цьому випадку — отримання червоної фарби. Знайдені багато дрібних уламків. Є в наявності і обпалені пісковики — в одному зі скупчень на ділянці «ЛП/13—22» знайдений великий шматок «вохри» бордового кольору, скоріше за все, обпалений пісковик, який виїняти із шару цілим не вдалося.

8. Землисті форми вохр. Із часу першої публікації про пігментні вохри Анетівки 2 минуло п'ять років (Главенчук 2012: 293—300; 2012а: 193—200). За цей час з'явилися нові дані, отримані в ході досліджень пам'ятки, що тривають донині. В останні роки археологічні розкопки зосереджені на ділянці «ІП/23—31», на якій досліджується давня вимоїна з археологічним матеріалом. Під час розкопок, на околиці ділянки і в балці, поруч із ділянкою, виявлені природні поклади — родовище землистої (земляної) вохри вишневого кольору (землистий різновид гематиту), які були легкодоступні для палеолітичних жителів стоянки. Шматки ідентичної вохри вишневого кольору знаходили на інших ділянках Анетівки 2. Слід зазначити, що на досліджуваній ділянці подібної землистої вохри, як в природних покладах, досі знайдено не було. У той же час, на ділянці «ІП/23—31» наявні численні знахідки землистої вохри жовтих і бурих відтінків (в якості артефактів, що містяться в культурному шарі), які мають сліди обпалу. Вони знайдені у вигляді плям на культурному шарі та у вигляді шматків, що спеклися в результаті обпалювання.

Таким чином, джерела вохристих матеріалів, що використовувалися на поселенні Анетівка 2, можна розділити на два типи:

1) досить віддалені від пам'ятки (приблизно 100 км) — район сучасного Кривого Рогу (Криворізький залізничний басейн). Звідти походять бурі залізники — лімоніти, червоні залізники — гематити та залістисті роговики — мікрокварцити, включно зі джеспілітами;

2) місцеві, близько розташовані — глинисті утворення з розрізу строкатих глин плейстоценових лесових горизонтів Північного Надчорномор'я, у тому числі з найближчих околиць пам'ятки, і землисті форми вохри, родовища якої виявлені безпосередньо поблизу пам'ятки. Окрім них, використовувалися місцеві породи, які не є пігментною вохрою, але простежуються спроби первісних жителів Анетівки 2 пристосувати їх у цій якості (пісковики, кольорові глини, які близько розташовані та легкодоступні). Недалеко могли добувати й магнетити, найближчі відслонення яких відомі на р. Синюха, що є притокою Південного Бугу, як і р. Бакшала, на березі якої розташована Анетівка 2.

Окрім отримання фарби, вохристі матеріали використовували для виготовлення виробів. Для цього, крім пігментної вохри, використовували т. зв. «завохрені» каоліни або «завохрені» кварци, непридатні для отримання жовтої або червоної фарби, але придатні для виготовлення прикрас або скульптурних фігурок потрібного кольору. Необхідно зазначити, що в цілому всю сировину для отримання фарби червоного (чи близького до червоного) кольору на стоянці Анетівка 2 можна розділити на два види: 1) яка потребує попереднього обпалювання перед подрібненням; 2) яка легко подрібнюється без додаткового обпалу.

Таким чином, на Анетівці 2 зафіксоване широке використання пігментної вохри у вигляді мінеральної сировини, забарвлених ділянок ґрунту, прикрас і виробів із вохристих мінералів, «мінеральних олівців», забарвлених черепів і лопаток бізонів, знарядь праці для виготовлення крем'яних виробів. Як джерела фарб жовтих, рудих, червоних, вишневих відтінків на поселенні використовувалися лімоніти, гематити, магнетити, залізисті роговики-мікрокварцити, включаючи джеспіліти, пісковики, кольорові глини та глинисті утворення з розрізу строкатих глин плейстоценових лесових горизонтів. Окрім фарб червоних відтінків, на поселенні застосовувалася й сировина для отримання фарб інших кольорів: білого (каолін, мергель, крейда), синього (лазурит?, гнейси сіро-блакитного кольору), чорного (перепалена кістка — «вуглики») (Главенчук 2012а).

Висновки. Опис і систематизація різних знахідок, які можна пов'язати з використанням вохри на поселенні, дозволяє відновити окремі ланки ланцюжка, що пов'язані з різними етапами виготовлення й застосування фарб. Знахідки вохри Анетівки 2 пов'язані з різними об'єктами культурного шару й відображають певні етапи розвитку культури первісного суспільства, будучи своєрідним «відлунням» стародавніх релігійних уявлень та естетичних уподобань.

Поселенцями Анетівки 2 застосовувалася вохра різних видів і відтінків у наступних випадках:

1) Використання пігментної вохри, як червоної фарби, для:

— фарбування щелеп, черепів (або голів) і лопаток бізонів, ділянок ґрунту, можливо, кістки, каменю та одягу (наявність «мінеральних олівців»);

— розфарбовування тіла — можливо, на це вказує присутність не тільки вохристих, але й каолінових плям (наприклад, величезна каолінова пляма вторинного походження, вивчена В.Ф. Петрунем у польових умовах) (Станко 1996: 131, 133; 1999: 323);

— нанесення візерунка — наявність антропоморфної личини (голови) на пісковиковій гальці

з пофарбованою вохрою «шапочкою», наявність гальки з нанесеним вохрою візерунком;

2) Застосування вохристих порід для виготовлення прикрас, дрібної пластики;

3) Знаряддя праці для виготовлення крем'яних виробів (можливо, значення мав червоний колір).

Із виготовленням і застосуванням вохристих фарб пов'язані фарботерка і, можливо, розтиральники. Часто знахідки великих і дрібних шматків вохри й невеликих вохристих плям пов'язані зі скупченнями кременю та кісток на виробничій ділянці «ЕП/13—22» та «ИП/23—31» (можливо, запас фарби або оберіг).

Визначення джерела походження принесеної вохристої сировини, досить віддаленої від Побужжя (Криворіжжя, Дніпропетровська обл.) надає додаткову інформацію про можливі пересування первісних мисливських колективів. Стверджувати, що пізньопалеолітичні мешканці стоянки здійснювали настільки далекі експедиції в пошуках кам'яної сировини, складно, але те, що вони свого часу пройшли шлях від Кривого Рогу до берега Бакшали, рухаючись зі сходу на захід, і принесли із собою запас кам'яної сировини, — беззаперечний факт. Тим більше, що крім вохри, із району Криворіжжя походять також і хлорито-актинолітові, та тально-хлорито-актинолітові сланці, звідти ж принесені окремі фрагменти кварцевих безрудних роговиків (Петрунь 2003: 59—67).

Пігментна вохра й завохрені породи представлені на пізньопалеолітичній пам'ятці Анетівка 2 у досить значних обсягах. Можна констатувати величезну важливість подібного матеріалу для палеолітичних поселенців Анетівки 2 (принесеного в багатьох випадках із родовищ, що знаходяться більш, ніж за 100 км від стоянки), широке його використання на пам'ятці, що відображає сакральне значення червоного кольору для духовного життя палеолітичного колективу мисливців на бізона, що мешкав 18—19 тис. р. тому в прильодовикових степах Північного Надчорномор'я.

Застосування скрупульозної і трудомісткої методики дослідження культурного шару, уважне ставлення до всіх без винятку знахідок (як з екзотичної, так і з місцевої сировини) добутих із нього, вивчення не тільки великоформатних, але й дрібноформатних артефактів і манупортів усіма доступними засобами із залученням фахівців суміжних наук, дозволяє отримувати нову важливу інформацію.

Подяки. Із величезною вдячністю і повагою слід згадати В.Ф. Петруня (1922—2005 рр.) — унікального фахівця і прекрасну людину, з якою автор статті співпрацювала в 1991—2003 рр.

Автор також висловлює подяку за консультації і співпрацю співробітникам ГГФ ОНУ ім. І.І. Мечникова — к. г.-м. н. С.В. Кадуріну та І.О. Лосеву.

ЛІТЕРАТУРА

- Главенчук А.В. 1997. Раскопки производственного участка на Анетовке 2. В: Булатович С.А. (отв. ред.). *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, 76—86.
- Главенчук А.В. 2002. Раскопки производственного участка на поселении Анетовка 2. В: Сминтина О.В., Пригарин О.А. (відп. ред.) *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса: Друк, 49—52.
- Главенчук А.В. 2004. Производственный участок на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. *Археологические записки* (3), 51—58.
- Главенчук А.В. 2005. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. *Stratum plus* (1), 206—227.
- Главенчук А.В. 2007. Рабочие места для кремневого производства на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 (по материалам северо-восточного участка памятника). В: Пригарин А.А. (отв. ред.). *Человек в истории и культуре*. Одесса; Терновка: Друк, 100—110.
- Главенчук А.В. 2009. Планиграфия находок и микростратиграфия культурного слоя участка ЕИ/13-22 на поселении Анетовка 2. *Stratum plus* (1), 225—242.
- Главенчук А.В. 2012. Использование пигментных охр на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. *Stratum plus* (1), 293—300.
- Главенчук А.В. 2012а. К вопросу об использовании красок в позднем палеолите (на примере позднепалеолитической стоянки Анетовка 2). В: Пригарин А.А. (отв. ред.). *Человек в истории и культуре 2*. Одесса: СМІЛ, 193—200.
- Главенчук А.В. 2015. Использование минерального сырья на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. В: Бруяко И.В. (отв. ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып. 13. Одесса: СМІЛ, 133—146.
- Краснокутський Г.Е. 1992. Комплекс черепів бізонів на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка 2 і його можлива функціональна роль В: Станко В.Н. (відп. ред.). *Археологія південного заходу України*. Київ: Наукова думка, 43—48.
- Праслов Н.Д. 1992. Использование красок в палеолите. *КСИА* 206, 95—100.
- Прохоров А.М. (глав. ред.). 1983. *Советский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- Петрунь В.Ф. 1961. Краснополосчатые роговики Кривого Рога как новый декоративно-поделочный камень. *Самоцветы* (2), 60—65.
- Петрунь В.Ф. 1971. Железисто-кремнистые породы кор выветривания в первобытной технике степной зоны юга СССР. *СА* (4), 127—139.
- Петрунь В.Ф. 2003. О мелкоформатном, преимущественно некремнистом камне из промыслов культурного слоя поселения Анетовка 2 на реке Бакшала. *Археологические записки* (3), 59—67.
- Петрунь В.Ф. 2015. Краскові роговики Ташлицького комплексу та проблема залізистих кварцитів в археології. В: Бруяко И.В. (отв. ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып. 13. Одесса: СМІЛ, 285-292.
- Станко В.Н. 1993. К методике изучения микроструктур памятников палеолита. В: Ванчугов В.П. (отв. ред.). *Древности причерноморских степей*. Киев: Наукова думка, 4—8.
- Станко В.Н. 1993. О культе быка в раннепервобытных общинах степного Причерноморья. В: Охотников С.Б. (отв. ред.). *Древнее Причерноморье*. Одесса: ОАО, 3—6.
- Станко В.Н. 1996. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины. *Археологический альманах* 5. Донецк: Центр, 129—138.
- Станко В.Н. 1997. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) В: Булатович С.А. (отв. ред.). *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, 14—27.
- Станко В.Н. 1999. Анетовка 2 — позднепалеолитическое поселение и святилище охотников на бизонов в Северном Причерноморье. *Stratum plus* (1), 322—325.
- Станко и др. 1989: Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2*. Киев: Наукова думка.
- Шуман В. 1986. Мир камня. В: Киевленко Е.Я. (ред.). *Горные породы и минералы*. Т. 1. Москва: Мир.

¹ Librarian in the Odessa Archeological Museum, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 4, Lanzheronivska St., Odessa, 65026, Ukraine;

e-mail: aglavenchuk@mail.ru

THE PIGMENT OCHRE ACCORDING RESEARCH ON LATE PALAEOLITHIC SITE OF ANETIVKA 2

The excavations of Late Palaeolithic site of Anetivka 2 (18—19 thousand years b.p.), situated in Steppe Boeg region (Ukraine) give the evidence of intensive utilization of pigment ochre in form of mineral raw material, coloured sections of earth, ochre decorations and articles, “mineral pencils”, painted bison skulls and shoulder-blades, tools for artifact manufacture (hammers, anvils). Particularly worth mentioning is the series of unique, specially manufactured, tiny (less than 1 cm) beads with intake. These items were made of small red-shaded stones. Besides larger ochre-staff pendants with holes are also present (obviously could be used as neck-«clockets»). Large pieces of ochre were utilized not only as the source of paints, but also for manufacture of articles. Zoomorphic figures made of ochre minerals are present at the site among the items of mobile art.

The collection of Anetivka 2 ochre items includes minerals of various sizes and fractions, their total weight is over 4 kg.

Ochre of Anetivka 2 are of yellow, orange, red, cherry and claret-coloured shades, that give yellow, orange, pink, cherry, claret or brown “bisquit” colour. The ochre of Anetivka 2 were studied by geologist and petrographer V.F. Petrun', who undertook field and laboratory investigation (macro- and micro- with polarizing microscope), that cleared up two main sources of ochre from Anetivka 2 — Krivoy Rog iron-stone basin (“foreign” raw material) and Southern Boeg river region (local raw material). In present time the investigation of ochre items of the site is continuously undertaken by S.V. Kadurine and I.A. Losev, the fellow workers of the Faculty of Geology and Geography of Odessa National University named after I.I. Mechnikov. Particularly, among pigment ochre of the site they identified haematite and magnetite — magnetic iron ore, the nearest occurrence of which to the site of Anetivka 2 is known in river Sinyuha region (a tributary of South Boeg river).

Sources for ochre dyes for Anetivka 2:

1. Ferriferous brown iron ore — limonites (hardness is 1,5—4,5 after Moos scale), the source of iron ore in later times; the concretions were grinded after burning for the purpose of obtaining a mineral paint (some pieces became unusable for grinding).

2. Hematites — red iron ores (hardness is 6,0—6,5 after Moos scale), their earthy form is red ochre, used as dyestuff. Similar pieces with bright cherry and crimson shades were found at the site.

3. Ferrous cherts — microquartzites (including jaspilites) as possible sources of red-cherry or brown ochre paints.

4. Magnetites — magnetic iron ores (hardness is 6,0—6,5 after Moos scale; black trace on “biscuit”).

5. Clays. Tight pieces of coloured clays (canary-yellow to red) were used without burning and were easily grinded, of local origin — from sections of mottled clays in South Boeg river region. Also packed yellow-painted loam fragments could be used; these were of local origin, taken from natural sections near the site. Marl concretions of red and brown shades were obviously of local origin and were used on Anetivka 2 along with small pebbles of “ochred” quartz for manufacture of waisted beads.

6. Kaolin formations and quartz pebbles, ochred by ferric hydroxides, which were grinded almost without burning (except several finds of burned quartz, painted by ferric oxidizing — probably, an attempt to obtain dyestuff by burning, as in cases with limonites) or were used for adornments manufacture, as tools (with utilitarian and/or sacred function).

7. Local sandstones of red colour or shades, easily accessible in South Boeg river region; they could be used for powdering ground surface or objects without burning (attempts to substitute materials with similar qualities). There are also burned sandstones, for example, large burned “ochre” piece of vinous colour.

8. Earthlike forms of ochre. Natural deposits of ochre cherry coloured (earthlike variety of hematite) were discovered during the excavation of the settlement.

The description and systematization of different finds, that are related to ochre utilization at the site, allows to reconstruct some links (different stages) of paint manufacture and application “chain”. The ochre finds on Anetivka 2 are related to different objects of cultural layer and reflect certain stages of primitive culture development, being a peculiar “echo” of ancient religious conceptions and aesthetic preferences.

Key words: ochre, ritual complex, Late Palaeolithic, North-West Black Sea region, Steppe Boeg region, Anetivka 2.

REFERENCES

Hlavenchuk, A.V. 1997. Raskopki proizvodstvennoho uchastka na Anetovke 2. In: Bulatovich, S.A. (ed.). *Arheolohiia i etnolohiia Vostochnoi Yevropy materialy i issledovaniia. (Archeology and Ethnology of Eastern Europe: Materials and Research)*. Odessa: “Hermes” Publ., 76—86 (in Russian).

- Hlavenchuk, A.V. 2002. Raskopki proizvodstvennoho uchastka na poselenii Anetovka 2. In: Smintina, O.V., Priharin, O.A. (eds.). *Arheolohiia ta etnolohiia Shidnoi Yevropy: materialy i doslidzhennia (Archeology and Ethnology of Eastern Europe: Materials and Research)*. Odessa: "Druk" Publ., 49—52 (in Russian).
- Hlavenchuk, A.V. 2004. Proizvodstvennyi uchastok na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2. *Arkheolohicheskie zapiski (Archaeological Notes)* (3), 51—58 (in Russian).
- Hlavenchuk, A.V. 2005. Issledovaniie proizvodstvennoho uchastka na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2. *Stratum plus. Cultural Anthropology and Archeology* (1), 206—227 (in Russian).
- Hlavenchuk, A.V. 2007. Rabochiie mesta dlia kremnevoho proizvodstva na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2 (po materialam severo-vostochnoho uchastka pamiatnika). In: Priharin A.A. (ed.). *Chelovek v istorii i kulture (Man in History and Culture)* 1. Odessa; Ternovka: "Druk" Publ., 100—110 (in Russian).
- Hlavenchuk, A.V. 2009. Planihrafiia nahodok i mikrostratigrafii kulturnoho sloia uchastka EI/13-22 na poselenii Anetovka 2. *Stratum plus. Cultural Anthropology and Archeology* (1), 225—242 (in Russian).
- Hlavenchuk, A.V. 2012. Ispolzovaniie pihmentnykh okhr na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2. *Stratum plus. Cultural Anthropology and Archeology* (1), 293—300 (in Russian).
- Hlavenchuk, A.V. 2012a. K voprosu ob ispolzovanii krasok v pozdnem paleolite (na primere pozdnepaleoliticheskoi stoianki Anetovka 2). In: Priharin, A.A. (ed.). *Chelovek v istorii i kulture (Man in History and Culture)* 2. Odessa: "SMIL" Publ., 193—200 (in Russian).
- Hlavenchuk, A.V. 2015. Ispolzovaniie mineralnogo syria na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2. In: Bruiako, I.V. (ed.). *Materialy po arkheolohii Severnogo Prichernomoria (Materials on the Archeology of the Northern Black Sea Coast)* 13. Odessa: "SMIL" Publ., 133—146 (in Russian).
- Krasnokutskii, H.E. 1992. Kompleks cherepiv bizoniv na piznopaleolitychnomu poselenni Anetivka 2 i yoho mozhlyva funktsionalna rol. In: Stanko, V.N. (ed.). *Arheolohiia pivdennoho zahodu Ukraini (Archeology of the Southwest of Ukraine)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ., 43—48 (in Ukrainian).
- Praslov, N.D. 1992. Ispolzovaniie krasok v paleolite. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheolohii (Brief Reports of the Institute of Archeology)* 206, 95—100 (in Russian).
- Prohorov, A.M. (ed.). 1983. *Sovetskii entsiklopedicheskii slovar (Soviet Encyclopedic Dictionary)*. Moscow: "Sovetskaia entsiklopediia" Publ. (in Russian).
- Petrin, V.F. 1961. Krasnopoloschatyie rohoviki Krivoho Roha kak novyi dekorativno-podelochnyi kamen. *Samotsvety (Gems)* (2), 60—65 (in Russian).
- Petrin, V.F. 1971. Zhelezisto-kremnistyie porody kor vyvetrivaniia v pervobytnoi tehnikе stepnoi zony yuha SSSR. *Sovetskaia arkheolohiia (Soviet Archeology)* (4), 127—139 (in Russian).
- Petrin, V.F. 2003. O melkoformatnom, preimushchestvenno nekremnistom kamne iz promyvok kulturnoho sloia poseleniia Anetovka 2 na reke Bakshala. *Arkheolohicheskie zapiski (Archaeological Notes)* (3), 59—67 (in Russian).
- Petrin, V.F. 2015. Kraskovi rohoviki Tashlitskoho kompleksu ta problema zalizistykh kvartsitiv v arkheolohii. In: Bruiako, I.V. (ed.). *Materialy po arkheolohii Severnogo Prichernomoria (Materials on the Archeology of the Northern Black Sea Coast)* 13. Odessa: "SMIL" Publ., 285—292 (in Ukrainian).
- Stanko, V.N. 1993. K metodike izuchenii mikrostruktur pamiatnikov paleolita. In: Vanchuhov, V.P. (ed.). *Drevnosti prichernomorskikh stepei (Antiquities of the Black Sea Steppes)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ., 4—8 (in Russian).
- Stanko, V.N. 1993. O kul'te byka v rannepervobyitnykh obschinakh stepnogo Prichernomoria. In: Okhotnikov, S.B. (ed.). *Drevnee Prichernomore (Ancient Black Sea Coast)*. Odessa: Odessa Archaeological Society, 3—6 (in Russian).
- Stanko, V.N. 1996. Okhotniki na bizona v pozdnem paleolite Ukrainy. *Arkheolohicheskii almanakh (Archaeological Almanac)* 5, 129—138 (in Russian).
- Stanko, V.N. 1997. Nekotoryie itogi izuchenii pozdnego paleolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria (Yuzhnobuhaskaia hruppa pamiatnikov). In: Bulatovich, S.A. (ed.). *Arkheolohiia i etnolohiia Vostochnoi Yevropy: materialy i issledovaniia (Archeology and Ethnology of Eastern Europe: Materials and Research)*. Odessa: "Hermes" Publ., 14—27 (in Russian).
- Stanko, V.N. 1999. Anetovka 2 — pozdnepaleoliticheskoe poseleniie i sviatilische okhotnikov na bizonov v Severnom Prichernomorie. *Stratum plus. Cultural Anthropology and Archeology* (1), 322—325 (in Russian).
- Stanko, V.N., Hrihorieva, H.V., Shvaiko, T.N. 1989. *Pozdnepaleoliticheskoe poseleniie Anetovka 2 (Late Paleolithic Settlement of Anetovka 2)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Shuman, V. 1986. Mir kamnia. In: Kiievlenko, E.Ya (ed.). *Hornnye porody i mineraly (Rocks and minerals)* 1. Moscow: "Mir" Publ. (in Russian).

УДК: 902.01 (477.74) «632»

**Залізник Л.Л., Томашевський А.П.,
Переверзєв С.В., Павленко С.В.,
Хоптинець І.М., Сорокун А.А.,
Келембет В.В.***

**Zalizniak L.L., Tomashevskiy A.P.,
Perevierziev S.V., Pavlenko S.V.,
Khoptynets I.M., Sorokun A.A.,
Kelembet V.V.**

НОВІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ОВРУЦЬКОГО КРЯЖА

NEW UPPER PALEOLITHIC SITES ON OVRUCH RIDGE

У статті опубліковано матеріали нових фінальнопалеолітичних стоянок Овруцького кряжа, які належать до виділеного Д.Ю. Нужним овруцького локального варіанта епігравету України.

Ключові слова: Овруцький кряж, палеоліт, льодовик, епігравет, крем'яний інвентар.

Овруцький кряж являє собою своєрідний у природно-ландшафтному відношенні, ізольований регіон Полісся зі специфічними геологією, ландшафтом, флорою і фауною. Природу кряжа, зокрема геологію, уперше описав сто років тому український геолог П.О. Тутковський (Тутковський 1911, Тутковський 1923), який порівнював кряж із «загубленим світом» Конана Дойля. Кряж має багату історію, свідками якої є численні мало досліджені археологічні пам'ятки, у тому числі й палеолітичні.

В основу статті покладені результати розвідувальних робіт Східноволинської експедиції Інституту археології НАН України на чолі з А.П. Томашевським та Овруцької палеолітичної експедиції ІА НАН України (нач. Л.Л. Залізник). Остання в травні 2016 р. провела на кряжу археологічні розвідки з метою обстеження відомих і пошуків нових пам'яток кам'яної доби (рис. 1). До експедиції 2016 р. були залучені ресурси та співробітники чотирьох наукових інституцій: Інституту археології НАН України, Києво-Могилянської академії, Чорнобильської археологічної експедиції МНС України, Інституту українознавства МОН. У складі пошукової експедиції працювали: Залізник Л.Л. (керівник), Павленко С.В., Залізник Г.М., Фігурний Ю.С., Переверзєв С.В., Хоптинець І.М., Сорокун А.А.

Успішну роботу експедиції, значною мірою, забезпечив С.В. Павленко, який 20 років у складі Житомирської експедиції ІА НАН України (нач. А.П. Томашевський) проводить цілісне обстеження археологічних пам'яток Овруччини. Знання кряжа, археологічних пам'яток регіону, особисті зв'язки С.В. Павленка з місцевим населенням суттєво підвищили продуктивність дослідницьких робіт.

Природа Словечансько-Овруцького кряжа

Кряж являє собою витягнуте зі сходу на захід, складене лесовими відкладами плато площею 60 × 20 км, що підіймається над болотами Полісся на 120—150 м. В основі плато лежать кристалічні породи вулканічного походження (базальти, граніти) віком 1,2—1,5 млрд. р. тому. Їх перекривають лінзи пірофілітового сланцю (овруцького шиферу), над яким лежить товща рожевих овруцьких кварцитів потужністю до 10—15 м.

Кам'яний фундамент кряжа, особливо в його східній частині, вкритий товстим шаром лесових відкладів завтовшки 20 м і більше. Лес — це дрібний пил, який потужні холодні вітри з льодовикового щита зривали біля його підніжжя і несли на південь. Гребінь кряжа на шляху вітрів з льодовика гальмував повітряні потоки, і прильодовиковий пил випадав на землю, вкриваючи багатометровою товщею Овруцьку височину. Лесові відклади мають характерний світло-бежевий колір і містять кістки прильодовикових травоядних — мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней (рис. 2).

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; zaliznyakl@ukr.net

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України; вул. Володимирська, 3, м. Київ, 01001, Україна; tomashevsky@ukr.net

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — завідувач сектором археології та пам'яткознавства Державного наукового центру з охорони культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; вул. Вишгородська, 21, м. Київ, 04074, Україна; pevzner777@gmail.com

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України; вул. Володимирська, 3, м. Київ, 01001, Україна; pavlenko.srv@gmail.com

ХОПТИНЕЦЬ Іван Миколайович — старший науковий співробітник Державного наукового центру з охорони культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; вул. Вишгородська, 21, м. Київ, 04074, Україна; vanhopta@ukr.net

СОРОКУН Андрій Анатолійович — науковий співробітник Державного наукового центру з охорони культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; вул. Вишгородська, 21, м. Київ, 04074, Україна; sorokun_a@i.ua

КЕЛЕМБЕТ Віталій Васильович — красзнавець; вул. Ващука, 3, м. Овруч, 11104, Україна; klmbt@ukr.net

У верхній частині потужних лесів простежується товща, близько 0,6—0,8 м, смугастих ортштейнів буро-коричневого кольору, перекритих тонким шаром (20 см) сірих ґрунтів голоценового часу. Попри незначну потужність сірі ґрунти виявилися досить родючими, порівняно з піщаними ґрунтами, оточуючого кряж Полісся. Тому дубові гаї, що спрадавна вкривали кряж, протягом останніх століть були вирубані, а звільнені площі — розорані. Унаслідок знищення лісів розпочалася інтенсивна водна ерозія кряжа. Її прямим наслідком стало утворення розгалуженої системи глибоких ярів, які особливо численні в південній частині кряжа. Глибина цих ярів часом сягає 30 м, а довжина — кількох кілометрів (рис. 2).

Внаслідок водної ерозії лесів кістки мамонтів, носорогів, бізонів опинилися на поверхні. Сто років тому в глибоких ярах кряжа кісток прильодовикових траводіних було настільки багато, що в середині ХХ ст. в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби цукрової промисловості. Тут скуповували кістки великих прильодовикових тварин, які сільські мешканці збирали по ярах. Саме на цьому пункті В.О. Місяць у 1955 р. знайшов і викупив відомий бивень мамонта з яру поблизу с. Клинци, на якому палеолітичний мисливець вигравіював ялинковий орнамент. За півкілометра від знахідки розкопане скупчення кісток мамонта, північного оленя та коня, серед яких знайдено кілька відщепів, пластин, скребачку та різець, які П.П. Єфименко відніс до мадлену (Місяць 1956: 40—42).

Протягом останніх десятиліть яри інтенсивно засаджують сосною, березою та іншими породами, що дещо призупинило ерозію. Тому в наш час кістки прильодовикових тварин у зарослих лісом ярах трапляються значно рідше, ніж раніше. Порослу останніми десятиліттями сосново-березовим лісом систему глибоких ярів у центральній частині кряжа контролює спеціально створене лісництво.

Зі Словечансько-Овруцького кряжа беруть початок кілька поліських річок, найбільші з яких Словечна та Норинь. На кряжі збереглася реліктова флора, у тому числі червонокнижні рослини, що пережили льодовиковий період: середземноморський рододендрон або азалія понтійська, плющ вічнозелений, дуб скельний, рідкісні види орхідей.

Від давнього адміністративного центру кряжа — м. Овруч на захід, до західної «столиці» регіону — с. Словечно, ведуть дві дороги: північна (уздовж північного краю кряжу) і південна (уздовж річки Норинь, що обмежує кряж із півдня). На цих дорогах розташована більшість сіл регіону, що судячи з археології, виникли ще в другій половині Х—ХІ ст. і фактично безперервно розвивалися до нашого часу. Назви багатьох із

них не змінювалися принаймні з ХV ст., зважаючи на писемні джерела — люстрації ХV—ХVІІІ ст.

Желонський куш верхньопалеолітичних стоянок

Пошукова експедиція 2016 р. працювала, головним чином, на раніше відкритій експедицією А.П. Томашевського та С.В. Павленка групі верхньопалеолітичних місцезнаходжень, на оранці гребеню плато, що тягнеться впродовж п'яти-шести кілометрів уздовж північно-східного краю кряжа над дорогою Овруч — Словечно. Обстежено зі збором матеріалів та шурфуванням місцезнаходження Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаєвичі, Піщаниця-Клинець, Козулі. Південніше с. Піщаниця відкрито і обстежено нове, перспективне місцезнаходження Келембет, що входить до желонської групи верхньопалеолітичних стоянок (рис. 1).

Роботами 2016 р. вдалося збільшити чисельність колекцій зазначених пам'яток втричі, що створило умови для їхньої публікації. У статті подано об'єднані статистичні дані та рисунки крем'яних виробів за всі роки дослідження пам'яток.

Желонь

Стоянка розташована на вищій точці плато над однойменним с. Желонь (давня назва, яка в 60-х рр. ХХ ст. заміненна на Поліське). Найбільшу кількість нерівномірно патинованого крем'я зібрано на площі 100 × 150 м навкруги і східніше знищеного триангуляційного знаку на переораному полі, за 200 м західніше комплексу ферм (рис. 1, 3).

Чотири шурфи закладено в найвищій точці пам'ятки, у місцях найбільшої концентрації кременів. У трьох шурфах кременів залягав виключно в бурому шарі переораного сучасного ґрунту потужністю до 30 см. Лише в одному з шурфів на схилі пагорба виявлено непошкоджений сучасний гумус, товщиною близько 20 см. Він був перекритий гумусованим делювієм, що сповз із вершини пагорба, і містив перевідкладені кремені. Саме товща делювію, 40 см завтовшки, врятувала природну стратиграфію схилу пагорба від руйнування плугом. Рештки вцілілого культурного шару, у вигляді кількох відщепів, залягали безпосередньо під голоценовим ґрунтом, що перекривався згаданим делювієм. Нижче кременів шару починалися смугасті ортштейни буро-коричневого кольору, що не містили артефактів.

Загалом дослідниками зібрано показову колекцію крем'яних виробів і знарядь праці чисельністю 2025 екз. Знахідки добре відображують як технологію виробництва кам'яної доби, так і типологію основних категорій знарядь (рис. 4–8).

Вкриті нерівномірною патиною крем'яні вироби мають середні та малі розміри. Це, вірогідно, зумовлено невеликими розмірами конкрецій кременю, що зустрічаються на дні ярів за кілька

кілометрів південніше стоянок. Крем'яна сировина дрібнозерниста, якісна, темно-сірого, часом чорного кольору. Ці невеликі жовна кременю мають нерівну, часом пористу поверхню, що суттєво знижує їхню придатність для отримання якісних сколів-заготовок.

ЖЕЛОНЬ

Статистична таблиця крем'яних виробів

Нуклеуси одноплощинні, однобічні	30
пірамідальні	7
атипові	11
двоплощинні	4
нуклевидні уламки	30
Пластини та їх уламки	238
Відщепи, луски, уламки кременю	1583
<i>Знаряддя</i>	
Мікроліти з притуп. краєм (спинники)	14
Скребачки кінцеві на пласт. відщепах	73
на коротких уламках пласт.	7
на пластинах	4
бічні на відщепах	3
Різці кутові	6
бічні ретушні	2
серединні	3
Пластини з ретушню	2
Відщепи з ретушню	8
Разом	2025
в т.ч. завершених знарядь з ретушню	112

Судячи з численних ядрищ (75 екз.), сколотих з них пластин (238 екз.), та відщепів (1583 екз.), техніка первинної обробки груба, із застосуванням жорсткого відбійника. Кілька конкрецій та спрацьованих нуклеусів мають зірчасту забитість, що свідчить про їхнє використання в якості відбійників. У нуклеусів переважають прямі, непідправлені, або мінімально підправлені площадки, без слідів абразивної обробки чи зняття карнизу (рис. 4, 5). Те ж саме характерно для відбивних площадок численних відщепів та грубих пластин.

Серед нуклеусів домінують одноплощинні, однобічні (41 екз.) (рис. 4), серед яких 11 атипових. Пірамідальних, із робочою поверхнею, що охоплює більше половини периметра ядрища, виробів — сім екземплярів. Знайдено двоплощинні нуклеуси, з яких два S-подібні (рис 5, 1, 7). Більшість ядрищ має кірку на тильному боці. Деякі нуклеуси мають поперечну підтеску зворотного від робочої поверхні боку (рис. 4, 5).

Більшість пластин — середньої величини, грубі, неправильних обрисів, з нерегулярним ограненням. Площинки не підправлені. Сліди зняття карнизів чи абразивної підправки країв відсутні. Наявна невелика серія реберчастих сколів.

Найчисленнішим типом знарядь стоянки Желонь є скребачки (91 екз.), майже 80 % інструментарію (рис. 6, 22—35, 7, 8). Переважна більшість скребачок (90 %) — кінцеві на пластинчастих від-

щепах (рис. 6—8). Це невеликі знаряддя довжиною від 2,0 до 4,0 см, з дещо меншою шириною і симетричним дугоподібним робочим краєм. Більше половини з них мають масивний відбивний горбок на протилежному лезу базальному кінці. Ця особливість здається невинною. Наявність масивного горбка сприяла кращому утриманню знаряддя в руці.

Серед кінцевих на відщепах скребачок, вісім зроблені на коротких уламках масивних пластин. Поодинокими виробами представлені кінцеві скребачки на пластинах — чотири екземпляри (рис. 6, 31, 7, 15, 16), подвійні — два екземпляри (рис. 6, 24, 25), підокруглі — два екземпляри (рис. 6, 22, 23), бічні на відщепах — чотири екземпляри (рис. 6, 34). Сім скребачок мають ретуш по довгому краю (рис. 7, 24, 33), одна — різцевий скол на протилежному скребковому лезу кінці заготовки.

Різців у дев'ять разів менше, ніж скребачок — 11 екз. Вони виготовлені переважно на уламках масивних пластин. Домінують різці на кути зламаних пластин — шість екземплярів (рис. 6, 14, 15, 18). Представлені також серединні — три екземпляри (рис. 6, 16, 19, 20) та бічні ретушні — два екземпляри (рис. 6, 17).

Найінформативнішою, культуровизначальною категорією знарядь пам'яток кам'яної доби є оснащення металевих зброї — мікроліти. У крем'яному комплексі Желоні їх представляють 15 мікрівкладенів з притупленим краєм (спинників), якими оснащувалися вістря металевих мисливської зброї (рис. 6, 1—13). Привертають увагу значні розміри та масивність заготовок, на яких за допомогою стрімкої, дорсальної (нанесеної з черевця) ретуші, яка обрубє край пластини, виготовлені вкладені. Великі, масивні мікроліти мали вістря на тоншому, дистальному кінці пластини. Вигнута спинка надавала їм форми ланцетів чи асиметричних сегментів. Такий великий ланцет, із притупленим стрімкою ретушню краєм довжиною 6,0 см, зображений на рисунку (рис. 6, 1).

Морфологічно вкладні з притупленим краєм із Желоні, попри значні розміри та масивність, належать до різновидів мікролітів епігравецького типу. Великі розміри й масивність виробів свідчать на користь їхнього використання в якості оснащення металевих списів, а не наконечників стріл.

Пластини з виразною ретушню відсутні. Спорадична ретуш на двох пластинах схоже є наслідком їхнього використання в трудових операціях. У колекції присутні два відщепи з ретушованим краєм, десяток уламків ретушованих виробів і два відщепи димчастого кришталю.

Крем'яний комплекс стоянки Желонь (2025 екз.) — другий за чисельністю (після Шоломок) серед палеолітичних колекцій Овруччини. Виразна колекція знарядь, нуклеусів, сколів ро-

бить пам'ятку еталонною для епігравету регіону. Вона дає повне уявлення про крем'яну індустрію Желонської групи однотипних пам'яток, що розташовані смугою по гребеню плато зі сходу на захід, завдовжки приблизно шість кілометрів (Козулі, Пішаниця-Клинець, Келембет, Желонь 2, Желонь 1, Желонь 3, Гаєвичі) (рис. 3).

Стоянка потребує подальшого дослідження шляхом повторних зборів підйомного матеріалу та залучення до наукового обігу з детальним опрацюванням колекцій, знайдених на місцезнаходженні раніше.

Келембет

Другою за чисельністю після колекції із Желоні є крем'яний комплекс Келембет, що нараховує майже 2000 знахідок. Місцезнаходження нерівномірно патинованого кременю розташоване за 1,0 км на схід від кладовища с. Поліське (Желонь) та за 0,8 км на південь від шосе Овруч — Словечне, поблизу асфальтованої дороги Пішаниця-Клинець, на гребені плато (рис. 1). Стоянка названа іменем краєзнавця з Овруча В.В. Келембета, який відкрив і показав пам'ятку експедиції, а також передав їй близько півтори тисячі зібраних ним раніше на пам'ятці артефактів. Кремень епіграветського типу збирався на гребені плато, на ріллі, на площі приблизно 70×150 м, за 300 м на південний схід від верхів'їв балки, що зветься Хомичева долина.

Колекція кременю, разом зі зборами В.В. Келембета, складається з 1974 артефактів. За всіма показниками вона аналогічна матеріалам епіграветської стоянки Желонь, лише суттєво поступається їй кількістю знарядь — 48 екз. проти 112 екз.

КЕЛЕМБЕТ

Статистична таблиця крем'яних виробів

Нуклеуси одноплощинні, однобічні	25
пірамідальні	2
атипові	10
двоплощинні	3
нуклевидні уламки	10
Пластини та їх уламки	142
Відщепи, луски, уламки кременю	1730
<i>Знаряддя</i>	
Мікроліти з притуп. краєм (спинники)	2
Скребачки кінцеві на пласт. відщепях	27
на пластинах	4
подвійні	3
округлі	1
аморфні на відщепях	4
Різці кутові	2
бічні ретушні	2
серединні	2
Пластини з ретушшю	2
Відщепи з ретушшю	3
Разом	1974
в т.ч. знарядь з ретушшю	48

Виразними серіями представлені невеликі призматичні, однобічні ядрища, переважно одноплощинні, хоча зустрічаються і двоплощинні (рис. 9). Техніка первинної обробки груба, із застосуванням жорсткого відбійника. Сліди абразивної обробки чи зняття карнизу на ядрищах відсутні. Серед знарядь наявні два невеликі ланцетоподібні вістря з притупленим краєм епіграветського типу (рис. 10, 1, 2), численні невеликі кінцеві скребачки на пластинчастих відщепях (рис. 10, 10—32, 11), поодинокі подвійні скребачки (рис. 11, 1, 2) та серединні й бічні ретушовані різці (рис. 10, 4—8).

На пам'ятці знайдена унікальна округла скребачка з димчастого кришталю або раухтопазу (рис. 10, 9). Знаряддя, розміром 3×4 см, має відносно високий профіль, ретельно оброблене по всьому периметру скребковою ретушшю.

Окрім насичених знахідками стоянок Желонь та Келембет, колекції яких нараховують по 2000 екз., у цьому ж районі обстежено кілька дрібних місцезнаходжень аналогічного кременю.

Місцезнаходження **Желонь 2** розташоване на гребні того ж плато за 2,0 км на схід від стоянки Желонь, східніше від цвинтаря с. Поліське (колишня Желонь) (рис. 1). Кремень епіграветського типу, аналогічний знайденому на стоянці Желонь 1, збирався на площі близько 200×100 м на зораному, вимитому дощем полі. Знайдено близько 30 нерівномірно патинованих кременів.

Желонь 3 — місцезнаходження на гребені плато на захід від стоянки Желонь 1 (відстань між ними близько 1,5 км). На оранці зібрані нечисленні патиновані кремені епіграветського типу, аналогічні знайденим на стоянці Желонь 1.

Козулі — місцезнаходження кременю епіграветського типу, знаходиться майже за 700 м на північний схід від села Клинець, приблизно за 2,0 км на захід від ставка, що в с. Черепин. На площі 100×150 м, на зораному полі зібрана показова колекція кременю епіграветського типу (рис. 12), що нагадує колекцію Желонь 1. Було закладено три шурфи, які виявили руйнацію культурного шару оранкою. Кремень залягає в орному шарі ґрунту. Знайдено 13 призматичних нуклеусів (рис. 12, 11—16), 40 пластин, 10 кінцевих скребачок на пластинчастих відщепях (рис. 12, 2—10), ланцетоподібний спинник (рис. 12, 1), один різець, більше 300 відщепів. Пам'ятка перспективна для подальшого досліджування шляхом періодичного збору кременів.

КОЗУЛІ

Статистична таблиця крем'яних виробів

Нуклеуси одноплощинні, однобічні	10
двоплощинні	3
нуклевидні уламки	4
Пластини та їх уламки	43
Відщепи, луски, уламки кременю	347

Знаряддя	
Мікроліти з притуп. краєм (спинники)	1
Скребачки кінцеві на пласт. відщепях	7
на пластинах	4
Різці кутові	1
Разом	420
в т.ч. знарядь з ретушшю	13

Клинець-Піщаниця. Пам'ятка знаходиться на відстані близько 500 м на південь від шосе Овруч — Словечно та господарсько-тваринницького комплексу с. Піщаниця. Займає край плато з південною експозицією. Основна кількість кременю зібрана на ріллі, на площі близько 200 × 100 м. Кремень місцевий, сірого кольору, нерівномірно патинований, епігравецького типу, аналогічний зібраному на стоянці Желонь 1. Усього знайдено 198 кременів: нуклеуси призматичні — шість екземплярів, скребачки кінцеві на відщепях — три екземпляри, спинник — один екземпляр, пластини грубі — 18 екз., відщепи — 170 екз.

КЛИНЕЦЬ-ПІЩАНИЦЯ

Статистична таблиця крем'яних виробів

Нуклеуси одноплощинні, однобічні	6
Пластини та їх уламки	18
Відщепи, луски, уламки кременю	170
Знаряддя	
Мікроліти з притуп. краєм (спинники)	1
Скребачки кінцеві на пласт. відщепях	3
Разом	198
в т.ч. знарядь з ретушшю	4

Гаєвичі — невелике місцезнаходження, виявлене Східноволинською експедицією ІА НАН України в попередні роки, за 100 м на південь від с. Гаєвичі на ріллі на вершині плато. Кремень зібрано в межах двох скупчень, відстань між якими близько 70 м (по лінії схід — захід). Усього зібрано близько 30 артефактів, серед них один нуклеус, одна скребачка, три платівки, відщепи. Кремень аналогічний комплексу Желонь 1, злегка патинований.

Коренівка 2. На південній околиці с. Коренівка, на переораному, але нині задернованому полі, на схилі надзаплавної тераси р. Норинь (із південною експозицією) зібрано численні патиновані відщепи та нуклеуси. Знайдені нуклеуси, кінцева скребачка й численні відщепи подібні матеріалам із Желоні 1, що дає підстави розглядати пам'ятку як епігравецьку майстерню з обробки кременю. Зважаючи на задернованість, пам'ятка Коренівка 2 не була досліджена повною мірою, тому існує потреба за сприятливіших умов обстежити цю пам'ятку ретельніше.

Норинськ. Стоянка розташована на південній околиці с. Норинськ, на правому березі р. Мошаниця, за 100 м на південний захід від сучасних

господарських садіб, за 30 м від краю першої надзаплавної (борової) піщаної тераси, поверхня якої піднімається над заплавою на 3,0—4,0 м. У старій, частково задернованій лишайником і мохом, піщаній видувці на площі 150 × 50 м виявлено численні знахідки кременю сірого кольору, у тому числі, одно- та двоплощинні нуклеуси архаїчного вигляду, а також численні уламки й відщепи такого ж кременю.

Серед них наявний типовий асиметричний наконечник красносільського типу. Вістря асиметричної форми, ціле, із сірого високоякісного кременю, із суцільно ретушованим крутою ретушшю одним краєм і круто ретушованою в черешковій частині виїмкою. Наконечник є визначальним артефактом для красносільської культури фінального палеоліту Полісся (11 тис. р. тому). Наконечник супроводжують дві високі, асиметричні трапеції та уламок кінцевої скребачки, знайдені в минулі роки експедицією А.П. Томашевського.

Попри те, що південніше Овруцького кряжу (за 30—80 км) у верхів'ях р. Уж та р. Ірша відомі яскраві мустьєрські пам'ятки з численним інвентарем (Рихта, Точильниця, Житомирська та ін.), на кряжі поки що не знайдено жодного достовірного артефакту епохи мустьє.

Висновки

До відкриття Овруцькою експедицією ІА НАН України, під керівництвом А.П. Томашевського та С.В. Павленка, желонської групи верхньопалеолітичних пам'яток на Овруцькому кряжі було відомо три палеолітичні стоянки: Довгиничі, Збраньки, Шоломки.

Стоянку *Довгиничі* досліджував у 20-ті рр. ХХ ст. І.Ф. Левицький (Левицький 1930), а на початку 70-х рр. — М.І. Гладких (Гладких, Люрін 1974). Попри значну кількість кісток мамонта, шерстистого носорога, бізона, коня знайдено лише 66 кременів, у тому числі чотири знаряддя, серед яких великий, масивний сегментоподібний мікроліт із гірського кришталю. Грубість розколювання кременю, архаїчний вигляд артефактів дав підстави І.Ф. Левицькому датувати пам'ятку рис-вюрмським часом, або початком верхнього палеоліту. М.І. Гладких та Ш.Б. Люрін також віднесли Довгиничі до початку верхнього палеоліту.

Стоянку *Збраньки* відкрив і дослідив Д.Я. Телегін у 1979 р. (Телегін 1980). Вона являла собою зруйноване оранкою скупчення кременю діаметром 8—10 м. Колекція нараховує 1200 кременів і характеризується грубими призматичними нуклеусами та неправильної форми пластинчастими сколами без слідів абразивної обробки карнизу. Мікронабір представлений уламками масивних платівок зі стрімкою ретушшю по краю. Знайдені нечисленні кінцеві скребачки та поодинокі різці. Автор дослідження відніс пам'ятку до ранньої пори верхнього палеоліту і визначив її хроноло-

гічну позицію між Радомишлем 1 та Пушкарями 1 (Телегін 1980: 251).

Еталонною пам'яткою для верхнього палеоліту Овруцького кряжу є стоянка *Шоломки*, повністю розкопана Д.Ю. Нужним у 1997, 1998, 2000 рр. (Нужний 2015: 142—158). Пам'ятка являла собою компактне скупчення кременів діаметром близько 9,0 м, що залягали безпосередньо під сучасним підґрунтям. Колекція кременю нараховує 3088 екз., за технологією і типологією виробів дуже близька до крем'яного комплексу Желоні. Різниця між колекціями Желоні та Шоломок полягає в їхній структурі. Якщо в комплексі Желоні скребачки з різцями співвідносяться як вісім до одного, то в Шоломках — як один до двох, відповідно. Тобто, якщо на Желоні скребачок у вісім разів більше ніж різців, то на Шоломках різці вдвічі перевищують чисельність скребачок. Значно більше в колекції Шоломок і оснащення металічної зброї — мікролітів, які загалом аналогічні мікролітам стоянок типу Желонь. Різниця в структурі зазначених комплексів можливо пояснюється їхньою сезонністю та відмінностями в функціях.

Таким чином, експедицією 2016 р. обстежено, зі зборами на поверхні крем'яних виробів та шурфуванням, групу стоянок первісних мисливців кінця льодовикової доби. Стоянки Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаєвичі, Піщаниця-Клинець, Козулі розміщені в північно-східній частині Овруцького кряжа, на плато між селами Желонь — Клинець — Піщаниця. Вони являли собою скупчення крем'яних артефактів на переораній плугом поверхні гребню плато, що протяглося на 6,0—7,0 км уздовж північно-східного краю кряжа над дорогою Овруч — Словечно (рис. 1). Відкриті Східноволинською експедицією ІА НАН України під керівництвом А.П. Томашевського та С.В. Павленка кілька років тому пам'ятки були обстежені повторно, а також прошурфовані Овруцькою експедицією у 2016 р. Також знайдена і обстежена нова перспективна стоянка Келембет, з якої походить виразна колекція кременю епіграветського типу.

Проведений експедицією ретельний збір археологічних матеріалів збільшив колекції артефактів згаданих стоянок втричі, що дозволяє ввести крем'яні комплекси в науковий обіг шляхом їхньої публікації, як еталонних пам'яток палеоліту Овруччини. Додаткової наукової ваги палеолітичним знахідкам експедиції додає слабка вивченість палеоліту регіону.

Стоянки на плато в районі сіл Гаєвичі, Желонь, Піщаниця, Клинци мають стандартний крем'яний інвентар епіграветського типу. Розміри Овруцького кряжа, 60 × 20 км з околицями, наближаються до площі мисливських угідь однієї общини мисливців верхнього палеоліту (близько 2500 км²). Родова община складалася з п'яти-семи сімей загальною чисельністю 25—30 осіб (Заліз-

ник 1989: 145—163). Отже, існує вірогідність, що однотипні в усіх відношеннях епіграветські стоянки Овруцького кряжа полишені спорідненими, однокультурними колективами, або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що неодноразово поверталася на традиційні місця сезонних стійбищ.

Умови залягання артефактів (безпосередньо під сучасним ґрунтом), а також типологія виробів, дають підстави попередньо датувати знахідки фінальним палеолітом, приблизно 14—12 тис. р. тому, тобто часом вимирання мамонтів в Європі. Попри зруйнованість шару й відсутність фауністичних решток на пам'ятках, через несприятливі умови збереження кісток, припускаємо, що пам'ятки полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних травоядних прильодовиків'я. Про це свідчать неодноразові знахідки відповідної фауни в сусідніх зі стоянками ярах, зокрема згаданого бивня мамонта з вигравіюваним ялинковим орнаментом з яру поблизу с. Клинець, знайденого археологом В.О. Місяцем у 1955 р.

Однією з причин концентрації стоянок у східній частині Овруцького кряжа є родовища природного кременю. У наш час жовна кременю відслонюються на дні глибоких ярів, що мають довжину в кілька кілометрів, і поблизу сіл Збраньки, Довгиничі, Шоломки, Коренівка впадають в р. Норинь, що обмежує кряж із півдня (рис. 1). Ця величезна яружна система утворилася порівняно недавно, після того як за доби середньовіччя суцільні листяні ліси, що вкривали кряж, були відведені під сільськогосподарські угіддя. Очевидно, палеолітичне населення користувалося родовищами кременю, що відслонюються біля підніжжя берегової тераси лівого берега р. Норинь в районі згаданих сіл. Можна припустити, що на відміну від північної желонської групи епіграветських пам'яток, південні стоянки, що тягнуться вздовж лівого берега р. Норинь (рис. 1), певним чином могли бути пов'язані з експлуатацією родовищ крем'яної сировини.

Зазначимо значну типологічну подібність крем'яного інвентарю (а також стратиграфії) згаданих стоянок над р. Норинь із матеріалами досліджених експедицією в 2016 р. мисливських стійбищ на плато в північно-східній частині Овруцького кряжа. Маємо підстави говорити не лише про синхронність та однокультурність відомих нині верхньопалеолітичних пам'яток Овруччини, але й про їхню належність до одного своєрідного овруцького локального варіанту епігравету, що датується фінальним палеолітом, вірогідно 14—12 тис. р. тому (у широких межах).

Овруцькому локальному варіанту епігравету властива груба, архаїчна, на перший погляд, техніка первинної обробки кременю, яка певною мірою зумовлена низькою якістю місцевої крем'яної сировини. Артефакти загалом невели-

кі, що очевидно є наслідком невеликих розмірів конкрецій кременю. Нуклеуси одноплощинні, рідше — двоплощинні з нефасетованими площадками й без слідів зняття карнизу. Пластини грубі, короткі, із неправильним ограненням. На стоянках Желонь, Келембет, Довгиничі, Збраньки зафіксовані сліди використання гірського кристалю та раухтопазу в якості сировини для виготовлення інструментарію.

Серед знарядь з ретушшю домінують невеликі кінцеві скребачки вкорочених пропорцій на пластинчастих відщеплах. Зустрічаються підокруглі та короткі подвійні. Різці менш численні, виготовлені переважно на пластинах: кутові, бічні ретушні, серединні.

Серед мікролітів переважають ланцетоподібні вироби з вигнутою, круто ретушованою спинкою і вістрям на дистальному кінці, що поділяються за розмірами на дві категорії — великі, масивні та дрібні, близько 3,0 см завдовжки.

Д.Ю. Нужний звернув увагу на повну відсутність серед мікролітів стоянок кряжа прямокутників із трьома притупленими кряями, що характерні для таких відомих епіграветських пам'яток України, як Межиріч, Добранічівка, Гінці, Семенівка та ін., які великими серіями радіокарбонівих дат датуються 14 тис. р. тому. (Нужний 2015: 158).

Виразною особливістю крем'яного інвентарю овруцьких комплексів є великі, масивні вістря з притупленою стрімкою ретушшю краєм, переважно ланцетоподібних та сегментоподібних обрисів (рис. 6, 1—6, 10, 1, 2, 12, 1). Колюча частина цих мікролітів, як правило, формувалася на дистальному, тоншому кінці пластини-заготовки. Зважаючи на їхні значні розміри і масивність Д.Ю. Нужний уважав, що цей тип вістер, скоріш за все, використовувався в якості наконечників ментальних списів, а не стріл. Однак серед мікролітів епіграветських стоянок Овруччини, як зазначалося, наявні не лише великі й масивні ланцети, а й виразна серія невеликих (близько 3,0 см завдовжки) ланцетів із вістрям на дистальному кінці (рис. 6, 6; 10, 1, 2; 12, 1; 13, 7—10, 15, 16). Ці дрібні вістря могли використовуватися в якості наконечників стріл.

Попри грубість і позірний архаїзм первинної техніки обробки деякі особливості морфології виробів, на нашу думку, свідчать про досить пізній вік стоянок Овруччини в межах епігравету України. Характерний для фінального палеоліту вигляд мають численні скребачки — невеликі, кінцеві, коротких пропорцій, серед яких зустрічаються підокруглі та короткі подвійні (рис. 6, 22—25), а також поодинокі мікролітичні форми (рис. 7, 1, 2, 22, 23). Великі та дрібні ланцети з вигнутою і притупленою спинкою також характерні для найпізніших епіграветських стоянок (верхній шар Володимирівки, Журавка, Тимонівка 1).

Поява ланцетоподібних мікролітів у найпізніших епіграветських комплексах передуює масовому поширенню на території Європи та Близького Сходу грубих сегментоподібних мікролітів у аллередський період фінального палеоліту. Маються на увазі культури Азиль Піренеїв, Романеллі Апеннін, Шан-Коба Криму, Сосруко Кавказу, Федермессер Північної Німеччини, Тарнув Польщі, які розвивалися в аллередський час, тобто 12 тис. р. тому.

Отже фінально-епіграветські стоянки Овруцького кряжа з ланцетоподібними мікролітами, вірогідно, функціонували після епіграветських пам'яток типу Межирічі, що впевнено датуються 14 тис. р. тому, і напередодні поширення постепіграветських стоянок зі сегментоподібними мікролітами азильського типу в Аллереді (12 тис. р. тому). Іншими словами, овруцький епігравет попередньо датується 13 тис. р. тому, тобто епохою вимирання мамонтів.

Датувати описані пам'ятки саме фінальним палеолітом, а не ранньою порою верхнього палеоліту, як це робили І.Ф. Левицький, М.І. Гладких і Д.Я. Телегін, дозволяє не лише характерна епіграветська морфологія знарядь, але й залягання кременів безпосередньо під голоценовим ґрунтом на глибині 0,3—0,4 м (рис. 13). Зумовлена низькою якістю конкрецій місцевого кременю, груба техніка розщеплення надала артефактам (перш за все, нуклеусам і пластинам) архаїчного вигляду. На нашу думку, саме це спричинило датування овруцького палеоліту згаданими дослідниками минулого століття початком верхнього палеоліту.

Можна припустити, що частина численних фауністичних решток (кістки мамонтів, бізонів, коней, північних оленів, носорогів) з ярів поблизу стоянок є рештками мисливської діяльності мешканців останніх. Принаймні це стосується бивня із гравіюванням з яру поблизу с. Клинці, в якому також зафіксовано місцезнаходження епіграветського кременю. Видається не випадковим збіг скупчення стоянок овруцького епігравету з місцезнаходженнями плейстоценової фауни. Попри багаторічні розвідки на Овруцькому кряжі, крім описаних однотипних епіграветських стоянок, не виявлено інших пам'яток, які можна було б зв'язати зі згаданими місцезнаходженнями плейстоценової фауни та орнаментованим бивнем з с. Клинці.

Однією з невирішених проблем палеолітознавства є історичні долі епіграветського населення Полісся та Київського Подніпров'я. Яскраві пам'ятки епіграветських мисливців на мамонта Північної України — Гінці, Мізин, Межирічі, Кирилівська, Добранічівка, Бармаки, як і описані овруцькі стоянки, датуються 14—13 тис. р. тому. Це населення зникло раптово в період вимирання європейської популяції мамонтів близько 13—12 тис. р. тому, не полишивши після себе

генетичних нащадків. Принаймні сучасна археологія не простежує слідів розвитку епіграветської культурної традиції наприкінці фінального палеоліту й на початку мезоліту Східної Європи. Поліську низовину 12—11 тис. р. тому заселили із Західної Балтії мисливці на північного оленя культури Лінгбі, Красносілля та Свідер із прин-

ципово відмінним набором крем'яних виробів, в якому провідну роль грали не вістря з притупленим краєм, а різноманітні черешкові наконечники стріл на пластинах (Залізник 2005: 37, 38). Історична доля епіграветських мисливців на мамонтів півночі України лишається невирішеною проблемою палеоліту України.

ЛІТЕРАТУРА

Гладких М.І., Люрін І.Б. 1974. Дослідження Довгиничського палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія* 14, 42—46.

Залізник Л.Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Залізник Л.Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України 8. Київ: Шлях.

Левицький І.Ф. 1930. Довгиницька палеолітична стація. *Антропологія* III, 153—160.

Месяц В.А. 1956. Новая находка орнаментированного бивня мамонта. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР* 6, 40—42.

Нужний Д.Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Телегин Д.Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине. *Советская археология* (1), 248—251.

Тутковский П.О. 1911. Побережье р. Норина в Овруцком уезде (геологическое и географическое описание). *Труды общества исследователей Вольни* IV, 59—160.

Тутковский П.О. 1923. *Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни (геологічний та геолого-морфологічний опис)*. Київ: Видавництво УАН.

**Leonid L. Zalizniak¹, Andrii P. Tomashevskyi², Serhii V. Pereverziev³, Serhii V. Pavlenko⁴,
Ivan M. Khoptynets⁵, Andrii A. Sorokun⁶, Vitalii V. Kelembet⁷**

¹ DSc., head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: zaliznyakl@ukr.net

² PhD, senior research fellow in the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 3, Volodymyrska St., Kyiv, 01001, Ukraine;

e-mail: tomashevskyi@ukr.net

³ Head of the Archeological and Monumental Sector in the Department of Archaeology and Memorial Studies, State Science Centre for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters at the State Agency of Ukraine on Exclusion Zone Management;

address: 21, Vyshhorodska St., Kyiv, 04074, Ukraine;

e-mail: pevzner777@gmail.com

⁴ Research fellow in the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 3, Volodymyrska St., Kyiv, 01001, Ukraine;

e-mail: pavlenko.srv@gmail.com

⁵ Senior research fellow in the Department of Archaeology and Memorial Studies, State Science Centre for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters at the State Agency of Ukraine on Exclusion Zone Management;

address: 21, Vyshhorodska St., Kyiv, 04074, Ukraine;

e-mail: vanhopta@ukr.net

⁶ Research fellow in the Department of Archaeology and Memorial Studies, State Science Centre for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters at the State Agency of Ukraine on Exclusion Zone Management;

address: 21, Vyshhorodska St., Kyiv, 04074, Ukraine;

e-mail: sorokun_a@i.ua

⁷ Ethnographer;

address: 3, Vashchuka St., Ovruch, 11104, Ukraine;

e-mail: klmbt@ukr.net

NEW UPPER PALEOLITHIC SITES ON OVRUCH RIDGE

The group of primitive hunter's sites of the end of glacial epoch is inspected on Ovruch plateau (Zhitomir region) by expedition of Institute of archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2016 under the direction of L.L. Zaliznyak. Zhelon, Zhelon 2, Zhelon 3, Gaevichy, Pischanicya-Klinetc, Kozuly sites were discovered a few years before by Ovruch expedition of IA NASU under the direction of A.P. Tomashevsky. Sites are located in north-eastern part of Ovruch ridge on a plateau between the villages of Zhelon — Klinetc — Pischanicya. The concentrations of flint artifacts located on the surface of arable land of plateau

which was stretched out on 6—7 km along a north-eastern edge a ridge above the road of Ovruch-Slovechno. The new perspective Kelembet site with expressive flint material collection of Epigravetian type was found and inspected by an expedition 2016.

Collection of archaeological materials increased complexes of flint artifacts of the mentioned sites three times, that allows publishing their flint collections. Numerous collection of flint material from the standard Zhelon site evidently demonstrates the typology specific of the flint industry of Upper Paleolithic sites of Ovruch region.

Stone Age sites from plateau around of villages of Gaevichy, Zhelon, Pischanicya gave the standard flint inventory of Epigravetian type. Of the same type of finds grounds for supposition that sites were leave the same family groups of hunting population, which periodically returned into traditional places of seasonal nomad camps.

Assume that sites are leave hunters on mammoths and other gregarious herbivorous Ice Age steppe. About it testifies repeated finds of the proper fauna bone remains in nearby with sites ravines. In particular tusk of mammoth with ingrained a fir-tree decorative pattern from a ravine nearby Klinetc village, found the known archaeologist I.F. Levicky yet in 20th XX cent. The geology position of flint artifacts (directly under modern soil), and also typology of tools, ground preliminary to date finds a Final Paleolithic time approximately 14—12 thousands ago, that sometimes extinction of mammoths in Europe.

One of reasons of concentration of the sites on a plateau in the riverheads of the system of deep ravines in the region of villages Klinetc-Pavlovichy there are deposits of flint raw materials on the bottom of ravines. Before the known sites on the South edge of ridge above the river of Norin (Dovginichy, Zbranky, Sholomky, Korenivka sites) gravitate to the low part of the same ravine system, which contains the flint raw material for making of instruments.

Will mark considerable typology similarity made of flint an inventory and stratigraphy of the mentioned sites above Norin river with materials from hunting's nomad camps on a plateau in north-eastern part of Ovruch ridge (Zhelon grope of sites). Must grounds talk not only about synchronousness and cultural similarity of the Final Paleolithic sites of Ovruch region known presently but also about their belonging to one original Ovruch local variant of Epigravetian, that is dated Final Paleolithic time, for certain 14—12 thousands years ago.

Epigravetian population from North Ukraine disappeared suddenly in a period the extinctions of European mammoth population about 13—12 thousand years ago, not leaving after itself genetic descendants. The historical fate of North Ukraine Epigravetian mammoth hunters remains the unsolved problem of Paleolithic of Ukraine.

Key words: *Ovruch ridge, Paleolithic, ice period, Epigravette, flint implement.*

REFERENCES

- Hladkikh, M.I., Liurin, I.B. 1974. Doslidzhennia Dovhynichskoho paleolitichnoho mistseznakhodzhennia 1971 r. na Zhytomyrschynni. *Arkheolohiia (Archaeology)* 14, 42—46 (in Ukrainian).
- Zalizniak, L.L. 1989. *Okhotniki na severnogo olenia Ukraïnskoho Polessia v epokhu finalnogo paleolita (Hunters on the Reindeer of Ukrainian Polissia in the Final Paleolithic)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Zalizniak, L.L. 2005. *Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy (The Final Paleolithic and Mesolithic of Continental Ukraine)*. Series: Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine) 8. Kyiv: "Shliakh" Publ. (in Ukrainian).
- Levitskii, L.F. 1930. Dovhynetska paleolitichna statsiia. *Antropolohiia (Anthropology)* III, 153—160 (in Ukrainian).
- Mesiats, V.F. 1956. Novaia nakhodka ornamentirovanoho bivnia mamonta. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR (Brief Reports of the Institute of Archeology, the Academy of Science of the Ukrainian Soviet Socialist Republic)* 6, 40—42 (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typologichna variabelnist ta periodyzatsiia) (Upper Paleolithic of Western and Northern Ukraine (technical and typological variability and periodization))*. Kyiv: "Vydavets Oleh Filiuk" Publ. (in Ukrainian).
- Telehin, D.Ya. 1980. Paleoliticheskaia sntoianka Zbranky na Zhitomirshchine. *Sovetskaia arkheolohiia (Soviet Archaeology)* (1), 248—251 (in Russian).
- Tutkovskii, P.O. 1911. Poberezhie r. Norina v Ovrutskom uiezde (heolohicheskoe i heohraficheskoe opisanie. *Trudy obschestva issledovatelei Volyni (The Works of the Society of Researchers of Volhynia)* IV, 59—160 (in Russian).
- Tutkovskiy, P.O. 1923. *Slovechansko-Ovrutskiy Kriazh i uzberezhzhia richky Slovechny (heolohichnyi ta heoloho-morfologichnyi opys) (Slovechensko-Ovruchsky Ridge and the Coast of the Slovechny River (Geological and Geological-morphological Description))*. Kyiv: "Vydavnytstvo UAN" Publ. (in Ukrainian).

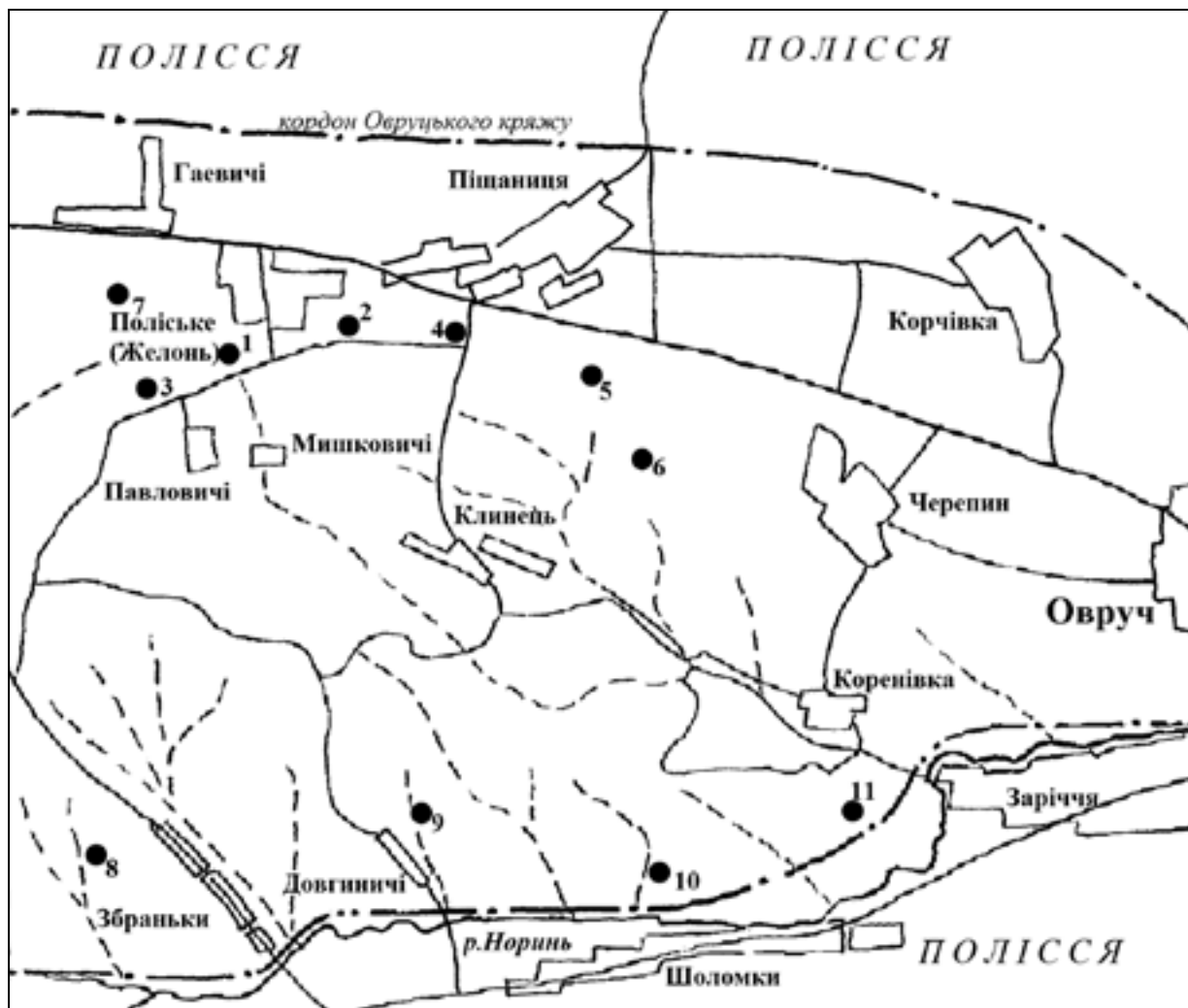

Рис. 1. Овруцький кряж. Карта-схема розташування епіграветських стоянок: 1 — Желонь; 2 — Желонь 2; 3 — Желонь 3; 4 — Келембет, 5 — Піщаниця-Клинець; 6 — Козулі; 7 — Гаєвичі; 8 — Збраньки; 9 — Довгиничі; 10 — Шоломки; 11 — Коренівка.

Умовні позначення: «— • —» — межі Овруцького кряжу; «-----» — система ярів; «●» — стоянки; «——» — дорога.

Fig. 1. Ovruch ridge. Map of Epigravetian sites location: 1 — Zhelon; 2 — Zhelon 2; 3 — Zhelon 3; 4 — Kelembet, 5 — Pishchanytsia-Klynets; 6 — Kosuly; 7 — Haievychi; 8 — Zbranky; 9 — Dovhynychi; 10 — Sholomky; 11 — Korenivka.

Legend: «— • —» — borders of the Ovruch Ridge; «-----» — ravine system; «●» — sites; «——» — road.

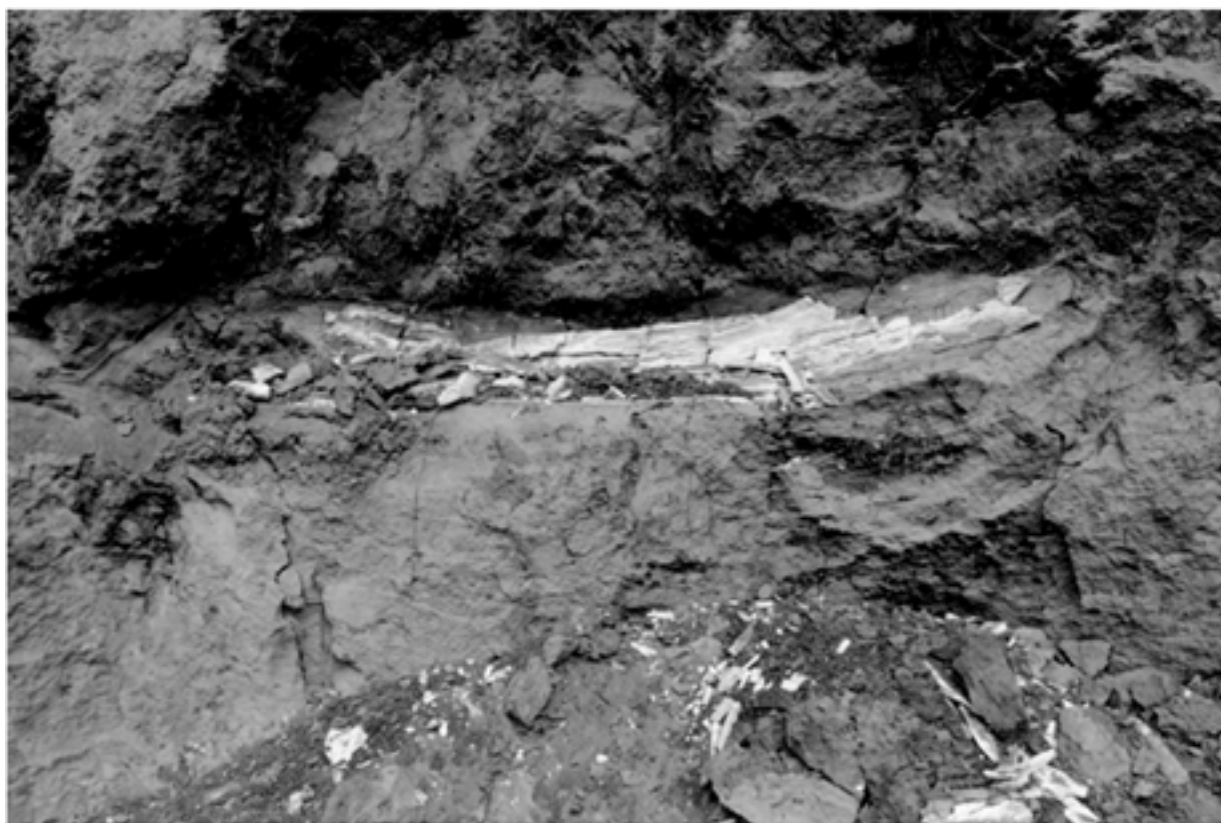

Рис. 2. Верхів'я яру вище с. Клинець. Рештки бивня мамонта.

Fig. 2. Upper part of ravine near Klinty village. The remains of mammoth tusk.

Рис. 3. Желонь. Стоянка фінального палеоліту на гребні плато.

Fig. 3. Zhelon. Final Paleolithic site on the plateau.

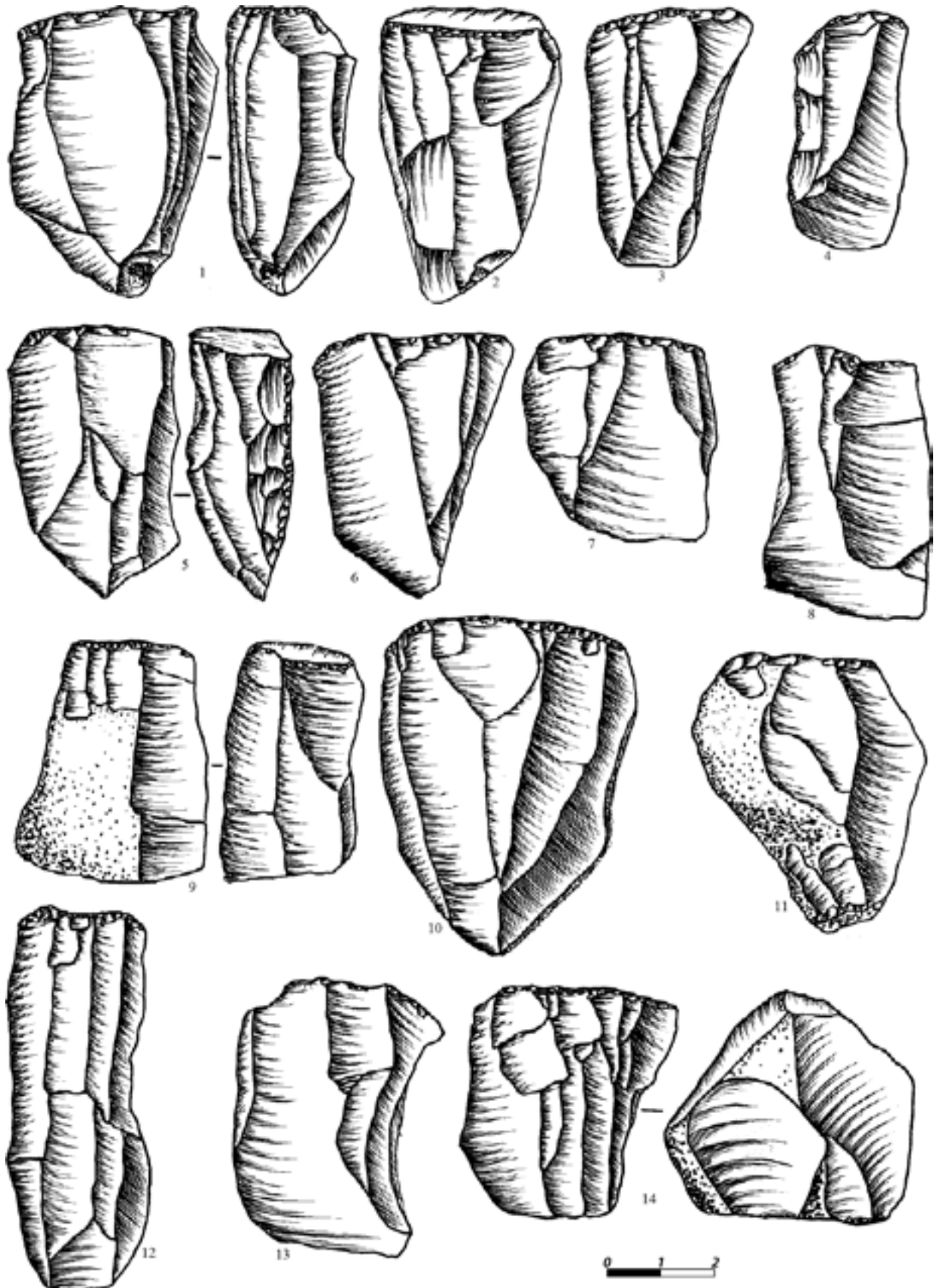

Рис. 4. Желонь. Нуклеуси.
Fig. 4. Zhelon site. Cores.

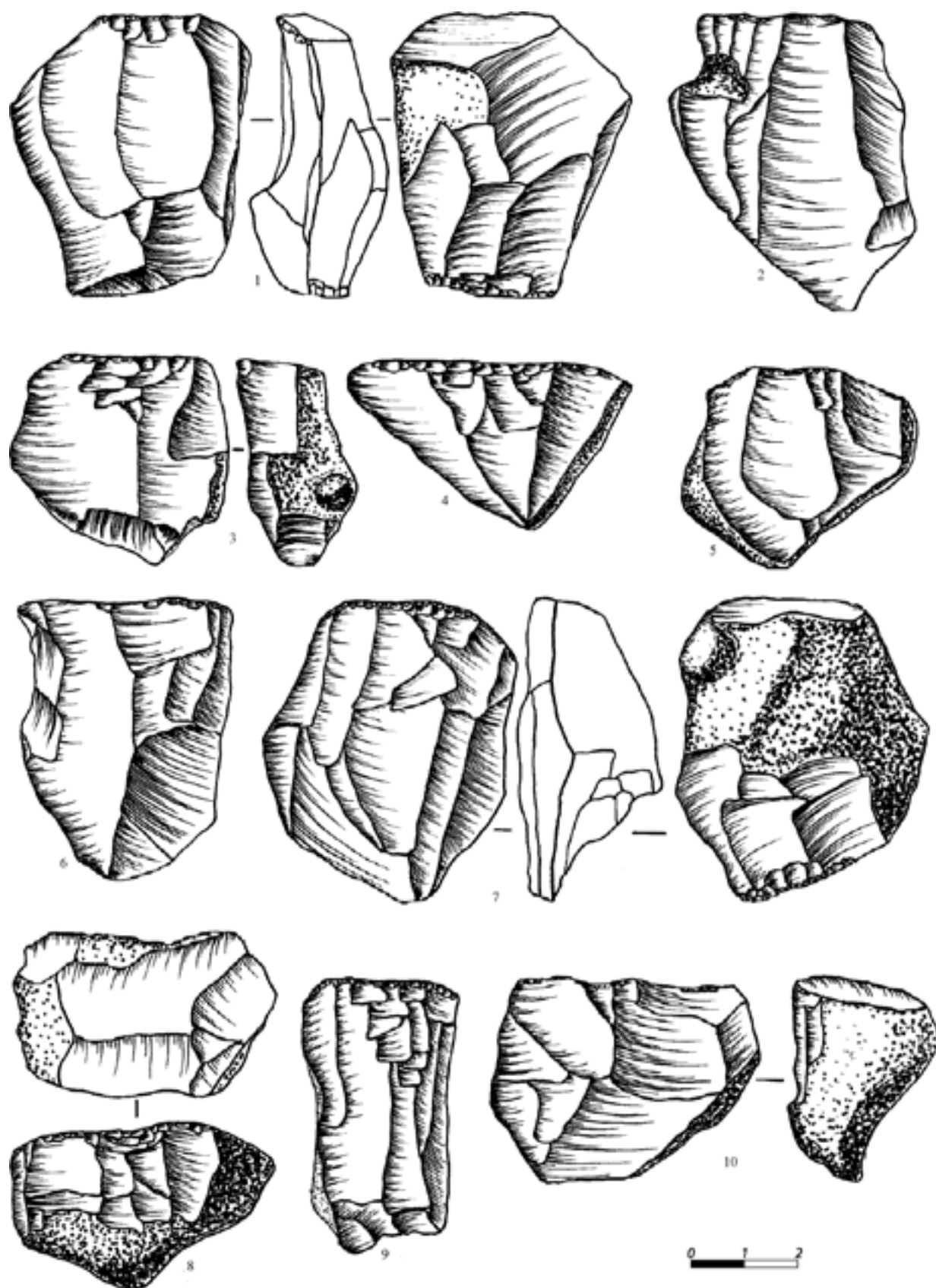

Рис. 5. Желонь. Нуклеуси.

Fig. 5. Zhelon site. Cores.

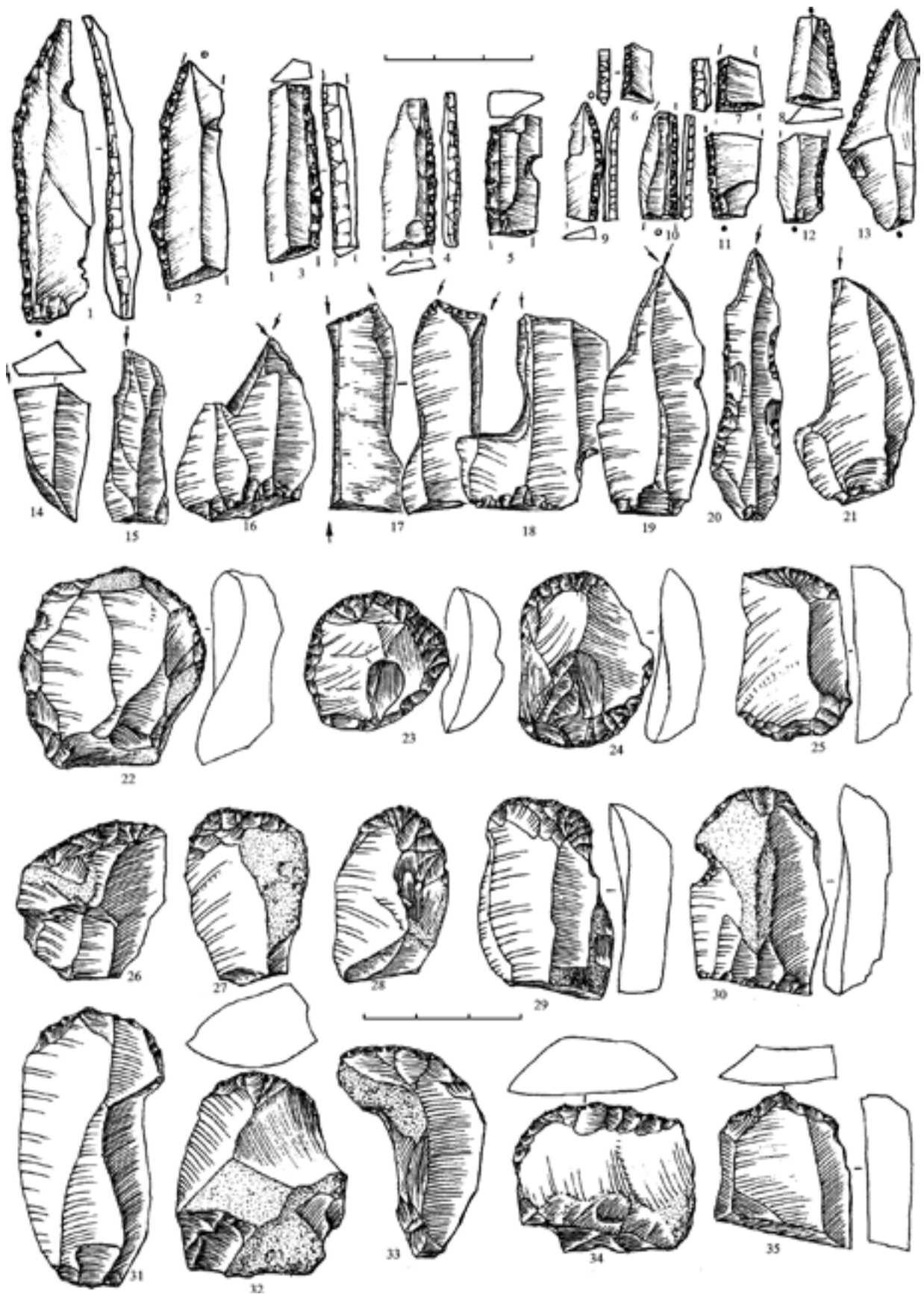

Рис. 6. Желонь. Крем'яний інвентар: 1—13 — мікроліти; 14—21 — різці; 22—35 — скребачки.
Fig. 6. Zhelon site. Flint implements: 1—13 — microlites; 14—21 — burins; 22—35 — scrapers.

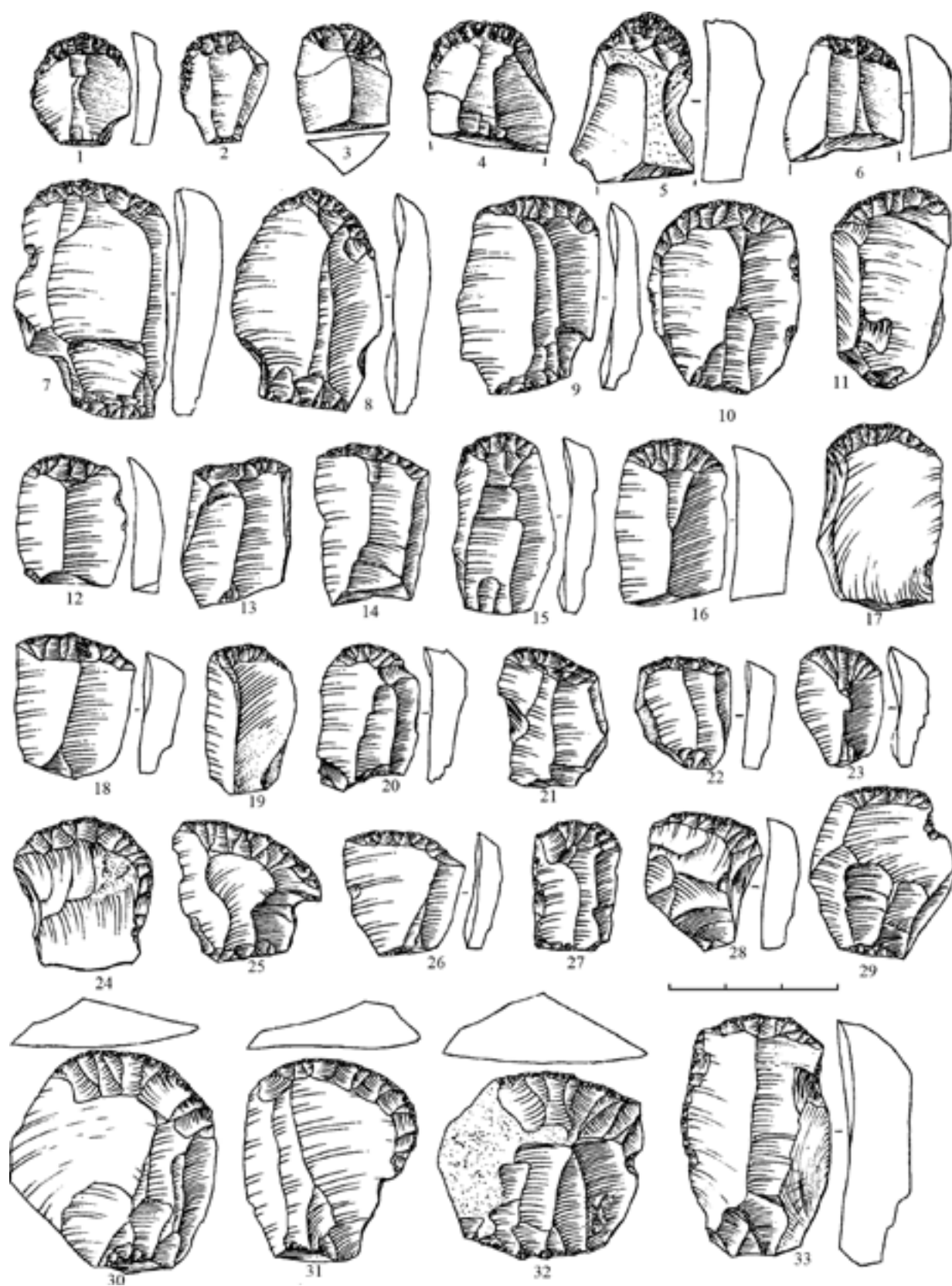

Рис. 7. Желонь. Скребачки.
Fig. 7. Zhelon site. Scrapers.

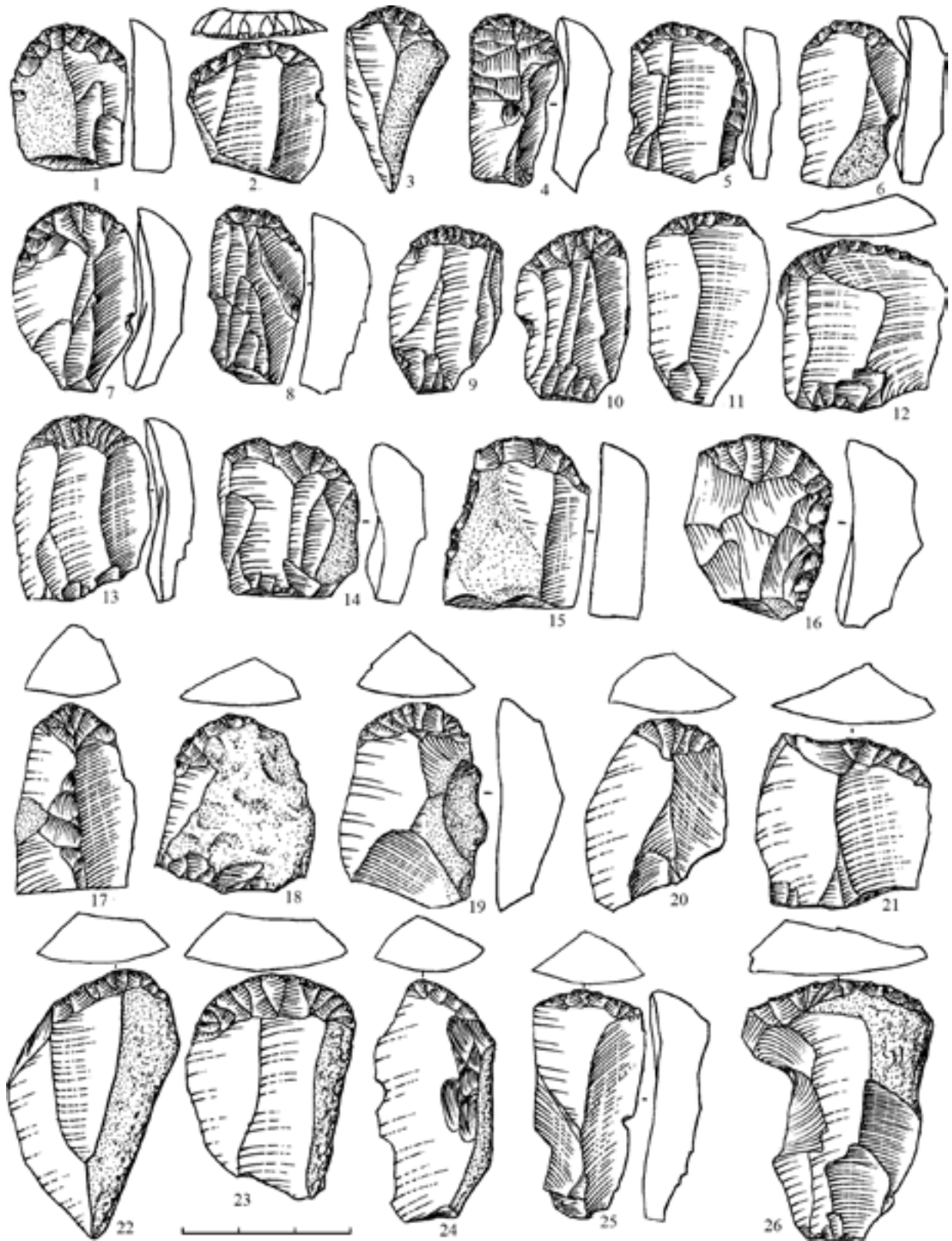

Рис. 8. Желонь. Скребачки.

Fig. 8. Zhelon site. Scrapers.

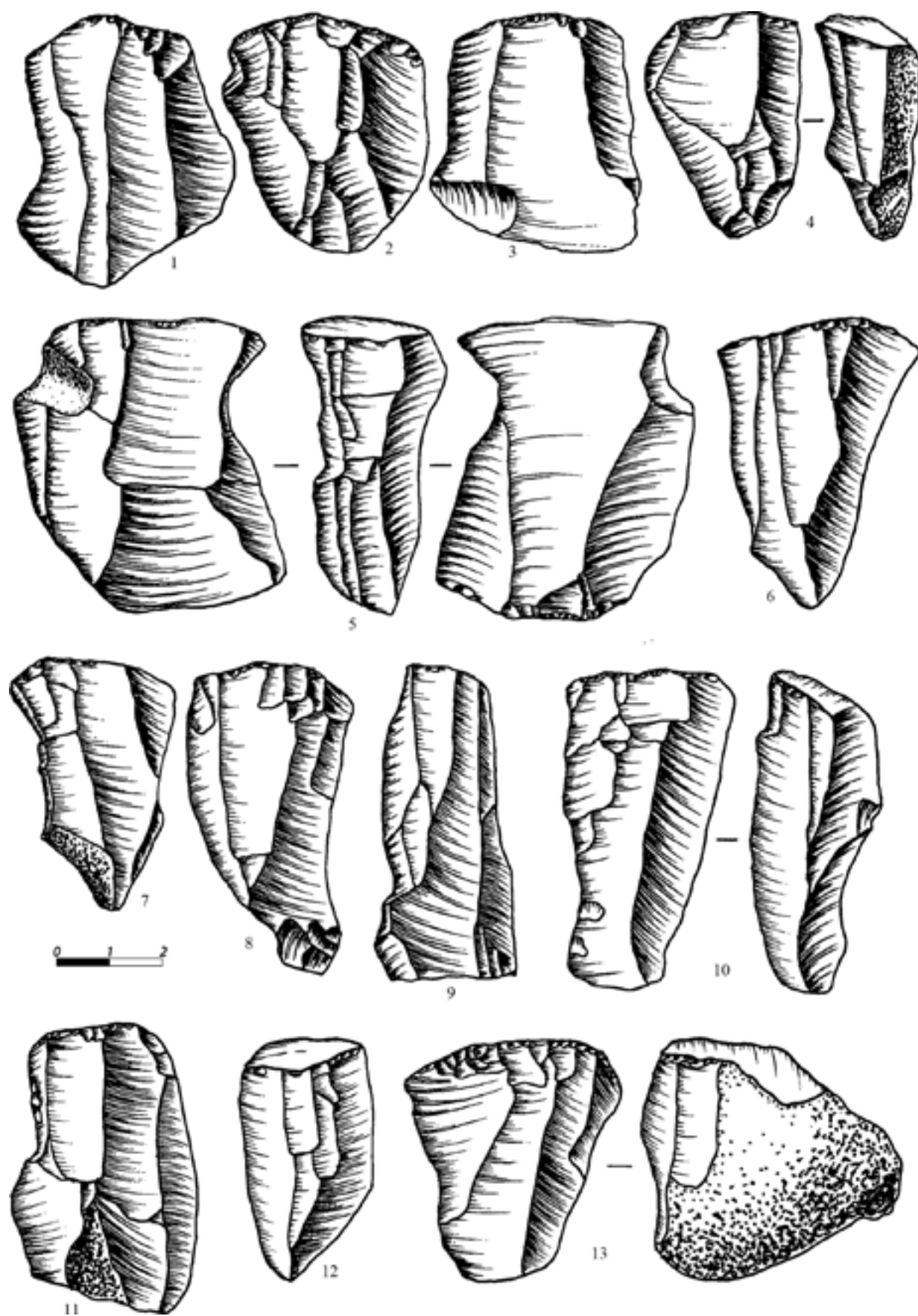

Рис. 9. Келембет 2016. Нуклеуси.
Fig. 9. Kelembet site 2016. Cores.

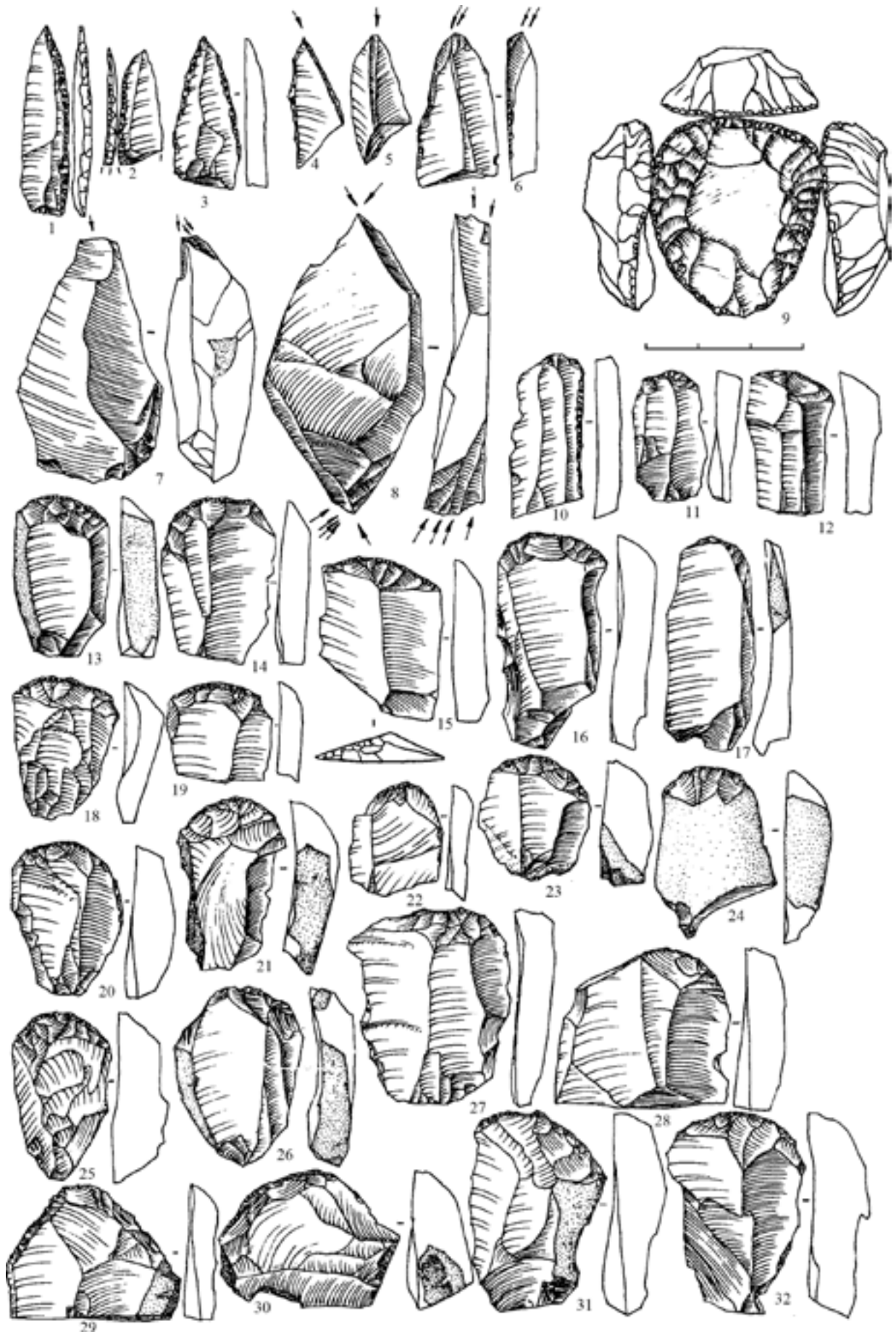

Рис. 10. Келембет 2016. Крем'яний інвентар: 1—3 — мікроліти; 4—8 — різці; 9—32 — скребачки.

Fig. 10. Kelembet site 2016. Flint implements: 1—3 — microlites; 4—8 — burins; 9—32 — scrapers.

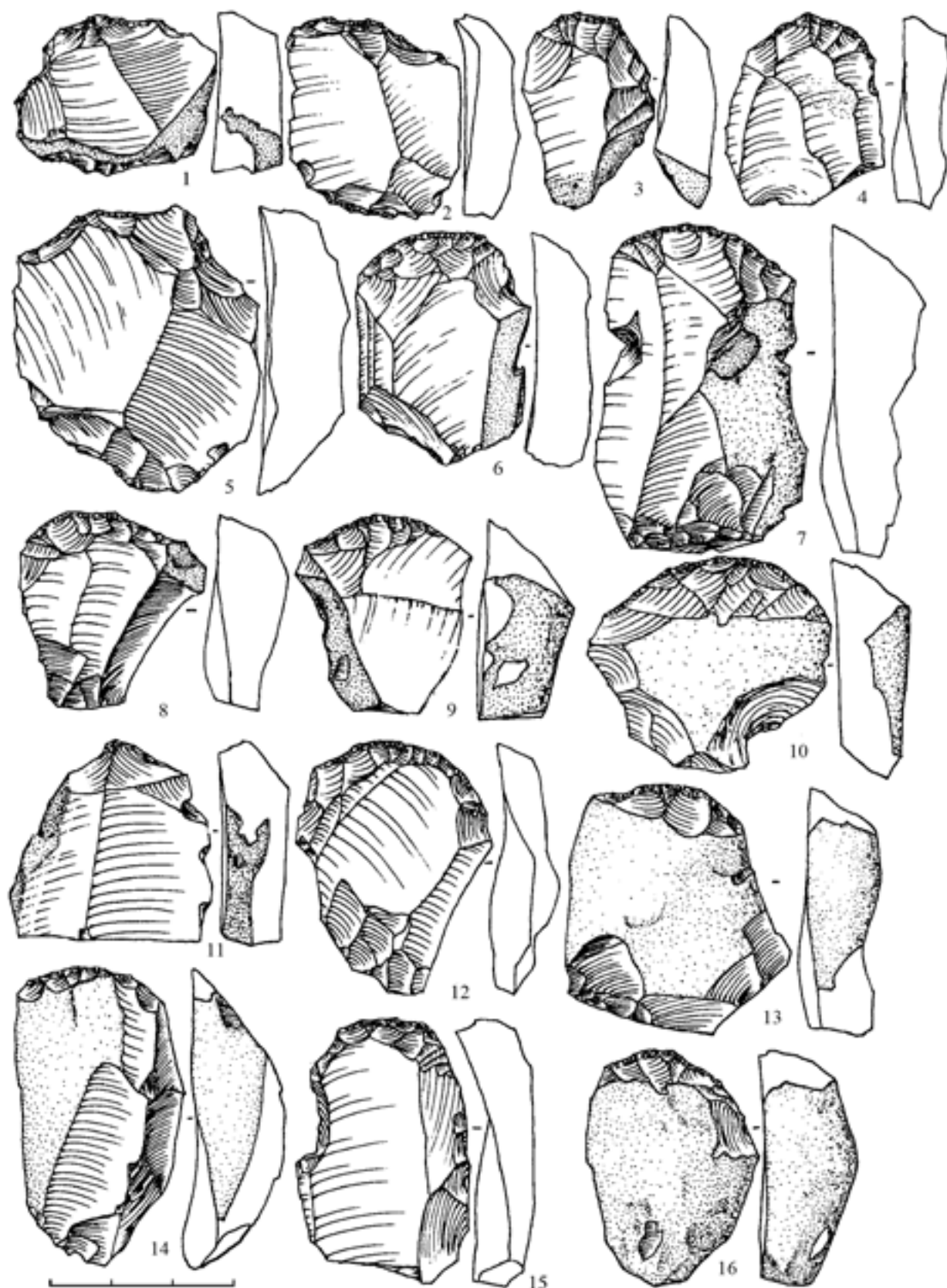

Рис. 11. Келембет 2016. Скребачки.
Fig. 11. Kelembet site 2016. Scrapers.

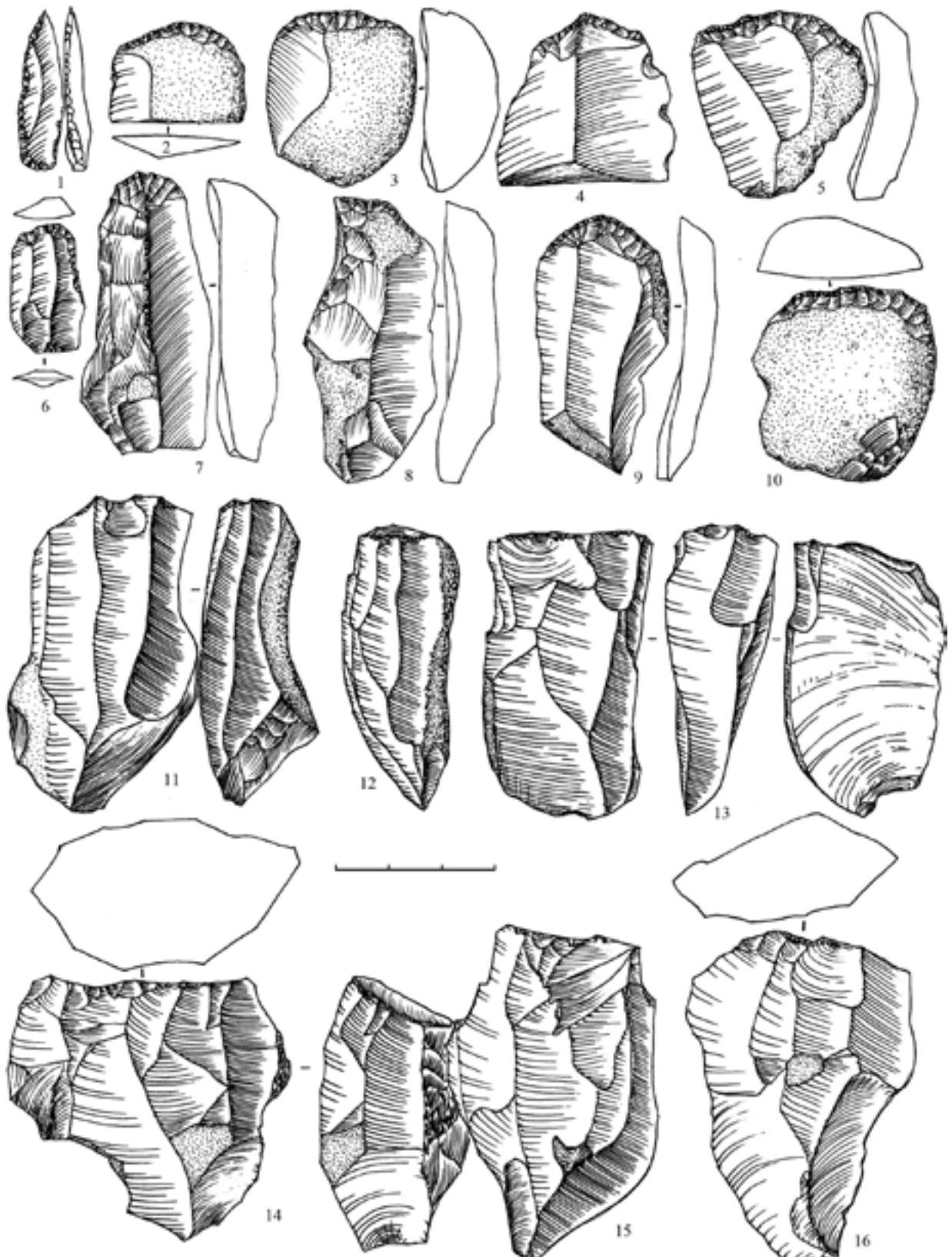

Рис. 12. Козулі 2016. Крем'яний інвентар.

Fig. 12. Kosuly site 2016. Flint implements.

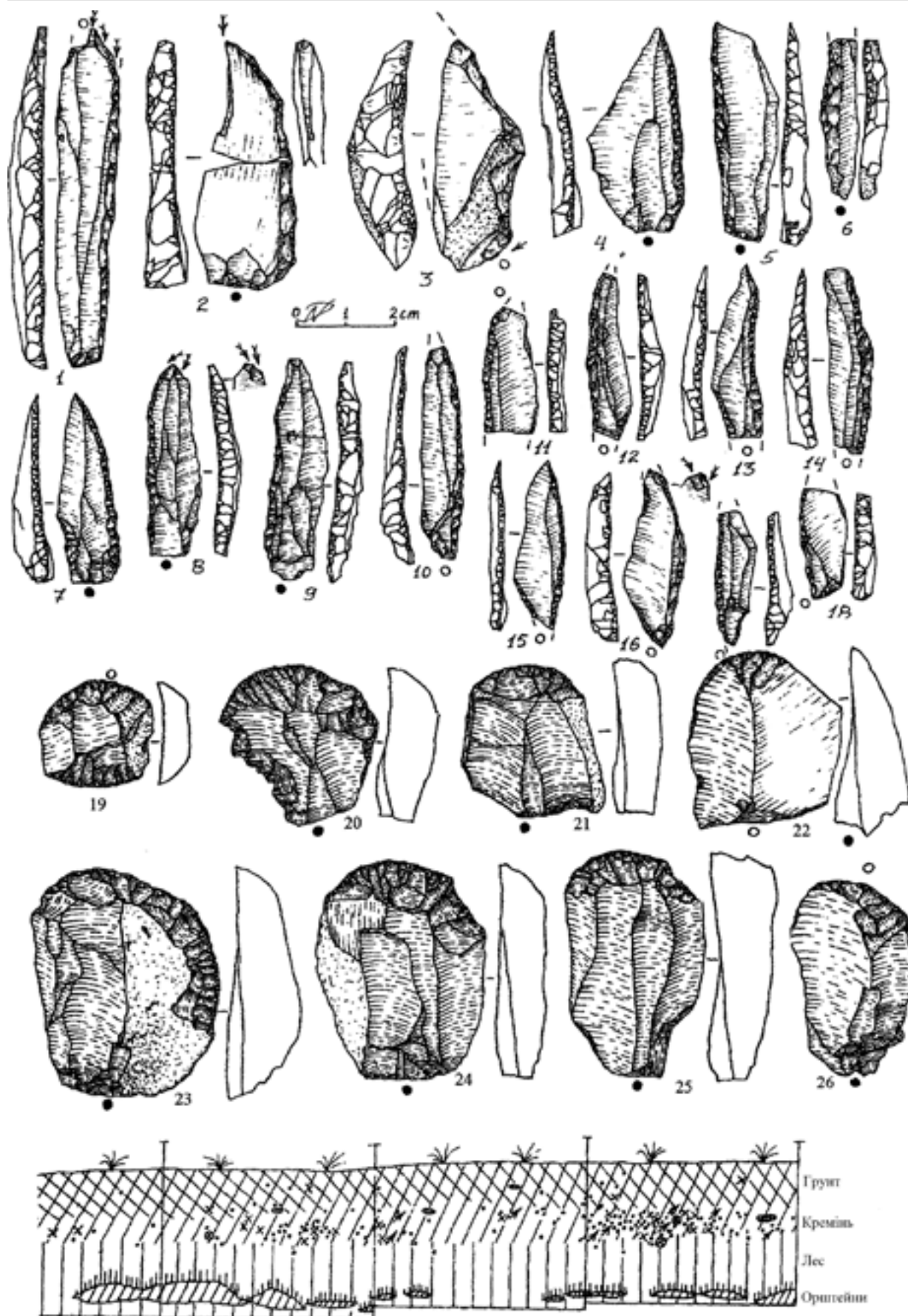

Рис. 13. Шоломки. Стратиграфія стоянки та крем'яний інвентар: 1—18 — мікроліти; 19—26 — скребачки (за Нужний 2015: 141—157).

Fig. 13. Sholomky site. Stratigraphy and flint implements: 1—18 — microlites; 19—26 — scrapers (after Нужний 2015: 141—157).

УДК: 903'12 (477.75) «633»

Яневич О.О.*

МИС ТРІЙЦІ 1 — КУКРЕЦЬКА ПАМ'ЯТКА НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ

Yanevich A.A.

TROITSA CAPE 1 — KUKREK SITE ON THE SOUTH COAST OF THE BLACK SEA

Статтю присвячено пізньомезолітичній кукрецькій пам'ятці Мис Трійці 1 на Південному березі Криму. Особливістю стоянки є повна відсутність скребачок у крем'яному комплексі та велика кількість мушель *Helix albescens* у культурному шарі, що обумовлено специфікою господарської діяльності її мешканців.

Ключові слова: пізній мезоліт, Крим, кукрецька культура, полювання, збиральництво равликів.

Стоянка Мис Трійці 1 була розкопана в 1989 р. В експедиції під керівництвом О.О. Яневича брали участь співробітники Інституту археології НАН України (С.В. Смирнов, Г.О. Пашкевич, Н.Р. Михайлова), співробітник Державного історичного музею (Т.М. Радієвська), студентка КДУ ім. Т. Шевченка (О. Музичук), школярі із с. Ароматне. Логістичну підтримку експедиції забезпечив батько автора статті О.О. Яневич. Неформальним лідером і душею експедиції був, як завжди, Д.Ю. Нужний. Автор із вдячністю згадує всіх учасників експедиції і, особливо, незамінного, як на розкопі, так і в таборі, невтримного, жадібного до роботи та щедрого на допомогу й підтримку Дмитра Нужного (рис. 1).

Мезолітичні пам'ятки на Південному березі Криму, на відміну від решти гірської частини півострова, надзвичайно нечисленні. Донедавна на майже двохсоткілометровій ділянці узбережжя від Балаклави до Феодосії були відомі лише стоянки Ласпі 7 та Ласпі 11 у Ласпинській котловині (Телегін 1982: 90—92), та Улу-Узень і Алабач біля Алушти, які належать до пізнього мезоліту. У 1988 р. під час розвідок Кримського мезолітичного заго-ну Інституту археології АН УРСР були відкриті дві нові пізньомезолітичні стоянки — Мис Трійці 1 та Мис Трійці 2. Не виключено, що ці стоянки є пам'ятками, які позначені на мапі Г.А. Бонч-Осмоловського (Бонч-Осмоловский 1934: мапа). Утім, відсутність у публікації опису їхнього місцезнаходження та характеристики знахідок не дозволяють ідентифікувати відкриті стоянки з тими, що згадуються Г.А. Бонч-Осмоловським. Отже, скоріш за все, Мис Трійці 1 і Мис Трійці 2 є новими, не відомими досі пам'ятками.

Стоянки Мис Трійці 1 та Мис Трійці 2 розташовані за чотири кілометри на захід від смт. Сімеїз та за 2,5 км на південь від с. Оползневе, за 400 м на північ від мосту на Південнобережному

шосе через р. Узень, на лівому березі цієї річки, біля північно-західного краю стадіону бази відпочинку «Зміна». Висота стоянок над рівнем моря становить близько 100 м.

Пам'ятки в значній мірі зруйновані під час будівництва стадіону. Від Мису Трійці 2 залишилася лише ділянка площею близько 10 м². Стоянка Мис Трійці 1 зруйнована лише в південно-західній частині й збереглася на північний схід від краю стадіону, хоча і на цій ділянці верхня пачка відкладів також частково знята.

У 1989 р. стоянка Мис Трійці 1 була розкопана на площі 20 м². Стратиграфія розкопу в північній частині, де була повна колонка відкладів, мала наступний вигляд: 1) Гумусовий шар. Потужність становить 5,0—15 см; 2) Жовто-сірий щільний суглинок із домішкою вапнякових каменів. Містив окремі лінзи сірого глинистого седименту або значні його домішки. Потужність складає 80—120 см; 3) Сірий глинистий седимент без каменів або з окремими лінзами дуже дрібних каменів. Відклади залягали нерівномірно, у центральних квадратах розкопу не простежені. Потужність становить 20—60 см; 4) Темно-сірий суглинок. Залягав на великих каменях вапняку та між ними. Подекуди був замитий під камені. Містив археологічні матеріали пізньомезолітичного часу та значну кількість мушель *Helix albescens*. Потужність складає 20—40 см; 5) Сірий глинистий седимент — материк. Потужність становить понад 60 см. Відклади загалом, і культурний шар зокрема, мали дуже сильний нахил падіння на південь.

Знахідки в розкопі були представлені крем'яними виробами, поодинокими кістками тварин, окремими вуглинками та мушлями *Helix albescens*. Мушлі, знайдені в розкопі у великій кількості, утворювали на деяких ділянках основу культурного шару. Водночас вони були повністю відсутні поза межами поширення крем'яних виробів. Таке скупчення мушель не могло виникнути природнім шляхом. Воно, безумовно, є результатом інтенсивного збиральництва наземних моллюсків *Helix albescens* давніми мешканцями стоянки.

* ЯНЕВИЧ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; janevic_a@ukr.net

Рис. 1. Учасники експедиції з розкопок стоянки Мис Трійці 1 у 1989 р.
Fig. 1. The members of the expedition in Troitsa Cape 1 in 1989 year.

Подібні купи мушель відомі на Південному березі Криму на пізньомезолітичних стоянках Ласпі 7 та Ласпі 11 (Телегін 1982: 90–92).

Розподілялися масові знахідки — крем'яні вироби та мушлі *Helix albescens*, загалом, рівномірно по всій площі розкопу. Концентрація крем'яних виробів співпадала з концентрацією мушель. Простежувалися лише окремі місця їхньої підвищеної концентрації у вигляді лінзоподібних скупчень у западинах сірої глини, яка підстинала культурний шар (давніх промोїнах ?) та з нижньої, тобто південної, сторони великих каменів. Отже, розподіл крем'яних виробів і мушель мав на площі розкопу не штучний, а природний характер.

Культурний шар на стоянці, скоріш за все, перевідкладений, перенесений зі схилу розташованого над стоянкою пагорба. Про це свідчать, окрім сильного нахилу падіння культурного шару, загальне розташування його на каменях і між ними, ознаки змиву відкладів шару під камені та підвищена концентрація археологічних матеріалів у лінзоподібних скупченнях.

Колекція крем'яних виробів стоянки Мис Трійці 1 нараховує 2078 екз. Серед них: дев'ять нуклеусів, 73 реберчастих платівки, 25 поперечних сколів підживлення площадок ядрищ (авіважів), 271 виріб із вторинною обробкою, 212 платівки, 1468 відщепів та 20 різцевих сколів.

Пластинчаста техніка крем'яного комплексу Мис Трійці 1 була орієнтована на отримання правильних, тонких і добре огранених мікроплатівок завширшки 5,0–8,0 мм. Зокрема, це наочно демонструє розподілення пластинчастих сколів і виробів із них (табл. 1). Ще виразніше орієнтація на отримання мікроплатівок простежується в мікрокомплексі. Мікроплатівки зі скошеним кінцем і притупленим краєм — єдині типи мікролітів Мису Трійці 1, виготовлені виключно на мікроплатівках завширшки 5,0–8,0 мм (табл. 1). Дру-

гий поширений тип пластинчастого сколювання в комплексі стоянки — масивні платівки завширшки 10–13 мм із неправильною огранкою спинки (табл. 1). Подібний розподіл ширини платівок із двома піками притаманний для всіх кукрецьких стоянок і пов'язаний із підготовкою нуклеуса до розколювання й наступним масовим отриманням мікроплатівок-заготівок.

Нуклеуси (рис. 2, 47–53), як відзначалося, досить нечисленні, їх усього дев'ять екземплярів. Вони призначалися для сколювання мікроплатівок, за винятком одного, який має неправильні негативи знятих вузьких сколів (рис. 2, 53). Усі вони одноплощинні, із робочою поверхнею, яка охоплює $\frac{3}{4}$ периметра виробу або всю поверхню сколювання (рис. 2, 47–52). Практично всі нуклеуси спрацьовані й більшість із них покинута після невеликого поперечного підживлення робочої площадки (рис. 2, 47–50). Про інтенсивність розколювання кременю та дбайливе ставлення до сировини, яка була принесена, скоріш за все, із зони Другого пасма Кримських гір, свідчить також велика кількість реберчастих платівок (73 екз.) та авіважів (25 екз.).

Вироби із вторинною обробкою представлені мікроплатівками зі скошеним кінцем, мікроплатівками та вістрями з притупленим краєм, кукрецькими вкладеннями, різцями, платівками з ретушню та виїмками тощо.

Набір мікролітів Мису Трійці 1 складається з мікроплатівок зі скошеним кінцем, мікроплатівок із притупленим краєм та мікровістер. Мікроплатівок зі скошеним кінцем — 26 екз. Це типові для кукрецьких пам'яток вироби (рис. 2, 1–25). Вони виготовлені на тонких правильних мікроплатівках завширшки 5,0–8,0 мм. Кінець у всіх скошений на ліву сторону мікроплатівки-заготівки, під кутом близько 45°. Деякі мають суцільну дрібну дорсальну ретуш на короткій стороні (рис. 2, 8, 14–16) або на обох сторонах (рис. 2, 20). Окремі мікроплатівки зі скошеним кінцем мають дрібні поздовжні або поперечні тонкі різцеві сколи на ретушованих кінцях (рис. 2, 1, 9, 10, 14, 15, 21, 23–25) — сліди макрозносу при використанні в якості вкладених метальної зброї.

Мікроплатівок і вістер із притупленим краєм — 27 екз. (рис. 2, 26–46). Подібно до мікроплатівок зі скошеним кінцем, вони виготовлені на правильних мікроплатівках завширшки 5,0–8,0 мм. Мають, як правило, лише один притуплений край, в окремих випадках — обидва (рис. 2, 31, 45). Ретуш — дрібна, дорсальна. У трьох виробів наявна дорсальна та протилежна вентральна ретуш (рис. 2, 28, 31, 45).

Кукрецькі вкладені представлені численною серією з 50 екз. (рис. 3). Вкладені досить великі, в якості заготовок для них використані медіальні чи проксимальні частини масивних, погано оформлених пластин, подекуди навіть із жовневою кіркою, шириною від 9,0 мм до 20 мм. Вони мають, характерні для цього типу знарядь, широкі пласкі фасетки на вентральній стороні платівок-заготовок та подекуди дорсальну ретуш і різцеві сколи.

Різців у колекції 88 екз. (рис. 4; 5; 6) В абсолютній більшості вони виготовлені на відщепах і лише в незначній кількості — на платівках. Різці на відщепах — типово кукрецькі (рис. 4, 5—25; 5, 1—22; 6, 1—19). Одна з їхніх визначальних рис — широкі різцеві сколи. Ширина таких сколів у середньому дорівнює 3,0—5,0 мм. Різці мають по декілька робочих окrajок, які часто декілька разів підправлялись. Техніка нанесення різцевого сколу різноманітна: із природної площадки чи попередньо ретушованої, з попереднього різцевого сколу тощо. Виділити будь-які типи серед різців цієї групи неможливо — поєднання розташування робочих окrajок на заготовці, їхня кількість і техніка оформлення є надзвичайно різноманітними, і нанесення різцевих сколів відбувалося, скоріш за все, ситуативно. Серед різців на платівках домінують кутові, їх дев'ять екземплярів (рис. 4, 1, 3, 4), бокових лише три (рис. 4, 2).

Серед решти знарядь із вторинною обробкою на особливу увагу заслуговують платівки з виїмками (80 екз.). Це типові для пізнього мезоліту Криму анкоші. Вони виготовлені на досить масивних платівках і мають великі виїмки, які глибоко вриваються в край заготовки. Виїмки оформлені стрімкою ретушшю та інколи супроводжуються пласкими фасетками на черевці виробу.

Крем'яний комплекс Мису Трійці 1 є, безумовно, кукрецьким за пластинчастою технікою розколювання кременю та морфологією основних категорій знарядь. Зокрема, суто кукрецькою є пластинчаста техніка, орієнтована на отримання мікроплатівок із пірамідальних та олівцеподібних нуклеусів. Типовими є вкладені кукрецького типу, мікролітичний комплекс, який складається виключно з мікроплатівок із притупленим краєм і мікроплатівок зі скошеним кінцем, характерні багатофасеткові різці на відщепах із широкими робочими окrajками, анкоші тощо. При цьому, за низкою показників крем'яний комплекс Мису Трійці 1 може вважатися одним із еталонних для пізньомезолітичної стадії розвитку кукрецької культури. У ньому повністю відсутні будь-які домішки знарядь мурзак-кобинської культури, що притаманно деяким іншим кукрецьким пізньомезолітичним пам'яткам. За морфологією знарядь найближчими аналогіями Мису Трійці 1 є крем'яні комплекси стоянок Кукрек (Векилова: 1951, 87—95), Домчі-Кая, Калам-Баїр 1 та, у меншій мірі, Іванівка.

Підтверджується пізньомезолітичний вік Мису Трійці 1 двома радіокарбонowymi датами, отриманими за кістками в Київській лабораторії: 7800 ± 60 р. тому (Ки-6341) та 7450 ± 70 р. тому (Ки-6340), які не суперечать загальній хроностратиграфії пізнього мезоліту Гірського Криму (Яневич 2008: 135—146).

Утім, крем'яний комплекс Мису Трійці 1 має одну виняткову особливість. У ньому повністю відсутні скребачки. Один виріб хоча і нагадує уламок напівкруглої скребачки (рис. 2, 54), напевно чи являється нею. Скоріш за все, це різцевий скол. Таке незвичне явище зустрічається в мезоліті Криму вперше. Його не можна пояснити нечисленністю крем'яного комплексу, тому що він є статистично представницьким. Маловірогідною є і господарська спеціалізація розкопаної ділянки стоянки — культурний шар, як зазначалося, перевідкладений, а отже археологічний матеріал на її площі розподілявся під впливом природних, а не антропогенних чинників.

Повна відсутність скребачок в крем'яному комплексі Мису Трійці 1, скоріш за все, пояснюється особливостями господарської діяльності її мешканців, яка мала свою специфіку й заслуговує на окремий розгляд.

Археологічні матеріали з Мису Трійці 1 представлені крем'яним комплексом, кількома кістками великих ссавців і великою кількістю мушель *Helix albestins*. Кістки мали сильно еродовану поверхню. Отже, практично повна їхня відсутність пояснюється, скоріш за все, тафономічними чинниками, пов'язаними з утворенням і перевідкладенням культурного шару. Натомість, у культурному шарі стоянки знайдено надзвичайно багато мушель *Helix albestins*, які були об'єктом збиральництва. Їхня кількість справляє враження домінування цього виду харчового ресурсу в дієті мешканців Мису Трійці 1. Наскільки вірним є таке припущення, та чи не стало воно причиною особливостей складу крем'яних знарядь стоянки, можна зрозуміти, проаналізувавши роль збиральництва наземних молюсків у суспільствах кам'яного віку Великого Середземномор'я, включно із Кримом.

Збиральництво наземних молюсків у Середземномор'ї простежене ще з пізнього палеоліту. Одним із найвиразніших та аргументованих його прикладів є дослідження скупчень великих наземних равликів *Iberus alonensis* у гравецьких шарах стоянки Кова-де-ла-Барріада в Східній Іспанії, які датуються 31,3—26,9 кал. тис. р. тому (Fernández-López de Pablo et al. 2014). Доказами саме збиральництва, а не природного походження скупчень мушель у культурних шарах стоянки, є відсутність їхніх пошкоджень хижаками, відбір лише дорослих крупних равликів і, нарешті, перетворення арагоніту, з якого складаються мушлі молюсків, у кальцій під впливом температури

близько 400 градусів Цельсія, що відбувалося під час приготування равликів. Також на стоянці були розкопані продовгувата ямка для приготування равликів, завдовжки мінімум 40 см, подібна до пізніших мезолітичних пекарських ямок, у тому числі в Криму, та зони їхнього споживання. У статті наведений докладний огляд збиральництва наземних молюсків на пізньопалеолітичних стоянках Середземномор'я, який демонструє його спорадичність і, переважно, досить пізній, граветський та епіграветський, час (Fernández-López de Pablo et al. 2014).

Особливого поширення збиральництво наземних молюсків в Середземномор'ї набуло в фінальному палеоліті та мезоліті. Це пов'язано з двома обставинами. По-перше, унаслідок голоценового потепління в регіоні встановлюється м'який теплий клімат і поширюються ландшафти, сприятливі для існування молюсків родів *Helix*, *Helicella* та ін. По-друге, зміна плейстоценового фауністичного комплексу зі стадними копитними тваринами на голоценовий, із нестадними, призвела до падіння продуктивності полювання. У цих умовах отримання м'яса молюсків у певні періоди року суттєво доповнювало харчові ресурси мезолітичних общин. Таким чином, збиральництво наземних молюсків стало, на думку Д. Любелла, одним із елементів післяпалеолітичної економічної «революції широкого спектру» (Lubell 2004a).

У фінальнопалеолітичний і, особливо, мезолітичний час пам'ятки зі скупченнями мушель наземних молюсків представлені у всьому Великому Середземномор'ю, від Марокко та Іспанії на заході, до Близького Сходу та Західного Ірану на сході та Південної Франції, Балкан і Гірського Криму на півночі (Lubell 2004). Найбільш вражаючими серед них, безумовно, є стоянки Магрібу — іберомаврусійської та, особливо, капсійської культур, яких нараховують кілька сотен або навіть тисяч. Зазвичай капсійські пам'ятки розташовані на відкритих місцях, на берегах нині пересохлих струмків та озер. Збирали люди капсійської культури мінімум шість видів наземних молюсків. Площа капсійських стоянок може сягати кількох сотен метрів, а товща культурних відкладів, щільно насичених мушлями та золою, — кількох метрів. Спеціальні дослідження однієї з капсійських стоянок — Аін Мастахія, показали, що основну долю тваринного протеїну капсійці отримували, полюючи на копитних (Lubell et al. 1976: 910—920; Lubell 2004a). Стоянки в інших частинах Великого Середземномор'я, за докладним оглядом Д. Любелла, містили меншу кількість мушель у культурних шарах і також обов'язково кістки копитних (Lubell 2004). Отже, незважаючи на часом значну роль равликів як сезонного продукту, наземні молюски залишалися другорядним за значенням харчовим ресурсом у порівнянні з м'ясом копитних. Зокрема, показовим прикладом для порівняння з

кримськими стоянками є, розташована в подібних природних умовах, стоянка Пупічіна в Східній Істрії (Хорватія) з культурними шарами раннього та початку середнього голоцену. Порівняння ваги кісток основних промислових тварин — благородного оленя та косулі, показали в усіх культурних шарах їхнє щонайменше десятикратне переважання над мушлями *Helix secernendra* та *Helix sp.*, які були об'єктами збиральництва на цій стоянці (Miracle 2001: 183, tab. 3).

Об'єктом збиральництва наземних молюсків у кам'яному віці Криму був равлик великий звичайний (*Helix albescens*, синонім — *Helix vulgaris*) (Rossmässler 1839). Це досить великий равлик із висотою черепашки 40—50 мм та шириною 41—52 мм (Гураль-Сверлова, Гураль 2012: 116). Середня маса одного молюска в раковині складає 11,3 г, середня маса порожньої раковини — 2,5 г, а середня маса живого молюска без раковини становить 8,8 г (Писарев 2013: 153—154). Він належить до родини *Helicidae*, багато представників якої, зокрема виноградний равлик (*Helix pomatia*), досі вважаються делікатесним продуктом харчування в багатьох європейських країнах.

Перший археологічний прояв збиральництва *Helix albescens* у Криму припадає ще, можливо, на фінальний плейстоцен — у шостому культурному шарі стоянки Шан-Коба розкопане «...чітко локалізоване скупчення равликів *Helix*, прикрите каменями, площею 245 см² та потужністю 13 см. Серед мушель равликів зустрічались уламки кісток та крем'яні відщепи» (Бибиков та ін. 1994: 15). Утім, на інших фінальнопалеолітичних і ранньомезолітичних стоянках подібні скупчення мушель равликів не простежені, трапляються лише їхні поодинокі екземпляри, які могли потрапити в культурні шари природним шляхом.

Беззаперечно, одним із харчових ресурсів у первісний час у Криму *Helix albescens* стає лише в пізньому мезоліті. Уперше на це звернув увагу ще С.М. Бібіков, присвятивши збиральництву равликів невелику, але надзвичайно інформативну статтю (Бибиков 1941). Доказом інтенсивного збиральництва *Helix albescens* є надзвичайно велика кількість їхніх мушель у культурних шарах багатьох пізньомезолітичних гірськокримських пам'яток: Шан-Коби, Фатьма-Коби, Мурзак-Коби, Кара-Коби, Юсуф-Коби, Ласпі 7, Мису Трійці 1 та ін. Мушлі на стоянках відображають приготування та споживання равликів. Вперше процес приготування равликів був досліджений С.М. Бібіковим. Він звернув увагу на дві обставини. По-перше, мушлі равликів на стоянці були здебільше цілими і, по-друге, вони не мали жодних слідів впливу прямого вогню. Отже, м'ясо равликів не могли добувати ще до теплової обробки, тому що неможливо видобути тільце равлика сирим із мушлі, не розбивши її, навіть за допомогою залізного гачка. У той же час, виключається

запікання равликів на відкритому вогні, під час якого, навіть за короткий час руйнуються їхні мушлі. Найвірогіднішим способом приготування равликів у пізньому мезоліті Криму С.М. Бібіков вважав запікання їх у земляних ямках — найпоширеніший спосіб у первісних народів. Такі ямки були виявлені під час розкопок Шан-Коби (третій культурний шар), Юсуф-Коби 1 (Биби́ков 1941: 141), Мурзак-Коби (Биби́ков та ін. 1994: 109, 110), Кара-Коби (Колосов 1960: 19). Ямки із Шан-Коби та Юсуф-Коби були розкопані частково і продовжувалися в нерозкопаній частині стоянок. Вони подібні за конструкцією та розмірами — обидві викопані безпосередньо в давній підлозі стоянки, ямка із Шан-Коби мала ширину 22 см і глибину 14 см, ямка з Юсуф-Коби 1 — завширшки 30 см і завглибшки 17 см. Обидві були заповнені мушлями *Helix albescens* (Биби́ков 1941: 141). Ямка з Кара-Коби мала деякі відмінності. Однією стороною вона була притулена до природного заглиблення стінки печери, а з інших сторін — обмежувалася спеціально викладеними каменями. Камера ямки мала розміри 65 × 22 × 18 см, на її дні лежали мушлі равликів, перекриті тонким шаром глини, а потім прошарком вугілля (Колосов 1960: 19). Суттєво відрізнялася від решти пекарська ямка з Мурзак-Коби. Вона була продовгувата в плані, розмірами 1,5 × 1,0 м та завглибшки близько 25 см, і заповнена мушлями *Helix albescens*, переважно цілими. Поруч із нею знаходилося вогнище розмірами 0,45 × 0,80 м. У цій пекарській ямі равлики запікалися, вочевидь, внаслідок високої температури розташованого поруч вогнища (Биби́ков та ін. 1994: 109, 110). Використання пекарських ямок для приготування равликів було перевірено С.М. Бібіковим експериментально — равлики були готові за 15 хвилин, легко виймалися з мушель, а самі мушлі зберігали свій колір і не руйнувалися (Биби́ков 1941).

На думку С.М. Бібікова, у Шан-Кобі була розкопана також «комора» для зберігання равликів — камера завглибшки до 1,1 м, заповнена цілими мушлями. Доказом того, що тріщина з мушлями не була природною схованкою равликів під час посухи, С.М. Бібіков вважає знайдений серед них уламок оленього рогу, яким, на його думку, вигрібали равликів (Биби́ков 1941).

Отже, наведені приклади не залишають сумнівів у поширенні інтенсивного збиральництва *Helix albescens* у пізньому мезоліті Криму. Однак, відкритим питанням залишається питома вага цього виду харчового ресурсу в раціоні первісних мешканців півострова, адже мушлі равликів під час розкопок не відбиралися і тому неможливо порівняти їхню вагу з вагою кісток копитних, як це робиться в сучасних дослідженнях (Lubell et al. 1976; Miracle 2001; Fernández-López de Pablo et al. 2014).

Інформація щодо сезонності та продуктивності збиральництва *Helix albescens* у Криму була

отримана із наукових джерел, повідомлень збирачів-заготівельників і власних спостережень. Равлики активні лише за умов теплої і вологої погоди, з температурою від п'яти до 25 °С, із найоптимальнішим температурним діапазоном від 20 до 25 °С. Отже, збирання равликів у Криму можливе протягом лише кількох місяців наприкінці весни — на початку літа та на початку осені, коли вони з'являлися зі схованок у хмизу, листі чи землі. Причому, найпродуктивнішим був, очевидно, весняний термін збору: $\frac{3}{4}$ річного обсягу переробки равликів на сучасних підприємствах Південної Європи припадає на весняний період, і лише $\frac{1}{4}$ — на осінній. В інші місяці, коли встановлюються несприятливі для молюсків, надто сухі, теплі або холодні умови, вони ховаються і їхні пошуки є практично марними. Наприклад, за усним повідомленням доцента Сімферопольського державного університету В.Н. Попова, у серпні 1989 р., під час сильної спеки, при цілеспрямованому обстеженні Південного берегу Криму, на ділянці від Сімеїза до Форосу, за 10 днів були знайдені лише чотири равлики *Helix albescens* на г. Кішка. Марність пошуків равликів *Helix albescens* у липні й серпні підтверджується власним досвідом. Під час багаторічних археологічних розвідок у ці місяці вони практично не зустрічалися. Равлики починали з'являтися лише після кількоденних дощів, які трапляються в Криму наприкінці серпня — на початку вересня.

Helix albescens не утворює будь-яких великих агрегацій, тобто продуктивність збирання равликів залежить, у першу чергу, від їхньої щільності в біотопі. *Helix albescens* поширений на всій території Кримського півострова, «...найбільш щільно населяє зону Передгір'я, Керченський горбово-грядовий степ (частіше 7—15, місцями — понад 20 екз./м²) та Південний берег (як правило, від 3 до 7, місцями — до 15—17 екз./м²) — райони з помірно-м'якою теплою зимою і поширенням чагарникових, шиблякових та скельних біотопів» (Леонов 2005: 8). За повідомленнями збирачів-заготівельників Бахчисарайського району в 1990 р., при щільності равликів близько 10 екз./м², їм за годину вдавалося збирати біля 600 равликів. Отже, якщо прийняти середню вагу одного равлика за 11,3 г, а його м'яса — 8,8 г (Писарев 2013: 153—154), то за годину один збирач міг добути біля 5,0 кг чистого м'яса. Це досить непоганий показник, якщо враховувати, що м'ясо равликів роду *Helix* за кількістю протеїну та калорійності не поступається м'ясу ссавців (Lubell 2004: 9, tab. 1). Але при цьому слід зважати, що збір обмежувався кількома ранішніми годинами, коли ще не зійшла роса. Автором також було проведено експеримент по збиранню равликів. Збори проводилися в середині вересня 1990 р., після кількоденних дощів, у дубово-ялівцевому шибляку поблизу мису Св. Трійці. Їхня щільність у цей час становила

близько 2 екз./м². За годину вдалося зібрати приблизно 110 равликів середніх та крупних розмірів, тобто, враховуючи попередні підрахунки, близько 0,9 кг м'яса.

Отже, термін збору равликів *Helix albescens* на стоянці Мис Трійці 1 міг припадати, скоріш за все, на весну (найімовірніше, кінець квітня — початок червня) або, із меншою вірогідністю, на ранню осінь (вересень — жовтень). Продуктивність збиральництва равликів могла коливатися від 5,0 кг чистого м'яса навесні до 1,0 кг восени. Таким чином, у найсприятливіший для збиральництва весняний період, вона могла наближатися до продуктивності полювання на оленів, яка, за кількома етнографічними даними, коливалася від 5,6 кг до 9,5 кг за годину на одного мисливця (Reidhead 1976; Keen 1981). Суттєвими обмежувачами ефективності збиральництва равликів були чинники температури та вологості, як сезонні, так і добові. З огляду на них, збиральництво равликів *Helix albescens* у мешканців стоянки Мис Трійці 1, очевидно, не було ані єдиним, ані навіть домінантним видом отримання харчових ресурсів.

Підтвердженням полювання, як одного з основних видів господарської діяльності на Мисі Трійці 1, є чисельний і виразний крем'яний комплекс. Він практично не відрізняється від крем'яних комплексів інших кукрецьких стоянок і був орієнтований на виготовлення мисливського спорядження: отримання мікроплатівок-вкладенів до пазових наконечників із мікролітичних нуклеусів, виготовлення вкладенів (мікроплатівок зі скошеним кінцем і притупленим краєм) і знарядь для виготовлення пазових наконечників — кукрецьких різців із широкими різцевими окрайками та кукрецьких вкладенів.

Отже, повна відсутність скребачок у комплексі Мис Трійці 1 пояснюється, скоріш за все, сезонним чинником — заселенням навесні, коли шкури впольованих тварин не являли особливого інтересу для мисливців. В Україні відома лише одна стоянка з майже повною відсутністю скребачок — Семенівка 2, досліджена Д.Ю. Нужним. Абсолютна відсутність скребачок, на думку дослідника, також пояснюється господарською специфікою стоянки, її функціонуванням, як табору весняно-літнього сезону (Нужний 2015: 289, 420).

Таблиця 1. Розподіл ширини платівок та виробів із них на стоянці Мис Трійці 1 (в мм).

категорії	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
плат. без ретуші	9	25	39	22	23	21	31	12	9	10	7	4			1		
плат. зі скошеним кінцем		3	12	6	5												
плат. з притупл. краєм		3	16	6	2												
кукрецькі вкладені						4	3	11	9	6	3	5	3	1	3		2
різці					1		4	1	1	3					1		1
анкоші				6	11	3	4	4	14	12	6	5	6	6	4		3
всього	9	31	67	40	42	28	42	28	33	31	16	14	9	7	9		6

ЛІТЕРАТУРА

Бибииков С.Н. 1941. Об использовании улиток *Helix* в позднепалеолитическое время. (По материалам Крымской палеолитической экспедиции в 1935—1936 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР* 2, 140—141.

Бибииков и др. 1994: Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. 1994. *Финальный палеолит и мезолит горного Крыма*. Одесса: Весть.

Бонч-Осмоловский Г.А. 1934. Итоги изучения крымского палеолита. *Труды II междунар. конф. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы* V, 114—183.

Векилова Е.А. 1951. Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму. *КСИИМК* 36, 87—95.

Гураль-Сверлова Н.В., Гураль Р.І. 2012. *Визначник наземних молюсків України*. Львів: Державний природознавчий музей НАН України.

Колосов Ю.Г. 1960. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму. *КСИА АН УССР* 10, 17—22.

Леонов С.В. 2005. *Распространение, структура популяций и биология размножения крымских моллюсков рода Helix (Gastropoda, Pulmonata)*. Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. Киев.

Нужний Д.Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Видавець О.Філюк.

Писарев С.Н. 2013. Эколого-функциональная и фенетическая характеристика популяции *Helix albescens* (Mollusca, Pulmonata) в искусственном биоценозе г. Краматорск. В: Пахомов А.Е. (отв. ред.). *Биоразнообразие и роль животных в экосистемах*. Материалы VII Международной научной конференции. Днепропетровск: Адверта, 153—154.

Телегін Д.Я. 1982. *Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н.е.)*. Київ: Наукова думка.

Яневич О.О. 2009. Хронологія пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури Гірського Криму. В: Кулаковська Л.В. (відп. ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомисль)*. Матеріали міжнар. наук. конф. «Радомисль та його історія», 3—4 жовтня 2006 р. Київ: «КОРВІН-ПРЕС», 135—146.

Fernández-López de Pablo et al. 2014: Fernández-López de Pablo J., Badal E., Ferrer García C., Martínez-Ortí A., Sanchis Serra A. 2014. Land Snails as a Diet Diversification Proxy during the Early Upper Palaeolithic in Europe. *PLOS ONE* 9 (8), 1—18.

Lubell D. 2004. Are land snails a signature for the Mesolithic-Neolithic transition? *Documenta Praehistorica* XXXI, 1—24.

Lubell D. 2004a. Prehistoric edible land snails in the circum-Mediterranean: the archaeological evi-

dence. In: Brugal J.-J., Desse J. (eds.). *Petits Animaux et Sociétés Humaines. Du Complément Alimentaire Aux Ressources Utilitaires*. XXIVe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes. Antibes: APDCA, 77—98.

Lubell et al. 1976: Lubell D., Hassan F.A., Gautier A., Ballais J.-L. 1976. The Caspian escargotières. *Science* 191, 910—920.

Keene A.S. 1981. *Prehistoric foraging in a temperate forest. A Linear Programming Model*. N.Y.: Academic Press.

Miracle P. 2001. Feast or famine? Epipalaeolithic subsistence in the Northern Adriatic basin. *Documenta Praehistorica* XXVIII, 177—197.

Reidhead A. 1976. *Optimization and food procurement at the prehistoric Leonard Haag site, South-West Indiana: a linear programming approach*. PhD Thesis. Indiana University.

Alexander A. Yanevich¹

¹ PhD, research fellow in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: janevic_a@ukr.net

TROITSA CAPE 1 — KUKREK SITE ON THE SOUTH COAST OF THE BLACK SEA

The article is devoted to the publication of the archaeological materials of the Troitsa Cape 1 site on the South Coast of the Crimea.

Cultural level of the site, most likely, is redeposit, transferred from the slope of the hill above the site. Mass finds (flint wares and shells of *Helix albescens*) were distributed, generally, evenly over the excavated area. The concentration of the flint tools coincided with the shells concentration.

The flint complex of the site includes 2078 pieces: 9 cores, 73 crested blades, 25 rejuvenation core tablets, 271 tools, 212 blades, 1468 flakes and 20 burin spalls. The blade processing was carried out with the cores of pyramidal forms with one striking platform and was oriented for producing of mikrobladelets (5—8 mm width). The tools include truncated microblades, backed microblades, kukreck implements with specific flat ventral retouch, numerous mixed multiple burins on the flakes and numerous notched bladelets. Speciality of the flint complex of Troitsa Cape 1 site is complete absence of the scrapers, although the flint complex is rather numerous. It is unusual, unique phenomenon in the Mesolithic of Crimea. Economic specialization of the excavated part of the site is unlikely too: archaeological material was distributed under influence of the natural, but not anthropogenic factors.

The flint complex of the Troitsa Cape 1 site is typical for the Kukreck Late Mesolithic culture and have two ¹⁴C dates: 7800 ± 60 BP (Ki-6341) and 7450 ± 70 BP (Ki-6340).

Faunistic materials on the Troitsa Cape 1 site are represented by some animal bones and very big number of the shells of the land snails *Helix albescens*, which were the object of the gathering of the inhabitants of the site. The evidences of the intensive gathering of the *Helix albescens* in the late Mesolithic of Crimea is big quantity of the shells in the cultural levels of numerous late Mesolithic sites of the Mountain Crimea: Shan Koba, Fatma-Koba, Murzak-Koba, Kara-Koba, Yusuf-Koba 1, Laspi 7 and el. On the Shan-Koba, Murzak-Koba, Kara-Koba, Yusuf-Koba 1 sites kitchen pits for the land snails cooking were excavated. Possible connection of the lack of the scrapers with the intensive gathering of the land snails *Helix albescens* is analysed in the article. The comparison with the sites of the gatherers of the edible land snails of the circum-Mediterranean region in the late Palaeolithic and Mesolithic and the analysis of the productivity of the gathering of the *Helix albescens* in the late Mesolithic of Crimea allows us to conclude, that edible land snails were not the main recourse of the site inhabitants. *Helix albescens* land snails were seasonal and not stable food resource in Mesolithic of Crimea. Their intensive gathering was possible only in the spring or, less, in the autumn, in humid and warm weather.

So, hunting was the main food resource of the Troitsa Cape 1 site. Numerous flint tools — hunting weapons (truncated microblades and backed microblades) or tools for the producing of the hunting weapons (Kukreck implements, burins and notched bladelets) demonstrate it. So, the lack of the scrapers in the flint complex of the site is connected with the spring exploitation of the site.

Key words: Late Mesolithic, Crimea, kukreck culture, hunting, land snails gathering.

REFERENCES

- Bibikov, S.N. 1941. Ob ispolzovanii ulitok *Helix* v pozdnepaleoliticheskoe vremia. *Materialy i issledovaniia po archeologii SSSR (Materials and Investigations of Archaeology of USSR)* 2. Moscow: Academy of Sciences of USSR, 140—141 (in Russian).
- Bibikov, S.N., Stanko, V.N., Coen, V.Yu. 1994. *Finalnyi paleolit i mezolit hornoho Kryma (Final Palaeolithic and Mesolithic of Mountain Crimea)*. Odessa: “Vest” Publ. (in Russian).
- Bonch-Osmolovskii, H.A. 1934. Itohi izucheniia krymskoho paleolita. *Trudy II mezhdunarodnoi konferentsii Associatsii po izucheniiu chetvertichnogo perioda Yevropy (Proceedings of the II International Conference of the Association of the Studying of the Quaternary Period of Europe)* V. Moscow: Academy of Sciences of USSR, 114—183 (in Russian).
- Vekilova, E.A. 1951. Epipaleoliticheskaia stoianka Kukrek v Krymu. *Kratkie soobshchenia Instituta istorii materialnoi kul'tury (Short Reports of the Institute of the History of the Material Culture of USSR)* 36, 87—95 (in Russian).
- Hural-Sverlova, N.V., Hural, R.I. 2012. *Vyznachnyk nazemnykh moluskiv Ukrainy (Qualifier of the land mollusks of Ukraine)*. Lviv: State Natural History Museum, the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).
- Kolosov, Yu.H. 1960. Raskopki pechery Kara-Koba v Krymu. *Kratkie soobshchenia Instituta archeologii (Short Reports of the Institute of the Archaeology of USSR)* 10, 17—22 (in Russian).
- Leonov, S.V. 2005. *Rasprostraneniie, struktura populiatsii i biologiiia rasmnozheniia krymskikh molluskov roda Helix (Distribution, structure of population and biology of the reproduction of the Crimean mollusks Helix)*. PhD Thesis. Kyiv (in Russian).
- Nuzhnyi, D.Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zahidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy (Upper Palaeolithic of the Western and Northern Ukraine)*. Kyiv: “Vydavets Oleh Filyuk” Publ. (in Ukrainian).
- Pisarev, S.N. 2013. Ekologo-funktsionalnaia i feneticheskaia kharakteristika populiatsii *Helix albescens* (Mollusca, Pulmonata) v iskusstvennom biotsenoze. In: Pakhomov, A.E. (ed.). *Bioraznoobrazie i rol zhivotnykh v ekosistemakh. Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Biodiversity and Role of Animals in Ecosystems. Extended Abstracts VII International Conference)*. Dnipropetrovsk: “Adverta” Publ., 153—154 (in Russian).
- Telehin, D.Ya. 1982. *Mesolitychni pamiatky Ukrainy (Mesolithic sites of Ukraine)*. Kyiv: “Naukova dumka” Publ. (in Ukrainian).
- Yanovich, A.A. 2009. Khronologiiia piznomezolitychnoi murzak-kobynskoi kul'tury Hirskoho Krymu. In: Kulakovska, L.V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkeologii v Ukraini (do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl). Materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Radomyshl ta yoho istoriia», 3—4 zhovtnia 2006 r. (Research of Primitive Archeology in Ukraine (to the 50th Anniversary of the Discovery of the Radomyshl Paleolithic site). Materials of the International Scientific Conference “Radomyshl and its History”, October 3—4, 2006)* Kyiv: «KORVIN-PRES» Publ., 135—146 (in Ukrainian).
- Fernández-López de Pablo, J., Badal, E., Ferrer García, C., Martínez-Ortí, A., Sanchis Serra, A. 2014. Land Snails as a Diet Diversification Proxy during the Early Upper Palaeolithic in Europe. *PLOS ONE* 9 (8), 1—18.
- Lubell, D. 2004. Are land snails a signature for the Mesolithic-Neolithic transition? *Documenta Praehistorica* XXXI, 1—24.
- Lubell, D. 2004a. Prehistoric edible land snails in the circum-Mediterranean: the archaeological evidence. In: Brugal, J.-J., Desse, J. (eds.). *Petits Animaux et Societes Humaines. Du Complement Alimentaire Aux Ressources Utilitaires. XXIVe rencontres internationales d'archeologie et d'histoire d'Antibes*. Antibes: “APDCA” Publ., 77—98.
- Lubell, D., Hassan, F.A., Gautier, A., Ballais, J.-L. 1976. The Capsian escargotières. *Science* 191, 910—920.
- Keene, A.S. 1981. *Prehistoric foraging in a temperate forest. A Lineal Programming Model*. New York: Academic Press.
- Miracle, P. 2001. Feast or famine? Epipalaeolithic subsistence in the Northern Adriatic basin. *Documenta Praehistorica* XXVIII, 177—197.
- Reidhead, A. 1976. Optimization and food procurement at the prehistoric Leonard Haag site, South-West Indiana: a lineal programming approach. PhD Thesis. Indiana University.

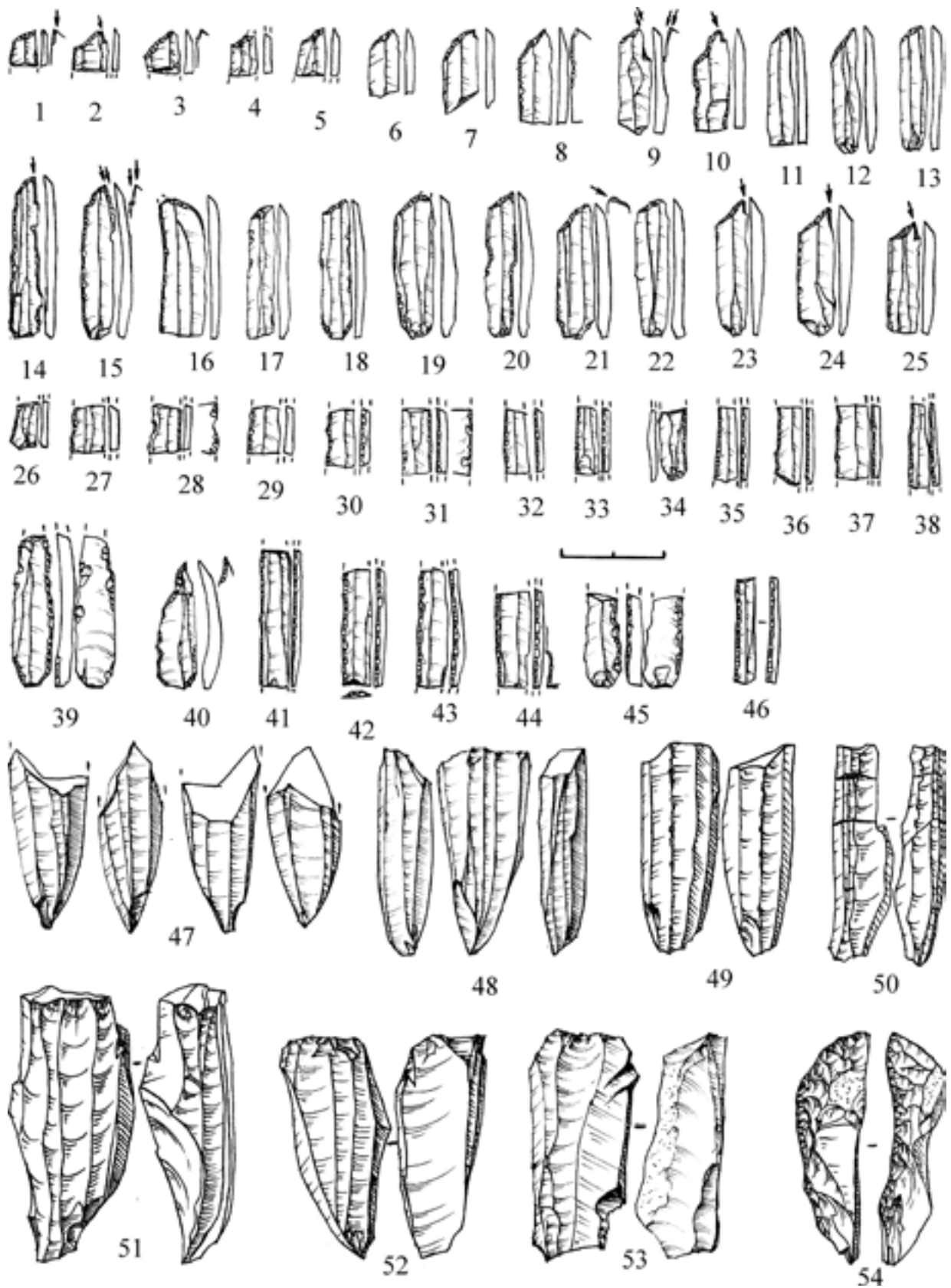

Рис. 2. Мис Трійці 1. Крем'яний інвентар: 1—25 — мікроплатівки зі скошеним кінцем; 26—46 — мікроплатівки з притупленим краєм; 47—53 — нуклеуси, 54 — скребачка?

Fig. 2. Troitsa Cape 1. Flint inventory: 1—25 — truncated microbladelets; 26—46 — backed microbladelets; 47—53 — cores; 54 — scraper?

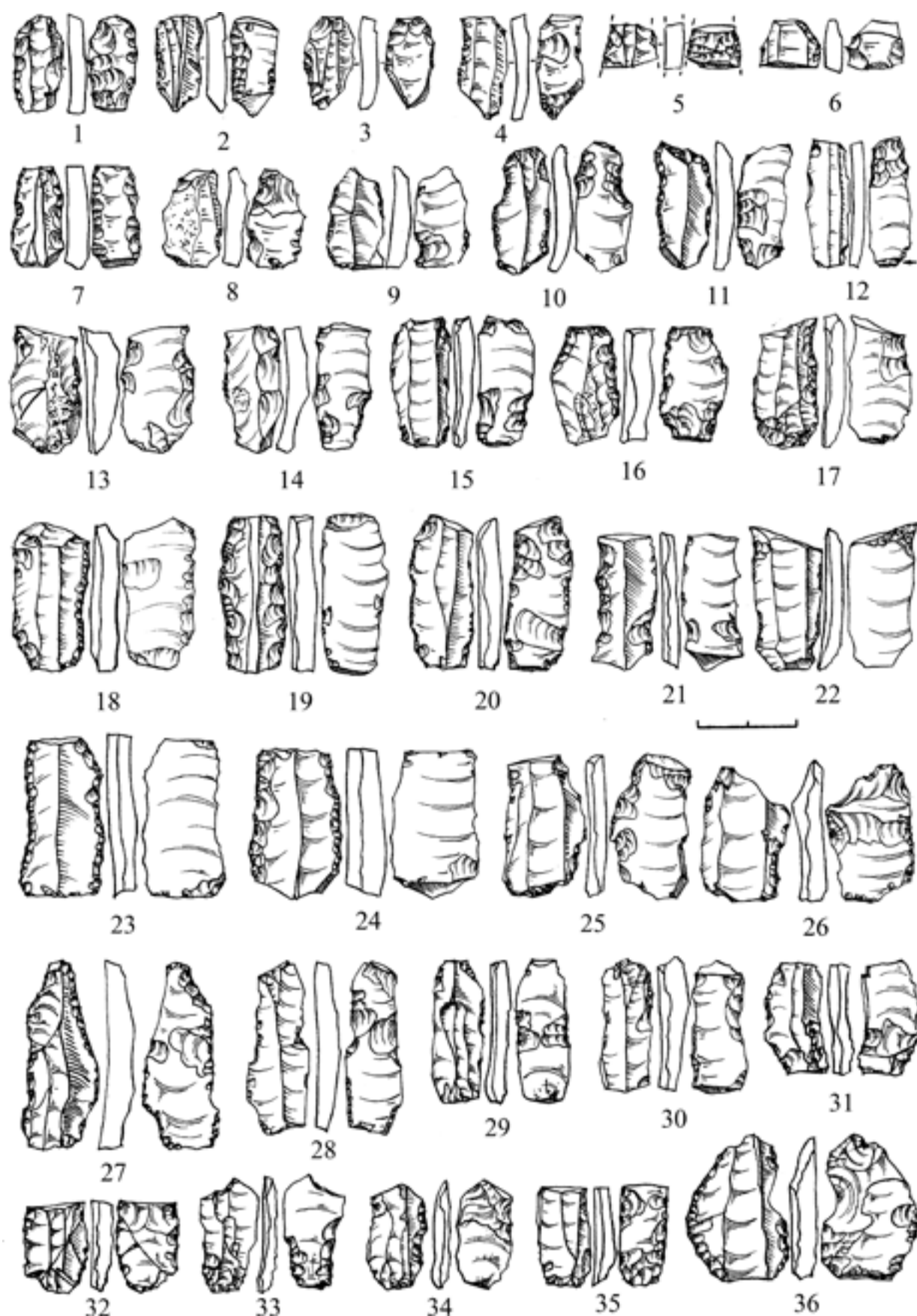

Рис. 3. Мис Трійці 1. Крем'яний інвентар: 1—36 — кукрецькі вкладені.

Fig. 3. Troitsa Cape 1. Flint inventory: 1—36 — kukrek implements.

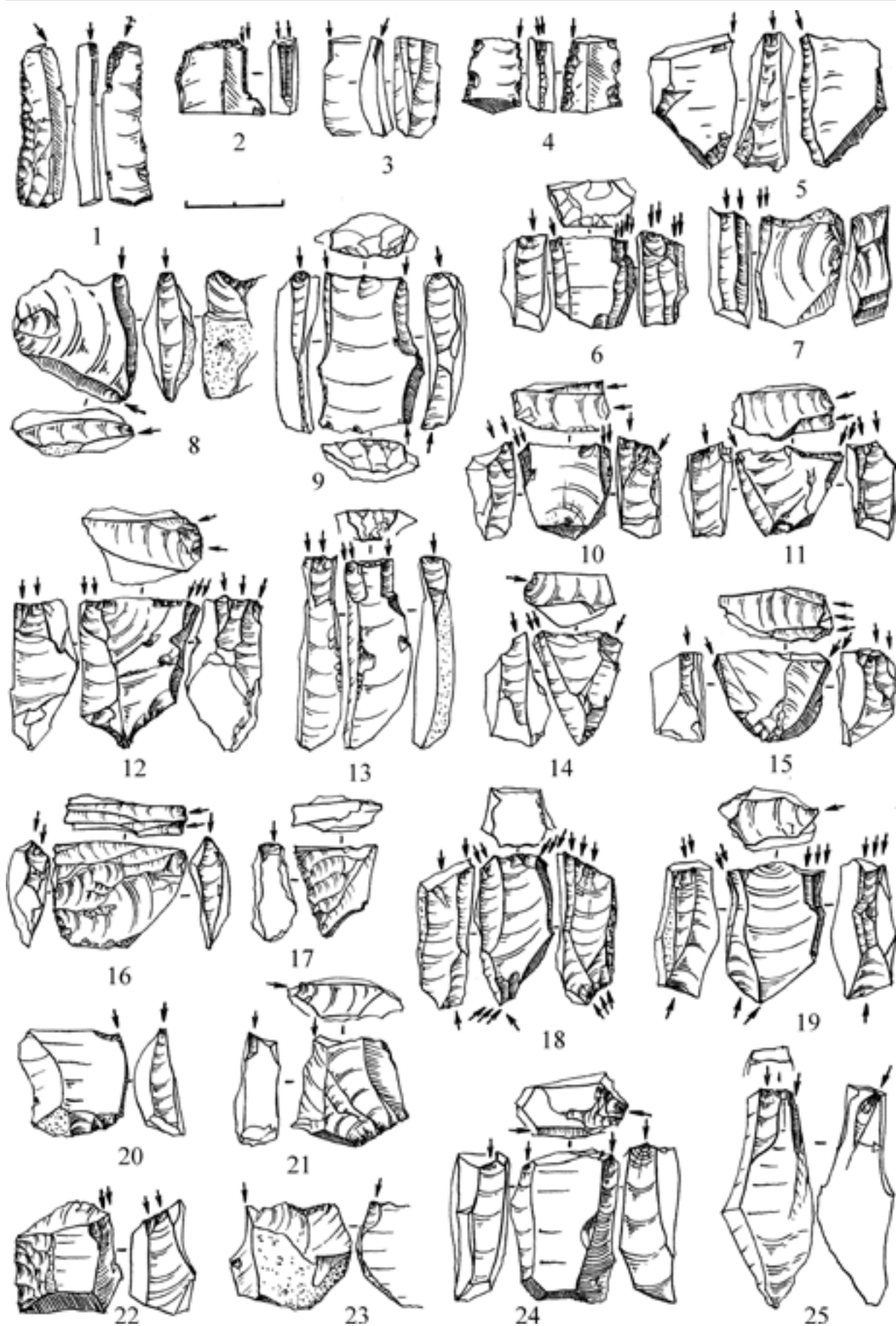

Рис. 4. Мис Трійці 1. Крем'яний інвентар: 1—25 — різці.

Fig. 4. Troitsa Cape 1. Flint inventory: 1—25 — burins.

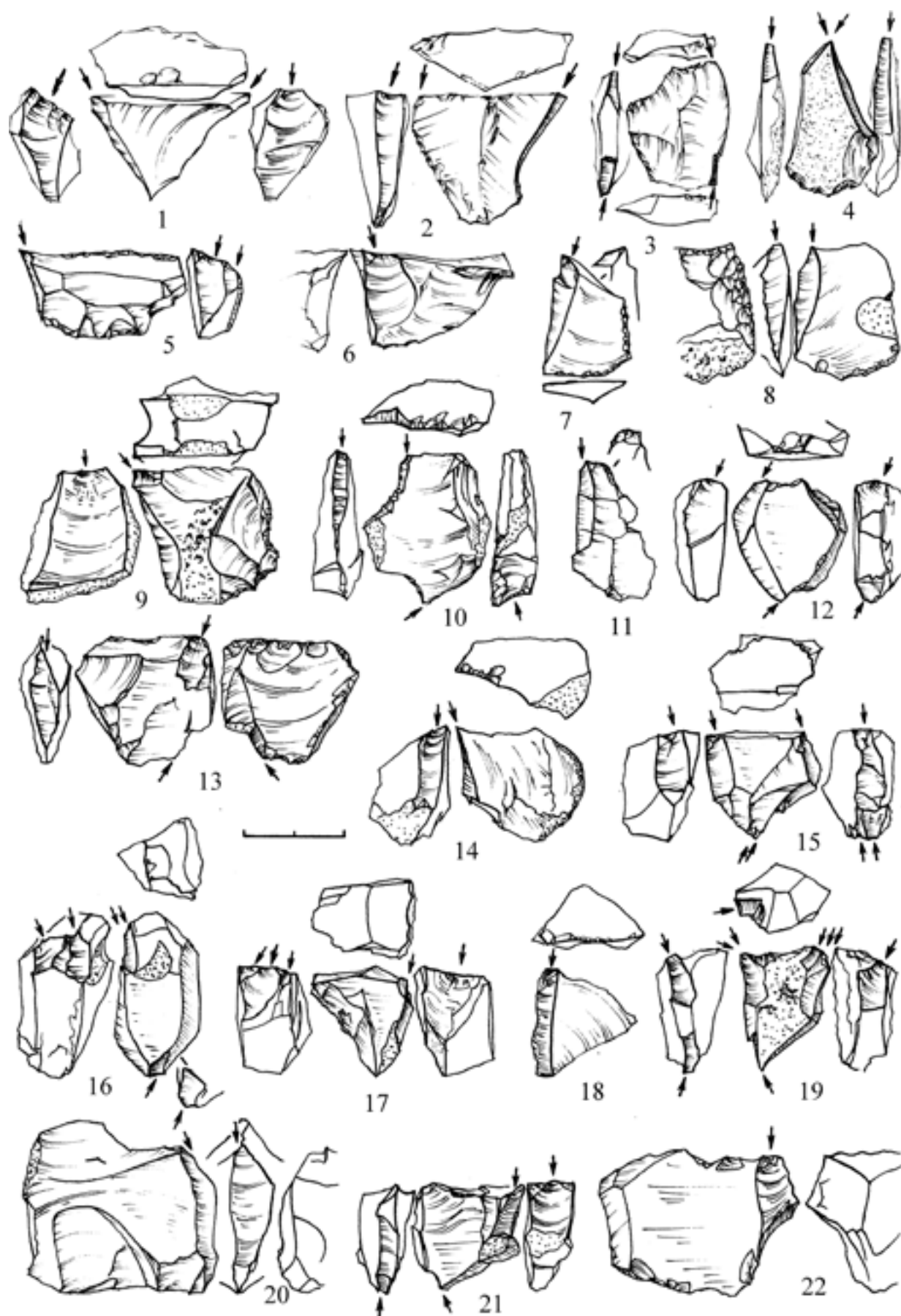

Рис. 5. Мис Трійці 1. Крем'яний інвентар: 1—22 — різці.

Fig. 5. Troitsa Cape 1. Flint inventory: 1—22 — burins.

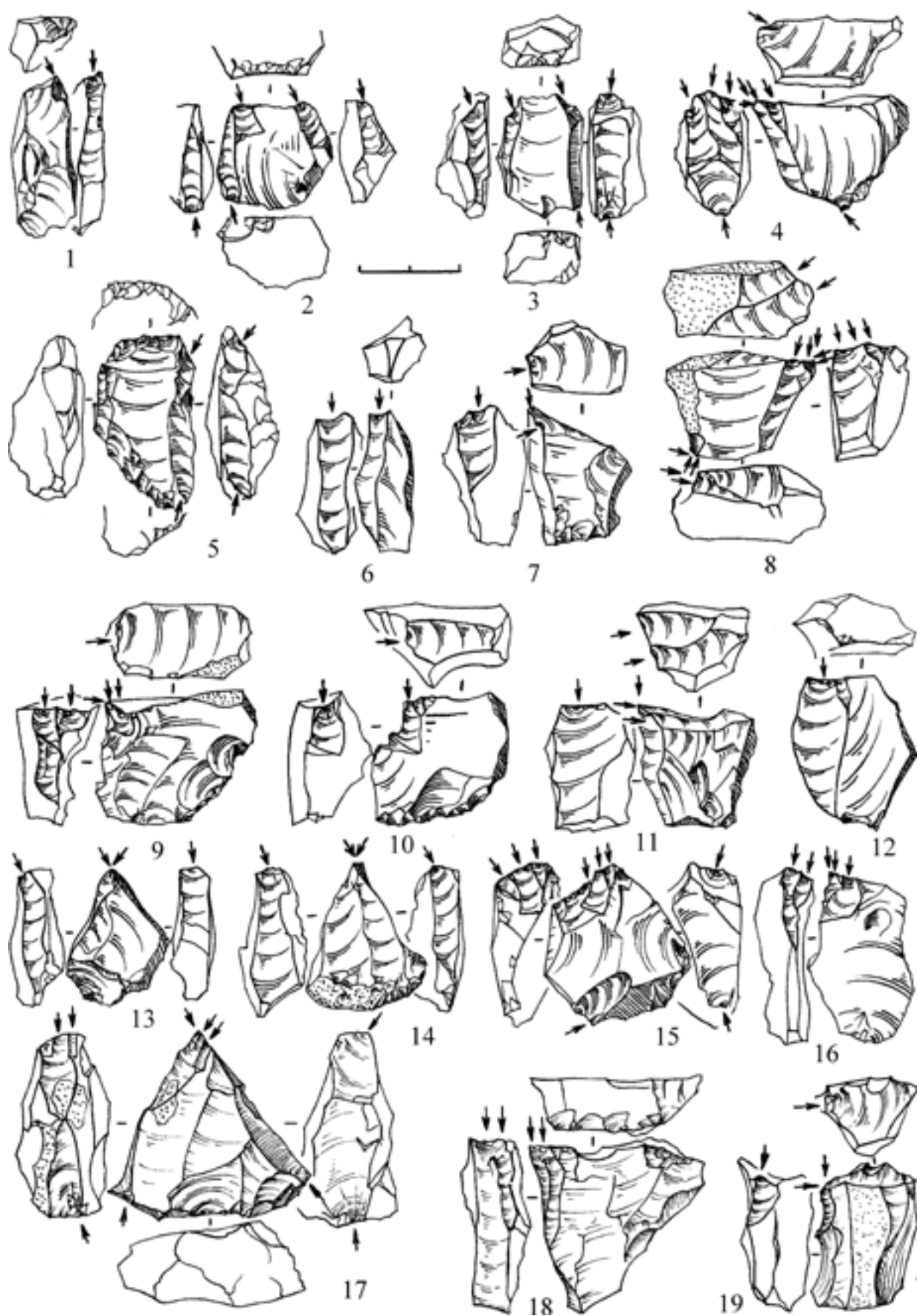

Рис. 6. Мис Трійці 1. Крем'яний інвентар: 1—19 — різці.

Fig. 6. Troitsa Cape 1. Flint inventory: 1—19 — burins.

УДК: 902.62/.65 (477) «634»

Гаскевич Д.Л.*

РЕВІЗІЯ СТРАТИГРАФІЇ ПОСЕЛЕННЯ БАЗЬКІВ ОСТРІВ ЯК ОСНОВИ ПЕРІОДИЗАЦІЙ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

На підставі ретельного аналізу матеріалів та польової документації поселення Базьків Острів, розкопаного В.М. Даниленком у 1959 р., переглянуто усталені погляди щодо стратиграфії та датування пам'ятки, скореговано періодизаційні схеми неоліту Побужжя.

Ключові слова: неоліт, Південний Буг, стратиграфія, кераміка, періодизація, хронологія.

«Типологічне виділення більш раннього і більш пізнього матеріалу, не підкріплене даними стратиграфії, на поселеннях, що відносяться до одної археологічної доби, завжди виглядає спірним»

(Котова 2002: 22).

Поселення Базьків Острів, розташоване на однойменному острові посеред Південного Бугу біля с. Скибинці Тростянецького р-ну Вінницької обл. (рис. 1), було досліджене В.М. Даниленком у 1959 р. Його стратиграфія зіграла важливу роль для аргументації щонайменше двох періодизацій буго-дністровської неолітичної культури (далі «БДК») — самого В.М. Даниленка та Н.С. Котової. Відображена в них інформація про послідовність побутування різнотипних матеріалів, а також не так давно одержані абсолютні дати пам'яток Побужжя, сформували уявлення про час та напрямки неолітизації як цього регіону, так і деяких більш східних та північних територій. Відтак, інформація про стратиграфію одного поселення стала визначальною для трактування раннього неоліту величезного ареалу.

Попри часте згадування в публікаціях, ступінь деталізації цієї надзвичайно важливої інформації лишається незадовільним. Зазвичай вона обмежується даними з монографії В.М. Даниленка 1969 р., рідше — з документів польового звіту, а також викладом суб'єктивних спостережень від перегляду колекції знахідок пам'ятки. Вони наводяться коротко у вигляді готових результатів, без оприлюднення креслень планів та стратиграфічних розрізів, кількісних та якісних характеристик матеріалів різних горизонтів. Перевірити ці відомості новими польовими роботами не можна, адже одразу після дослідження поселення було затоплене водосховищем Глибочанської ГЕС (рис. 1, А). Отже, єдиним способом їхньої вери-

Gaskevych D.L.

REVISED STRATIGRAPHY OF THE BAZKIV OSTRIV AND REASSESSMENT OF THE BUH-DNISTER CULTURE PERIODIZATION SCHEMES

фікації є повторний аналіз усіх наявних матеріалів, але методично обґрунтований, детальний та прозорий, проведений із використанням усіх доступних джерел. Цьому завданню автор планує присвятити окреме монографічне дослідження. У запропонованій статті наведено лише попередні результати вивчення стратиграфії поселення та її співвіднесення з різними групами виявленої на ньому неолітичної кераміки.

Базьків Острів та періодизації БДК.

Вперше В.М. Даниленко назвав Базьків Острів «самим важливим стратифікованим поселенням буго-дністровської неолітичної культури» у тексті польового звіту за 1959—1961 рр. (Даниленко 1965: інв. № 4421: 3). Його стратиграфія найповніше висвітлена в монографії дослідника 1969 р., де пам'ятці присвячені дев'ять неповних сторінок (Даниленко 1969: 62—70). Зокрема на них коротко охарактеризована геологічна послідовність відкладів й описані археологічні матеріали, що утворюють колонку з енеолітичного трипільського і трьох неолітичних горизонтів — савранського, самчинського та скибинецького. Особливо автор наголошує на наявності між ними «достатньо стерильних прошарків, що надавали можливість членувати матеріал на підставі не так ознак типологічного порядку, як на даних реальної стратиграфії» (Даниленко 1969: 78). У відповідності до розробленої вченим періодизації БДК із семи фаз, що утворюють три періоди, кожен неолітичний горизонт поселення представляв окремий період: скибинецький — ранній, самчинський — середній, савранський — пізній. Окрім того нижній неолітичний горизонт став епонімним для виділення В.М. Даниленком найранішої керамічної («докерешської» скибинецької) фази розвитку культури.

Одразу після завершення робіт на Базьковому острові колекцію його матеріалів переглянув Д.Я. Телегін. Зіставивши глибини залягання всіх керамічних знахідок із горизонтами нашарувань пам'ятки, він дійшов висновку, що «стерильні

* Гаскевич Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; перспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; gaskevych@i.ua

прошарки між «горизонтами» залягання різночасних матеріалів повністю відсутні» (Телегін 1977: 89). Публікуючи свою версію тричленної періодизації БДК, дослідник двічі згадав поселення. Один раз — знахідки його нижнього горизонту як репрезентативні для «раннього (досамчинського)» етапу розвитку культури, другий — пам'ятку в цілому як репрезентативну для «пізнього (савранського)» етапу (Телегін 1977: 90). Із тексту статті залишається незрозумілим, чи побачив він на пам'ятці лише ці два горизонти залягання неолітичних матеріалів, чи просто не вважав знахідки третього (середнього, власне самчинського) горизонту В.М. Даниленка достатньо яскравими для згадки в публікації.

Найвизначніше місце, пам'ятки з «еталонною» колекцією матеріалів, Базьків Острів посідає в періодизації БДК Н.С. Котової (Котова 2002: 19—24). Спочатку дослідниця перераховує чотири пам'ятки басейну Південного Бугу, які, за В.М. Даниленком, мають по кілька неолітичних шарів. Але тут же зауважує, що проведене нею «вивчення колекцій та польової документації показало, що більшість поселень мало дуже слабо насичені культурні шари з поодинокими фрагментами кераміки. Через її слабку концентрацію в культурних шарах неможливо простежити послідовність їх залягання. Найбільш численні матеріали і чітка стратиграфія присутні лише (! — Д.Г.) на поселенні Базьків Острів» (Котова 2002: 19).

Спираючись на результати власної роботи з польовим звітом та матеріалами Базькова Острова, Н.С. Котова дійшла висновку, що «запропонована В.М. Даниленком стратиграфія пам'ятки не підкріплюється фактами. Поселення умовно ділиться на дві ділянки: північну (кв. 1—15 Ц—В) та південну (кв. 1—5 А—Х). На південній ділянці простежено лише один неолітичний шар на глибині приблизно 50—70 см від репера. На північній ділянці простежено два шари, верхній за матеріалом аналогічний шару південної ділянки. Його глибина залягання на різних ділянках варіювала від 50—70 см до 70—90 см. Нижній шар простежено на глибині від 80—100 см до 100—120 см» (Котова 2002: 19).

Дослідниця коротко описала керамічні та крем'яні знахідки кожного шару. Зокрема з нижнім шаром вона пов'язала шість посудин, виготовлених із формівних мас чотирьох типів. Їхній опис викладений одним реченням: «Посуд представлено банками, орнаментованими прокресленими лініями та заціпами». Верхній шар, на її думку, представлений уламками 31 посудини БДК та однієї посудини культури лінійно-стрічкової кераміки (далі «КЛСК») з формівних мас дев'яти типів. Морфологічно буго-дністровські вироби поділені нею на дві форми — «банки та горщики з короткими плавно відігнутими назовні вінцями».

При їхній орнаментативності використовувалися п'ять елементів: відбитки гребінцевих штампів, лінії, нанесені такими штампами, «трикутні і парні наколи», насічки, широкі прокреслені лінії (Котова 2002: 19—24).

У 1997—2002 рр. за зразками кістки з поселення були одержані сім радіовуглецевих дат. У монографії 2002 р. п'ять із них, які вказують на другу половину VII — початок VI тис. до н. е.¹, Н.С. Котова співвідносить із нижнім неолітичним шаром. Верхній шар вона датує двома визначеннями середини VI тис. до н. е. (Котова 2002: 20, 21, 92). Механізм співставлення цих дат із конкретними матеріалами дослідниця в загальних рисах наводить лише в 2015 р. Він полягає у вибірковому аналізі керамічних знахідок, що лежали на одній глибині, вище та нижче продатованих зразків кістки на відстані до кількох метрів від місця виявлення останніх (Котова 2015: 40, 41).

Виходячи з висновку про двошаровість Базькова Острова та спираючись на дві групи його абсолютних дат, Н.С. Котова виділяє два періоди в розвитку всього бузького варіанту БДК, «еталонними для них є нижній та верхній шари поселення на о. Базьків» (Котова 2002: 21). Через типологічне порівняння кераміки низки інших буго-дністровських пунктів із цими «еталонними» колекціями, вона і для них виділяє по два умовних шари (Котова 2002: 19—24).

Однак аргументація Н.С. Котовою її періодизаційної схеми містить численні суперечливі моменти, що стосуються як стратиграфії поселення, так і періодизації в цілому. Зокрема в її публікаціях нема чіткого викладу методики та конкретних результатів «вивчення» археологічної колекції Базькова Острова, що дозволили їй однозначно співвіднести всі знахідки з певними горизонтами. При цьому на «ранні» та «пізні» поділені як керамічні посудини, так і крем'яні та кістяні вироби (у тому числі, використані як зразки для радіовуглецевого датування). Залишається непоясненим і те, як із двома виділеними нею горизонтами Н.С. Котова співвідносить результати видового визначення наразі втрачених фауністичних знахідок пам'ятки, проведеного більше 60 років тому, виходячи з тришарової стратиграфічної колонки В.М. Даниленка (Даниленко 1969: 176—177; Котова 2002: 63, 64, 118).

Неописаною Н.С. Котова залишає і методику виділення «ранніх» та «пізніх» матеріалів пам'яток де, на її думку, чітка стратиграфія відсутня. Оскільки абсолютно однакових посудин при їхньому ручному виробництві не буває, підставою, щоб говорити про подібність чи відмінність якихось матеріалів з «еталонними» колекціями Базькова Острова, має бути набір певних критеріїв. Але дослідницею вони чітко не сформульовані.

¹ Усі часові інтервали утворені на підставі узагальнення каліброваних значень відповідних радіовуглецевих дат.

Наведений нею поверховий опис посуду різних «шарів» Базькова Острова не дозволяє визначити їх самостійно. Наприклад, із чотирьох наведених нею рецептів формівних мас посудин «нижнього шару» два згадуються і для кераміки «верхнього шару». Те саме стосується і єдиної згаданої форми «раннього» посуду пам'ятки — банки. Відтак, віднесення дослідницею до раннього періоду БДК Побужжя в цілому мисок і чаш, відсутніх в її описі колекції Базькова Острова, залишається необґрунтованим (Котова 2002: 19—20). Так само не зрозуміло, на якій підставі з цим періодом співвіднесено посуд, зроблений за дев'ятьма рецептами формівної маси, тоді як у «нижньому шарі» Базькова Острова представлено начиння, зроблене лише за трьома з них (Котова 2002: 19, 22). Нарешті, не пояснено, чому «ранніми» Н.С. Котова вважає посудини з ручками і наліпами, які вона взагалі не згадує при описі єдиної «еталонної» колекції (Котова 2002: 19, 22—23, 39).

Причини виникнення наведених протиріч, кількість яких зростає і далі, як і природа розбіжностей поглядів щодо реальної кількості неолітичних горизонтів пам'ятки, потребують пояснень. Для цього необхідно наново, покроково, із максимальною аргументацією кожного етапу, здійснити процедуру відновлення стратиграфічної колонки поселення та співвіднести її з виявленими на ньому знахідками. Розпочати цю роботу слід із короткої характеристики проведених тут польових досліджень та отриманих джерел як відправної точки для подальших реконструкцій.

Перебіг досліджень.

Поселення Базьків Острів виявив П.І. Хавлюк навесні 1959 р. Тоді ж він закрив на ньому зачистку № 1 (рис. 2), де знайшов кераміку, пізніше віднесено В.М. Даниленком до савранського типу (Даниленко 1965: інв. № 4423, зош. 3: 1).

Бузька експедиція ІА АН УРСР на чолі з В.М. Даниленком прибула в с. Скибинці 25 липня 1959 р. Спочатку її співробітники вивчали горизонти пізнього Трипілля та БДК у розкопах сусіднього поселення Митьків Острів, де шар слов'янського часу досліджувала експедиція на чолі з П.І. Хавлюком. Одночасно з цим, 30 липня був оглянутий і Базьків острів, де на поверхні було зібрано кераміку БДК та фрагмент верхньої частини столової чаші КЛСК із лінійно-нотним орнаментом (Даниленко 1965: інв. № 4423, зош. 2: 8, 9).

9 серпня 1959 р. на північному мису Базькова острова було закладено зачистку № 2, де виявлено скупчення мушель річкових молюсків у супроводі кераміки самчинського типу, нижче яких знайдений фрагмент посудини «керешського» часу. Для перевірки багатошаровості поселення на пам'ятку була відправлена співробітниця експедиції В.І. Мітрофанова, яка від зачистки № 2 углиб острова заклала траншею № 1, яку згодом розширила до розкопу площею 24 м². Сітка квад-

ратів розміром 1 × 1 м в межах траншеї та розкопу була орієнтована майже за сторонами світу (рис. 2). Результатом робіт стало виділення двох неолітичних шарів — самчинського, що складався з двох горизонтів, та з «керамікою керешського типу» під ним (Даниленко 1965: інв. № 4423, зош. 2: 25, 29, 31; 3: 1).

З 14 серпня по 9 вересня 1959 р. увесь склад експедиції працював на Базьковому Острові. Цей етап робіт розпочався з розмітки нової сітки квадратів розміром 1 × 1 м, орієнтованої вздовж та перпендикулярно до протоки, що колись відділяла острів від лівого берега ріки (рис. 1, Б, В; 2). Рівень задернованої денної поверхні кв. «Р/3» нової сітки було взято за репер — «нульову» позначку, від якої в подальшому відраховувалися всі глибини (Даниленко 1965: інв. № 4423, зош. 2: 31). Розкопки велися послідовним зняттям кількох умовних горизонтів різної потужності. Але знахідки кожного квадрату бралися окремо для кожних 10 см відкладів, починаючи від «нульового» рівня. За текстом звіту В.М. Даниленка, загалом були досліджені понад 300 м² пам'ятки. Із них на плани нанесені 247 м² розкопів. Імовірно, решту площі склали пошукові траншеї та зачистки берегових урвищ.

Архівні джерела.

Перебіг та результати польових робіт на острові Базьків у 1959 р. викладені в «Звіті про дослідження Бузькою експедицією ІА АН УРСР неолітичних пам'яток на Південному Бузі в 1959—1961 рр.». Цей звіт був закінчений у березні 1965 р. та переданий в архів ІА НАНУ на початку 1966 р. Відомості про поселення Базьків Острів містяться на дев'яти сторінках його тексту. Їх доповнюють плани, рисунки та фотографії матеріалів, розміщені в 10 таблицях альбому ілюстрацій (Даниленко 1965: інв. № 4421: 3—12; інв. № 4422, табл. I—VIII, XXXIII, XXXIV). Також у звіті зберігаються два польові щоденники, в яких йдеться про дослідження пам'ятки (Даниленко 1965: інв. № 4423, зош. 2, 3).

Фотоматеріали, відзняті під час розкопок 1959 р., у звіті представлені негативними чорнобілими фотоплівками (разом 104 кадри) та альбомом зроблених із них контактних відбитків (Даниленко 1965: інв. № 4424). За сюжетом фотографії поділилися наступним чином: панорами долини Південного Бугу між с. Скибинці та с. Митківка (21 кадр); види поселення Базьків Острів, сфотографовані з рівня заплави (два кадри); види розкопів та деталі культурного шару поселення Базьків Острів (36 кадрів); деталі культурного шару поселення Митьків Острів (чотири кадри); види розкопів та деталі культурного шару ближче не визначених поселень(-ння) (10 кадрів); учасники експедиції (два кадри); місцеві мешканці (три кадри); хати та церква с. Скибинці (26 кадрів).

У звіті зберігається рукописний інвентарний опис матеріалів Базькова Острова. У ньому на 20 сторінках у 895 позиціях згадано 2107 знахідок: 1458 фрагментів кераміки, 592 вироби з крем'яню, сім виробів із некрем'яних порід каменю, 19 виробів із кістки та рогу, і 31 кістка тварини (Даниленко 1965: інв. № 4425, кн. 1). За В.М. Даниленком, безпосередньо в полі опис знахідок він вперше склав лише в 1961 р. (Даниленко 1965: інв. № 4421: 3). Отже, інвентарний опис Базькова Острова був написаний вже після закінчення польових робіт. Відтак, усі зазначені в ньому матеріали були забрані в Київ до Інституту археології.

Найбільший інтерес, з огляду на тему цієї статті, представляють наявні у звіті 12 креслень, виконаних на міліметровому папері (Даниленко 1965: інв. № 4422, кресл. 1—9, 11, 20, 21).

Креслення № 1 — це топографічний план поселення в масштабі 1 : 200. Складений без застосування інструментальної зйомки. Проведені на ньому лінії є не ізогіпсами (горизонталями), а лише контурами основних форм мікрорельєфу — бровки надзаплави, краю берегових урвищ, розмивів, великих кам'яних брил тощо. Саме це, значно зменшене, креслення пізніше опублікували В.М. Даниленко (Даниленко 1969: 64, рис. 12) та Н.С. Котова (Котова 2002: 161, рис. 37). Варто зауважити, що співставлення цього плану з фотографіями пам'ятки та стратиграфічними профілями стінок розкопу засвідчує наявність кількох серйозних помилок у зображенні рельєфу.

Креслення № 4 та № 5 — це складені безпосередньо в полі план-схеми розкопів, у масштабі 1 : 20, із зазначенням розташування знахідок. Останні нанесені різнокольоровими олівцями — для кожного умовного горизонту, якими розкопували пам'ятку, використаний свій колір. При цьому спеціальними позначками були зображені лише крем'яні вироби. Решта знахідок передана контурно й лише подекуди підписана. План квадратів північного мису острова, що досліджувалися першими, має відмінну від решти орієнтацію та нумерацію сітки квадратів. На ньому всі знахідки нанесені одним кольором.

Креслення № 2 та № 3 — це, складені в масштабі 1 : 20, план-схеми розташування знахідок «скибенецького (докерешського) шару» та «савранського шару», відповідно. Вони були зроблені пізніше, шляхом вибіркового перенесення на нові листи знахідок із кольорових планів, складених безпосередньо в полі.

Креслення № 6—10, 20, 21 — це сім листів зі складеними в масштабі 1 : 20 стратиграфічними розрізами, на деякі з яких нанесена проекція археологічних знахідок та брил гранітного ложа ріки з прилеглих квадратів.

Окрім польового звіту, частина документації з розкопок Базькова Острова зберігається в особистому фонді В.М. Даниленка в Науковому ар-

хіві Інституту археології НАН України. У процесі його вивчення автор встановив зв'язок трьох раніше не ідентифікованих креслень з пам'яткою. Одне з них — складений у масштабі 1 : 200 олівцевий план із позначеною базовою лінією, проведеною з півночі на південь, та п'ятнадцятьма перпендикулярними до неї додатковими лініями, на які нанесені кілька десятків крапок (Даниленко 1950—1970: арк. 3). Саме цей план є першоджерелом креслення № 1 із польового звіту. Відтак, останнє складалося не безпосередньо в полі. Це пояснює появу в ньому помилок, які виникли при здійсненому пізніше, по пам'яті, поєднанні згаданих крапок лініями, а також нанесенні «на око» елементів, відсутніх у першоджерелі. Два інших креслення з особистого фонду — це відсутні у звіті, складені в масштабі 1 : 20, план-схеми квадратів «А—Е/6», «Ц—Ч/10—15» та «Ш—Щ/15» із зазначенням розташування виявлених на них знахідок (Даниленко 1957—1961: арк. 22, 25). Їхнє опрацювання дозволило вперше з'ясувати, що, не враховуючи матеріали зачисток та поверхневих зборів, на пам'ятці загалом була виявлена 3 381 знахідка.

Колекція знахідок.

На момент розкопок Базькова Острова фонди ІА НАН України виконували роль сховища археологічних матеріалів, де жодного обліку знахідок і контролю за їхнім збереженням не існувало. Статус окремого наукового відділу з усіма належними функціями вони здобули лише в 1970-их рр. Тоді ж розпочалася робота по інвентаризації раніше переданих колекцій (Блажевич та ін. 2007: 6).

Відповідно до складеного в 1979 р. «Колекційного опису № 433», зібрання матеріалів Базькова Острова нараховувало 1487 предметів, що становить лише 71 % знахідок, згаданих у інвентарному описі, та 44 % знахідок, нанесених на план. Отже, решта матеріалів поселення на той час вже була втрачена. Найбільшу кількість серед зниклих речей становлять фауністичні знахідки, привезені до Києва, де їх не пізніше 1963 р. опрацювала археозоолог В.І. Бібікова (Бибикова 1963: 119, 132). Другими за кількістю втрат є фрагменти кераміки. Проте крем'яних виробів у колекції виявилось більше, ніж згадувалося в інвентарі та зазначалося на плані. Значно менших, але все ж помітних, втрат колекція № 433 зазнала і після взяття на облік. Так, за попередніми підрахунками, на 2016 р. вона складається з 1410 предметів: 701 фрагменту керамічного посуду, 672 крем'яних виробів, трьох виробів із некрем'яних порід каменю, 34 кісток тварин і виробів із них (разом з уламками рогу та знаряддями з них).

Зіставлення стратиграфічних розрізів.

У польовій документації та публікації Базькова Острова В.М. Даниленко зафіксував наступну стратиграфію дослідженої частини поселення. Безпосередньо на брилах гранітного ложа ріки за-

лягав «сірий седиментований суглинок», поверхня якого знаходилася на рівні 0,8 м над дзеркалом води Південного Бугу до спорудження греблі. Його перекривав «жовто-сірий лесово-мулистий суглинок», поверхня якого знаходилася на рівні близько 2,0 м над рівнем води. Між ними зафіксований «перехідний горизонт» незазначеної потужності, що свідчить про відсутність чіткого контакту відповідних відкладів. У свою чергу жовто-сірий суглинок перекривався гумусованим «грунтовим покровом» потужністю до 1,3 м. Археологічні знахідки «раннього неоліту» були виявлені в «перехідному горизонті», «розвинутого та пізнього неоліту» — у середній та верхній частинах «жовто-сірого суглинку», відповідно, а енеоліту — на межі останнього та «грунтового покрову» (Даниленко 1965: інв. № 4421: 4; 1969: 62—63).

Коректний аналіз глибин залягання неолітичних матеріалів, із метою виявлення різних горизонтів культурного шару на різних ділянках поселення, неможливий без з'ясування нахилу денної поверхні острова неолітичного часу. Це завдання вимагає вивчення й співвіднесення геологічних профілів, які в різних напрямках перетинають досліджену площу. Для цього автор спробував зіставити дев'ять наявних стратиграфічних розрізів. При їхньому нанесенні на план (рис. 3) з'ясувалося, що сім із них перетиналися між собою в точках, позначених великими літерами латинського алфавіту («А»—«G», відповідно). Ще два розрізи не перетинаються з іншими, але проходять у відносній близькості від одного з них та один від одного, у першому випадку — на відстані не більше 1,0 м, у другому — не більше 2,0 м (проміжки «Н—Н» та «І—І», відповідно).

Спочатку зіставлення розрізів у згаданих точках та проміжках було здійснено за позначенням на них базовим рівнем, від якого проводилися всі вертикальні заміри, зроблені на поселенні після 14 серпня 1959 р. Цей рівень відповідав глибині –0,3 м від репера. Зіставлення засвідчило, що, в жодній із точок перетину, межі геологічних горизонтів і, головне, рівні задернованої денної поверхні різних розрізів не збігаються. І якщо розбіжність перших можна пояснити їхньою нечіткістю в профілі, то відмінність других виглядає більш ніж дивною.

Відтак, наступною спробою стало зіставлення окремих розрізів за позначенням на них рівнем денної поверхні, як більш надійним орієнтиром. У цьому випадку, раніше виявлена похибка проявилася в розбіжності позначеного на кресленнях базового рівня (рис. 4, 5). Виходячи з того, що під час фіксації розрізів у полі всі заміри робилися від базової лінії, нанесеної безпосередньо на стінці розкопів (рис. 6) — слід вважати, що згадана похибка була присутня і там. Якщо відкинути бездоказову думку про кричущу некомпетентність

фахівців, які робили креслення, це припущення залишається єдиним, що логічно пояснює різницю між розрізами у місцях їхнього перетину. До того ж воно підтверджується аналізом застосованої методики розкопок пам'ятки.

Як впливає з польових записів, дослідження поселення проводилися шляхом послідовного закладання невеликих розкопів, названих «прирізками», а також «зняттям перемичок» між ними (Даниленко 1965: інв. № 4423, зош. 2, 3). Загалом зафіксовані близько п'ятнадцяти подібних епізодів збільшення розкопаної площі. При цьому між новими та старими «прирізками» дослідники або залишали бровку шириною 0,3—0,5 м, або, частіше, просто знищували попередньо закреслені стінки розкопу. Така методика вимагала постійного перенесення накресленої лінії базового рівня з одної стінки на іншу, а з неї — далі. Оскільки в польовому звіті відсутні топографічні плани пам'яток, досліджених 1959 р., геодезичні інструменти жодного разу не потрапили в кадр при фотографуванні розкопів і не згадані в польовому щоденнику, слід гадати, що всі нівелювальні роботи здійснювалися досить примітивними засобами на кшталт бульбашкового та теслярського рівнів, гідростатичного нівеліра, виска тощо. При їхньому частому застосуванні неминучою була поява похибок. Зазвичай останні мають тенденцію збільшуватися в міру зростання відстаней, на які переноситься рівень. Примітно, що аналогічна тенденція простежена і на кресленнях Базькова Острова — чим далі розріз від репера пам'ятки, тим більше відхилення зазначеної на ньому лінії базового рівня. Про системність похибки свідчить і однаковий вектор її відхилення — угору відносно рівня –0,3 м на кресленні № 8b, що проходить по межі кв. «Р/3» (рис. 4, 5).

Таким чином, проведене зіставлення стратиграфічних розрізів дозволяє зробити три важливі висновки. Перший — на поселенні зафіксоване незначне падіння верхньої межі «сірого седиментованого суглинку» із північного сходу на південний захід, тобто у напрямі, протилежному рівню падіння сучасної денної поверхні цієї ділянки острова (рис. 4, 5). Відповідно, артефакти, принаймні «ранньонеолітичного», за В.М. Даниленком, епізоду функціонування поселення в його північно-східній частині мають залягати на дещо меншій абсолютній глибині, ніж у південно-західній частині. Другий — оскільки накреслені на різних стінках різних розкопів лінії базового рівню відрізнялися за показниками абсолютної глибини, то відміряні від них номінально однакові глибини конкретних знахідок, насправді у абсолютному обчисленні, також були різними. Отже, коректною може бути лише колонка послідовності тих знахідок, глибину залягання яких вимірювали від одної накресленої базової лінії. Третій — через обрану методику розкопок невеликими прирізками на-

креслені базові лінії часто переносилися з одної стінки на іншу. Відтак, глибини знахідок, виявлених навіть неподалік одна від одної, на сусідніх чи одному квадраті, могли замірятися від базових ліній, накреслених у різний час на різних стінках розкопу.

Наведені висновки, з одного боку, дозволяють піддати сумнівам попередні стратиграфічні спостереження В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна та Н.С. Котової, зроблені без урахування особливостей падіння давньої денної поверхні острова та похибок при визначенні глибин залягання знахідок. З іншого — вони вимагають напрацювання методики, що мінімізує вплив зазначених факторів і дозволить відновити реальну культурну стратиграфію пам'ятки. Компромісним рішенням, що відповідає обом згаданим умовам, може стати порівняння глибин залягання знахідок лише в межах окремих розкопів-«прирізок» із наступною кореляцією одержаних результатів між собою. По-перше, з огляду на невелику площу «прирізок» в їхніх межах природний перепад глибин знахідок одного епізоду заселення острова не міг бути значним. По-друге, у межах кожної «прирізки» глибини знахідок відраховувалися лише від одної або двох базових ліній, що має зменшити похибку, викликану їхнім частим перенесенням зі стінки на стінку.

З означеною метою в межах розкопаної частини пам'ятки було виділено десять ділянок, для кожної з яких відомо хоча б по одному кресленню стратиграфічних розрізів. Кожну ділянку названо «зоною» та пронумеровано латинськими цифрами від «I» до «X», що відповідають послідовності проведення на них робіт (рис. 7). Найбільшою є зона «IV» площею 52 м², найменшою — зона «IX» площею 10 м². Площа більшості зон коливається в межах 18—22 м².

Аналіз стратиграфії за планами.

Завдання з відновлення культурної стратиграфії Базькова Острова передбачає вивчення змін концентрації археологічних матеріалів на різних глибинах. Очевидно, що горизонти з їхньою великою кількістю мають відповідати фазам активного заселення острова, із нижчою — періодам епізодичних відвідин або повного запустіння. Але, як вже зазначалося, кількість знахідок у колекції матеріалів пам'ятки не відбиває їхньої реальної кількості на момент дослідження. Відтак, виділення культурних горизонтів на підставі таких неповних даних не відповідатиме дійсності. За цих умов доречнішим є використання інших джерел інформації про кількість матеріалів із різних глибин.

На жаль, інвентарний опис, за рідкісним винятком, не містить записів про фауністичні знахідки. Окрім того, значна кількість наявних у ньому записів про вироби з кременю й кераміки не конкретизує місце та глибину їхнього виявлення. Отже, єдиним джерелом інформації про кількість

матеріалів із різних глибин залишаються плани поселення. Вони охоплюють усю досліджену розкопами територію пам'ятки. За попередніми підрахунками, на них нанесена 3381 знахідка: 1353 уламки керамічного посуду, 487 виробів із кременю, 1509 кісток і виробів із них, 32 кам'яні некрем'яних порід і виробів із них. Також на них позначені дев'ять великих скупчень мушель і незначна кількість окремих стулок молюсків. Оскільки розрізнити природній чи антропогенний характер потрапляння окремих стулок у відклади острова неможливо, аналіз глибин їхнього залягання не проводився.

Дані розподілу нанесених на план знахідок за їхньою глибиною відновлено окремо для кожної з дев'яти зон (II—IX), що розкопувалися після 14 серпня 1959 р. Знахідки зони «I», в яку були об'єднані розкоп і траншея загальною площею 24 м², розкопані раніше без фіксації глибини знахідок від репера, не аналізувалися. Результати підрахунку кількості артефактів трьох категорій (кераміки, крем'яних виробів, кісток тварин і виробів із них) представлено у вигляді діаграм (рис. 8). Їхнє порівняння демонструє дві важливі тенденції зміни концентрації знахідок.

Перша тенденція проявляється в наявності майже на всій площі пам'ятки двох горизонтів із більшою кількістю фрагментів кераміки, відокремлених горизонтом з їхньою меншою кількістю. На діаграмах розподілу матеріалів зон «II», «III», «IV», «VII» та «IX» концентрація крем'яних і кістяних знахідок змінюється на тих же глибинах, в аналогічний із керамікою спосіб. На діаграмах зон «V», «VI» і «VIII» означена тенденція зафіксована для знахідок ще однієї, окрім кераміки, категорії. Така закономірність може пояснюватися існуванням двох горизонтів неолітичної доби або періоду неоліту та, можливо, пізнішого часу. Винятком є лише діаграма зони «X», графіки якої демонструють по одному піку концентрації фрагментів кераміки та крем'яних виробів на однаковій глибині 0,8—0,89 м, при двох піках концентрації кісток: добре вираженому нижньому, на тій же глибині 0,8—0,89 м, та ледь вираженому верхньому, на глибині 0,6—0,69 м. У цьому випадку можливо припустити, що розкопано було або лише один горизонт знахідок, або два горизонти, які так щільно накладені один на одного, що між ними не утворилося прошарку з меншою концентрацією керамічних і крем'яних артефактів.

Друга тенденція полягає в тому, що в нижній частині нижнього керамічного горизонту та під ним, у рівнях, де простежено зменшення кількості або й повне зникнення фрагментів кераміки, кількість знахідок інших категорій несподівано збільшується. Ця тенденція чітко фіксується на чотирьох із дев'яти діаграмах. При цьому в зоні «III» на найбільших глибинах зростає концентрація як крем'яних виробів, так і кісток, у зонах

«VIII» і «IX» — лише кременів, а в зоні «II» — лише кісток. Такий аномальний розподіл може пояснюватися наявністю на пам'ятці, під двома керамічними, ще й безкерамічного горизонту, імовірно, мезолітичного часу. У двох зонах зазначена тенденція виражена слабо. У найнижчому рівні розкопу зони «IV» кількість кісток і кременів не зростає, а поступово падає, але за повної відсутності на відповідній глибині кераміки. А на найглибшому рівні розкопу зони «VI», за падіння кількості кераміки та кременя, концентрація кісток ледь помітно зростає. Можливо, тут наявні т. зв. «палімпсести», де нижній керамічний і безкерамічний горизонти пам'ятки практично злилися. Відсутність будь-яких ознак безкерамічного горизонту на діаграмі розподілу знахідок зон «V», «VII» та «X» може свідчити про залягання найраніших знахідок у вигляді окремих плям або про передчасне завершення розкопок у межах цих зон.

Таким чином, аналіз стратиграфії поселення Базьків Острів, проведений на даних розподілу масового матеріалу за глибиною залягання, дозволяє зробити припущення про можливу наявність у його культурному шарі трьох горизонтів — двох керамічних та одного безкерамічного. Вони реконструюються за підвищеннями та падіннями кількості відповідних знахідок на різних умовних рівнях, якими досліджувалася пам'ятка. При цьому абсолютно «стерильні» рівні між горизонтами підвищеної концентрації знахідок жодного разу не були зафіксовані. Зроблене припущення потребує перевірки та додаткового аргументування. Ними може стати наявність певної типологічної специфіки матеріалів кожного з реконструйованих культурних горизонтів. Відповідну інформацію можна здобути лише співставленням стратиграфічних даних із результатами аналізу вцілілої частини колекції знахідок поселення.

Стратиграфія та колекція кераміки.

При визначенні неолітичних горизонтів Базькова Острова, як основи періодизації БДК у цілому, дослідники використовували переважно дані про специфіку керамічного посуду, виявленого на різних глибинах. При цьому В.М. Даниленко та Д.Я. Телегін, які вивчили відповідні знахідки одразу після їхнього виявлення, оперували повним складом колекції. Натомість Н.С. Котова, яка вивчала їх наприкінці 1990-их — початку 2000-их рр., нарахувала лише 553 фрагменти неолітичної кераміки, в яких вона побачила залишки 38 посудин (Котова 2002: 19, 20, 106). Це значно менше за їхню фактичну кількість, адже на сьогодні у фондах ІА НАН України зберігається 701 фрагмент від 90 посудин². Кераміка неолітичного часу представлена 677 фрагментами від 83 посудин (у т.ч. дев'ятьма фрагментами двох посудин

КЛСК), кераміку трипільської культури енеоліту репрезентує 21 фрагмент від шести посудин, а кераміку невизначеного часу представляють три уламки однієї посудини.

Оскільки кількість фрагментів кераміки в колекції не відповідає їхній реальній кількості в розкопах, пошук концентрацій наявних знахідок за позначеною на них глибиною не відбиватиме справжньої картини розподілу посуду, навіть якщо його проводити за окремими зонами. Відтак, за критерій зв'язку конкретних посудин з умовними рівнями, якими копалася пам'ятка, пропонується взяти не загальну кількість відповідних фрагментів, виявлених на певній глибині, а лише саму наявність на ній уламків великого розміру. Такий підхід ґрунтується на двох загальновідомих закономірностях. Перша — чим фрагменти більші, тим стабільніше їхнє положення в шарі, а чим менші — тим вони рухливіші. Друга — дія сил, які переміщують фрагменти у відкладах, водночас призводить і до їхнього подальшого дрібнення, що зменшує шанси на виявлення великого уламку на глибині, яка суттєво відрізняється від рівня його первинного залягання (Цетлін 1991: 27).

Враховуючи значне різноманіття складу пластичної маси посудин різних технологічних груп Базькова Острова, розмір уламків визначався на підставі не їхньої ваги, як це роблять деякі дослідники, а площі. Для її підрахунку на кожен фрагмент накладалася прозора гнучка поліхлорвінілова плівка, розкреслена прямокутною сіткою із чарункою розміром 1 × 1 см. Показники вимірювання округлялися до 0,5 см². Найменший уламок має площу 2 см², найбільший — 83 см². Сумарна площа 701 фрагмента колекції становить 9490,5 см².

Порівняння співвідношення кількості фрагментів різного розміру до їхньої сумарної площі (рис. 9) засвідчило, що попри свою численність (39,1 %) уламки розміром 1,0—9,5 см² представляють лише незначну частину поверхні посудин (19,6 %). Доля уламків розміром 10—19,5 см² є найбільшою як за кількістю, так і сумарною площею, але приблизно рівною у відносному обчисленні (43,9 % і 44,2%, відповідно). Натомість відносна кількість уламків площею понад 20 см² (17 %) виявилася вдвічі меншою за їхню роль у сумарній площі (36,2 %). Тобто, критичною, з точки зору різкого зростання інформативності фрагментів для вивчення стратиграфії, виявилася їхня площа в 20—29,5 см². Відтак, цю площу було обрано за нижню межу для визначення «великого» розміру фрагмента. Відповідно, уламки розміром 10—19,5 см² віднесено до «середніх», а 1,0—9,5 см² — до «дрібних».

Підрахунок засвідчив, що в колекції є 119 фрагментів великого розміру, які представляють 44 посудини. При цьому сім фрагментів походять із зони «I», а шифри ще 19 не містять даних про

² Розподіл усіх фрагментів кераміки на залишки окремих посудин і їхня часткова реставрація проведені автором у рамках роботи по впорядкуванню та інвентаризації колекції № 433.

місце та/або глибину залягання. Отже, до аналізу залучено лише 93 фрагменти від 36 посудин, у т.ч. два фрагменти від однієї посудини КЛСК та сім фрагментів від чотирьох посудин Трипілля. Посудини, співвіднесені з БДК, представляють основні технологічні, морфологічні та орнаментально-стилістичні групи відповідної кераміки пам'ятки. Виділення останніх є завданням для окремого дослідження. Тому далі наводяться лише попередні, дуже узагальнені, результати подібного групування. Його специфікою є, передусім, обмежена номенклатура та значна генералізація ознак, використаних при описі посудин. Так, за візуальним визначенням виділено такі складові їхніх формівних мас: уламки мушлі, груба (жорстка та каміння) та дрібна (пісок) мінеральна домішка, слюда, графіт, органічні волокна, шамот та/або грудки необпаленої глини. При описі орнаменту згадуються лише сім провідних елементів орнаментациї: а) зашипи; б) широкі лінії-канелюри; в) прокреслені лінії; г) стрічки з паралельних ліній, прогладжені зубчастим штампом; ґ) відбитки зубчастого штамп (у т.ч. гребінця); д) наколи; е) темний розпис.

У зоні «II» на гл. 0,5—0,59 м виявлений великий уламок посудини № 5³, виготовленої із глини із жорсткою та слюдою і орнаментованої відбитками зубчастого штамп та прогладженими ним лініями (Даниленко 1969: 66, рис. 16, 1). Шифри із глибиною 0,6—0,69 м мають три уламки від посудин № 9, № 39 та № 82. Перша, за складом маси та орнаментациєю, є близьким аналогом посудини № 5. Друга — має грубу мінеральну, слюдяну та органічну домішки й орнаментована косою сіткою з прокреслених ліній (Котова 2002: 167, рис. 43, 1). Третя — столова чаша КЛСК із нотним орнаментом (Даниленко 1969: 66, рис. 16, 12, 13; 68, рис. 19, 2, 4). З глибиною 0,7—0,79 м пов'язані великий фрагмент посудини № 7 та два уламки посудини № 6. Перша зроблена з маси із грубою мінеральною домішкою та орнаментована горизонтальними рядами відбитків зубчастого штамп під вінцями, від яких «звисають» прямокутні зони рядів аналогічних відбитків, що чергуються з неорнаментованою поверхнею (Даниленко 1969: 66, рис. 16, 8). Посудина № 6, виготовлена з маси із грубою мінеральною домішкою і графітом та прикрашена зонами відбитків гребінцевого штамп й ним же нанесених лінійних композицій (Даниленко 1969: 68, рис. 18, 3). Ще один великий уламок цього начиння залягав на глибині 0,8—0,89 м.

У зоні «III» на глибині 0,8—0,89 м знайдені два великих фрагменти посудини № 18, виготовленої із глини з домішкою мушлі та органіки, прикрашеної «паркетною» композицією із широких прогладжених ліній (Котова 2002: 162, рис. 38, 2).

³ Наведена нумерація відбиває послідовність внесення посудин до електронної бази даних, яка стане основою нового колекційного опису матеріалів пам'ятки.

Ще один уламок цього начиння залягав на глибині 0,9—0,99 м.

У зоні «IV» на глибині 0,5—0,59 м виявлені сім великих фрагментів вже згаданої посудини № 5 і великий уламок посудини № 40, зробленої із глини з грубою мінеральною домішкою і прикрашеної зонами, почергово заштрихованими вертикальними й діагональними паралельними прокресленими лініями (Котова 2002: 167, рис. 43, 2). На глибині 0,6—0,69 м знайдений великий уламок від посудини № 71. Її формівна маса містить пісок, жорстку та шамот. Орнамент складається з трьох горизонтальних рядів краплеподібних наколів, нанесених під краєм вінець (Даниленко 1969: 66, рис. 16, 7). Нижче, на рівні 0,7—0,79 м, залягали два великих фрагменти вже згаданої посудини № 39. Глибиною 0,8—0,89 м зашифрований один великий уламок посудини № 82 КЛСК і по одному фрагменту описаної посудини № 7 та посудини № 2. Остання виготовлена із глини з грубою мінеральною домішкою. Згори вона орнаментована горизонтальним поясом із сітки діагональних ліній, прогладжених зубчастим штампом, а нижче — вертикальними зонами, заповненими горизонтальними рядами відбитків цього штамп (Gaskevych 2011: 281, fig. 5, 1).

У зоні «V» із глибиною 0,3—0,39 м пов'язані три великі фрагменти від трипільських посудин № 87, № 88 та № 90. На глибині 0,4—0,49 м виявлені по одному великому фрагменту вже описаної посудини № 2 і посудини № 47, виготовленої із глини з грубою мінеральною домішкою і слюдою, орнаментованої хвилястою прокресленою лінією та темним розписом (Даниленко 1969: 66, рис. 16, 6; Гаскевич 2017: 240, 241, рис. 6). На глибині 0,5—0,59 м виявлений великий уламок посудини № 56, зробленої із глини з домішкою жорстви та каміння, орнаментованої двома горизонтальними рядами відбитків гребінцевого штамп під краєм вінець зовні та одним — зсередини (Котова 2002: 165, рис. 41, 3). Глибиною 0,6—0,69 м зашифрований великий уламок товстостінної неорнаментованої посудини № 41. При її виготовленні використовувалася рясна домішка рослинних волокон. Поверхні добре заглажені. Нижче, на рівні 0,7—0,79 м, залягали по одному великому фрагменту вже згаданих посудин № 6, № 7, № 41. Також на цьому рівні виявлений уламок посудини № 17, виготовленої із маси з грубою мінеральною домішкою, графітом та органікою, орнаментованої короткими рядками зубчастих відбитків, тонкими прокресленими лініями та бурим розписом (Гаскевич 2017: 237, 238, рис. 3, 4).

У зоні «VI» на глибині 0,3—0,39 м виявлені чотири великих фрагменти трипільської посудини № 89. Із глибиною 0,7—0,79 м пов'язані п'ять великих фрагментів посудини № 47 з лінійним орнаментом та розписом. Нижче, на рівні 0,8—0,89 м, знайдені по одному великому уламку від посудин

№ 8, № 38 та № 81. Посудина № 8 виготовлена з глини із грубою мінеральною домішкою та органікою, орнаментована рядами гребінцевих відбитків і композиціями із ліній, прогладжених гребінцевим штампом (Котова 2002: 166, рис. 42, 5). Гостродонна посудина № 38 виготовлена із глини з домішкою органіки і орнаментована стрічкою з паралельних ліній, прокреслених у вигляді річкових меандрів, проміжки між якими почергово лишалися порожніми та штрихувалися сіткою з діагональних прокреслених ліній (Даниленко 1969: 70, рис. 24, 4, 6). Посудина № 81, зроблена із глини з грубою мінеральною домішкою та органікою, була орнаментована тонкими прокресленими лініями та бурим розписом (Гаскевич 2017: 243, 244, рис. 8). На глибині 0,9—0,99 м залягали три великих фрагменти від посудини № 1. Вона виготовлена із глини з домішкою піску та органіки, орнаментована двома горизонтальними зонами рядів відбитків гребінцевого штампу, розділених зоною з лініями, прогладженими цим штампом у вигляді горизонтального зигзагу (рис. 10). Під описаною посудиною на глибині 1,03 м залягав великий фрагмент посудини № 23, виготовленої із маси з домішкою мушлі та органіки, орнаментованої пальцевими заціпами (Даниленко 1969: 70, рис. 24, 3).

У зоні «VII» із глибиною 0,5—0,59 м пов'язаний великий фрагмент неорнаментованої посудини № 49, зробленої із глини з додаванням шамоту. Із глибини 0,8—0,89 м походить великий уламок посудини № 12. Її пластична маса містить грубу мінеральну домішку, графіт та органіку. Орнамент — горизонтальні ряди гребінцевих відбитків. На глибині 0,9—0,99 м виявлені два великі фрагменти посудини № 38 з лінійно-хвилястим орнаментом і фрагмент посудини № 81 з бурим розписом.

У зоні «VIII» на глибині 0,17 м знаходився великий уламок посудини № 8 із гребінцевим і лінійним орнаментом. Напевно, він потрапив сюди внаслідок перекопу, адже ще один великий фрагмент цього розвалу залягав на рівні 0,7—0,79 м. Окрім нього, на глибині 0,7—0,79 м, знайдені по одному великому фрагменту раніше описаної посудини № 47 з лінійним орнаментом і розписом, а також посудини № 4 та № 22. Посудина № 4 виготовлена з маси із жорствою, камінням, графітом та органікою, орнаментована вертикальними зонами, поперемінно заповненими рядами відбитків гребінцевого штампу й сіткою з нанесених ним діагональних ліній (Gaskevych 2011: 280, fig. 3, 4). Посудина № 22 виготовлена із маси з грубо потовченою мушлею та органікою. Орнамент — ямки на зрізі вінець і «паркетна» композиція з діагональних прокреслених ліній (Даниленко 1969: 70, рис. 24, 5). Із глибиною 0,8—0,89 м чітко пов'язані сім великих фрагментів описаної посудини № 22 та по одному великому фрагменту посудини № 28,

№ 43 та № 48. У масі неорнаментованої посудини № 28 є домішка товченої мушлі та органіки. Посудина № 43 виготовлена із глини з домішкою органіки та шамоту, прикрашена відбитками зубчастого штампу та прогладженими ним лініями (рис. 11, 1—5). Пластична маса неорнаментованої посудини № 48 (Котова 2002: 167, рис. 43, 10) містить грубу мінеральну домішку, пісок та органіку. На глибині 0,9—0,99 м виявлений великий фрагмент посудини № 21, виготовленої із глини з домішкою грубо товченої мушлі та органіки, прикрашеної композицією з вертикально спрямованих хвилястих ліній (Котова 2002: 162, рис. 38, 3).

У зоні «IX» на глибині 0,8—0,89 м знайдений великий фрагмент неорнаментованої посудини № 74, зробленої із глини з піском, жорствою, слюдою, грудками глини та органікою. На глибині 1,0—1,09 м виявлений великий фрагмент посудини № 51, виготовленої із маси з домішкою органіки, піску, грудок глини та прикрашеної вертикальними зонами з коротких рядів гребінцевих відбитків (рис. 11, 6, 7).

У зоні «X» із глибиною 0,7—0,79 м пов'язані два великі фрагменти посудини № 10 і раніше згаданої посудини № 8, зроблених із глини з грубою мінеральною домішкою та органікою, і орнаментованих відбитками гребінцевого штампу й прогладженими ним лініями. На глибині 0,8—0,89 м виявлені два уламки посудини № 4 із графітом в масі й гребінцевим орнаментом, уламок неорнаментованої посудини № 28 із глини з домішкою мушлі, а також чотири фрагменти круглодонної посудини № 44. Остання зроблена із глини з грубою мінеральною домішкою та слюдою, орнаментована композицією з тонких прокреслених і ширших ледь прогладжених ліній, а також бурим розписом (Даниленко 1969: 66, рис. 16, 9, 11; 68, рис. 19, 3; Гаскевич 2017: 237—240, рис. 5). На глибині 0,9—0,99 м виявлені шість великих фрагментів посудини № 19 і два — посудини № 21, які зроблені з маси з домішкою грубо потовченої мушлі та органіки. Орнамент посудини № 19 складається з двох горизонтальних зон, утворених діагональною сіткою з тонких прокреслених ліній, розділених вузьким пасом, заповненим прямою сіткою з аналогічних ліній (Даниленко 1969: 150, рис. 124, 18). Ще один великий фрагмент цього начиння був виявлений на глибині 0,7—0,79 м, куди, імовірно, потрапив унаслідок пізнішого перекопу.

З огляду на втрату частини кераміки пам'ятки, нечисленність розглянутих знахідок, що представляють лише 32 з 83 неолітичних посудин колекції, слід застерегти від спроб абсолютизувати наведений опис розподілу посудин по глибинах. З іншого боку, навіть попри певну умовність, він дозволяє зробити низку спостережень та узагальнень, які можуть стати вихідною точкою форму-

лювання гіпотез для подальшої перевірки на більшій кількості матеріалів.

Повернувшись до висновку про наявність на пам'ятці двох керамічних горизонтів, виділених за діаграмами розподілу глибин нанесених на план знахідок, варто співвіднести їх із глибинами залягання великих уламків посудин різних типів. Одержані результати (рис. 13) свідчать, що припущення про відповідність двох реконструйованих горизонтів концентрації фрагментів кераміки двом епізодам заселення острова носіями різних традицій підтвердилося лише частково. Так, великі фрагменти трипільських посудин завжди співвідносяться лише з верхнім керамічним горизонтом, а неолітичного посуду з домішкою грубо товченої мушлі — лише з нижнім. Уламки кераміки КЛСК і решти технологічних груп БДК траплялися як у верхньому, так і в нижньому керамічному горизонті. Проте у верхньому горизонті більшості зон їхні великі фрагменти або відсутні, або нечисленні (виняток — зона «V»). Це наводить на думку про інший, суто технічний, характер виникнення відповідних «піків» на графіках глибинного розподілу матеріалів.

Привертає увагу, що знахідки із шифрами, які відповідають шести верхнім десятисантиметровим рівням, наносилися на план пам'ятки лише двома кольорами: червоним для глибини 0—0,29 м та чорним — для 0,3—0,59 м. Отже, окремим кольором позначалися знахідки з кожних 30 сантиметрів відкладів, у той час як із глибини 0,6 м і нижче — із кожних 10 см. Відтак, якби було можливим від кількості знахідок у «пікових» значеннях верхніх керамічних горизонтів відняти число наявних і наразі втрачених трипільських матеріалів, а залишок розподілити між трьома десятисантиметровими рівнями, то на відповідних графіках зон «II», «VI», «VII», «VIII» на їхньому місці виявилися б «хвости» виносу вгору неолітичних матеріалів із концентрацій, що залягають нижче. А це добре узгоджується із твердженням про більшу рухливість саме дрібних знахідок.

Іншу картину демонструють графіки розподілу кераміки зон «III», «IV», «V» та «IX». Схоже, що тут культурний шар дійсно розпадається на два керамічні горизонти. Однак, стан колекції не дозволяє чітко визначити характер їхніх знахідок. Наприклад, для зони «III» із 68 нанесених на план фрагментів кераміки верхнього горизонту збереглося лише п'ять, а верхній горизонт зони «IV» зараз представлений лише 25 уламками, при 88 нанесених на план. У зонах «V» і «IX» при численних знахідках верхнього керамічного горизонту, погано зберігся посуд нижнього. У зоні «V» він представлений сімома з 19, а в зоні «IX» — лише чотирма з 23 фрагментів, нанесених на план. При цьому варто зауважити, що жодна з посудин, представлених цими 11 уламками, у публікаціях В.М. Даниленка та Н.С. Котової не була співвід-

несена з виділеними ними нижніми неолітичними шарами пам'ятки.

Таким чином, на сьогодні для одних зон можна говорити про штучний характер виникнення двох керамічних горизонтів, реконструйованих за діаграмами розподілу глибини позначених на плані знахідок, а для інших — про неможливість зафіксувати специфіку, або про відсутність відмінностей у характері кераміки різних реконструйованих горизонтів. Отже, співвіднесення інформації польових планів і наявної частини колекції не підтверджує наявності на пам'ятці виражених шарів, неолітичний посуд яких чітко відповідає описам, опублікованим В.М. Даниленком та Н.С. Котовою. Тому далі варто простежити зміни в характері наявних уламків неолітичної кераміки залежно від глибини їхнього виявлення, без прив'язки до рівнів концентрації знахідок на планах поселення.

Аналіз інформації про глибину залягання великих фрагментів кераміки засвідчив, що до верхніх рівнів неолітичного культурного шару тяжіють посудини, виготовлені із формівної маси з грубою мінеральною домішкою, часто — у сполученні зі слюдою. Разом з ними й нижче траплялися посудини, зроблені із глини з грубою мінеральною домішкою та рослинністю, іноді — у сполученні з графітом. Більшість із цих посудин орнаментовані гребінцевими відбитками й лінійними композиціями, нанесеними зубчатим штампом. Рідше використовувалися тонкі прокреслені лінії і темний розпис. У деяких зонах на нижніх рівнях культурного шару з'являються посудини з домішкою органіки та товченої мушлі або лише органіки. Перші орнаментувалися лінійними композиціями з тонких і широких прокреслених ліній, в одному випадку — нігтьовими зачіпками. Другі частіше залишалися неорнаментованими.

Ще раз слід наголосити, що чітких меж між рівнями залягання кераміки всіх окреслених груп не спостерігається. Вивчення місць виявлення наявних уламків більшості представлених в колекції посудин засвідчило їхнє значне рознесення як по вертикалі, так і в плані. При цьому вертикальна послідовність залягання фрагментів одних і тих же начинь на різних квадратах буває різною. Очевидно, що зафіксоване переміщення та перемішування матеріалів стосується не лише кераміки, але і крем'яних та кістяних виробів. Отже, формальних підстав для точного визначення кількості епізодів функціонування поселення та беззастережного співвіднесення з ними наявних знахідок наразі не існує.

Простежена в Базьковому Острові відсутність чіткої стратиграфії для пунктів, розташованих у щороку затоплюваній повенями заплаві Південного Бугу, є швидше правилом, ніж винятком. Зазвичай їхні культурні шари є «палімпсестами», що включають різні сполучення різночасових зна-

хідок, які залягають на однаковій глибині. У цих випадках, за наявності яскравих культуровизначальних керамічних та/або крем'яних виробів, неолітичні матеріали можна частково відокремити від мезолітичних та енеолітичних. Набагато важче визначити органічний (культурний) чи механічний (постдепозиційний) характер суміші різних груп знахідок одного археологічного періоду. У інтерпретації таких палімпсестів переважають два прямо протилежних підходи. Перший — це апріорне виділення відмінних типів матеріалів у окремі різночасові «шари». Другий — це твердження про їхню синхронність, отже, «перехідний» чи «синкретичний» тип матеріальної культури мешканців відповідних поселень (детальніше див. Сорокин 2006: 7—19). Висока концентрація неолітичних матеріалів Базькова Острова та наявність тут кількох компактних розвалів посудин дозволяють більш зважено, без згаданих крайнощів, розглянути перемішування, принаймні, частини його різнотипної кераміки. Для цього значний інтерес становить стратиграфічне співвіднесення представницьких розвалів посудин № 1, № 23 та № 38 у зоні «VI».

Посудина № 1 виготовлена із глини з домішкою піску, органіки та поодиноких обкатаних каменів — гальок. Її орнамент із горизонтальних зон гребінцевих відбитків, розділених зигзагом із прогладжених гребінцевим штампом ліній, є аналогом орнаменту посудини № 3 поселення Самчинці I. Остання стала епонімною для всієї кераміки т. зв. «самчинського» типу (Гаскевич 2008: 176, рис. 10; 181—182). Цю кераміку, ареал якої виходить далеко за межі Побужжя й Подністер'я, більшість дослідників пов'язують лише із середнім та/або пізнім періодами БДК (детальну історіографію див. Гаскевич 2008: 157—166). Уламки посудини № 1 В.М. Даниленко не публікував. Н.С. Котова віднесла їх до «верхнього» шару Базькова Острова (Котова 2002: 166, рис. 42, 1). Із 31 наявного фрагменту посудини № 1, 18 екз. знайдені в зоні «VI» у кв. «А'—Б'/5—7». З них два середніх залягали на глибині 0,8—0,89 м, а три великих, сім середніх і шість дрібних — на 0,9—0,99 м.

Посудину № 23, виготовлену із глини з домішкою мушлі та органіки, орнаментовану пальцевими защипами, дослідники БДК асоціюють лише з раннім неолітом Побужжя (Даниленко 1969: 69, 70, рис. 24, 3; Wechler 2001, Taf. 6, 3; Котова 2002: 19, 162, рис. 38, 1). Її розвал залягав у квадраті «Б'/6» на глибині 1,03 м, тобто безпосередньо під посудиною № 1. Це підтверджують записи польового щоденника та план пам'ятки, де в цьому місці позначені 15 фрагментів кераміки. Наразі в колекції зберігаються лише шість уламків посудини № 23. Названі квадрат та глибина зазначені в шифрах трьох із них — великого, середнього та дрібного.

Посудина № 38 із лінійно-хвилястим орнаментом і штрихованою сіткою є однією з найкраще збережених та найвідоміших знахідок, що пов'язують із початком розвитку БДК (Даниленко 1969: 69, 70, рис. 24, 4, 6; Пассек, Черныш 1970: 131, рис. 6, 17; Tringham 1971: 97, fig. 16d; Телегин 1988: 36, рис. 2, 18; Wechler 2001, Taf. 6, 1, 2; Котова 2002: 19, 161, рис. 37, 2). На сьогодні розвал із 26 уламків цієї гостродонної банки відреставрований. У кількох місцях під відшарованою заліскованою поверхнею видно глину з відбитками незначної кількості органічних волокон. В інвентарному описі маса посудини також охарактеризована, як «з домішками рослинності» (Даниленко 1965: інв. № 4425, кн. 1: 19). Описуючи її, Н.С. Котова згадує лише «пісок у сполученні з дрібними рослинними волокнами» (Котова 2002: 19). Відтак, якщо в її масі присутні інші домішки, то вони нечисленні. У польовому щоденнику місцем виявлення посудини названо глибину 0,9 м у кв. «А'/10» (зона «VII»). На план у цьому квадраті й глибині нанесені 19 фрагментів кераміки. З решти семи фрагментів три знайдені в зоні «VI» у квадратах «Я—А'/8». При цьому один великий фрагмент виявлений на глибині 0,8—0,89 м, а по одному середньому — на глибинах 0,7—0,79 м та 0,9—0,99 м.

Отже, у зоні «VI» розвал посудини № 1, з типовою самчинською гребінцевою орнаментациєю, залягає на одному рівні, або навіть нижче «ранньої» гостродонної посудини № 38 з лінійно-хвилястим орнаментом, і лише дещо вище іншої «ранньої» посудини, прикрашеної защипами. Оскільки кожне згадане начиння представлене багатьма фрагментами, у т.ч. великими уламками, подібну стратиграфічну ситуацію не слід пов'язувати з дією постдепозиційних процесів. Відтак, вона може бути пояснена: а) заляганням розвалу посудини № 1 у заглибленому об'єкті, не поміченому дослідниками; б) помилковістю традиційних уявлень про відносний вік посудини № 38 зі «скибинецьким» лінійно-хвилястим орнаментом та/або посудини № 1 з «самчинською» гребінцевою орнаментациєю. На жаль, перше припущення не піддається перевірці в силу об'єктивних обставин. Але друге виглядає більш доказовим.

Про можливу помилковість раннього датування посудини № 38 свідчить: по-перше, відсутність в її формівній масі виразної домішки мушлі, яка традиційно вважається одним з індикаторів раннього віку неолітичного посуду Побужжя; по-друге, орнамент із хвилястих стрічок паралельних прокреслених ліній і штрихованих сіток. Попри часте згадування в літературі балканського та дунайського коріння ранньої кераміки БДК, ранньому неоліту відповідних територій він не притаманний. Натомість такий орнамент досить часто наносився на кераміку культур середнього неоліту східної частини Карпатського басейну (аль-

фьольдської лінійної кераміки, Тісадоб, Бюкк) та Подунав'я (Дудешті, Боян). Напевно, саме там слід шукати витoki орнаментального мотиву посудини № 38. Відтак, вона може виявитися відносно молодого, а не однією з найстарших, як вважалося досі, — посудиною БДК.

Імовірність такої інтерпретації підтверджується існуванням у Базьковому Острові знахідок відповідного часу. По-перше, це уламки чаш КЛСК із «нотним» орнаментом. Їхня синхронність із названими дунайсько-карпатськими культурами не раз була засвідчена як радіовуглецевими датами, так і взаємним керамічним імпортом. По-друге, це залишки семи начинь із темним розписом та, подекуди, прокресленим лінійним орнаментом, прототипом яких міг бути посуд низки середньонеолітичних культур басейну Тиси, зокрема культури Сакалхат (Гаскевич 2017). При цьому великі уламки одної з цих посудин (№ 81) були виявлені в зонах «VI» і «VII» на одній глибині з розвалом посудини № 38 (рис. 13).

Про можливу помилковість віднесення до пізнього періоду БДК посудини № 1 свідчать як стратиграфічні, так і типологічні спостереження. Так, на значну давність частини гребінцевої кераміки Базькова Острова вказують залишки раніше описаних посудин із зубчастим і гребінцевим орнаментом № 43 та № 51 (рис. 11), великі уламки яких виявлені в нижніх частинах стратиграфічних колонок зон «VIII» і «IX», відповідно (рис. 13). Привертає увагу, що за складом формівної маси ці начиння, як і посудина № 1, відрізняються від основної частини самчинської кераміки пам'ятки. Характерна мінеральна домішка в них не рясна, а ледь виражена. Вона представлена не камінням і жорсткою, а піском, який сполучається із численними органічними волокнами та, подекуди, шамотом. Ще більш атиповими, як для кераміки із гребінцевим орнаментом, виглядають представлені дрібними та середніми уламками посудини № 34 (зона «V», гл. 0,7—0,79 м) та № 20 (зона «III», гл. 0,8—0,89 м; зона «V», гл. 0,7—0,79 м). Перша виготовлена із глини з домішкою органічних волокон та товченої мушлі, друга — із подібної маси з домішкою графіту. Обидва начиння прикрашені горизонтальними рядами досить несталих за формою відбитків тризубого штамп, при відтисканні якого, зазвичай, залишалося лише два поєднаних між собою заглиблення (рис. 12).

Отже, зазначена специфіка п'яти посудин чітко демонструє органічне поєднання рис різних керамічних груп, яке не може бути наслідком механічного змішування матеріалів. Найяскравіше це проявилось в нанесенні гребінцевого орнаменту на начиння із формівної маси з домішкою мушлі. Фрагменти такої кераміки також виявлені на поселеннях Щурівці-Поріг (Гаскевич 2008: 170) та Печера І. Водночас, нанесення «ранніх» орнаментів із пальцевих зачіпів, криволінійних ком-

позицій, доповнених штрихованими сітками та/або наколами, на посуд із типової «самчинської» маси із грубими мінеральними домішками, і подекуди графітом, зафіксоване на пам'ятках Гард (Товкайло 2014: 198—199) і Гайворон-Поліжок. Факти поєднання в одному артефакті різних традицій, які досі вважалися різночасовими, є прямим підтвердженням їхньої реальної, принаймні часткової, синхронності. Отже, на зміну поглядам про послідовне побутування в неоліті Побужжя посуду різних типів приходить усвідомлення його значної строкатості, що є наслідком співіснування та взаємодії носіїв різних технологій керамічного виробництва, які одночасно мешкали на одній території (Гаскевич 2008: 183—184; 2010; 2014: 10—11; Gaskevych 2011: 283—286; 2014: 53).

На користь припущень про помилковість традиційного датування частини кераміки Базькова Острова свідчить ще один факт. Не відповідаючи, в цілому, запропонованим В.М. Даниленком періодизації БДК та синхронізації окремих її керамічних груп, вони співзвучні низці його спостережень, які ніколи не акцентувалися в публікаціях. Так, у польовому щоденнику дослідника наявні записи про залягання в західній частині розкопу Базькова Острова «самчинського» посуду із графітом у масі на глибинах 0,9—1,15 м, а також уламків посудини № 38 — в оточенні «самчинської» кераміки (Даниленко 1965: інв. № 4423, зош. 2: 39, 42, 44). У монографії уламки посудин із рядами відбитків двозубого штамп В.М. Даниленко однозначно пов'язував із найранішим («скибинецьким») шаром пам'ятки (Даниленко 1969: 69, 154). Також він зауважував на схожість орнаменту посудини № 38 з ранньотрипільськими композиціями (Даниленко 1969: 69), що загалом ближче до її синхронізації з Дудешті, Бояном та Бюкком, ніж із докрішським неолітом Балкан, як і досі вважає дехто з дослідників (Котова 2015: 61—62).

Наведені факти, результати аналізу, міркування та спостереження за матеріалами Базькова Острова дозволяють зробити загальний висновок — наявність на поселеннях БДК різних типів кераміки не обов'язково є наслідком їхньої багатшаровості й свідчить про різночасовість відповідних знахідок. Механічне поширення спостережень, зроблених в одному пункті, на інші — є некоректним. Датування конкретних знахідок слід здійснювати на підставі їхньої синхронізації з матеріалами інших культур та/або за радіовуглецевими датами кожен раз заново й окремо для кожної пам'ятки.

Стратиграфія та радіовуглецеві дати.

Проведена ревізія культурної стратиграфії поселення Базьків Острів дозволяє по-новому розглянути співвіднесення виявлених тут матеріалів та радіовуглецевих дат пам'ятки. У 1998—2001 рр. у Київській радіовуглецевій лабораторії були продатовані сім зразків кісток тварин і виробів із них,

узятих із колекції № 433 (табл. 1). Зразки для дат Ki-6651, Ki-6652 та Ki-6696 відібрали Н.Б. Бурдо та М.Ю. Відейко (Відейко, Ковалюх 1998; Бурдо 2002), а Ki-8166, Ki-8167, Ki-8168 та Ki-8169 — Н.С. Котова (Котова 2002: 92—94, 103—104). На жаль, опубліковані ними дані про характер та локалізацію відповідних знахідок не завжди повні. Тому аналізу дат має передувати спроба уточнення та перевірки наявної інформації.

Ki-6651 — 7235 ± 60 р. тому. За даними Н.Б. Бурдо, зразками для дат Ki-6651 і Ki-6652 були «ікло кабана та уламок рогового знаряддя», виявлені на глибині 0,8 м у «самчинському» (за В.М. Даниленком) шарі поселення (Бурдо 2002: 433, 434, табл. 2). Але точного співставлення кожного зразка з конкретною датою вона не навела, як і не зазначила їхню локалізацію. Місцем виявлення зразка Ki-6651 Н.С. Котова спочатку назвала нерозкопаний кв. «Г/7» (Котова 2002: 103). У 2015 р. вона опублікувала як наведену раніше, так і нову прив'язку — кв. «Г/7» (Котова 2015: 40, табл. 12; 41). Основна частина кв. «Г/7» відповідає «траншеї», а два його кути входять у межі квадратів «В/3» та «Г/4» зачистки № 2, розкопаних на початку дослідження поселення. В інвентарному описі ікло кабана або уламок рогового знаряддя з такими прив'язками не згадуються. Усі названі квадрати знаходяться в межах зони «І», що розкопувалася до встановлення нульового рівня пам'ятки. Відповідно довіряти глибині, зазначеній у шифрі знахідки, не варто.

Ki-6652 — 7160 ± 55 р. тому. Як зазначалося, ця дата отримана за зразком з «ікла кабана» або «уламку рогового знаряддя», виявлених на глибині 0,8 м. Н.С. Котова опублікувала дату Ki-6652 із зазначенням локалізації: «кв. Ю/7, глибина 80 см». В інвентарному описі кістяні та рогові знахідки з відповідними шифрами не зазначені. За планом, у кв. «Ю/7» на глибині 0,8 м були виявлені сім кісток. Одна з них, названа «кістяним лощиком», згадується в польовому щоденнику. Саме вона мала перспективу потрапити до колекції № 433 і бути використаною в якості зразка для датування.

Ki-6696 — 7215 ± 55 р. тому. У статті Н.Б. Бурдо вказано, що цю дату зроблено з «ікла кабана», виявленого на глибині 0,9 м, на підставі чого вона співвіднесена зі «скибинецьким» (за В.М. Даниленком) шаром поселення (Бурдо 2002: 432). Зазначивши лише глибину «90 см», дату Ki-6696 опублікувала і Н.С. Котова (Котова 2002: 92, 103). Отже, місце виявлення зразка не відоме. Підтвердження, що відповідна знахідка пов'язана з пам'яткою, не існує.

Ki-8166 — 7410 ± 65 р. тому. За монографією Н.С. Котової 2002 р., ця дата зроблена за зразком із глибини 0,8 м, виявленим у нерозкопаному кв. «Б/8» (Котова 2002: 103). У її монографії 2015 р., поруч з попередньою версією розміщення, надрукована коректніша прив'язка — «кв. Б'/8» (Котова 2015: 40, табл. 12; 41). На плані

у відповідному місці позначена лише одна кістяна знахідка. У інвентарному описі єдиний кістяний виріб із такою локалізацією названий «кістяним лощиком» (інв. № 888). Наразі в колекції він відсутній, що опосередковано підтверджує можливість його використання для одержання дати.

Ki-8167 — 7270 ± 70 р. тому. У книзі 2002 р. Н.С. Котова зазначає, що цю дату зроблено за зразком, знайденим у кв. «Я/12» на глибині 0,8 м. У інвентарному описі присутній запис про виявлення тут двох кістяних проколів (інв. № 698). На плані у відповідному місці позначені дві досить великі кістяні знахідки, одна з яких має гострий кінець. Ще одна схожа за обрисом знахідка, підписана як «проколка», позначена в сусідньому кв. «Я/11», за 10 см від його межі з кв. «Я/12». Отже, вік одного із цих трьох кістяних виробів, напевно, і визначає дата Ki-8167.

Ki-8168 — 6720 ± 70 р. тому. У монографії 2002 р. Н.С. Котова пов'язує цю дату з кв. «У/4» та глибиною 0,8 м. За інвентарним описом, тут було виявлене лише одне кістяне знаряддя — «мотика з рогу благородного оленя» (інв. № 848). На плані в цьому місці також нанесена лише одна кістяна знахідка. У колекції виріб із таким шифром відсутній. Отже, саме ця «рогова мотика» і була продатована.

Ki-8169 — 6580 ± 80 р. тому. За даними Н.С. Котової, ця дата отримана за зразком, що походить із глибини 0,6 м у кв. «Щ/14». На плані у відповідному місці жодні кістки не позначені. Але в інвентарному описі згадується одна знахідка з такою локалізацією — «уламок рогу благородного оленя» (інв. № 852). Наразі в колекції вона відсутня. Відтак, напевно, цей ріг і був зразком для датування.

Для співставлення радіовуглецевих дат і кераміки пам'ятки на підставі порівняння локалізації продатованих кісток і великих фрагментів посудин придатні лише п'ять зразків із чітко визначеним місцем виявлення. Проведений аналіз засвідчив, що три дати, калібрований вік яких повністю (Ki-8166, Ki-8167) чи частково (Ki-6652) припадає на VII тис. до н. е., були одержані за зразками із зон «VI» та «VII», де у відповідних горизонтах виявлені великі уламки посудин № 8 та № 12 класичного самчинського типу, посудини № 38 із прокресленою лінійно-хвилястою композицією в сполученні з діагональною сіткою та посудини № 81 із темним розписом (рис. 13). При цьому в зонах «II» та «IV» посуд із зональним гребінцевим орнаментом залягав разом із фрагментами столової чаші КЛСК, отже, він чітко датується другою половиною VI тис. до н. е. Дві молодші дати Базькова Острова (Ki-8168 та Ki-8169) зроблені за зразками із горизонтів із самчинською та розписною керамікою зон «V» та «IX». Проте вони також на кількості років давніші за «нотну» посудину КЛСК.

Таблиця 1. Радіовуглецеві дати поселення Базьків Острів.

Лаб. №	Квадрат, глибина (зона)	Характер зразка	Р. тому	Кал. р. до н. е. ⁴		Джерело
				1у (68,2 %)	2у (95,4 %)	
Ki-8166	кв. «Б/8», гл. 0,8 м («VI»)	«кістяне ложило», інв. № 888	7410 ± 65	6371—6230	6426—6100	Котова 2002
Ki-8167	кв. «Я/12», гл. 0,8 м («VII»)	«кістяна проколка», інв. № 698	7270 ± 70	6212—6072	6336—6004	Котова 2002
Ki-6651	кв. «Г/7», гл. ? («I»)	«ікло кабана» (?)	7235 ± 60	6206—6034	6224—6009	Telegin et al. 2000
Ki-6696	кв. ?, гл. 0,9 м («?»)	«ікло кабана»	7215 ± 55	6202—6016	6216—6002	Telegin et al. 2000
Ki-6652	кв. «Ю/7», гл. 0,8 м («VI»)	«кістяне ложило» (?)	7160 ± 55	6070—5988	6207—5912	Telegin et al. 2000
Ki-8168	кв. «У/4», гл. 0,7 м («V»)	«мотика з рогу благородного оленя», інв. № 848	6720 ± 70	5706—5566	5736—5514	Котова 2002
Ki-8169	кв. «Щ/14», гл. 0,6 м («IX»)	«уламок рогу благородного оленя», інв. № 852	6580 ± 80	5614—5478	5644—5374	Котова 2002

Таким чином, результати співставлення культурної стратиграфії та абсолютних дат пам'ятки суперечать як традиційним уявленням про хронологію окремих керамічних типів БДК, так і даним синхронізації, базованим на керамічному імпорті. Для пояснення цієї суперечності можна зробити три припущення: а) дуже рання поява й збереження впродовж всього неоліту традицій виготовлення кераміки самчинського типу; б) одержання дат по кістяним виробам, що перемістилися вгору під дією антропогенних чи природних чинників; в) помилки в процесі датування зразків у Київській лабораторії. Як на користь, так і проти кожного з них існують вагомі аргументи. Частина з них уже наводилися в публікаціях різних авторів (детальніше див. Гаскевич 2007; 2014). Відтак, до проведення спеціальних досліджень однозначно надати перевагу лише одному із цих припущень було б не вірно. При цьому пріоритетним напрямком таких робіт має бути пряме датування конкретних посудин, а не перемішаних відкладів, як це було зроблено в Базьковому Острові (Gaskevych 2014). До речі, пряме радіовуглецеве датування кераміки вже засвідчило значно давніший, ніж уважалося досі, вік самчинського посуду поселень Добрян-ка 1 та Добрян-ка 3 (Залізняк, Манько 2004: 141; Манько 2006: 17; 2013: 216) і фактичну синхронність частини типологічно «ранніх» та «пізніх» посудин поселення Гард (Товкайло 2014: 233).

На завершення розгляду цього питання слід зауважити, що описана суперечлива ситуація не є чимось винятковим, притаманним лише певній території або результатам лише однієї лабораторії. Наприклад, для «неолітичної» структури на старчевському поселенні Благодін-Польна (Blagotin-Poljna) в Сербії одержані три визначення віку: за рогом — третя чверть VII тис. до н. е.

та за кістками людини і тварини — остання чверть VII тис. до н. е. (Whittle et al. 2002: 113). При цьому спірну давнішу дату одні автори намагаються пов'язати з наявними неолітичними знахідками. Вишукуючи аналогії між ними та матеріалами найранішого неоліту Балкан, вони подавнюють початок неолітизації регіону (Vuković 2004: 111, 116; Bonsall 2008: 272—273). Інші зазначають відсутність повної інформації щодо археологічного контексту відповідного зразка, який пов'язують із «іншими хронологічними подіями, що відбувалися на пам'ятці» (Thissen 2009: 12). Ще один приклад — для крішського поселення Фоєні-Селаш (Foëni-Sâlaş) у Румунії, за зразками кісток тварин з одного квадрата всередині заглибленого житла з матеріалами фази «Кріш ІА—ІВ», були одержані дві дати — 7510 ± 60 р. тому (GrN-28455) та 7080 ± 50 р. тому (GrN-28454). Автори першої публікації взагалі не наголошують на суттєвій різниці їхнього віку (Biagi et al. 2005: 46—47, tabl. 1). Інші вказують на суперечливість цих дат (Thissen 2009: 19). Цікаво, що в обох наведених випадках жоден дослідник не ставить під сумнів достовірність визначень Оксфордської та Гронінгенської лабораторій, відповідно.

Висновки.

Стратиграфія поселення Базьків Острів, дослідженого В.М. Даниленком у 1959 р., відіграє важливу роль в аргументації хронологічних побудов та періодизаційних схем БДК, розроблених автором розкопок та Н.С. Котовою. Проте коректність залучених ними даних про послідовність залягання різномісних матеріалів на пам'ятці не може бути перевірена польовими дослідженнями — невдовзі після розкопок поселення було затоплене водосховищем Глибочанської ГЕС.

Порівняння архівної інформації про кількість знахідок із Базькова Острова з наявною колекцією матеріалів засвідчило втрату більшості фауністичних знахідок і майже половини уламків кера-

⁴ Тут і надалі всі календарні дати отримані з використанням програми OxCal 4.2 (Bronk Ramsey 2009) і калібраційної кривої IntCal 13 (Reimer et al. 2013).

мічного посуду. Отже, вивчення стратиграфії поселення, побудовані лише на кількісному аналізі наявних знахідок із різних глибин, не можуть бути достовірними.

Зіставлення дев'яти стратиграфічних розрізів пам'ятки дозволило зробити висновок про незначне падіння давньої денної поверхні в межах її розкопаної частини та про можливі похибки у визначенні абсолютної глибини залягання знахідок через використання недосконалої методики вимірювання її від лінії базового рівня, накресленої безпосередньо на стінках розкопів. Зазначені вади джерел спонукали до здійснення спроби відновлення стратиграфії пам'ятки на підставі аналізу кількості позначених на її плані матеріалів окремо для низки невеликих зон, виділених в її межах. За результатами підрахунку крем'яних виробів, кісток тварин та уламків посуду з різних глибин зроблено припущення про можливу наявність у культурному шарі пам'ятки трьох горизонтів підвищеної концентрації знахідок — двох із неолітичною керамікою та одного безкерамічного, імовірно, мезолітичного.

Припущення про різний вік двох неолітичних шарів Базькова Острова передбачає типологічну відмінність їхніх керамічних матеріалів. Аналіз глибини залягання 93 фрагментів кераміки, площею 20 см² і більше, положення яких у шарі можна вважати найбільш стабільним, засвідчив зв'язок виділення двох керамічних горизонтів деяких зон з особливостями процесу документування розкопок. Відмінності в характері кераміки реконструйованих горизонтів решти зон були відсутні або не були зафіксовані через втрату більшості знахі-

док. Отже, співвіднесення даних польових планів та наявної частини колекції не підтвердило наявності на пам'ятці виражених шарів, неолітичний посуд яких чітко б відповідав описам, опублікованим В.М. Даниленком та Н.С. Котовою. Натомість встановлено значне перемішування матеріалів, які вони відносили до різних періодів культури. Спостереження за заляганням розвалів кількох посудин свідчить про помилковість традиційних уявлень щодо відносного віку деяких типів кераміки. На це вказує і специфіка низки посудин, що органічно поєднують технологічні та орнаментальні традиції, які традиційно вважаються різночасовими. Отже, на зміну поглядам про послідовне побутування в неоліті Побужжя посуду різних типів приходить усвідомлення його значної строкатості, що є наслідком співіснування та взаємодії носіїв різних технологій керамічного виробництва, які одночасно мешкали на одній території

Аналіз локалізації п'яти зразків кістки, підданих радіовуглецевому датуванню, засвідчив факт їхнього залягання поруч із залишками керамічних посудин, відносний вік яких значно відрізняється від відповідних абсолютних дат. Більш того, три давніші радіовуглецеві дати суперечать не тільки традиційному, але і опублікованому Н.С. Котовою подавленому варіанту хронології посуду, виявленого поруч із датованими зразками. Відтак, основним шляхом розв'язання проблеми абсолютного віку різних керамічних традицій БДК має стати пряме датування конкретних посудин, а не перемішаних культурних відкладів, у яких вони залягають.

ЛІТЕРАТУРА

Библикова В.И. 1963. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. *Природная обстановка и фауна прошлого* 1, 119—146.

Блажевич та ін. 2007: Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С., Денисова А.О., Карашевич І.В., Карнаух Є.Г., Корпусова В.М., Павленко Л.В., Сон Н.О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.

Бурдо Н.Б. 2001—2002. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины. *Stratum plus* (2), 431—446.

Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. 1998. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури. В: Козак Д.Н., Гаврилюк Н.О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, 65—66.

Гаскевич Д.Л. 2007. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: Проблема радіовуглецевих дат. В: Gierlach M., Bakalarska L. (red.) *Wspólnota dziedzictwa*

archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Łańcut, 26—28 X 2005 r.). Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 115—147.

Гаскевич Д.Л. 2008. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України* 11, 157—187.

Гаскевич Д.Л. 2010. Северо-понтійське імпресо: походження неолітичної кераміки з гребенчатим орнаментом на юге Восточної Європи. *Stratum plus* (2), 213—251.

Гаскевич Д.Л. 2014. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія* (4), 3—17.

Гаскевич Д.Л. 2017. Кераміка с росписью в неолите Южного Буга. *Stratum plus* (2), 231—255.

Даниленко В.М. 1950—1970. *Невизначені креслення*. Науковий архів ІА НАН України. Ф. 26. Оп. 1. № 364.

Даниленко В.М. 1957—1961. *Креслення неолітичних поселень*. Науковий архів ІА НАН України. Ф. 26. Оп. 1. № 236.

Даниленко В.Н. 1965. *Отчет об исследовании Бугской экспедицией ИА АН УССР неолитических памятников на Южном Буге в 1959—1961 гг.* Науковий архів ІА НАН України. Ф. 64. Оп. «1959—1961». № 7. Інв. № 4421—4425.

Даниленко В.Н. 1969. *Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. 2004. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України* 5, 137—168.

Котова Н.С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Котова Н.С. 2015. *Древнейшая керамика Украины*. Киев; Харьков: Майдан.

Манько В.О. 2006. *Неоліт Південно-Східної України*. Кам'яна доба України 9. Київ: Шлях.

Манько В.О. 2013. *Фінальний палеоліт — неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ: О. Філюк.

Пассек Т.С., Черныш Е.К. 1970. Неолит Северного Причерноморья. *Материалы и исследования по археологии СССР* 166. Москва; Ленинград: АН СССР, 117—133.

Сорокин А.Н. 2006. *Проблемы мезолитоведения*. Москва: Институт археологии.

Телегін Д.Я. 1977. Рецензія на книгу: В.И. Маркевич. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. *Археологія* 23, 88—91.

Телегін Д.Я. 1988. Области культур эпохи неолита юга европейской части СССР, их хронология и периодизация. В: Ковалева И.Ф. (отв. ред.). *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 33—56.

Товкайло М.Т. 2014. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард. *Stratum plus* (2), 183—245.

Цетлин Ю.Б. 1991. *Периодизация неолита Верхнего Поволжья. Методические проблемы*. Москва: Институт археологии АН СССР.

Biagi et al. 2005: Biagi P., Shennan S., Spataro M. 2005. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula. In: Nikolova L., Fritz J., Higgins J. (eds.). *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education: Archaeology, Cultural Anthropology, Genealogy, Student Anthropological Projects*. Reports of Prehistoric Research Projects 6—7. Salt Lake City, US: International Institute of Anthropology, 41—50.

Bonsall C. 2008. The Mesolithic of the Iron Gates. In: Bailey G., Spikins P. (eds.). *Mesolithic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 238—279.

Bronk Ramsey C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51(1), 337—360.

Gaskevych D. 2011. A new approach to the problem of the Neolithisation of the North-Pontic area: is there a north-eastern kind of Mediterranean Impresso pottery? *Documenta Praehistorica* 38, 275—290.

Gaskevych D.L. 2014. Radiocarbon dating of pottery as solution of the problem of chronology of the Bug-Dniester Neolithic culture. In: Mazurkevich A., Polkovnikova M., Dolbunova E. (eds.). *Archaeology of lake settlements IV—II mill. BC: Chronology of cultures, environment and palaeoclimatic rhythms*. Materials of international conference dedicated the semi-centennial anniversary of the researches of lake dwellings in North-Western Russia (Saint-Petersburg, 13—15 November 2014). Saint-Petersburg: The State Hermitage Museum, 52—54.

Reimer et al. 2013: Reimer P.J., Bard E., Bayliss A., Beck J.W., Blackwell P.G., Bronk Ramsey C., Grootes P.M., Guilderson T.P., Haffidason H., Hajdas I., Hatté C., Heaton T.J., Hoffmann D.L., Hogg A.G., Hughen K.A., Kaiser K.F., Kromer B., Manning S.W., Niu M., Reimer R.W., Richards D.A., Scott E.M., Southon J.R., Staff R.A., Turney C.S.M., van der Plicht J. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0—50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 55(4), 1869—1887.

Telegin et al. 2000: Telegin D.Ya., Kovalichuk N.N., Potekhina I.D., Lillie M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic — Copper Age cultures into periods for Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology* 1, 59—74.

Thissen L. 2009. First ceramic assemblages in the Danube Catchment, SE Europe — a synthesis of the radiocarbon evidence. *Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie* 1, 9—30.

Tringham R. 1971. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000—3000 B.C.)*. London: Hutchinson and Co.

Vuković J. 2004. Statistic and typological analyses of the Early Neolithic pottery excavated in the structure 03 at the site of Blagotin near Trstenik. In: Perić S. (ed.). *The central Pomoravlje in Neolithization of South East Europe*. The Neolithic in the Middle Morava Valley 1. Belgrade: Archaeological Institute, 83—155.

Welcher K.-P. 2001. *Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe*. Archäologie in Eurasien 12. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Whittle et al. 2002: Whittle A., Bartosiewicz L., Borić D., Pettitt P., Richard M. 2002. In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary. *Antaeus* 25, 63—117.

¹ PhD, research associate in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: gaskevych@i.ua

REVISED STRATIGRAPHY OF THE BAZKIV OSTRIV AND REASSESSMENT OF THE BUH-DNISTER CULTURE PERIODIZATION SCHEMES

The site of Bazkiv Ostriv was investigated by Valentyn Danylenko on the same name island in the middle of the Southern Buh River in 1959. The next year it was submerged by water of the Hlybochek hydropower plant reservoir. The author of the excavation considered it as one of the most important stratified sites of the Buh-Dnister Culture (BDC), because he discerned three Neolithic layers there. Now Nadia Kotova regards it as the best Neolithic site in the region through its clear stratigraphy and abundance of finds. She has reconstructed there two Neolithic layers with finds considering as collections of “reference-class” materials for the early and late periods of the culture respectively. Thus, the settlement plays a key role in periodization and chronological schemes by the both researchers. Their common trait is dating of formation phase of the BDC to the second half of the 7th millennium calBC. It makes the Neolithic of the South Buh River area one of the oldest in Europe. They use stratigraphy and typology of finds from the Bazkiv Ostriv as arguments for these views. However, they had not given enough detailed information about the site and methodology of their investigations. It incites to more well-grounded review of relevant characteristics of the site.

New study of all available sources has shown that over 300 m² was investigated on the site at large. Excavations of total area of 247 m² were drawn on the plan with marks of 3381 finds, including 1353 fragments of pottery, 487 flint artifacts, 1509 bones and bone tools, 32 shaped and not-shaped stones of not-flint rock. But today collection No 433 of materials from the settlement, stored in the Institute of archaeology NASU, consists of only 1403 items, including 701 fragments of pottery, 665 flint and 3 not-flint stone artifacts, 34 animal bones, bone and antler tools. The rest of the materials were lost. Thus, inferences about cultural stratigraphy of the site, based on quantitative analysis of only available ceramic finds from different depths, can not be true.

Comparison of nine stratigraphic sections of the site allows two important conclusions. The first — a slight declivity of ancient surface is recorded on the settlement. Accordingly, in its northeastern part artifacts of the one episode of occupation should lay at slightly less absolute depth than in southwestern part. The second — because of absence of precise topographical instruments all depths on the site were measured from datum line, drawn on different walls of the excavation at different absolute depths. So, nominally identical depth of finds from different parts of the tranches, in fact — along absolute calculation, may also be different. Thus, vertical sequence of finds from depths, measured from only the same drawn datum line, is correct.

Taking into account these imperfect sources, verification of the site stratigraphy have been based on the analysis of the number of finds marked on the field drawings, separately for each of several small agreed zones. A small area of each zone allows disregard the natural declivity of ancient surface, and use of the same datum lines allows compare depth of finds more or less reliably. As a result of the counting of pottery, flint artifacts and animal bones from different depths the possible presence of three horizons — two ceramic and one aceramic in cultural layer have been concluded. No “sterile” layers between these horizons with high concentration of finds have been recorded.

Different estimated age of the two reconstructed Neolithic layers in the Bazkiv Ostriv supposes typological difference of their pottery. A depth of only large available fragments has been taken as criterion for linking vessels to excavation levels. This approach is based on two well-known postulates. First — larger potsherds have more stable position in sediments. Second — impacts of the forces which move fragments in sediments break them at the same time. 93 potsherds larger 20 cm² have been analyzed. They represent 31 vessels of the BDC, 1 vessel of the Linear Band Ceramic and 4 vessels of the Trypillia culture.

Analysis of position of large potsherds from some zones has showed the relationship between a way of excavation and discerning of the two ceramic horizons. In other zones differences in the nature of pottery from the horizons are absent or not recorded due to the loss of most finds. Thus, the comparison of data, derived from the field drawings, and available part of the finds collection has not confirm presence on the site of evident layers with Neolithic vessels which would exactly fit description published by Danylenko and Kotova. Instead, it has been established considerable mixing of materials, attributed by them to different periods of the culture. A recorded vertical sequence of compact location of shards of several vessels contradicts traditional views on a relative age of corresponding types of the BDC pottery. This observation is in concordance with the fact that some vessels organically combining technological and decorative traits, traditionally attributing to the different periods. Therefore, views on successive existence of different styles pottery in the local Neolithic may be changed to recognition of its diversity owing to inhabiting and interaction of peoples with different pottery traditions in the same area.

Comparison of cultural stratigraphy of the site with localization of the five bone samples dated by ¹⁴C contradicts to synchronization of some BDC and “import” vessels discovered side by side. Moreover, verti-

cal location of three samples dated to the end of the 7th millennium calBC contradicts both the traditional and published by Kotova more deep absolute chronology of pottery found near them. It indirectly confirms the presence of the Mesolithic layer in the site. Therefore, the main way for estimation of the absolute age of different BDC pottery styles should be direct dating on organic matter in ceramic paste of vessels, but not bones from mixed cultural layers as was done in the Bazkiv Ostriv.

Key words: Neolithic, Southern Buh river region, stratigraphy, pottery, periodization, chronology.

REFERENCES

- Bibikova, V.I. 1963. Iz istorii holotsenovoi fauny pozvonochnykh v Vostochnoi Yevrope. *Prirodnaia obstanovka i fauna proshlogo (The Natural Environment and Fauna of the Past)* 1. Kyiv: The Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, 119—146 (in Russian).
- Blazhevych, N.V., Burdo, N.B., Vitryk, I.S., Denysova, A.O., Karashevych, I.V., Karnaukh, Ye.H., Korpusova, V.M., Pavlenko, L.V., Son, N.O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy. Katalog (Collections of the Scientific Funds of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Catalog)*. Kyiv: "Akademperiodyka" Publ. (in Ukrainian).
- Burdo, N.B. 2001—2002. Novyye dannyye dlia absoliutnoi datirovki neolita i ranneho eneolita na territorii Ukrainy. *Stratum plus. Cultural Anthropology and Archeology* (2), 431—446 (in Russian).
- Videiko, M.Yu., Kovaliukh, M.M. 1998. Izotopne datuvannia pamiatok buho-dnistrovskoi kultury. In: Kozak, D.N., Havryliuk, N.O. (red.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr. (Archaeological Researchers in Ukraine 1997—1998)*. Kyiv: Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 65—66 (in Ukrainian).
- Gaskevych, D.L. 2007. Cynkhronizatsiia buho-dnistrovskoho neolitu ta neolitu Tsentralnoi Yevropy: Problema radiouhletsevykh dat. In: Gierlach, M., Bakalarska, L. (red.) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Łańcut, 26—28 X 2005 r.) (A Community of Archaeological Heritage of the Lands of Ukraine and Poland. Materials from a Conference Organized by the Center for the Preservation of Archaeological Heritage (Łańcut, 26-28 October 2005))*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 115—147 (in Ukrainian).
- Gaskevych, D.L. 2008. Keramika «samchynskoho» typu ta problemy periodyzatsii buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 11, Kyiv: "Shliakh" Publ., 157—187 (in Ukrainian).
- Gaskevych, D.L. 2010. Severo-pontiiskoie impresso: proiskhozhdeniie neoliticheskoi keramiki s hrebenchatym ornamentom na yuhe Vostochnoi Yevropy. *Stratum Plus. Cultural Anthropology and Archeology* (2), 213—251 (in Russian).
- Gaskevych, D.L. 2014. Problemy radiouhletsevoho datuvannia buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Arkheolohiia (Archaeology)* (4), 3—17 (in Ukrainian).
- Gaskevych, D.L. 2017. Keramika s rospisiu v neolite Yuzhnoho Buha. *Stratum Plus. Cultural Anthropology and Archeology* (2), 231—255 (in Russian).
- Danylenko, V.M. 1950—1970. *Nevyznachenii kreslennia (Indeterminate Drawings)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 26. List 1. No 364. (in Ukrainian).
- Danylenko, V.M. 1957—1961. *Kreslennia neolitychnykh poselen (Drawings of the Neolithic Settlements)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 26. List 1. No 236 (in Ukrainian).
- Danilenko, V.N. 1965. *Otchet ob issledovanii Buhskoi ekspeditsiei IA AN USSR neoliticheskikh pamiatnikov na Yuzhnom Buhe v 1959—1961 hh. (Report on the Investigations of Neolithic Sites on the Southern Buh River by the Buh Expedition, Institute of Archaeology, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1959—1961)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 64. List "1959—1961". No 7. Inv. No 4421—4425 (in Russian).
- Danilenko, V.N. 1969. *Neolit Ukrainy: Hlavy drevnei istorii Yuho-Vostochnoi Yevropy (The Neolithic of Ukraine: Chapters from the Ancient History of South-Eastern Europe)*. Kyiv: "Naukova dumka" Publ. (in Russian).
- Zalizniak, L.L., Manko, V.O. 2004. Stoianky bilia s. Dobrianka na r. Tikych ta deiaki problemy neolityzatsii Serednoho Podniprov'ia. *Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine)* 5. Kyiv: "Shliakh" Publ., 137—168 (in Ukrainian).
- Kotova, N.S. 2002. *Neolitizatsiia Ukrainy (Neolithisation in Ukraine)*. Lugansk: "Shliakh" Publ. (in Russian).

- Kotova, N.S. 2015. *Drevneishaia keramika Ukrainy (The Earliest Ceramics in Ukraine)*. Kyiv; Kharkov: "Maidan" Publ. (in Russian).
- Manko, V.O. 2006. *Neolit Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy (The Neolithic of South-Eastern Ukraine)*. Series: Kamiana doba Ukrainy (The Stone Age of Ukraine) 9. Kyiv: "Shliakh" Publ. (in Ukrainian).
- Manko, V.O. 2013. *Finalnyi paleolit — neolit Krymu: kulturno-istorychnyi protses (The Final Paleolithic — Neolithic of the Crimea: the Cultural-Historical Process)*. Kyiv: "O. Filiuk" Publ. (in Ukrainian).
- Passek, T.S., Chernysh, Ye.K. 1970. Neolit Severnogo Prichernomoria. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR (Materials and Studies in the Archaeology of USSR)* 166. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics, 117—133 (in Russian).
- Sorokin, A.N. 2006. *Problemy mezolitovedeniia (The Mesolithic Problems)*. Moscow: Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences (in Russian).
- Telehin, D.Ya. 1977. Retsenziia na knyhu: V.I. Markevich. Buho-dnestrovskaia kultura na territorii Moldavii. *Arkheolohiia (Archaeology)* 23, 88—91 (in Ukrainian).
- Telehin, D.Ya. 1988. Oblasti kultur epokhi neolita yuha yevropeiskoi chasti SSSR, ikh khronolohiia i periodizatsiia. In: Kovaleva, I.F. (otv. red.). *Arkheolohicheskie pamiatniki Podneprov'ia v sisteme drevnostei Vostochnoi Yevropy (Archaeological Sites of the Dnipro Area in the System of Antiquities of Eastern Europe)*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk State University, 33—56 (in Russian).
- Tovkailo, M.T. 2014. Neolitizatsiia Yuho-Zapadnoi Ukrainy v svete novykh issledovaniy poseleniia Gard. *Stratum plus. Cultural Anthropology and Archeology* (2), 183—245 (in Russian).
- Tsetlin, Yu.B. 1991. *Periodizatsiia neolita Verkhneho Povolzh'ia. Metodicheskie problemy (Periodization of the Upper Volga Neolithic. Methodological Problems)*. Moscow: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics, Institute of Archaeology (in Russian).
- Biagi, P., Shennan, S., Spataro, M. 2005. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula. In: Nikolova, L., Fritz, J., Higgins, J. (eds.). *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education: Archaeology, Cultural Anthropology, Genealogy, Student Anthropological Projects*. Reports of Prehistoric Research Projects 6—7. Salt Lake City, US: International Institute of Anthropology, 41—50.
- Bonsall, C. 2008. The Mesolithic of the Iron Gates. In: Bailey, G., Spikins, P. (eds.). *Mesolithic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. 238—279.
- Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51(1), 337—360.
- Gaskevych, D. 2011. A new approach to the problem of the Neolithisation of the North-Pontic area: is there a north-eastern kind of Mediterranean Impressed pottery? *Documenta Praehistorica* 38, 275—290.
- Gaskevych, D.L. 2014. Radiocarbon dating of pottery as solution of the problem of chronology of the Bug-Dniester Neolithic culture. In: Mazurkevich, A., Polkovnikova, M., Dolbunova, E. (eds.). *Archaeology of lake settlements IV—II mill. BC: Chronology of cultures, environment and palaeoclimatic rhythms*. Materials of international conference dedicated the semi-centennial anniversary of the researches of lake dwellings in North-Western Russia (Saint-Petersburg, 13—15 November 2014). Saint-Petersburg: The State Hermitage Museum, 52—54.
- Reimer, P.J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J.W., Blackwell, P.G., Bronk Ramsey, C., Grootes, P.M., Guilderson, T.P., Hafflidason, H., Hajdas, I., Hatté, C., Heaton, T.J., Hoffmann, D.L., Hogg, A.G., Hughen, K.A., Kaiser, K.F., Kromer, B., Manning, S.W., Niu, M., Reimer, R.W., Richards, D.A., Scott, E.M., Southon, J.R., Staff, R.A., Turney, C.S.M., van der Plicht, J. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0—50,000 Years cal BP. *Radiocarbon* 55(4), 1869—1887.
- Telegin, D.Ya., Kovaliukh, N.N., Potekhina, I.D., Lillie, M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic — Copper Age cultures into periods for Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology* 1, 59—74.
- Thissen, L. 2009. First ceramic assemblages in the Danube Catchment, SE Europe — a synthesis of the radiocarbon evidence. *Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie* 1, 9—30.
- Tringham, R. 1971. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000—3000 B. C.)*. London: Hutchinson and Co.
- Vuković, J. 2004. Statistic and typological analyses of the Early Neolithic pottery excavated in the structure 03 at the site of Blagotin near Trstenik. In: Perić, S. (ed.). *The central Pomoravlje in Neolithization of South East Europe*. The Neolithic in the Middle Morava Valley 1. Belgrade: Archaeological Institute, 83—155.
- Welcher, K.-P. 2001. *Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe (Studies on the Neolithic of the Eastern European Steppe)*. Series: Archäologie in Eurasien (Archeology in Eurasia) 12. Mainz on the Rhine: "Philipp von Zabern" Publ. (in German).
- Whittle, A., Bartosiewicz, L., Borić, D., Pettitt, P., Richard, M. 2002. In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary. *Antaeus* 25, 63—117.

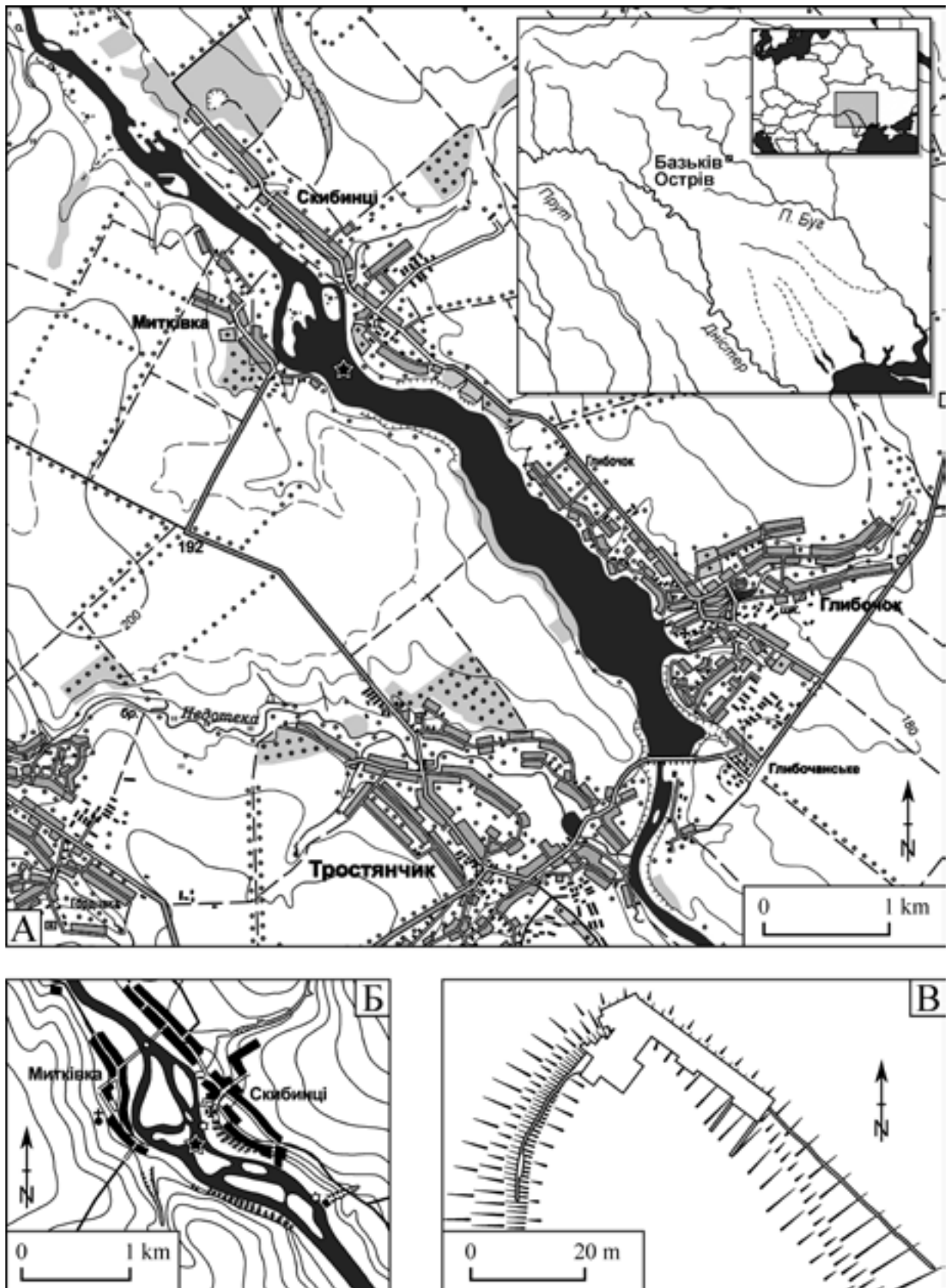

Рис. 1. Розташування поселення Базьків Острів: *A* — на сучасній топографічній карті; *B* — карті зі зйомкою 1910—1913 рр.; *B* — схема розташування дослідженої ділянки острова Базьків, на підставі плану з польового звіту В.М. Даниленко.

Fig. 1. Location of the settlement of Bazkiv Ostriv: *A* — on a modern topographic map; *B* — the map with a 1910—1913 survey; *B* — the location scheme of explored area on the Bazkiv Island, according to the plan from the field report by V. Danylenko.

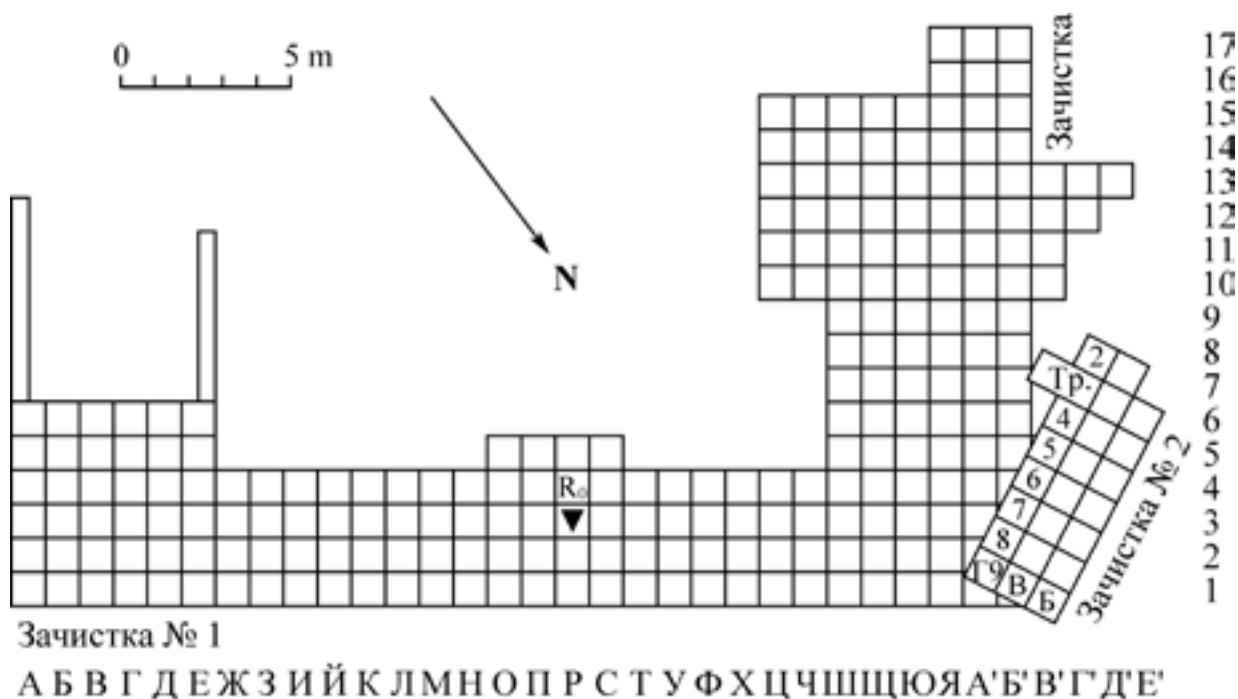

Рис. 2. Базків Острів. План розкопів із зазначенням зачисток, сітки квадратів та репера « $\blacktriangledown R_0$ ».

Fig. 2. Bazkiv Ostriv. Plan of trenches with indication of exposure cleanings, squares grid and bench mark « $\blacktriangledown R_0$ ».

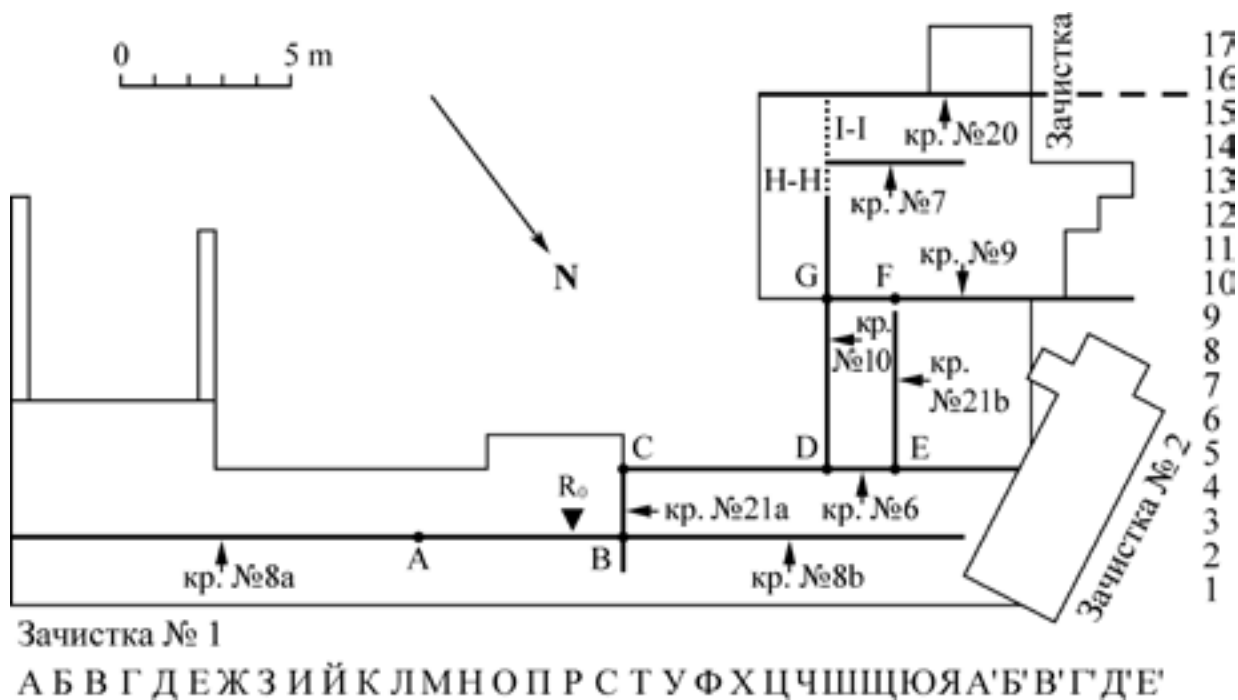

Рис. 3. Базків Острів. План розкопів із зазначенням стратиграфічних розрізів (пронумеровані за номерами креслень у польовому звіті), точок їхнього перетинання (А—Г) та мінімальних проміжків між ними (Н—Н та І—І).

Fig. 3. Plan of trenches with indication of stratigraphic sections (numerated by the numbers of drawings in the field report), points of their intersection (А—Г) and minimal intervals between them (Н—Н and І—І).

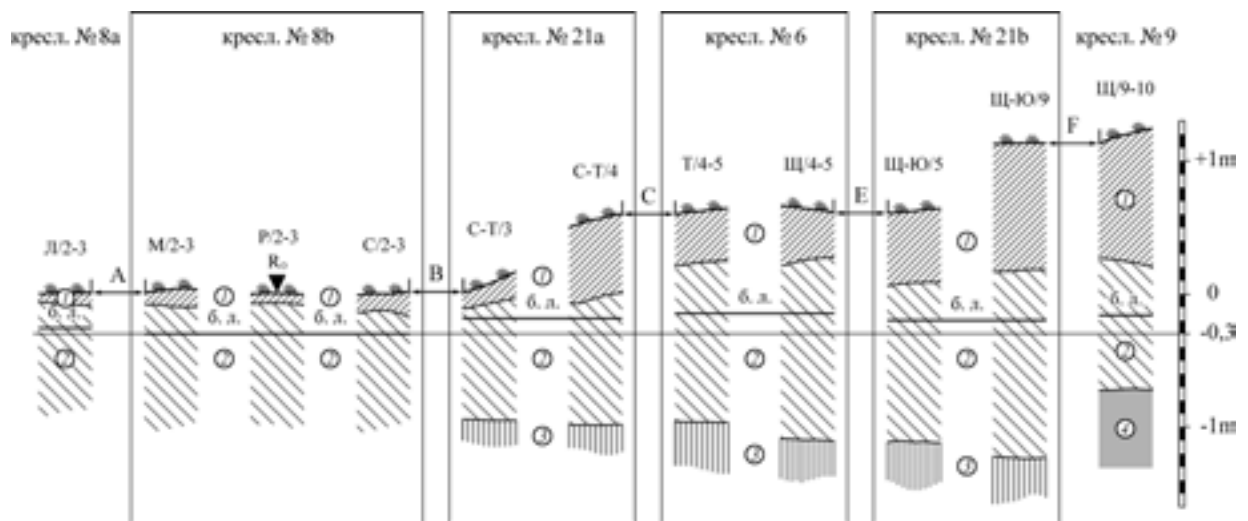

Рис. 4. Базьків Острів. Зіставлення стратиграфічних розрізів із креслень № 6, 8, 9, 21, за співвіднесенням рівня денної поверхні із зазначенням базової лінії («б. л.») та геологічних відкладів: 1 — «грунтовий покров»; 2 — «жовто-сірий лесово-мулистий суглинок»; 3 — «сірий седиментований суглинок»; 4 — проекція на профіль гранітної брили з кв. «Щ/11» (номенклатура відкладів, за Даниленко 1965: інв. № 4421: 4).

Fig. 4. Bazkiv Ostriv. Comparison of stratigraphic sections from drawings № 6, 8, 9, 21 after their correlation by the surface level, with indication of the datum line ("б. л.") and geological sediments: 1 — "soil cover"; 2 — "yellow-gray silty-loess loam"; 3 — "sedimentary gray loam"; 4 — projection of the granite boulder from sq. "Щ/11" on the section (nomenclature of sediments, by Даниленко 1965, інв. № 4421: 4).

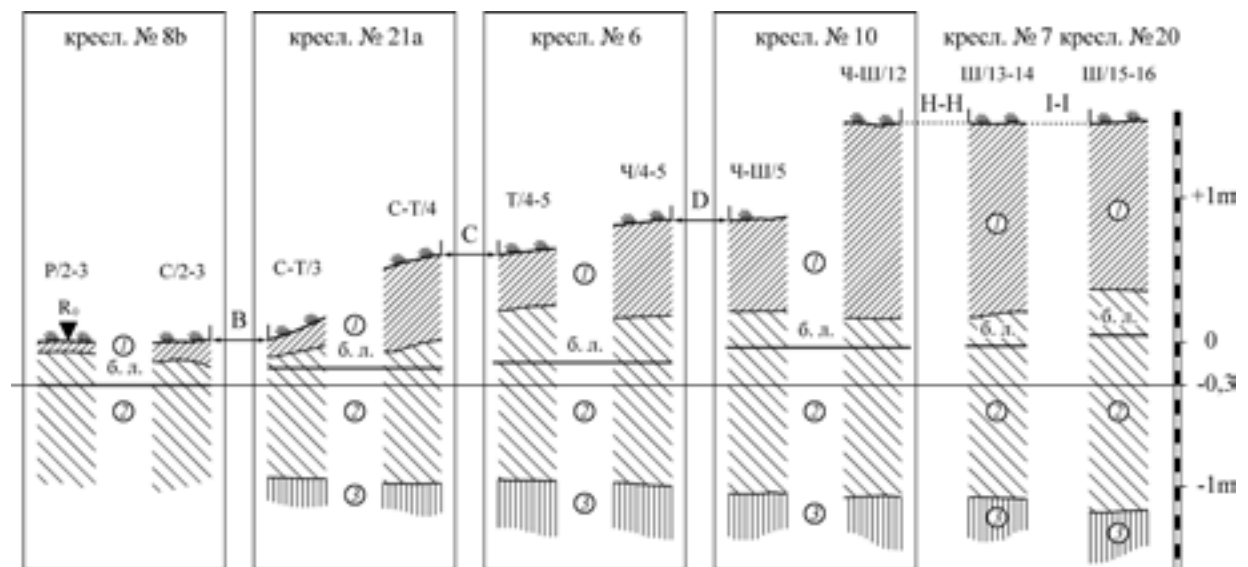

Рис. 5. Базьків Острів. Зіставлення стратиграфічних розрізів із креслень № 6—8, 10, 20—21, за співвіднесенням рівню денної поверхні, із зазначенням базової лінії («б. л.») та геологічних відкладів: 1 — «грунтовий покров»; 2 — «жовто-сірий лесово-мулистий суглинок»; 3 — «сірий седиментований суглинок» (номенклатура відкладів, за Даниленко 1965: інв. № 4421: 4).

Fig. 5. Bazkiv Ostriv. Comparison of stratigraphic sections from drawings № 6—8, 10, 20—21 after their correlation by the surface level, with indication of the datum line ("б. л.") and geological sediments: 1 — "soil cover" (1); 2 — "yellow-gray silty-loess loam"; 3 — "sedimentary gray loam" (nomenclature of sediments, by Даниленко 1965, інв. № 4421: 4).

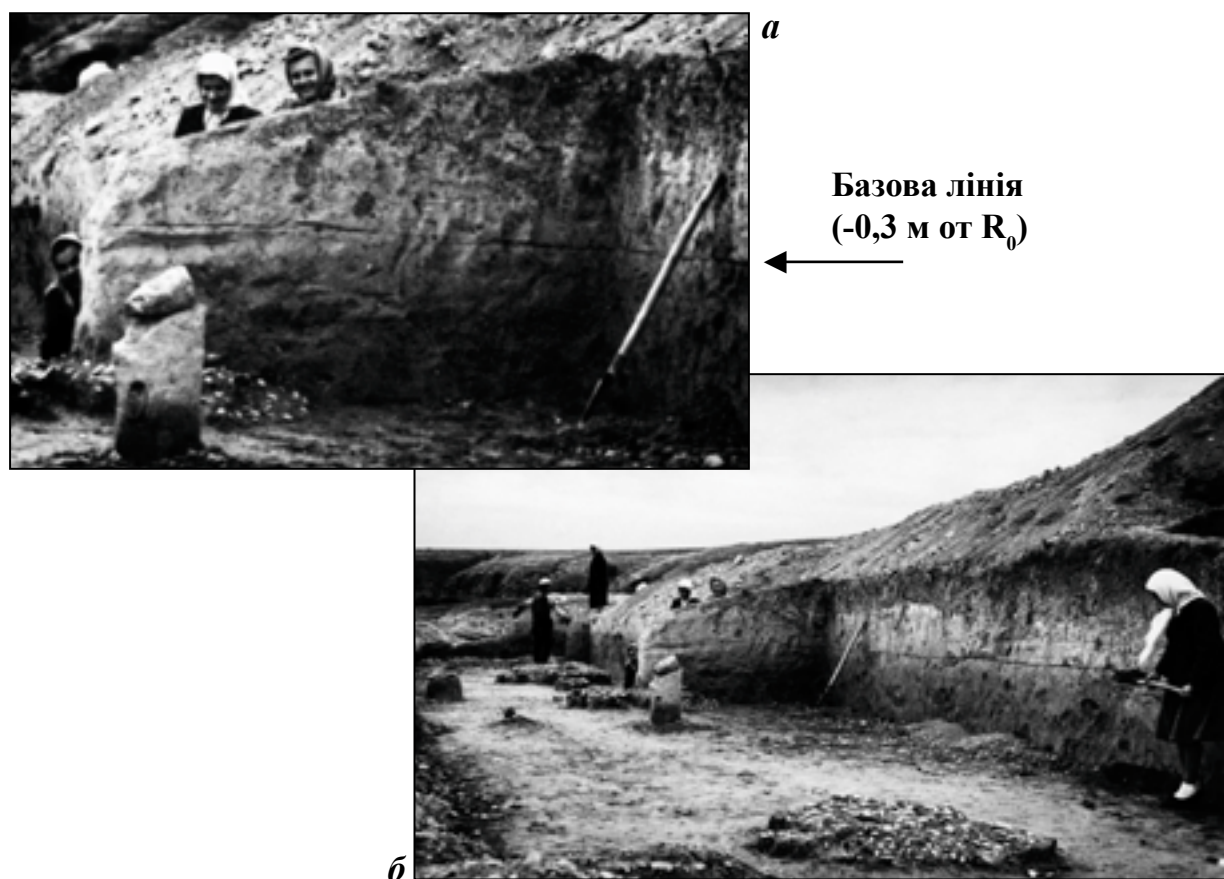

Рис. 6. Базьків Острів. Фото східної частини розкопу 1959 р.: *a* — на стінці чітко помітно викривлення накресленої базової лінії; *б* — горизонтальне розташування зображення підтверджує лінія обрію (за Даниленко 1965: інв. № 4422, табл. II).

Fig. 6. Bazkiv Ostriv. Photo of eastern part of the 1959 excavation trenches: *a* — distortion of the drawn datum line is clearly noticeable on the wall; *б* — the sky line confirms horizontal position of the picture (Даниленко 1965, інв. № 4422, табл. II).

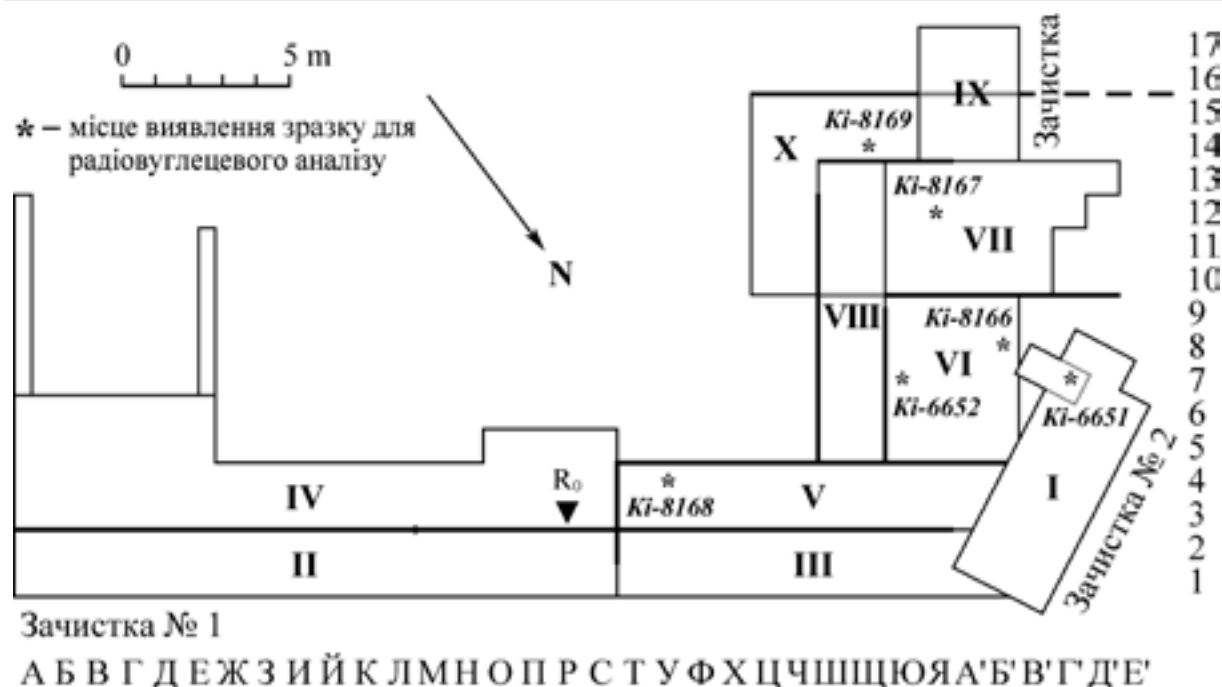

Рис. 7. Базьків Острів. План розкопів із зазначенням стратиграфічних розрізів (товсті лінії), умовних зон (I—X), місць виявлення зразків кістки для радіовуглецевого аналізу (*).

Fig. 7. Bazkiv Ostriv. Plan of trenches indicating stratigraphic sections (thick lines), agreed zones (I—X) and points of finding of bone samples for ^{14}C dating (*).

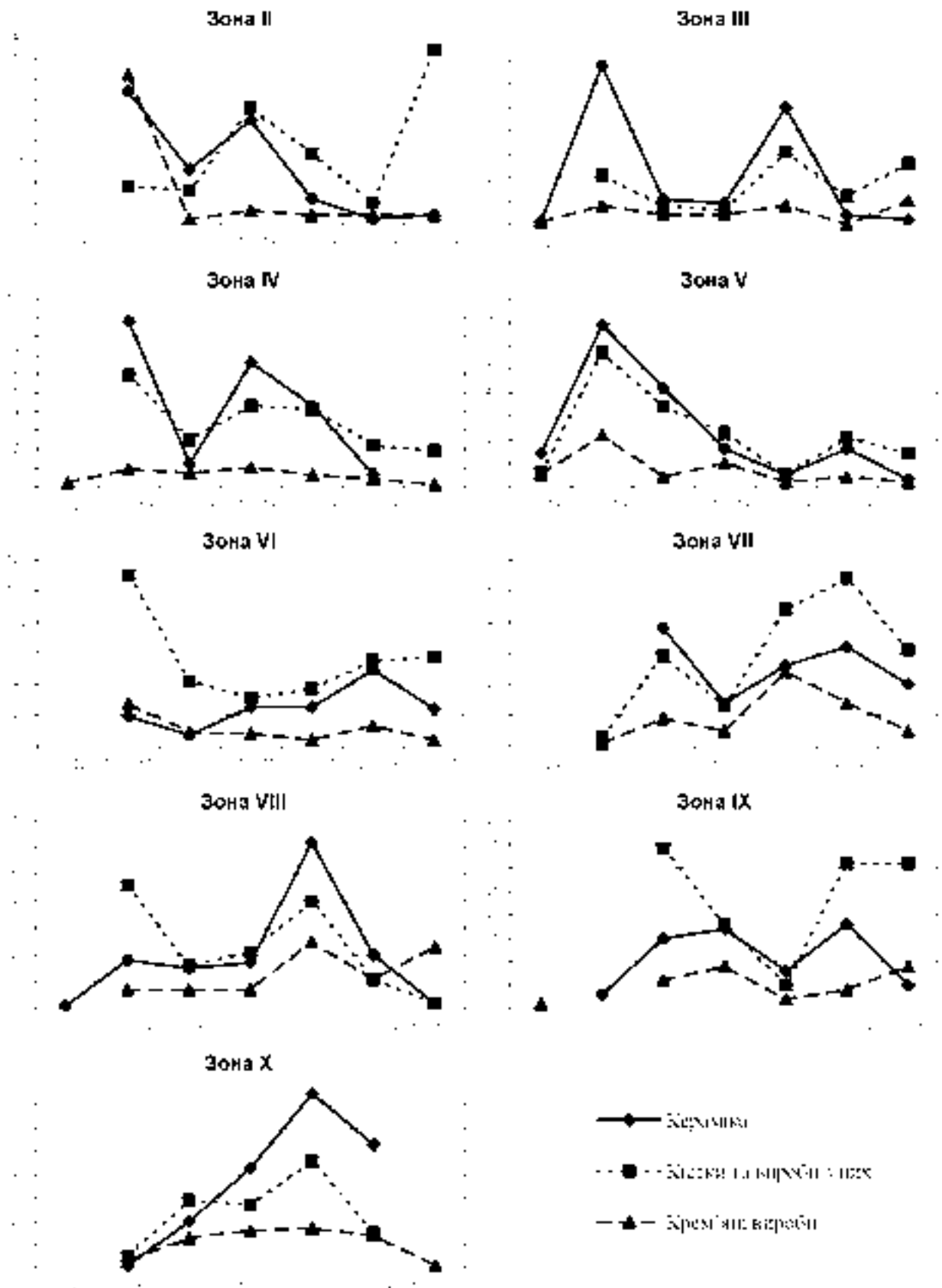

Рис. 8. Базьків Острів. Діаграми поглибинного розподілу знахідок різних категорій у зонах «II—X», за результатами підрахунку матеріалів, позначених на польових планах.

Fig. 8. Bazkiv Ostriv. Graphs of depth distribution of different categories of finds in the areas “II—X”, according to calculation of materials, marked on the field drawings.

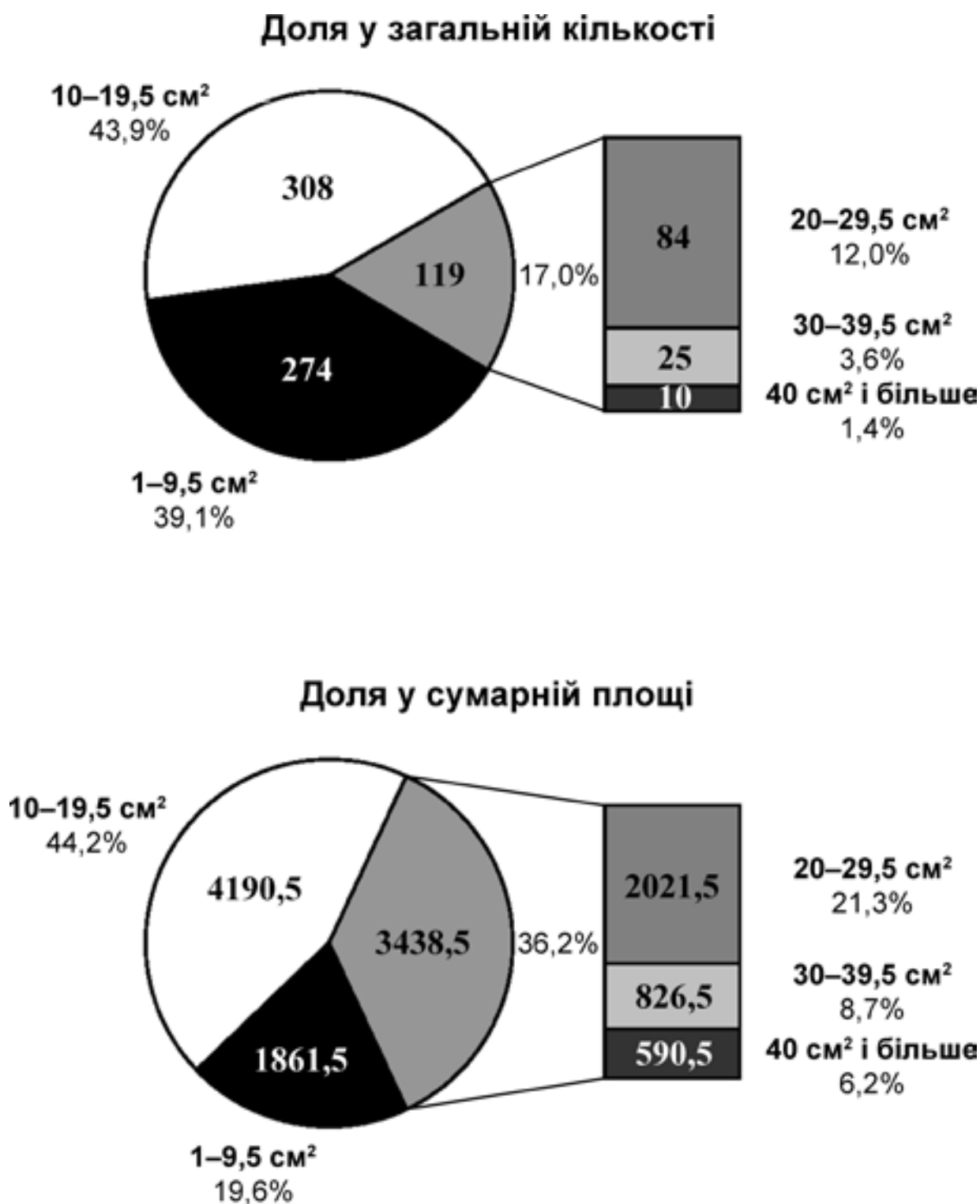

Рис. 9. Базків Острів. Доля керамічних фрагментів різного розміру в їхній загальній кількості та в сумарній площі.

Fig. 9. Bazkiv Ostriv. A fraction of ceramic fragments of the different sizes in their total number and surface area.

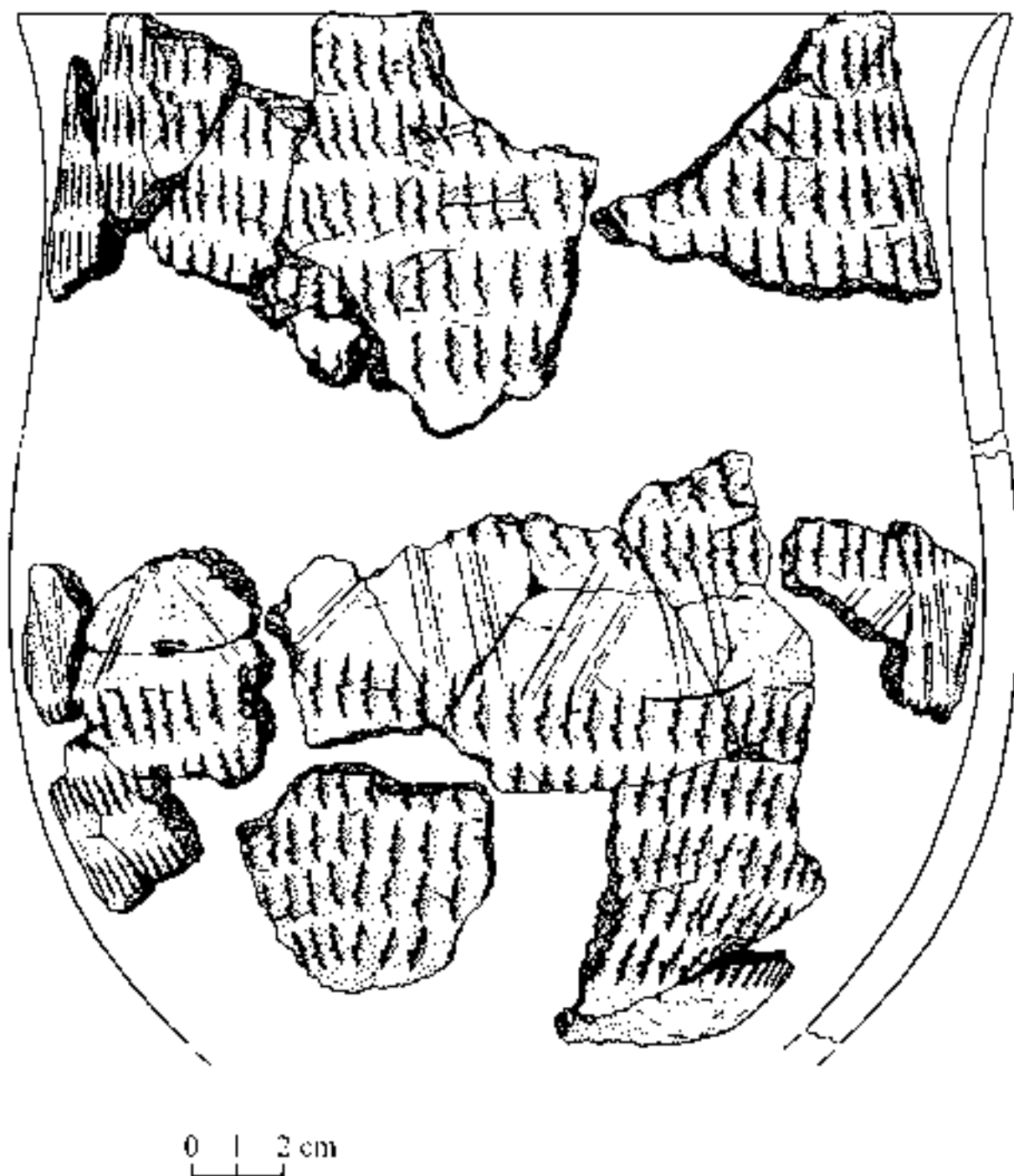

Рис. 10. Базьків Острів. Посудина № 1.

Fig. 10. Bazkiv Ostriv. Vessel No 1.

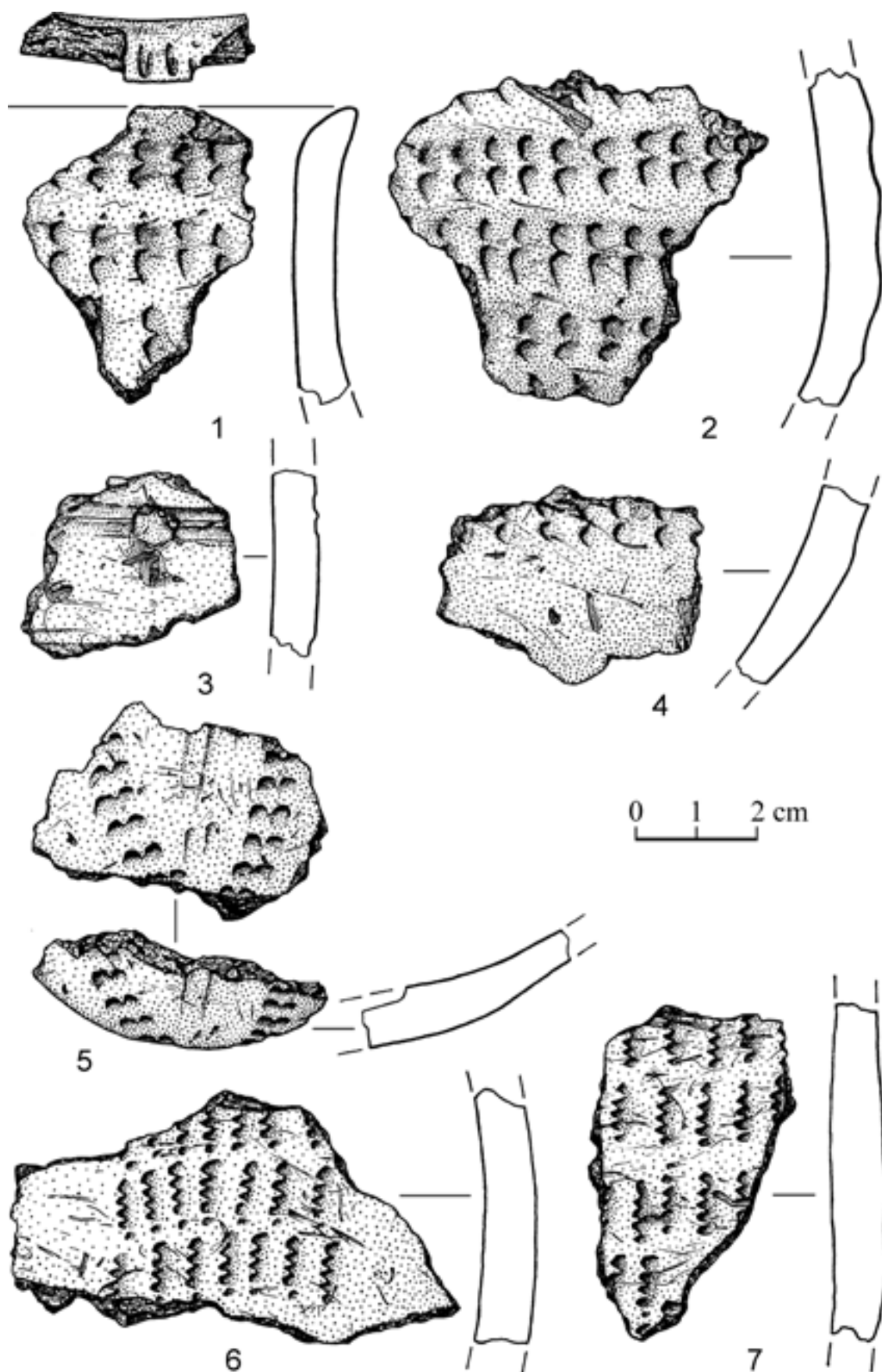

Рис. 11. Базьків Острів. Фрагменти посудин: 1—5 — № 43; 6, 7 — № 51.

Fig. 11. Bazkiv Ostriv. Fragments of vessels: 1—5 — No 43; 6, 7 — No 51.

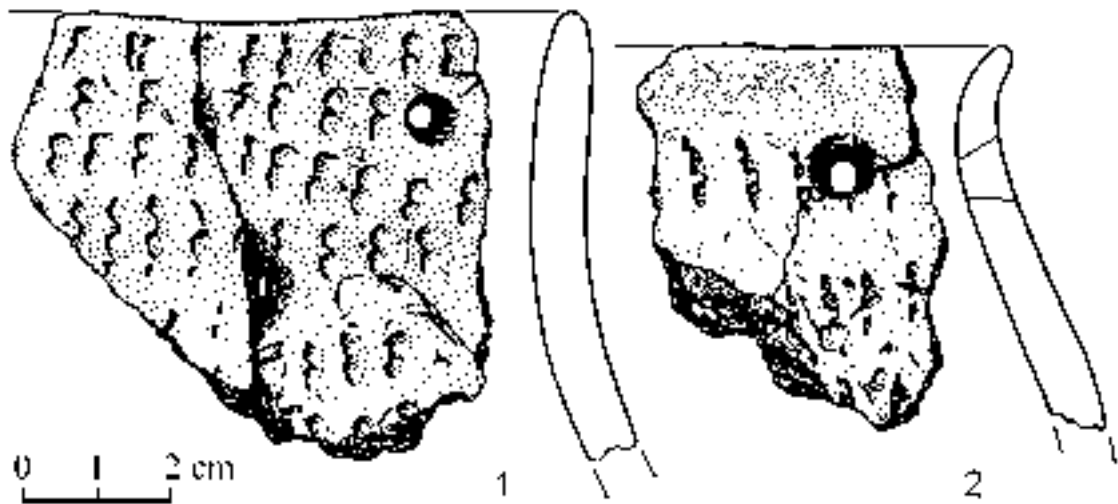

Рис. 12. Базьків Острів. Фрагменти посудин: 1 — № 20; 2 — № 34.

Fig. 12. Bazkiv Ostriv. Fragments of vessels: 1 — No 20; 2 — No 34.

Зона	II		III		IV		V		VI		VII		VIII		IX		X	
	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини	Горизонти	Посудини
Глибина																		
0-0,29 м													8					
0,3-0,39 м							87, 88, 90	89										
0,4-0,49 м	в		в		в		2, 47	в				в						
0,5-0,59 м	5				5, 40		56				49							
0,6-0,69 м	9, 39, 82				71		41				в				★ KI-8169 6580±80			
0,7-0,79 м	6, 7				39		6, 7, 17, 41 ★ KI-8168 6720±70	47					4, 8, 22, 47				8, 10, 19	
0,8-0,89 м	н 6		18		н 2, 7, 82			н 8, 38, 81 ★ KI-6652 7160±55 ★ KI-8166 7410±65	12	★ KI-8167 7270±70	н 8, 22, 28, 43, 48		74				4, 28, 44	
0,9-0,99 м			18					1		38, 81	21						19, 21	
1,0-1,09 м	м		м		м			23							н 51			
1,1-1,19 м								м							м			

Рис. 13. Базьків Острів. Співставлення глибин виявлення уламків кераміки площею понад 20 см², зразків кістки для радіовуглецевих дат і горизонтів підвищеної концентрації знахідок, нанесених на польові плани. Цифрами позначено номери посудин: *курсивом* — трипільської культури; підкресленим — КЛСК; **напів-жирним** — із значною домішкою товченої мушлі; на сірому тлі — із розписом. Скорочення: «в» — верхній керамічний горизонт; «н» — нижній керамічний горизонт; «м» — мезолітичний (?) горизонт.

Fig. 13. Bazkiv Ostriv. Comparison of depths of ceramics fragments larger 20 cm², bone samples for ¹⁴C dating, and horizons of high concentration of finds, marked on field drawings. The numbers indicate index number of vessels: *italic* — Trypillia culture; underlined — Linear Band Ceramic; **bold** — with abundant admixture of crushed shell; on a gray background — with dark painting. Abbreviations: «в» — upper ceramic horizon; «н» — lower ceramic horizon; «м» — Mesolithic (?) horizon.

УДК: 903.5 (4+5) «635»

Михайлова Н.Р.*

ПРОЯВИ КУЛЬТУ ОЛЕНЯ В ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСАХ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АЗІЇ

Статтю присвячено культу оленя, як одному з найважливіших чинників духовної культури населення Європи та Північної Азії у фінальному палеоліті — неоліті, що знайшов відображення в поховальній обрядовості. Проаналізовано сліди культу оленя в матеріалах могильників Тев'єк, Хйодік та Бег-ер-Віль (Бретонь), Ведбек, Скейтхолм та Моллегабет (Скандинавія), Бад-Дюренберг (Німеччина), Лепенський Вір (Подунав'я).

Ключові слова: культ оленя, мезолітичні поховальні комплекси, поховання з оленьчими рогами, черепи оленів у похованнях, лосеголові жезли, наскельне мистецтво, первісні шамани, первісні вірування.

Серед могильників мезоліту й неоліту Європи та Північної Азії значне місце посідають могильники з похованнями, інвентар яких містив знаки оленя. Це пізньомезолітичні поховання з рогами Бретоні, Скандинавії та Німеччини, пізньомезолітичні та ранньонеолітичні поховання із черепами оленів у Нижньому Подунав'ї та мезолітичні й неолітичні поховання із жезлами у формі голови лосиці Півночі Європи та Азії.

Уперше роги благородного оленя в похованнях були виявлені в 1928 р. французькими археологами С.-Дж. Пекуар і М. Пекуар, які відкрили пізньомезолітичний могильний комплекс Тев'єк у Бретоні (Франція) (Requart 1937). Автори висловили припущення про існування культу т. зв. «оленьчого божества», для підтвердження якого вони залучили археологічні, історичні та етнографічні джерела. У 1931—1934 рр. ці дослідники розкопали ще один, подібний до Тев'єку, могильник — Хйодік, де також були знайдені поховання з оленьчими рогами (Requart 1954). Матеріали згаданих могильників використовуються для реконструкції різних аспектів соціальної структури та духовного життя первісних суспільств і до нашого часу (Schulting 1996).

Важливим внеском у вивчення культу оленя/лося стала публікація Н.М. Гуріною матеріалів Оленеострівського могильника. Дослідниця розглядає поховальні комплекси з лосеголовими жезлами, як могили шаманів (Гурина 1953; Гурина 1956). А.П. Окладніков досконально проаналізував неолітичні могильники Сибіру з лосеголовими жезлами та рештками оленів і зазначив, що деякі риси поховань вказують на високий сакраль-

Mykhailova N.R.

MANIFESTATIONS OF THE CULT OF THE DEER IN EUROPEAN AND NORTHERN ASIAN BURIAL COMPLEXES

ний статус небіжчиків (Окладніков 1950; 1974). Б.О. Рібаков зіставив поховання з лосеголовими жезлами з етнографічними матеріалами Сибіру та інтерпретував їх як шаманські (Рібаков 1980: 63—67). На думку С.В. Студзицької, «жезли» слугували вставками для дерев'яних посохів і належали людям, що мали особливий соціальний статус і були хранителями давніх родових традицій (Студзицкая 2004: 246, 251).

С. Албертсен (Albertsen 1976), Б. Петерсен, Л. Ларсен (Larssen 1989: 373) та О. Грйон (Gron 2004—2005: 18—21) опублікували скандинавські комплекси, серед яких є поховання людей з оленьчими рогами (Ведбек, Скейтхолм II, Моллегабет II). Однак автори розкопок, хоча й зазначили наявність свідок ритуальної діяльності в поховальних комплексах, проте не пов'язують оленьчі роги з культом оленя. Надзвичайно цікаве мезолітичне поховання з рогами косулі опублікував Х. Меллер, інтерпретувавши його як поховання «шаманки» (Meller 2003). М. Буд'я проаналізував поховальні комплекси культури Лепенський Вір у контексті наявності керамічного посуду, який, на його думку, використовувався в шаманській практиці (Budja 2006).

Як правило, поховання з оленьчими рогами та лосеголовими жезлами розглядалися без зв'язку між собою, причому, здебільше поховання з лосеподібними жезлами інтерпретувалися як шаманські. Варто порівняти пам'ятки зі знаками оленя/лося з різних територій та розглянути їх в контексті культу оленя. Поховані особи, які відзначені знаками оленя/лося, відрізняються від решти похованих багатством інвентарю (або навпаки, мізерністю), незвичним положенням, наявністю засобів перестороги — глибиною могили або крем'яних знарядь. Ці ознаки свідчать про особливий сакральний статус осіб, маркованих

* МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; natalia_mykhailova@iananu.org.ua

знаком оленя. Імовірно, ці люди були шаманами, які мали віртуальний зв'язок з оленем/лосем. Довести цю гіпотезу допоможе метод археолого-етнографічного аналізу.

Поховання з рогами оленів представлені двома групами могильників, які різняться між собою за культурною приналежністю та поховальним обрядом. Перша група — це мезолітичні комплекси Тев'єк, Хйодік та Бег-ер-Віль у Бретоні. Другою групою є поховання на мезолітичних могильниках Північної Європи — Ведбек, Скейтхолм II та Моллегабет II.

Могильники на узбережжі Південної Бретоні (Франція) — Тев'єк, Хйодік та Бег-ер-Віль належать до пізньомезолітичної тарденуазької культури й розташовані безпосередньо на стоянках прибережних збирачів і мисливців. На пам'ятці Тев'єк розкопані 10 могил, в яких були поховані 23 індивідууми. Усі поховання здійснені за одним обрядом — у сидячому або напівлежачому положенні, тулуби вкриті вохрою. Поховальний інвентар багатий, зокрема крем'яні знаряддя, мушлі Сен Якоба, просвердлені зуби тварин, гравійовані кістки, кістяні шпильки та ін. Останні дослідження вказують на дату 6740—5680 р. тому (Shulting 1999: 203—207). Особливістю Тев'єку є невеликі вогнища зі слабкими слідами вогню. Автори розкопок вважали, що вогнища були ритуальними й мали символічне значення (Pequart 1937: 45—71).

У похованнях «А» і «D» могильника Тев'єк знаходилися роги благородного оленя. Поховання «А» містило рештки молодих жінок віком 20—25 років зі слідами насильницької смерті, супроводжувалося надзвичайно багатим інвентарем — намистом із мушель, великими крем'яними пластинами та гравійованим рогами оленя. Поховані були вкриті рогами оленів (рис. 1, 1). Поховання «D» належало молодій жінці віком 20—25 років, похованій сидячи із підібганими ногами, та немовляті. Роги складали конструкцію, яка оточувала скелет з усіх боків, на зразок намета. М. Пекуар і С.-Дж. Пекуар схилиються до інтерпретації рогів як сакрального атрибута тотемної тварини або «бога-звіра» (Pequart 1937: 45—71).

Пам'ятка Хйодік знаходиться на невеликому острові біля узбережжя Бретоні. Радіокарбонне датування за вугіллям вказує на 6575 ± 350 р. тому (Gif-227) (Schulting 1990: 335). Поховальний комплекс мав дев'ять могил із залишками 14 особин. Прикрасами слугували морські мушлі, які використовувалися як намиста, браслети для рук і ніг (рис. 1, 2). У могилах «F», «H», «J» і «K» були поховані два чоловіки та дві жінки. Над головами небіжчиків, під кам'яними плитами зі слідами попелу, виявлені скупчення оленьчих рогів, що формували склепіння (рис. 1, 3). На пам'ятці Бег-ер-Віль, що знаходиться між комплексами Тев'єк і Хйодік, було виявлене зруйноване поховання в ямі, оточене трьома рогами

благородного оленя. Серед поховального інвентарю культури тарденуаз, подібного до комплексів Тев'єк та Хйодік, була кістяна шпилька, гравійована мушля та два орнаментовані кістяні вироби (Kaysen, Bernier 1988: 45).

Р. Шультинг провів статистичний аналіз поховального інвентарю трьох бретонських пам'яток і відзначив кореляцію наявності оленьчих рогів, кістяних шпильок та крем'яних пластин з особливим багатством поховань (Schulting 1996: 335—350).

Отже, на комплексах Тев'єк, Хйодік та Бег-ер-Віль були розкопані окремі поховання, в яких над тілами небіжчиків були збудовані структури з рогів благородного оленя. Вони не відрізнялися за статевою ознакою, але супроводжувалися, на відміну від інших поховань, особливо багатим поховальним інвентарем, орнаментованими кістяними шпильками й крем'яними пластинами. Семантично важливі частини оленьчих тіл — щелепи, кінцівки та лопатки, знайдені на вогнищах, свідчать про проведення жертвоприношень оленів під час поховальних обрядів, що вказує на існування культу оленя.

Друга група пізньомезолітичних поховань знаходиться в Північній та Центральній Європі — це Ведбек, Скейтхолм II та Моллегабет II. Ведбек, розташований у Данії, біля Копенгагена, являє собою велику стоянку з розташованим на ній поховальним комплексом, який належать до культури Конгемозе-Ертебелле і датується 4100 р. до н. е. (Albrethsen 1977: 6). Були розкопані 22 поховання. Практично всі могили містили вохру навколо голови, уздовж тулуба, стегон і ніг. Інвентар не вирізняється багатством, в основному — це крем'яні пластини, кинджали, рогові сокири, подекуди прикраси із зубів оленя та кабана. Могили № 10, 11 підстилав тонкий прошарок темних відкладів, який автори трактують як залишки труни, виготовленої з кори дерева або човна (Albrethsen 1977: 6). У Ведбеку були розкопані три поховання з рогами оленя, № 10, 11, 22.

Поховання № 10 належало чоловіку віком біля 50 років. З інвентарю були присутні лише дві крем'яні пластини вище стегон. Небіжчик лежав на парі рогів благородного оленя — під плечима і під стегнами. На кінцівках були покладені п'ять великих каменів. Череп був оточений вохрою (рис. 2, 1). Поховання № 11 являло собою яму, дно котрої вкрите вохрою. Залишки скелета не виявлені. Поховальний інвентар складався з рогу оленя, кістяного шила та кам'яної сокири. На думку авторів, скелет, який, судячи зі складу інвентарю, належав чоловіку, був викинутий незабаром після поховання. Поховання № 22 належало жінці 40—50 років. Єдиним інвентарем були два оленьчі роги — під головою та під плечима (рис. 2, 2) (Albrethsen 1977: 9—15).

Отже, у Ведбеку в двох випадках роги маркували поховання старих людей, могили з рогами були найглибшими в комплексі, одне поховання мало каміння на ногах. Таким чином, наявність оленьчих рогів у поховальному комплексі Ведбек не корелюється ні зі статтю похованих, ні з багатством поховального інвентарю, і лише частково корелюється з віком. Слід наголосити, що оленьчі роги маркували найважливіші частини скелетів — голову й плечі в жінки та плечі й стегна в чоловіка.

Поховання з оленьчими рогами у Ведбеку належали людям з особливим статусом. Але статус похованих можливо визначити, скоріше не за статеві-віковими чи соціальними, а за сакральними критеріями. Важливою ознакою поховань з рогами є глибина могильних ям і наявність каміння на чоловічому скелеті. Як відомо з етнографії, люди, які виконували культову практику, вважалися небезпечними й одноплемінники вживали заходів, щоб не допустити їхнього повернення з іншого світу (Леви-Брюль 1930: 66). Глибока яма була однією з ознак шаманського поховання (Сериков 2003: 141—164). Поховання в глибокій ямі мало забезпечити максимальне наближення до Нижнього світу й застосовувалося для злих шаманів (Косарев 2000: 534). Каміння, покладене на кінцівки, ножі або сокири також є класичним запобіжним заходом, який не дозволив би небіжчику піднятися з могили (Чернецов 1959: 144). Отже, є серйозні підстави вважати, що поховані в могилах № 10 і № 22 вважалися особливими, небезпечними небіжчиками.

Могила без скелета також привертає увагу. Дослідники трактують її як можливий прояв ритуального канібалізму (Alberthsen 1976: 9). Автор статті пропонує іншу гіпотезу. У слов'янських народів для запобігання «переверненню» небезпечних покійників, їх викопували з могил, переносили в інші місця або топили (Зеленин 1994: 63, 101). З іншого боку, з етнографії відомі випадки влаштування кенотафів заради забезпечення померлим на чужині родичам необхідних їм речей (Косарев 2000: 534). У чукчів на могилах пропалих людей збирали оленьчі роги, так само, як і на реальних похованнях (Богораз 1937: 193). Таким чином, можливо, тіло небіжчика, як «небезпечно-го», тобто шамана, було перепоховане або поховання є кенотафом.

Отже, усі три могили з оленьчими рогами у Ведбеку мають ознаки поховань людей, що мали особливий статус і могли бути пов'язані з релігійною діяльністю. Відсутність прикрас не суперечить цій гіпотезі, оскільки в найдавніших культурах місце небіжчика в соціумі в поховальному обряді не обов'язково відображалось наявністю багатого інвентарю. Відхилення в поховальному культі може бути не тільки в бік його ускладнення, але і в бік спрощення (Шилов, Маслюженко

2006: 189). У багатьох сибірських народів атрибути, що вказували на шаманський статус небіжчика, знімали з одягу шамана й ховали в окремому місці (Алексеев 1980: 201). У той же час, цілком вірогідно, шаманські атрибути могли передавати в спадок.

Слід звернути окрему увагу на могили № 10 та № 11, в яких були знайдені залишки дерева. Здається ймовірним, що це є свідомим похованням у човнах, явища, відомого як з археологічних, так і з етнографічних й історичних джерел (Gron 2005: 184; Мурашкин 2004: 98; Равдоникас 1937: 25; Lahelma 2005: 159—162). У наскельному мистецтві Півночі Євразії спостерігається поєднання символу оленя/лося і символу човна.

Пам'ятка Скейтхолм II датується від 6910 ± 70 р. тому (Lu-1835) та 6590 ± 70 р. тому до 5470 ± 195 р. тому (Lu-1886) (Larsson 1989: 368) і відноситься автором до пізньої фази Конгемозе — ранньої фази Ертебелле. Автор дослідив 22 поховання. У похованні № 11 був знайдений витягнутий скелет молодого чоловіка. Поперек гомілок лежала «мереживо» рогів благородного оленя, у тому числі із фрагментом черепа. Поховання № 15 містило скелет молодого чоловіка в сидячому положенні. Роги благородного оленя лежали біля його голови й ніг. Низка зубів благородного оленя з отворами увінчувала верхівку черепа. Біля стегон лежали дві крем'яні пластини та крем'яна сокира.

У похованні № 20 знаходився витягнутий на спині скелет молодої жінки. Ряд перфорованих зубів тварин утворював пояс. В ямі позаду поховання знаходився оточений вохрою скелет собаки, який автор розкопок Л. Ларсон розглядає, як окреме поховання № 21. Біля спини собаки лежав оленьчий ріг, а на животі — три крем'яних ножі й молот з орнаментованого оленьчого рогу (Larsson 1989: 373). Молот з оленьчого рогу Л. Ларсон інтерпретував як калатало, що застосовувалося з ритуальною метою (Larsson 2000: 46—47). Поховання № 22 містило скелет жінки віком 30—40 років у сидячому положенні, вона була посаджена на оленьчі роги. Серед поховального інвентарю присутні намистини із зубів тварин та сланцева пластина-ніж (Hansen 2014). Окрім того, на могильнику була порожня могила без слідів скелету, яка містила три великих стовбури оленьчих рогів. Автор трактує її як кенотаф (Larsson 1989: 373).

Отже, на могильнику Скейтхолм II оленьчі роги маркували як чоловічі, так і жіночі поховання. Також небіжчики окремих поховань (№ 15 і № 22) мали інвентар, який міг би вказувати на вищий соціальний статус (зокрема головний убір або намисто із зубів оленя). До того ж, вони були поховані в сидячому положенні, що, на думку багатьох дослідників, є ознакою особливого статусу похованого, можливо, шаманського (Хлобыстина

1991; Сериков 2003: 141—164; Шилов 2006: 189; Окладников 1974).

Особливу увагу слід звернути на багатий інвентарем скелет собаки. Щодо нього Л. Ларсон вживає термін «Великий Собака», тобто собака, що набув відзнаки лідера або шамана (Larsson 1989: 221—223). Обряд поховання собак широко розповсюджений у пізньомезолітичний час. Поховання собаки з оленьим рогом є в Індії (Thapar 1985: 157). З етнографічних досліджень відомо, що в багатьох первісних народів існували звичаї як жертвоприношень, так і поховань собак. Нерідко влаштовувалися «цвинтарі собак», причому тваринам віддавали шану, як і людям. Зокрема собака міг замішувати в могилі свого господаря (Косарев 1988: 99). В індіанців відоме надання собакам статусу вождів (Schulting 1988: 214). Наявність у похованні собаки оленього рогу та калатала дозволяє припустити, що собака мав атрибут шамана. Найбільш вірогідною версією є заміщення тіла шамана рештками собаки.

Отже, оленьчі роги в похованні Скейтхолм II корелюються з віком — вони відзначали молодих людей. Сидяче положення двох небіжчиків, а також наявність прикрас із зубів оленя та кабана, крем'яні пластини і сокира дозволяють припустити їхній відмінний статус. Крем'яні пластини та орнаментоване калатало в похованні собаки вказують на високий статус персони, яку вона заміщує. Лише порожнє поховання не мало нічого, окрім трьох рогів, на відміну від поховання без скелету у Ведбеку.

Затоплена пам'ятка Моллегабет II у Південній Швеції являє залишки корми довбаного човна. Усередині й навколо човна були розсіяні залишки скелета молодого дорослого чоловіка й крем'яні, кістяні, рогові та дерев'яні знаряддя, у тому числі крем'яні сокирки, а також два оленьчі роги (Gron 2005: 18—21). На думку Р. Шултінга, *«човен з тілом померлого чоловіка був затоплений і закріплений кілками на міліні»* (Shulting 1988: 215). Слід зауважити, що залишки дерев'яних структур, можливо човнів, були відомі у Ведбеку, у могилах, позначених символом оленя. В Оленеострівському могильнику доби бронзи на березі Баренцового моря *«деякі кістяки знаходились у трунах з дерева і шкур, довжиною до 1,9 м, що нагадували за формою човни або сані»* (Мурашкин 2004: 98). Поховання у вигляді човнів поширені в Скандинавії. За доби бронзи це були імітації кам'яними викладками, а пізніше, в епоху вікінгів, для поховань знаті використовувалися дерев'яні човни (Shetelig 1937: 151—152, 279—282). В етнографічній літературі беззаперечним є семантичний зв'язок шаманів, як посередників між світами, із човном, який слугував їхнім транспортом (Lahelma 2005: 359—362; Алексеенко 1981: 172). Іншим «шаманським» атрибутом могли бути залишки лука. Як відомо з етнографічних

джерел, лук використовувався давніми шаманами, як музичний інструмент, до появи бубна (Потапов 1934).

У 1934 р. у Бад-Дюренберзі в Саксонії було знайдене мезолітичне поховання жінки 25—30 років у сидячому положенні із зігнутими ногами, в якій між стегнами знаходився скелет немовляти 6—12 місяців. Поховання за Дж. Грюндберг датується 7930 ± 90 р. тому (ОХА-27244) (Grundberg 2013: 17). Серед багатого інвентарю знаходилися роги косулі з рештками черепа, а також панцир черепахи, крем'яні та рогові сокири, зуби та щелепи тварин, ікла кабанив, мушлі, кістка тварини з просвердленим отвором (можливо, музичний інструмент). Багатий інвентар і наявність рогів дали підстави визначити комплекс, як поховання «шаманки», і інтерпретувати роги косулі, як залишки головного убору. На користь «шаманської» інтерпретації свідчить виявлена патологія хребта, яка могла призвести до психічних відхилень у жінки (Meller 2003: fig. 35). Подібна гіпотеза є цілком слушною, у цьому комплексі роги косулі можуть означати не тільки знак тотемної тварини, а й атрибут шаманського костюма. Деякі елементи поховального інвентарю аналогічні до знайдених у Тев'єку та Хйодіку (великі мушлі, зуби тварин, рогова сокира, крем'яні пластини тощо). Роги косулі із залишками черепа можна порівняти із фрагментом черепа косулі з нарізками на рогах для прив'язування до голови з неолітичної стоянки Айслебен у Німеччині (Pratsch 2004), які також можуть трактуватися як шаманський атрибут.

Черепи з рогами оленя є типовими для пізньомезолітичних поховальних комплексів регіону Залізних воріт у Нижньому Подунав'ї (Budja 2006: 183—201). Поховальні комплекси Лепенський Вір, Падіна, Гайдучка Воденіца та інші являли собою трапецієподібні кам'яні будівлі з прямокутними вогнищами, обкладеними вертикальними кам'яними плитами. Поховання № 28 могильника Лепенський Вір містило три дитячих поховання, одне з яких було без черепа. Поруч із тілами знаходився керамічний посуд. Поховання було вкрито кам'яною плитою, яку фланкували дві кам'яні зооантропоморфні фігури і поряд лежав великий череп оленя з рогами. Структура датується 6430—5980 р. до н. е. У похованні № 7а знаходилися череп старої жінки, рогатий череп бовіда й череп оленя з рогами — усе це поруч зі скелетом чоловіка (Budja 2006: 192, 195).

На пам'ятці Падіна була виявлена група із 27 скелетів та вторинне похованих черепів. Поряд знаходився череп оленя з рогами та кам'яна сокира (6500—6090 р. до н. е.). Ще одне поховання дитини без голови було вкрито кам'яною плитою. На підлозі знаходився череп оленя, а з боків — зооантропоморфні камені (Budja 2006: 192, 195). Великий оленьчий череп поруч із дитячим похованням знаходився в трапецієподібній структу-

рі в Благодін-Полджіна (6230—5470 р. до н. е.). Оленячий череп та череп дитини знаходилися біля кістяка старої людини у Власачі (Boric et al. 2009: 258).

У названих поховальних комплексах увагу привертають наступні ознаки: дитяче поховання без голови, вторинне похований людський череп і череп бика, зооантропоморфні кам'яні скульптури, кам'яна сокира та, що особливо важливо, керамічний посуд. На думку деяких дослідників, керамічні посудини такого раннього часу без слідів вогнища мали статус «елітних предметів», або навіть призначалися для шаманських сеансів, як посуд для виготовлення наркотичних речовин (Budja 2006: 191). Отже, поховання з оленячими черепами в Нижньому Подунав'ї, можливо, також мають шаманські риси.

Традиція супроводження похованих оленячими рогами зберігається і в пізніші часи. У Чичаровце (Чехія), є неолітичне багатоярусне поховання людей у шахті, що супроводжувалося оленячими рогами (Vizdal 1988). Поховання бронзової доби у Варрен-Хілл у Британії містило скелет жінки, вкритої 18-ма оленячими рогами, та щедро орнаментовану посудину біля черепа (Clark 1954: 171). У кургані доби бронзи на о. Кічкас біля поховання чоловіка знаходилися шматки дерева й оленячий ріг (Добровольський 1929). До римсько-британського часу відноситься курганне поховання двох людей, покладених на оленячі роги (Fox 1923: 32; Mikhailova 2006: 195).

Поховання з лосеголовими жезлами становлять другу категорію поховань зі знаками оленя/лося, які відображають домінування образу оленя/лося в міфоритуальній системі давнього населення північної зони Євразії. Західну межу поширення поховань зі знаком лося в Євразії маркує невеличке наверх на могильнику Ведбек культури Ертебелле в Данії (Timofeev 1998: 44, 46). На сході могильники зі скульптурними зображеннями лосів поширюються від Балтії (Звейнієкі) та Півночі Росії (Оленеострівський могильник) до Байкалу (урочище Базаїха, Циклодром, Усть-Більський) (Студизцкая 2004: 29—31; Carpelan 1975) (рис. 4).

Найбагатший у Європі поховальний комплекс Звейнієкі був виявлений у північній частині Латвії на північному березі озера Бурніскі. Були відкриті 315 поховань, які датуються часом від 6200 до 2200 р. до н. е. Більшість поховань належать до мезоліту й неоліту (Zagorska 2000: 79; Гурина 1989: 51—53). Поховальний інвентар містив зуби різних тварин із нарізками для кріплення, кістяні наконечники списів, довгі кинджали, шила, сокири, крем'яні знаряддя та кістяні вироби мистецтва, серед яких переважає образ лося (Гурина 1989: 51). Особливо багатим було мезолітичне поховання № 57, в якому знаходилися рештки літньої жінки. Могила була глибокою,

понад метр, сторони могили, починаючи зверху, засипані вохрою. Поховальний інвентар містив кам'яну сокиру, крем'яні артефакти й намистини із зубів лося, благородного оленя та бика. Біля лівої ноги знаходився жезл або кинджал із дуже схематичним зображенням лося. Це було найбагатше жіноче поховання в комплексі. Могила датується 6825 ± 60 р. тому (UA-3636). На думку І. Загорської, інвентар підтверджував особливий статус похованої в пізньомезолітичній общині (Zagorska 2000: 87—88). У колективному середньонеолітичному похованні № 277, яке датується 5250—5100 р. до н. е., біля ніг багатого чоловічого поховання була виявлена ретельно виготовлена з рогу реалістична скульптурка з головою лося із загостреним кінцем — можливо, вставка для дерев'яного жезла (Zagorska 2000: 87—88).

Оленеострівський могильник мезолітичного часу (кінець VI — початок V тис. до н. е.), розташований на південному Оленячому острові Онезького озера, був досліджений у 1936—1938 рр. В.І. Равдонікасом і опублікований у 1956 р. Н.Н. Гуріною (Гурина 1956). Були виявлені 174 індивідуальних та групових поховання, які залягали в неглибоких ямах, у трьох випадках вкритих кам'яною закладкою. Більшість могил супроводжувалася багатим інвентарем та вохрою (рис. 3, 1). Найбільш виразним було потрійне поховання чоловіка й двох жінок № 55—57. Основним у комплексі є надзвичайно багате чоловіче поховання № 56. Уздовж лівої сторони черепа знаходився реалістичний «жезл» із головою лосиці завдовжки близько 40 см. На черепі знаходився сланцевий ніж, під черепом — галька й два ікла ведмеда, на черепі і біля правої плечової кістки — 24 різці лося й пластина з різця бобра, на скелеті — 48 різців лося, кістки вовка, птахів та зуби оленя. Особливо важливою знахідкою було зображення змії (Гурина 1956: рис. 113). Винятковий сакральний статус небіжчика підкреслює покриття його кам'яною закладкою, надзвичайно багатий інвентар і поховання разом із ним двох жінок (можливо, людське жертвоприношення). Така ж персона з високим сакральним статусом, напевно, похована в подвійній могилі № 152—153 цього могильника (рис. 3, 2) (Гурина 1956: 204, рис. 76). Лосеподібні вироби були знайдені також у похованнях № 80—81, 68, 82, 64 (Гурина 1956: 203).

Окремо слід відзначити могильники китойської та серовської неолітичних культур Прибайкалля, які датуються кінцем VI — серединою III тис. до н. е. До серовської культури належить унікальний поховальний комплекс в урочищі «Бор» біля с. Базаїха на правому березі р. Єнісей. Біля кістяка були знайдені чотири реалістичні статуетки лосів різного віку й статі. Це фігурка молодої самиці лося з підкресленою ознакою статі, фігура безрогого лося з підібганими ногами, зображеного в момент шлюбного реву,

верхня частина голови лося і «Г»-подібний жезл, аналогічний до знайдених в Оленеострівському могильнику. Окрім того, в могилі знаходилася схематична зооантропоморфна фігурка — можливо, зображення духа (Окладников 1950: 280—283). Надзвичайно виразними є статуетки лося і лосиці в період гону, які вказують на існування в носіїв серовської культури тотемістичного міфоритуального комплексу.

Заслужують уваги могильники китойської культури: Циклодром, розташований в гирлі р. Іркута, та Усть-Більський могильник. У могильнику Циклодром поховання містили вохру та супроводжувалися кам'яним і кістяним інвентарем (Окладников 1974: 35). Найбагатшим було поховання № 10, до інвентарю якого належали 70 виробів із каменю та кістки (знаряддя, гарпуни, ножі, намистини, прикраси із зубів тварин, роги та ін.). Virізняється добре збережена голова лося (Окладников 1974: 43). Могильник у гирлі р. Білої містив речі високого семантичного статусу, а саме, три реалістичні скульптурки лося, ложку з різьбленим руків'ям, округле в перетині дугоподібне вістря з антропоморфним руків'ям і низку виробів з геометричним орнаментом (Асеев 2002: 60—61).

Отже, у мезолітичний час з'являється традиція супроводження людських поховань рогами благородного оленя чи косулі. Існують особливості поховального обряду — багатство інвентарю й наявність певних предметів (кістяних шпильок і крем'яних пластин) у Тев'єку, Хйодіку та Бад-Дюренберзі, засоби застороги (глибока могила, каміння на кінцівках, крем'яні ножі) та сидяче положення (Ведбек та Скейтхолм II), залишки човна (Ведбек, Моллегабет II) і лука (Моллегабет II), вертикальне положення й наявність музичного інструменту (Бад-Дюренберг), наявність керамічного посуду та зооантропоморфних скульптур (Залізні ворота). Цей комплекс ознак дає підстави припускати, що поховані мали високий сакральний статус, інакше кажучи, були первісними шаманами, а оленячі роги слугували знаком їхнього віртуального зв'язку зі священним оленем. Аналогії в часи неоліту, бронзи та заліза доводять сталість цієї традиції.

Культ лося, широко відображений у мистецтві Півночі Євразії, мав образно-візуальне втілення у вигляді лосеголових жезлів, які супроводжували поховання людей, наділених особливим сакральним статусом. Напевно, жезли, так само як і оленячі роги, слугували відзнакою осіб, що мали віртуальну спорідненість із Лосицею-Матір'ю. Багатство інвентарю вказує на те, що в мезолітичний час подібні особи мали надзвичайний статус. Супровід чоловічих поховань жіночими скелетами, імовірно, свідчить про те, що складовою ритуалу були людські жертвоприношення.

Шаманські ритуали із застосуванням лосеголових жезлів відтворені в монументальному мистецтві Скандинавії мезоліту й пізніших епох, зокрема в Вінгені, Намфорсені, Альті, Канозері, Залаврузі (Helskog 1987; Coles 1991: 135, fig. 7; Evers, 1991: 64).

Таким чином, розглянуті в статті поховальні комплекси містять знаки оленя/лося, як тотемної тварини, якими могли наділятися персони, що мали віртуальний зв'язок з оленями, тобто шамани. З етнографічних джерел відомо, що однією з визначальних рис шаманізму є здатність «обраної» персони входити в стан трансу й «вступати в контакт» із духами. У суспільстві мисливців на оленя духом-покровителем шамана виступав олень. Приналежність до «обраних духом-оленом» підтверджувалася знаками цієї тварини. У сибірських шаманів таким знаком, у першу чергу, слугувала корона з оленячими рогами, причому первинно використовувалися справжні роги, потім їх замінили металевими. Також на зв'язок з оленем вказувала парка з оленячої шкіри, на спину котрої нашивалися маленькі металеві різьжки. Атрибутами шамана був бубон, що символізував оленя й зооморфна тростина, яка також була втіленням оленя-покровителя. Шамани вступали у віртуальний зв'язок із материнськими божествами — покровителями тварин і полювання (Прокофьева 1959; Грачева 1981; Алексеенко 1981; Анисимов 1952; Анисимов 1958: 34), які, вірогідно, і зображалися на жезлах. На користь гіпотези про шаманську принадлежність лосеголових жезлів, знайдених у похованнях, свідчать етнографічні аналогії жезлам — «шаманські посохи» із головою коня, семантичного замісника оленя, які втілювали духа-покровителя шамана. Такі посохи були відомі в алтайських народів, бурятів, тувінців, евенків, кетів. Посохи були обов'язковими атрибутами на всіх ступенях посвячення (Дьяконова 1981: 152).

Одним з аспектів первісного світогляду є вірування про перехід людей після смерті до світу тварин і набуття ними зооморфного вигляду (Петрухин 1986). У похованнях такий перехід символізували знаки оленя. Зокрема на могилах шаманів збирали оленячі роги (рис. 5, 1). *«На місцях поховань багатих оленярів або відомих шаманів виростили величезні склади рогів. На великому острові Айон, біля Чаунської губи, знаходиться давня огорожа з рогів. Ця огорожа пов'язана з ім'ям Qeeqi, жінки-шаманки, яка була тут похована»* (Богораз 1939: 192) (рис. 5, 2).

Таким чином, зіставлення археологічних та етнографічних даних дозволяють припускати, що вже в мезолітичний час у мисливському суспільстві виокремилася категорія людей, які мали монополію на віртуальне спілкування з тотемним предком — шамани. Підтвердженням існування таких посередників між світом людей і світом тварин є скульптурні зображення лосиці, що були

персональними знаками осіб, які вступали в «контакт» з Лосицею-Матір'ю. Існування таких осіб підтверджується їхніми численними зображеннями в наскельному мистецтві Північної Євразії. Свідомою наявності інституту шаманів у мезолітичного населення Європи є також поховання з оленячими рогами або з черепами оленя. «Знаки оленів» свідчили про зв'язок померлих з оленем-

предком і в той же час символізували їхній перехід у зооморфний стан.

Отже, витвори мистецтва та археологічні артефакти дають підстави стверджувати про існування в мезолітичний час сталих елементів міфоритуального комплексу культу оленя та формування в суспільстві мисливців на оленя інституту шаманізму.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев Е.А. 1981. Шаманство у кетов. В: Вдовин И.С. (отв. ред.). *Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири (по материалам второй половины XIX — начала XX в.)*. Ленинград: Наука, 90—129.
- Анисимов А.Ф. 1952. Шаманский чум у эвенов и проблема происхождения шаманского обряда. *ТИЭ XVIII*, 199—238.
- Асеев И.В. 2002. Китойская культура в неолите байкальского региона и прилегающих территорий: вопросы хронологии, районы миграции ее носителей. *АЭАЕ 2* (10), 59—79.
- Богораз-Тан В.Г. 1939. *Чукчи*. Ленинград: Издательство Главсевморпути.
- Вдовин И.С. 1981. Чукотские шаманы и их социальные функции. В: Вдовин И.С. (отв. ред.). *Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири (по материалам второй половины XIX — начала XX в.)*. Ленинград: Наука, 178—217.
- Грачева Г.Н. 1981. Шаманы у нганасан. В: Вдовин И.С. (отв. ред.). *Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири (по материалам второй половины XIX — начала XX в.)*. Ленинград: Наука, 69—90.
- Гурина Н.Н. 1956. *Оленеостровский могильник*. МИА 47. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Гурина Н.Н. 1953. Памятники эпохи раннего металла на Северном побережье Кольского полуострова. *МИА 39*, 347—407.
- Добровольский А. 1929. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану у р. 1927. *Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею 1*, 61—161.
- Дьяконова В.П. 1981. Предметы к лечебной функции шаманов Тувы и Алтая. *СМАЭ XXXVII*, 138—153.
- Загорский Ф.А. 1983. Костяная и роговая скульптура из могильника Звейниекки. В: Крижевская Л.В. (отв. ред.). *Изыскания по мезолиту и неолиту СССР*. Ленинград: Наука, 138—141.
- Мурашкин А.И. 2004. Новые предметы мелкой пластики из могильника на Большом Оленьем острове в Кольском заливе Баренцева моря. В: Савинов Д.Г. (отв. ред.). *Изобразительные памятники. Стиль, эпоха, композиция*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 97—101.
- Окладников А.П. 1950. *Неолит и бронзовый век Прибайкалья*. МИА 18. Москва; Ленинград: Москва; Ленинград: АН СССР.
- Попов А.А. 1981. Шаманство у долган. В: Вдовин И.С. (отв. ред.). *Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири (по материалам второй половины XIX — начала XX в.)*. Ленинград: Наука, 253—265.
- Попова У.Г. 1981. Пережитки шаманизма у эвенов. В: Вдовин И.С. (отв. ред.). *Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири (по материалам второй половины XIX — начала XX в.)*. Ленинград: Наука, 233—253.
- Потапов Л.П. 1934. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. *СЭ 3*, 64—76.
- Прокофьева Е.Д. 1959. Костюм селькупского шамана. *СМАЭ XI*, 335—372.
- Равдоникас В.И. 1936. *Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря*. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Сериков Ю.Б. 2003. Шаманские погребения каменного века. *Этнографо-археологические комплексы: Проблемы культуры и социума 6*, 141—164.
- Петрухин В. 1986. Человек и животное в мифе и ритуале: мир природы в символах мира культуры. В: Жуковская Н.Л. (ред.). *Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии*. Москва: Главная редакция восточной литературы, 5—26.
- Петров В.П. 1934. *Вірвання про вогонь у стародавніх суспільствах — відображення економічного устрою*. Науковий архів ІА НАН України. Ф. 16. № 204.
- Студзицкая С.В. 2004. Изображение лося в мелкой пластике лесной Евразии (эпоха неолита и ранней бронзы). В: Савинов Д.Г. (отв. ред.). *Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиция*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 25—31.
- Хлобыстина М.Д. 1999. «Сидячие» погребения культур Северной Евразии эпохи неолита и бронзы. *КСИА 203*, 32—38.
- Albertsen S., Petersen E. 1976. Excavation of a Mesolithic cemetery at Vedbaek. *Acta Archaeologica 47* (1), 1—151.
- Carpelan C. 1975. Alg-och bjornhuvudforemal fran Europas nordliga delar. *Finsk museum 82*, 5—68.

- Coles J.M. 1991. Elk and Oogopogo. Belief system in the hunter—gatherer rock art of northern lands. *Proceedings of the Prehistoric Societies* 57 (1), 129—149.
- Evers D. 1991. Zeichen, die Schamanen setzten. Felsgravuren der Steinzeit Skandinaviens. In: Tromnau G., Löffler M.A (eds.). *Schamanen. Mittler zwischen Menschen und Geistern*. Duisburg: Friedrich Matthia, 57—69.
- Gründberg J. 2013. Remains of the mortuary rituals of upright seated individuals in central Germany. In: Grünberg J.V. et al. (eds.). *Mesolithic burials — rites, symbol and social organization of early postglacial communities*. Halle (Saale): Sachsen-AnhaltLandesmuseum für Vorgeschichte Halle, 17—18.
- Helskog K. 1995. The Alta petroglyphs, Norway. *BCCSP XXVIII*, 43—56.
- Helskog K. 1987. Selective depictions. A study of 3,500 years of rock carvings from Arctic Norway and their relationship to the Sami drums. In: Hodder I. (ed.). *Archaeology as long-term history*. Cambridge: Cambridge University Press, 17—31.
- Kayser O., Bernier P. 1988. Nouveaux objets decors du mesolithic Armorica. *Bulletin de la Société préhistorique de France* 85, 45—47.
- Meller H. 2003. Alt und Mittelpaläolithikum. In: Meller H. (ed.). *Begleithefte zur Dauerausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle*. Halle: Saale, 35.
- Pequart et al. 1937: Pequart M., Pequart S.J., Boule M., Vallois H. 1937. *Téviec, station — necropole du Mesolithique du Morbihan*. Archives de L'Institut de Paleontologie Humaine (Paris). No. 18.
- Pequart M., Pequart S.J. 1954. *Hoedic, deuxième station — necropole du Mesolithique cotier Armorica. Anvers: De Sikkell*.
- Larsson L. 1989. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Scateholm, Southern Sweden. In: Bonsall C. (ed.). *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the Third International Symposium*. Edinburgh: John Donald Publishers Ltd, 367—378.
- Larsson L. 2000. Expressions of art in the Mesolithic Society of Scandinavia. In: Butrimas A. (ed.). *Prehistoric art in the Baltic region*. Vilnius: Vilnius Academy of Fine Arts, 31—62.
- Schulting R. 1996. Antlers, bone pins and flint blades: the Mesolithic cemeteries of Téviec and Hoedic, Brittany. *Antiquity* 70 (268), 335—350.
- Schulting R. 1988. Creativity's coffin. In: Mithen S. (ed.). *Creativity in human evolution and prehistory*. London; New York: Routledge.
- Zagorska I. 1988. The art from Zveinieki burial ground, Latvia. In: Butrimas A. (ed.). *Prehistoric art in the Baltic region*. Vilnius: Vilnius Academy of Fine Arts, 79—92.

Nataliia R. Mykhailova¹

¹ PhD, research fellow in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: nataliia_mykhailova@iananu.org.ua

MANIFESTATIONS OF THE CULT OF THE DEER IN EUROPEAN AND NORTHERN ASIAN BURIAL COMPLEXES

The cult of the deer had a great significance in the ideology of the ancient population of Northern Eurasia. It was formed in the Upper Paleolithic, developed in the Mesolithic and remained throughout the Neolithic, Bronze and Iron Ages. The main components of the cult were cosmological and totemic myths and rites of fertility and hunting success. There is evidence for the deer cult in funerary rituals in the Mesolithic-Neolithic of Europe and Northern Asia.

Red deer antler structures are associated with two adults (one male and one female: graves A and D) at Téviec, and with four adults (two males and two females: graves F, H, J, K) at Hoëdic; these appear to have formed small tent-like arrangements over the heads of these individuals. Grave goods found in the burials at Téviec and Hoëdic include flint implements, ornamented bone points, “daggers”, bi-points, an awls, antler baton, antler picks and/or clubs, worked boar tusks, perforated red deer teeth and an abundance of perforated marine shells of various species. The Téviec complex includes a grand total of 9 individual and collective burials in the pits, covered with stone slabs, along with the remains of ritual fires and offerings. On the Hoëdic island, under the slabs, together with ash from fire, the burial of a woman and child, covered with fragments of antlers was founded. A small test excavation at the contemporaneous site of Beg-er-Vil, located between Téviec and Hoëdic, revealed a pit surmounted by three antlers with bone pin.

We believe that certain features of cemeteries with antlers demonstrate that they can be shamans' graves. The unusual richness of grave goods (in comparison to those of other graves of complexes), stone slabs, that covered the deceased, especially ornamented bone pins, which were all found with antlers, within three cemeteries, look like a features of shamans' burials.

The Mesolithic cemetery at Vedbæk, Denmark, belongs to the Late Kongemose culture and the Early Ertebølle culture. 22 graves were excavated there. Three of them had deer antlers. Deceased with antlers were

old men and women. They had some distinguishing features. Their graves were deeper, than others, but the grave goods were poorer than other graves. The man had only two flint blades and stones were places on his legs. The deep pits and the stones indicate, that deceased were people of high status. The absence of other grave goods can indicate their old age, (according to the analogies from Middle Dnieper Mesolithic cemeteries). So, the deceased, laid on deer's antlers in Vedbæk have the features of shamans. Deep pits and stones indicate that deceased were dangerous for the people. The absence of pendants may be the evidence for special retention of them in sacred place.

Twenty-two graves have been examined at Skateholm II in Sweden. There were two humans and the dog, buried with deer antlers. One grave with the antler was empty. The deceased from Skateholm have the features of "Shaman" - seated position, head-dresses from deer's tooth.

There is Mesolithic female cemetery in Bad-Durrenberg, Saxonia. The body was in vertical position and a little baby was found between the hips. The rich inventory includes Red Deer antlers, turtle armour, stone and antler axes, teeth and jaws of the animals, shells, and drilled bone (probably a musical instrument). The pathology of the spine can be an indirect argument for the shamanic interpretation of the burial.

In Neolithic times, after the migration of reindeer to the north, the elk became the main traded animal. There were very interesting burials of a category of people with staffs that had the form of female elk's head. The most famous is a burial of a man and two women (Oleniy Ostrov, Kolsky Peninsula). The same staffs are very common in Northern Europe and Northern Asia. Some scholars have compared them with rock carvings of people found in Northern Europe with emphasized sexual attributes and holding zoomorphic objects (Alta, Zalavruga, Peri Nos, Namforsen, Bossecp). Probably, the staff became an incarnation of an elk-totem, the sacral animal-ancestor, just as the tambourine was an incarnation of the deer-ancestor. Perhaps, peoples with elk-formed staffs could be associated with the totemic ancestor. They were probably shamans, who had had virtual sexual relations with the Elk – Great Mother.

After the transition to reproductive forms of economy, the cult of the deer was transformed, acquiring a new meaning. The main function of a deer became as the symbol of fertility and prosperity. The Deer symbolized the sun, life, power. Important attributes of the deer were solar symbols, trees of life and phallic symbols.

Key words: *cult of the deer, Mesolithic burial complexes, burials with deer antlers, elk-shaped staffs, rock art, primordial shamans, primaeval beleivings.*

REFERENCES

- Alekseenko, E.A. 1981. Shamanstvo u ketov. In: Vdovin, I.S. (ed.). *Problemy istorii obshchestvennogo soznaniia aborihenov Sibiri (po materialam vtoroi poloviny XIX — nachala XX v.)* (Problems of the History of Public Consciousness of the Aborigines of Siberia (on the materials of the second part of XIX — Beginning of the XX cen.). Leningrad: "Nauka" Publ., 90—129 (in Russian).
- Anisimov, A.F. 1952. Shamanskii chum u evenkov i problema proiskhozhdeniia shamanskogo obriada. *Trudy Instituta Ethnographii (Proceedings of the Institute of Ethnography)* XVIII, 199—238 (in Russian).
- Aseiev, I.V. 2002. Kitoiskaia kultura v neolite baikalskogo rehiona i prilehaiushchih territorii: voprosy hronolohii, raiony mihratsii yeie nositelei. *Archeolohiia, Etnohraphiia, Antropolohiia Yevrazii (Archaeology, Ethnography, Anthropology of Eurasia)* 2 (10), 59—79 (in Russian).
- Bohoraz-Tan, V.H. 1939. *Chukchi (Chukchi)*. Leningrad: "Izdatelstvo Hlavsevmorputi" Publ. (in Russian).
- Vdovin, Y.S. 1981. Chukotskie shamany i ih sotsialnye funktsii. In: Vdovin, I.S. (ed.). *Problemy istorii obshchestvennogo soznaniia aborihenov Sibiri (po materialam vtoroi poloviny XIX — nachala XX v.)* (Problems of the History of Public Consciousness of the Aborigines of Siberia (on the materials of the second part of XIX — Beginning of the XX cen.). Leningrad: "Nauka" Publ., 178—217 (in Russian).
- Hracheva, H.N. 1981. Shamany u nganasan. In: Vdovin, I.S. (ed.). *Problemy istorii obshchestvennogo soznaniia aborihenov Sibiri (po materialam vtoroi poloviny XIX — nachala XX v.)* (Problems of the History of Public Consciousness of the Aborigines of Siberia (on the materials of the second part of XIX — Beginning of the XX cen.). Leningrad: "Nauka" Publ., 69—90 (in Russian).
- Hurina, N.N. 1956. *Oleneostrovskii mohilnik (Oleneostrovski cemetery)*. Series: Materialy i issledovaniia po arkheolohii SSSR (Materials and Investigations of Archeology USSR) 47. Moscow; Leningrad: Academy of Science of USSR (in Russian).
- Hurina, N.N. 1953. Pamiatniki epohi ranneho metala na Severnom poberezhie Kolskogo poluostrova. *Materialy i issledovaniia po arkheolohii SSSR (Materials and Investigations of Archeology USSR)* 39, 347—407 (in Russian).

Dobrovolskii, A. 1929. Zvit za arkheolohychni doslidy na teritorii Dniprelstanu u r. 1927. *Zbirnyk Dnipropetrovskoho kraievoho istoriko-arkheolohichnoho muzeiu (Digest of Dnipropetrovsk Regional Museum)* 1, 61—161 (in Ukrainian).

Diakonova, V.P. 1981. Predmety k lechebnoi funktsii shamanov Tuvy i Altaia. *Soobcheniia Muzeia Archeologii i Etnographii (Reports of the Museum of the Archeology and Ethnography)* XXXVII, 138—153 (in Russian).

Zahorskiis, F.A. 1983. Kostianaia i rohovaia skulptura iz mohilnika Zveineki. In: Krizhevskaiia, L.V. (ed.). *Izyskaniia po mezolitu i neolitu SSSR (Investigations of the Mesolithic and Neolithic of USSR)* Leningrad: "Nauka" Publ., 138—141 (in Russian).

Murashkin, A.I. 2004. Novyie predmety melkoi plastiki iz mohilnika na Bolshom Olenem ostrove v Kolskom zalive Barentsevoho moria. In: Savinov, D.H. (ed.). *Izobrazitelnyie pamiatniki. Stil, epokha, kompozitsiia (Iconic monuments. Style, époque, composition)*. St-Petersburg: "SPbHU" Publ., 97—101 (in Russian).

Okladnikov, A.P. 1950. *Neolit i bronzovyi vek Pribaikalia (Neolithic and Bronze Age of Priбайkalle)*. Series: Materialy i issledovaniia po archeolohii SSSR (Materials and Investigations of Archeology in USSR) 18. Moscow; Leningrad: Academy of Science of USSR (in Russian).

Popov, A.A. 1981. Shamanstvo u dolhan. In: Vdovin, I.S. (ed.). *Problemy istorii obshchestvennogo soznaniia aborihenov Sibiri (po materialam vtoroi poloviny XIX — nachala XX v.) (Problems of the History of Public Consciousness of the Aborigines of Siberia (on the materials of the second part of XIX — Beginning of the XX cen.))*. Leningrad: "Nauka" Publ., 253—265 (in Russian).

Popova, U.H. 1981. Perezhitki shamanizma u evenov. In: Vdovin, I.S. (ed.). *Problemy istorii obshchestvennogo soznaniia aborihenov Sibiri (po materialam vtoroi poloviny XIX — nachala XX v.) (Problems of the History of Public Consciousness of the Aborigines of Siberia (on the materials of the second part of XIX — Beginning of the XX cen.))*. Leningrad: "Nauka" Publ., 233—253 (in Russian).

Potapov, L.P. 1934. Luk i strela v shamanstve u altaitsev. *Sovetskaia Etnographiia (Soviet Ethnography)* 3, 64—76 (in Russian).

Prokofieva, E.D. 1959. Kostium selkupskoho shamana. *Soobcheniia Muzeia Archeolohii i Etnographii (Reports of the Museum of the Archeology and Ethnography)* XI, 335—372 (in Russian).

Ravdonikas, V.Y. 1936. *Naskalnyie izobrazheniia Onezhskoho ozera i Beloho moria*. Moscow; Leningrad: "Izdatelstvo Akademii nauk SSSR" Publ. (in Russian).

Serikov, Yu.B. 2003. Shamanskiie pohrebeniia kamennoho veka. *Etnografo-arheolohicheskiie komplekisy: Problemy kultury i sotsiuma (Ethnographic-Archaeologic complexes: Problems of the Culture of Socium)* 6, 141—164 (in Russian).

Petruhin, V. 1986. Chelovek i zhivotnoie v mife i rituale: mir prirody v simvolakh mira kultury. In: Zhukovskaia, N.L. (ed.). *Mify, kulty, obriady narodov zarubezhnoi Azii (Myths, Cults and Rituals of the Peoples of the Foreign Asia)*. Moscow: "Hlavnaia redaktsiia vostochnoi literatury" Publ., 5—26 (in Russian).

Petrov, V.P. 1934. *Viruvannia pro vohon u starodavnikh suspilstvakh — vidobrazhennia ekonomichnoho ustroiu (Believings about the Fire in Ancient Societies — reflection of Social Order)*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund. 16. No. 204. (in Ukrainian).

Studzitskaia, S.V. 2004. Izobrazheniie losia v melkoi plastike lesnoi Yevrazii (epoha neolita i rannei bronzy). In: Savinov, D.H. (ed.). *Izobrazitelnyie pamiatniki. Styl, epokha, kompozitsiia (Iconic monuments. Style, epoch, composition)* St-Petersburg: "SPbHU" Publ., 25—31 (in Russian).

Khlobystina, M.D. 1999. "Sidiachiie" pohrebeniia kultur Severnoi Yevrazii epohi neolita i bronzy. *Kratkiie soobscheniia Instituta arkheolohii (Short Reports of the Institute of Archaeology)* 203, 32—38 (in Russian).

Albertsen, S., Petersen, E. 1976. Excavation of a Mesolithic cemetery at Vedbaek. *Acta Archaeologica* 47 (1), 1—151.

Carpelan, C. 1975. Alg-och bjornhuvudforemal fran europas nordliga delar. *Finkst museum (Finnish Museum)* 82, 5—68 (in Finnish).

Coles, J.M. 1991. Elk and Ogoogo. Belief system in the hunter-gatherer rock art of northern lands. *Proceedings of the Prehistoric Societies* 57 (1), 129—149.

Evers, D. 1991. Zeichen, die Schamanen setzten. Felsgravuren der Steinzeit Skandinaviens. In: Tromnau, G., Löffler, I. (eds). *Schamanen. Mittler zwischen Menschen und Geistern (Shamans. Mediators between People and Spirits)*. Duisburg: "Friedrich Matthia" Publ., 57—69 (in German).

Grundberg, J. 2013. Remains of the mortuary rituals of upright seated individuals in central Germany. In: Grünberg J.V. et al. (eds.). *Mesolithic burials — rites, symbol and social organization of early postglacial communities*. Halle (Saale): Sachsen-AnhaltLandesmuseum für Vorgeschichte Halle, 17—18.

Helskog, K. 1995. The Alta petroglyphs, Norway. *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici (Bulletin of the Center for Prehistoric Studies)* XXVIII, 43—56 (in Italian).

Helskog, K. 1987. Selective depictions. A study of 3,500 years of rock carvings from Arctic Norway and their relationship to the Sami drums. In: Hodder, I. (ed.). *Archaeology as long-term history*. Cambridge: Cambridge University Press, 17—31.

Kayser, O., Bernier, P. 1988. Nouveaux objets decors du mesolithique Armorica. *Bulletin de la Société préhistorique de France (Bulletin of the Society of the Prehistory of France)* 85, 45—47 (in French).

Meller, H. 2003. Alt und Mittelpaläolithikum. In: Meller, H. (ed.). *Begleithefte zur Dauerausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Accompanying books for the permanent exhibition in the Landesmuseum for Prehistory Hall)*. Halle: “Saale” Publ, 35 (in German).

Pequart, M., Pequart, S.J., Boule, M., Vallois, H. 1937. *Teviec, station — necropole du Mesolithique du Morbihan (Teviek, site-necropolis of the Mesolithic of Morbihan)*. Archives de L’Institut de Paleontologie Humaine (Archives of the Institute of Human Paleontology, Paris). No. 18. (in French).

Pequart, M., Pequart, S.J. 1954. *Hoedic, deuxième station — necropole du Mesolithique cotier Armorica (Hoedic, second station — necropolis of the Mesolithic coastal Armorican)*. Anvers: “De Sikkel” Publ. (in French).

Larsson, L. 1989. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Scateholm, Southern Sweden. In: Bonsall, C. (ed.). *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the Third International Symposium*. Edinburgh: John Donald Publishers Ltd, 367—378.

Larsson, L. 2000. Expressions of art in the Mesolithic Society of Scandinavia. In: Butrimas, A. (ed.). *Prehistoric art in the Baltic region*. Vilnius: Vilnius Academy of Fine Arts, 31—62.

Schulting, R. 1996. Antlers, bone pins and flint blades: the Mesolithic cemeteries of Tevieg and Hoedic, Brittany. *Antiquity* 70 (268), 335—350.

Schulting, R. 1988. Creativity’s coffin. In: Mithen, S. (ed.). *Creativity in human evolution and prehistory*. London, New York: “Routledge” Publ.

Zagorska, I. 1988. The art from Zveinieki burial ground, Latvia. In: Butrimas, A. (ed.). *Prehistoric art in the Baltic region*. Vilnius: Vilnius Academy of Fine Arts, 79—92.

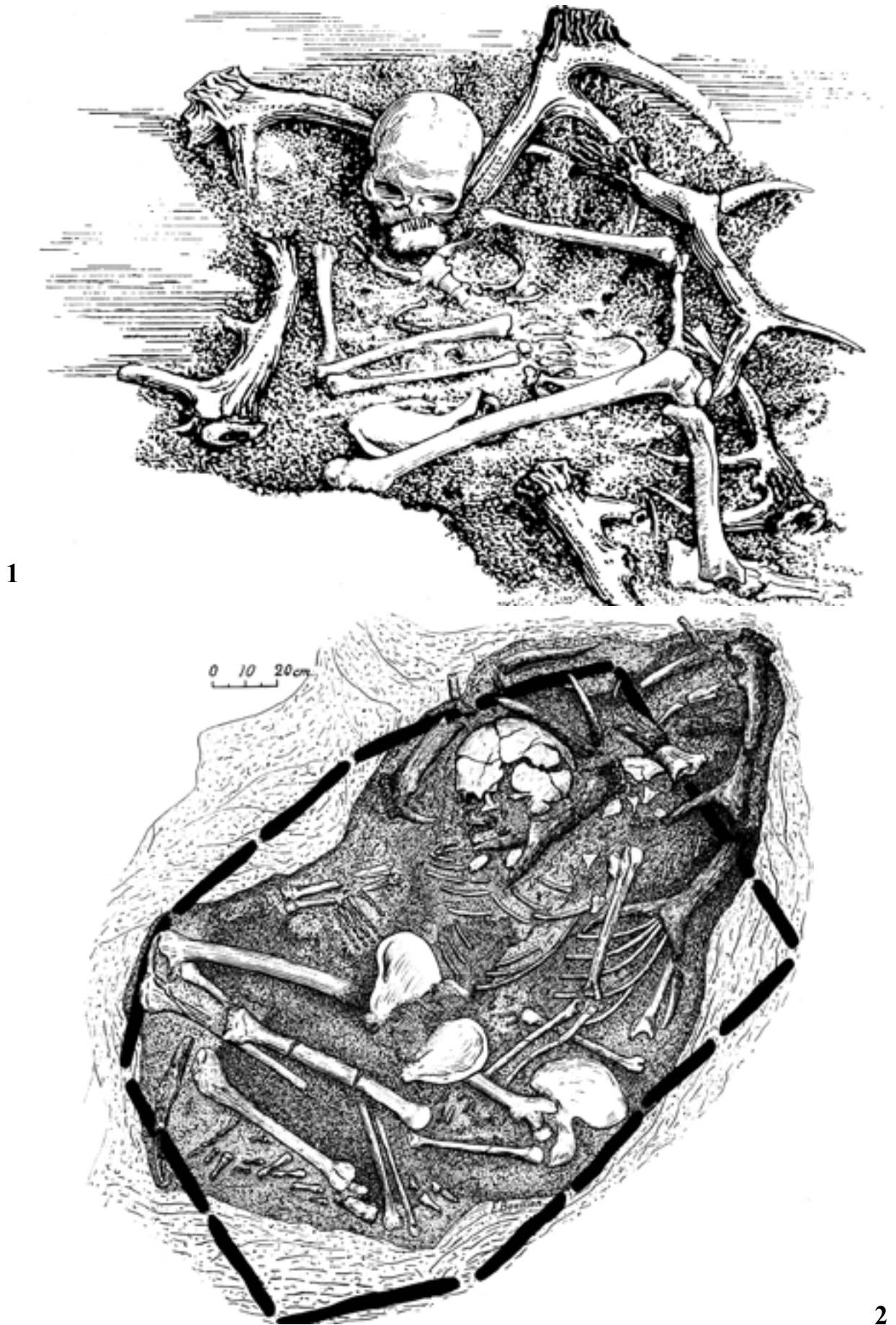

Рис. 1. Мезолітичні поховання Бретоні: 1 — Хйодік (за Schulting 1996); 2 — Тев'ек (за Pequart 1937).

Fig. 1. Mesolithic cemeteries, Brittany, France: 1 — Hoedic (after Schulting 1996); 2 — Tev'ec (after Pequart 1937).

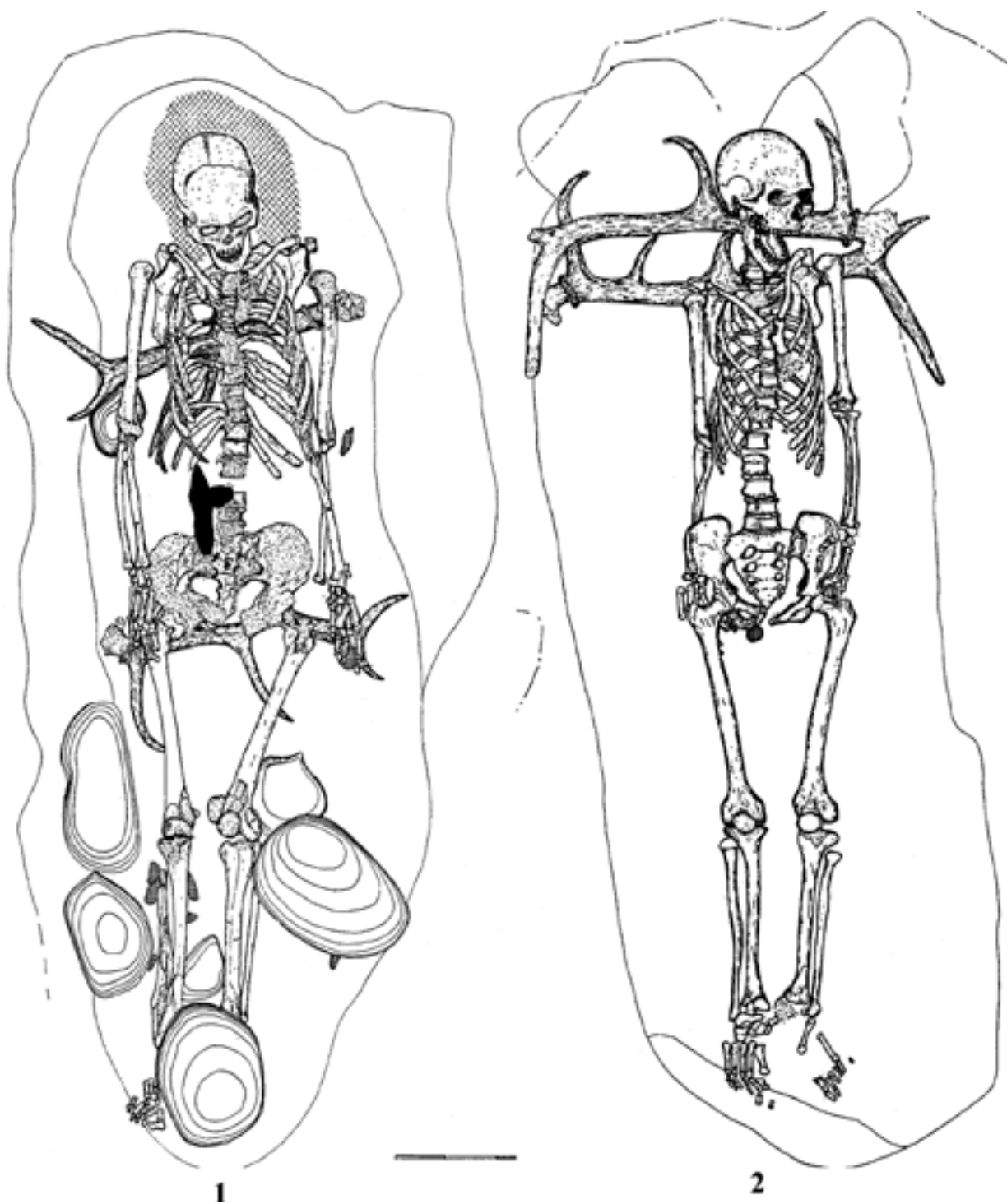

Рис. 2. Мезолітичні поховання: 1, 2 — Ведбек, Данія (за Albertsen 1976).

Fig. 2. Vedbaeck burial complex, Denmark, Late Mesolithic (after Albertsen 1976).

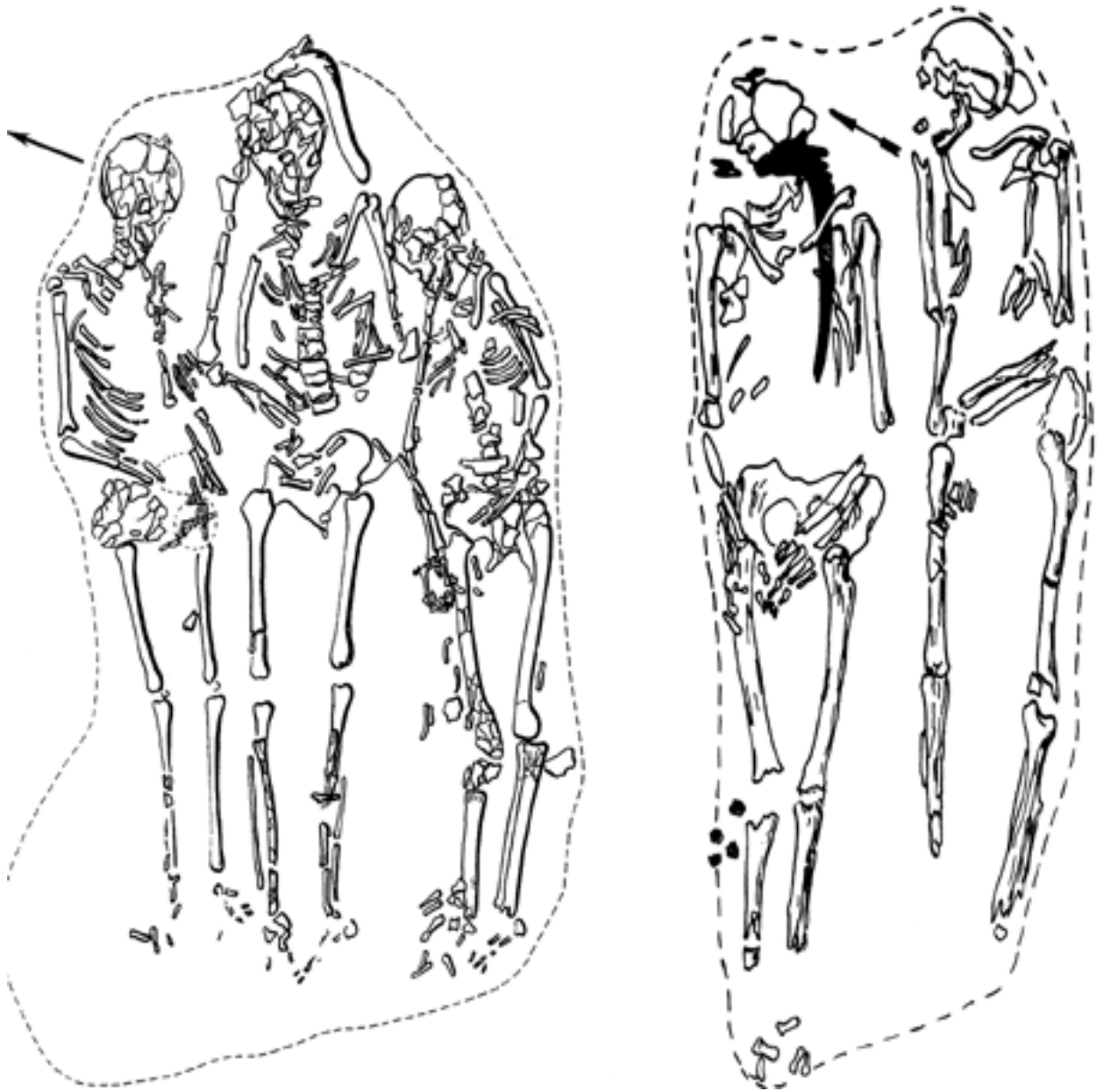

Рис. 3. Мезолітичні поховання з лосеголовими жезлами. Оленій острів, Кольській півострів, Росія (за Гурина 1953).

Fig. 3. Oleniy Ostrov cemeteries, Onega Lake, Russia, Mesolithic (after Гурина 1953).

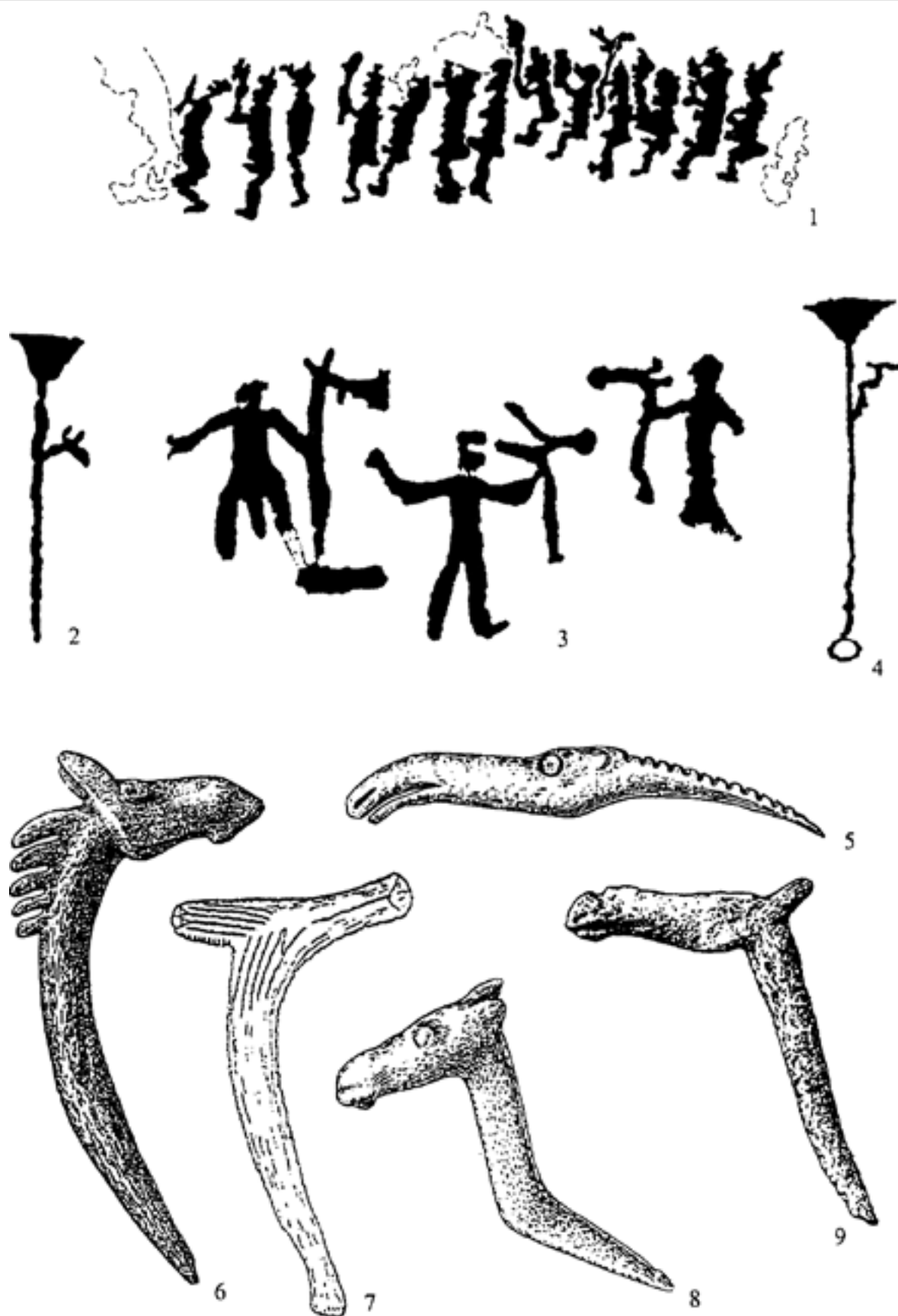

Рис. 4. Лосеголові жезли та їхні зображення Скандинавії та Півночі Росії: 1 — Залавруга, Росія; 2, 4 — Карський Ніс, Росія; 3 — Намфорсен, Норвегія; 5 — Володари, Росія; 6, 9 — Оленій острів, Росія; 7 — Швянтої, Прибалтика; 8 — Звейніскі, Прибалтика (за Carpelan 1975, Гурина 1956, Rimantene 1979, Zagorskis 1987).

Fig. 4. The depictions of the humans with the elk-shaped staffs. Scandinavia, Northern Russia, Mesolithic – Neolithic.

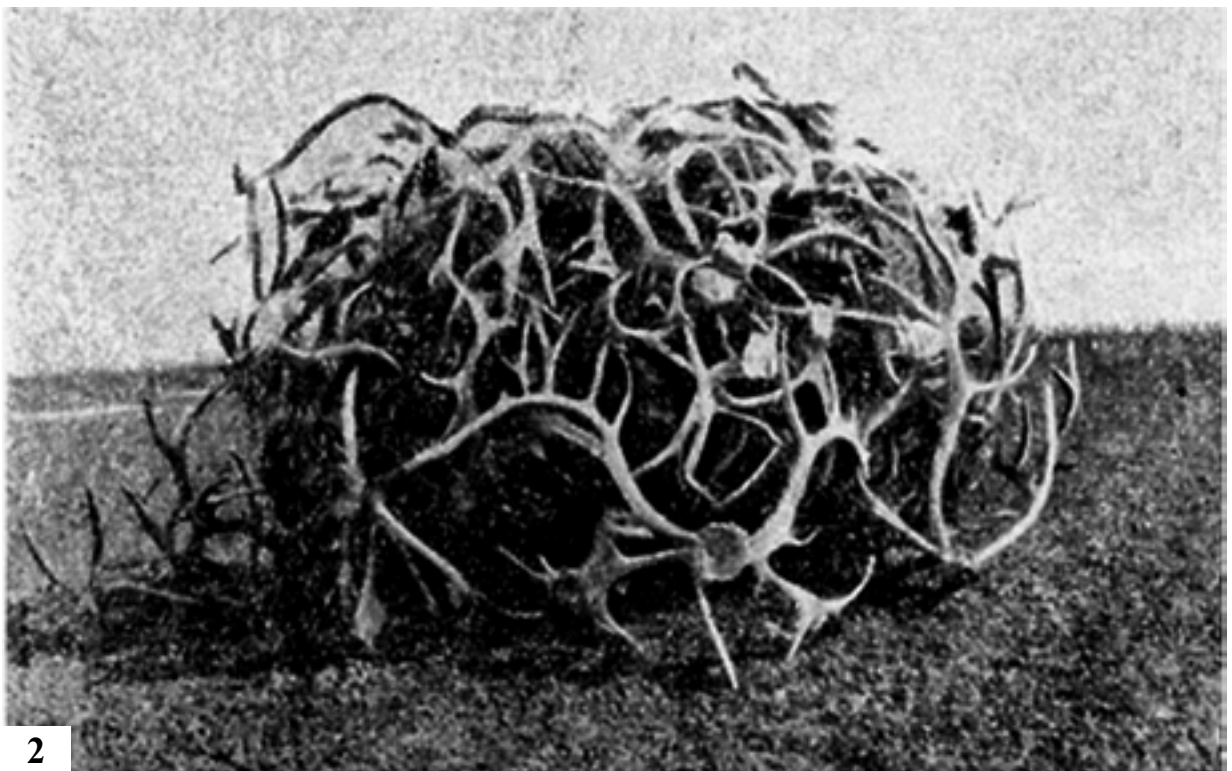

Рис. 5. Оленячі роги на похованнях у народів Сибіру: 1 — поховання з рогами у чукчів (фото Ж. Робер-Лямлін); 2 — поховання шамана у чукчів (за Богораз 1939).

Fig. 5. Cemeteries with the deer antlers in Siberia.

УДК: 902.4: 930 (47) «19'20/1940»

Цеунов І.А., Вейбер А.В.*

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЖІНКИ В СУСПІЛЬСТВАХ ДОБИ ПАЛЕОЛІТУ

Tseunov I.A., Veiber A.V.

SOVIET HISTORIOGRAPHY ABOUT A WOMAN'S ROLE AND PLACE IN THE PALEOLITHIC AGE

У статті розглянуто питання оцінки радянськими істориками, археологами та етнографами ролі та місця жінки в палеолітичну епоху. Описано соціально-економічні та культові складові життя людей палеолітичної доби крізь призму погляду на жінку. У роботі зосереджено основну увагу на 20—40-х рр. XX ст., коли відбувся методологічний перелом у радянській археології.

Ключові слова: гендерна археологія, феміністична археологія, матриархат, методологія археології, історіографія.

У сучасній історичній науці відбувається перегляд традиційних напрямів досліджень. Увагу науковців усе більше привертають нові актуальні тематики, зокрема й гендерні. Одним із таких наукових напрямів є питання реконструкції ролі та місця жінки в суспільствах минулого.

Перші питання про соціальну роль жінки були поставлені етнографами, які описували родинно-сімейні відносини первісних колективів наприкінці XIX — початку XX ст. Широке коло даних етнографії дозволило проводити паралелі та реконструювати суспільні відносини та світогляд давніх людей археологічних епох.

Накопичення даних археології та етнографії щодо ролі жінок сприяло виокремленню «феміністичної археології» в окремий напрямок досліджень у 80-х рр. XX ст. На початку XXI ст. ця тенденція досягла України. Останніми роками дослідники серйозно обговорюють питання не лише ролі жінок в історії, але й особливості інтелектуальної жіночої історії.

На розвиток гуманітарної сфери знань суттєво вплинула т.зв. «третя хвиля фемінізму» (80-ті рр. XX ст), під впливом якої дослідники почали звертати увагу на досі не розкриті аспекти жіночої історії.

Міцно сформувавшись як науковий напрямок наприкінці XX ст., «гендерні дослідження» торкнулися й археології. Коло проблем, які порушує жіноча археологія сьогодні досить широке: від інтерпретації конкретного археологічного матеріалу, пов'язаного з діяльністю жінки в прадавні часи та спроб визначення її соціальної або культурної

ролі в первісних суспільствах, до біографістики, тобто опису життєвого та професійного шляху видатних жінок-науковців.

Сучасні дослідження місця жінки в давніх суспільствах не мають на меті жодним чином штучно завищити роль жінки в певний історичний період. Науковці ставлять за мету пролити світло на ті сфери життя та побуту давнього суспільства, на які раніше не звертали увагу. Наприклад, усе більше уваги приділяється сферам трудової діяльності, в яких була задіяна жінка, реконструкції техніки рукоділля, зокрема ткацтва тощо (Ulanowska 2013: 143—160).

Одним із відгалужень гендерних досліджень є т.зв. «археологія дитинства», яка зосереджена на вивченні дитинства, як періоду життя людини, протягом якого вона отримує всі необхідні для самостійного існування навички та формує власний світогляд. У таких випадках увага археологів звернена на предмети дитячого побуту, процеси навчання, визначення тривалості періоду «дитинства» і самої дитини як окремої суспільної категорії (Vlahos 2014: 357).

Резюмуючи основні підходи до жіночої археології, ми відносимо її до окремої субдисципліни історії повсякдення. Зростання інтересу до гендерних досліджень в Україні пов'язується із впливом західних методологічних віянь. Варто зазначити, що на території Східної Європи також розвиваються дослідження пов'язані із соціальними реконструкціями, які безпосередньо торкаються соціально-економічної та культурної ролі жінки. У цій роботі зосереджено увагу на вивченні особливостей сприйняття образу палеолітичної жінки радянськими археологами.

На кінець XIX ст. серед науковців поширився еволюціоністський підхід до проблеми розвитку культури. Засновники цієї течії, англійські дослідники Е.Б. Тайлор, Дж. Фрезер та інші, вважали, що культурні явища змінюють одне одного в про-

* ЦЕУНОВ Ігор Андрійович — аспірант відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; про-спект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; igortseunov@gmail.com

ВЕЙБЕР Аліна Віталіївна — молодший науковий співробітник відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України; вул. Б. Хмельницького, 15, м. Київ, 01030, Україна; lusyleakey@gmail.com

цесі історичного розвитку. Суть еволюціоністського підходу до вивчення історичних процесів полягає в тому, що рівень культурного розвитку окремого суспільства буде безпосередньо залежати від його економічного рівня та природних умов. Саме цими факторами пояснювали схожі риси в духовній культурі первісних синполітейних суспільств. Ця думка дозволила проводити паралелі між первісними синполітейними (англ. «*savage*») суспільствами та безпосередньо колективами археологічних епох або апополітейними суспільствами (англ. «*primitive*»).

Ідеї еволюціоністського підходу до розвитку культури були підтримані Ф. Енгельсом у його праці «Походження сім'ї приватної власності і держави» (Енгельс 1986: 639). У вступі до основної частини своєї роботи автор безпосередньо звертається до праць Й. Бахофена, Дж.Ф. МакЛеннана та Л.Г. Моргана. Великий ідеологічний авторитет праць Ф. Енгельса та К. Маркса для науковців СРСР сприяв тому, що методи та підходи розроблені еволюціоністами були застосовані на практиці істориками, етнографами й археологами для реконструкції давніх суспільств.

Джерелами для дослідження ролі жінки для радянських археологів стали жіночі статуетки, т.зв. «палеолітичні венери», а також етнографічні дані. Дослідники емпірично вивчали археологічний матеріал, а також намагалися відтворити соціально-економічну реальність палеолітичних суспільств, давні культи та вірування.

Науковці й філософи починали цікавитися соціальною роллю жінки в давнину ще із середини XIX ст. У фокусі уваги дослідників тоді була родина, її історія. Жінка, як член родини, досліджувалася побіжно. Й. Бахофен присвятив окрему працю материнському праву. Дослідник уважав, що на ранніх етапах розвитку суспільству притаманний матриархат. Під «матріархатом» розумілись ранні етапи розвитку родинних відносин, час вшанування жінки та передачі спадку жіночою лінією. Поступово відбувся перехід до патріархату, який характеризується соціальною та економічною провідною роллю чоловіків. Із часом, жінка в патріархальному суспільстві була ототожнена з річчю (Бахофен, Клейн 2014: 181—182).

У подальшому, у другій половині XIX ст., тема історії родини отримала продовження в роботах Г. Мейна, Дж.Ф. МакЛеннана, Л. Моргана та Ф. Енгельса. Г. Мейн відкидав наявність матриархальної стадії протягом давньої історії людства. Дж. МакЛеннан визнавав наявність матрілінійної спадковості. Він активно використовував, у вивченні історії давніх форм родини, етнографічні аналогії. Етнографія стала основою для написання подібних робіт у майбутньому.

Робота Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» лягла в основу більшості робіт радянських археологів щодо палеолі-

тичних жінок. П.П. Єфименко зазначав, що «Походження сім'ї, приватної власності та держави» є, по суті, єдиною роботою, де висвітлені основні положення, які можуть слугувати основою для реконструкції первісного суспільства від зародження до розквіту матриархату (Єфименко 1938: 346).

Як основне джерело етнографічних даних Ф. Енгельс використав роботу американського дослідника Л.Г. Моргана. Дослідження середини XIX — другої половини XIX ст. базувались на етнографічних джерелах і письмових свідченнях античних авторів про давні часи.

П.П. Єфименко та В.П. Петров, пишучи про материнський рід, цитували Ф. Енгельса. Останній писав, що проблему матриархату можна зводити не лише до питань соціально-економічних, але й культових. Найдавніша форма ведення господарства, згідно з класиками марксизму, — це домашнє комуністичне господарство, яке є матеріальною основою для панування жінок. Перша форма роду — материнський рід. У такому роді наявна чітко виражена матрілокальність (поселення в сім'ї жінки). Тобто, жінки залишаються вдома, у своїй сім'ї, а чоловіки є прибульцями з інших родів і місцевостей. Чоловік таким чином вливається в жіночий матрілокальний рід (Єфименко 1938: 347; Петров 2006: 116—117). Основні положення про ранню історію людства були сформульовані класиками марксизму, зокрема Ф. Енгельсом. Подібний постулат був широко цитованим і жививаним у 20—30-х рр. XX ст.

Перші жіночі статуетки були відкриті ще наприкінці XIX ст. у Західній Європі. На території України мобільне палеолітичне мистецтво було знайдене, під час польових досліджень у Мізині, Ф.К. Вовком і його учнями (у 1908—1916 рр.). Як зазначає Л.А. Яковлева, Ф.К. Вовк надав своїм знахідкам гендерного забарвлення. Дослідник поділив статуетки на два типи: фалічні статуетки та фігурки птахів. А. Брейль, Е. Картальяк та Г. Обермайер проводили аналогії із подібними західноєвропейськими матеріалами та побачили у статуетках вельми схематичні жіночі зображення (Яковлева 2013: 80).

Після смерті Ф.К. Вовка його учні продовжили вивчення палеолітичних пам'яток на території СРСР. У 1923 р. П.П. Єфименко проводив польові дослідження на пам'ятці Костенки I, де була знайдена антропоморфна жіноча статуетка. Уперше ця статуетка введена до наукового обігу під час «Звітної виставки» Етнографічного відділу ДАІМК у 1923 р. На цій виставці була розміщена фотографія статуетки. Детальний опис статуетки був опублікований у «Матеріалах з етнографії» в 1926 р. (Єфименко 1926: 139—142).

У 1926 р. П.П. Єфименка не цікавила соціальна роль жінки в палеолітичних суспільствах. Набагато більшу увагу дослідника привертало питання положення статуетки в культурному

шарі, а також сама річ. Публікація П.П. Єфименка в 1926 р. за своєю змістовною суттю нагадує характеристики Ф.К. Вовком предметів мобільного мистецтва з Кирилівської стоянки в Києві та Мізіна. Виходячи зі специфіки матеріалу, орнаментальних особливостей статуетки, П.П. Єфименко проводив аналогії зі стоянкою Пжедмость та Вілендорф у Центральній Європі. Археолог писав, що завдяки цій знахідці можна говорити про Вілендорфсько — Костьонківсько — Пжедмостьську групу пам'яток доби верхнього палеоліту (Єфименко 1926).

На початку 30-х рр. XX ст. П.П. Єфименко зацікавився питанням просторової структури палеолітичних поселень. Археолог поставив за мету знайти та дослідити палеолітичні житла. П.П. Єфименко в роботі «Значення жінки у палеолітичну епоху» опублікував результати розкопок С.М. Замятіна в Гагаріно в 1928—1929 рр. На цій пам'ятці С.М. Замятіним були знайдені шість фігурок, три з яких були явно жіночими. П.П. Єфименко підмітив, що всі статуетки знаходилися в конкретному місці — уздовж стін житла. Подібне розташування характерне для палеолітичної мобільної скульптури не лише території СРСР. П.П. Єфименко наводив аналогії подібних просторових умов на палеолітичних стоянках Західної Європи (Єфименко 1931: 50—54).

У 30-х рр. XX ст. П.П. Єфименко був одним із перших радянських археологів, хто перейшов на рівень соціально-економічних реконструкцій палеолітичної доби. Археологія вивчає минуле за рештками матеріальної культури давніх людей. Тобто археолог має добувати речі, класифікувати їх, шукати їм аналогії, будувати періодизаційні схеми на основі типології артефактів тощо. А реконструкціями минулого «таким, яке воно було» займається доісторія (англ. *«prehistory»*). Предметом вивчення доісторії є не речі, як в археології, а безпосередньо людина, людські суспільства минулого. У 20—30-х рр. XX ст. у СРСР доісторія отримує таку форму, як історія первісного суспільства.

Базовою наукою на основі якої писалася історія первісного суспільства є етнографія. Визнаючи марксистську ідею про стадіальність людства, археологи намагалися провести прямі аналогії між синполітейними суспільствами та археологічним матеріалом.

Розуміння логіки тодішніх подій та думок нерозривно пов'язане з розвитком радянської етнографії, детальну історію якої в 20—30-х рр. XX ст. відобразив у своїх працях московський дослідник С.А. Алимов (Алымов 2006). З 1921 р. у створенні «комвишах» був запроваджений предмет «Історія розвитку суспільних форм». Мета предмету полягала у визначенні загального процесу розвитку та зміни суспільно-політичних формацій в історії людства. У 20-х рр. XX ст. з'явився значний масив синтетичних праць, що базувалися на да-

них археології, етнографії та засадах історичного матеріалізму (Алымов 2006: 64).

Як зазначає С.В. Палиєнко, спираючись на роботи В.Ф. Генінга, у 30-х рр. XX ст. формується новий напрям в археології — соціоархеологія. Соціоархеологія, тобто соціальні реконструкції давнього минулого — це особливість радянської археології. Тому в контексті розвитку палеосоціорекоконструкцій, у Радянському Союзі значно раніше від Західної Європи археологи почали цікавитися роллю і значенням жінки в суспільствах первісної доби (Палиєнко 2011: 17). Радянська версія гендерної проблематики спиралася на власну методологію, що базувалася на еволюціоністському формаційному підході та марксистських догмах. На межі 20-х рр. — на початку 30-х рр. XX ст. археологія в СРСР розглядалася як буржуазне речознавство і була частково табуйована (Равдоникас 1930). При вивченні минулого акцент переносився з археології на соціологічні реконструкції, які з того часу стали невід'ємною частиною будь-якої роботи про первісність.

У 20-х рр. XX ст. археологи СРСР були далекими від намагань створити нову прокомуністичну дисципліну чи науку. Лише в 30-х рр. XX ст. П.П. Єфименко взявся за написання синтетичних робіт з історії первісного суспільства на основі археологічних та етнографічних матеріалів (Єфименко 1938). Дослідник відзначав, що розподіл праці між чоловіками, жінками й дітьми гіпотетично мав би бути вже в неандертальців. Чоловіки мали займатись мисливством, а жінки — збиральництвом і справами, які пов'язані з облаштуванням побуту. На думку П.П. Єфименко, два головні різновиди знарядь кінця муст'єрської доби (гостроконечник і скребло) були інструментами різних статей — чоловіків і жінок, відповідно (Єфименко 1938: 287).

П.П. Єфименко зазначав, що на палеолітичних стоянках раннього періоду верхнього палеоліту археологи знаходять поховання. У оріньяко — солютрейський час була наявна поховальна обрядовість, про що свідчить факт поховання мерців із поховальним інвентарем (Єфименко 1931: 56). У статуетках археолог убачає не тільки еротизм чи якийсь ідеал краси, а, у першу чергу, прояви певних культів (Єфименко 1938: 418—419). П.П. Єфименко вважав, що населенню ранньої пори верхнього палеоліту вже була притаманна культова діяльність. Тобто, визначаючи місце та роль жінки у палеолітичних суспільствах, необхідно пам'ятати про соціально-економічні та культові складові феномену палеолітичного жіноцтва. Виходячи із соціально-економічної та репродуктивної функції жінки, її образ стає предметом певних палеолітичних культів.

Читаючи більшість робіт з історії археології складається враження, що в СРСР існувало лише два центри, де виривало археологічне життя —

Москва та Ленінград. Провінційні центри археології ніби виступають в якості пасивних споживачів столичних ідей. Роль жінки в палеоліті цікавила також і українських вчених.

Ще в еміграції, на початку 20-х рр. XX ст., М.С. Грушевський створив Український соціологічний інститут у Відні. За кордоном майбутній радянський академік видав працю «Початки громадянства», яка, по суті, була зібранням лекцій (Грушевський 1921). Після репатріації родини Грушевських його дочка К.М. Грушевська очолила видавництво щорічника «Первісне громадянство». Вона зверталась до теми жінки, її тіла, оголеності в народній обрядовості. К.М. Грушевська торкалась проблематики матріархату в контексті опису традиційних суспільств. Грунтуючись на ідеях класиків марксизму, дослідниця зазначала, що матріархат — це схема ведення родоходу за жіночою лінією, що не передбачало жодної політичної влади для жінки. *«Він (матріархат) не має в собі ніякого господарського вмісту, не намагає на ніяку означену форму господарської організації»*, — писала К.М. Грушевська. Вона чітко розділяла економічну та родову роль жінки в традиційних суспільствах, зокрема в українському. Дослідниця відзначала наявність приватної власності, усталених сфер діяльності та зайнятості жінок (Грушевська 1927: 24—25).

На думку К.М. Грушевської, в палеолітичну добу чоловік займався полюванням, а жінка мала би займатися збиральництвом. Виходячи з аналізу зразків палеолітичного мистецтва в поєднанні з етнографічними даними, К.М. Грушевська зробила висновок про екстраполяцію в традиційній культурі здатності жінки до народження на здатність природи до самовідтворення. *«Господарські, городничо-рільничі здатності жінки виводились від здатності до продовження роду, чи ті і другі просто зливалися в уяві в одну якусь незвичайну творчу потенцію недоступну чоловікові»*, — зазначала дослідниця (Грушевська 1927: 31). Долучаючи до свого аналізу пізніші відомості про народні повір'я, дослідниця зробила висновок про поєднання принципу родючості на фізіологічному та господарчому рівнях. Відповідно до цієї аналогії, жінка може краще «контролювати» процес відтворювального господарства, а саме «народження» рослин і тварин.

Для К.М. Грушевської очевидною була наявність культу Великої Матері. Підтвердженням існування цього культу були палеолітичні жіночі фігурки. Для доведення своїх позицій дослідниця наводить свідчення з давніх релігій в яких Земля є своєрідною Матір'ю всього живого (Грушевська 1927: 31).

Також необхідно згадати про науковця із широким колом інтересів — В.П. Петрова. До сфери його зацікавлень належали окремі теми з археології, історії, літературознавства, фольклорис-

тики, філології та філософії. Найбільше відомий широкому загалу В.П. Петров був, як письменник під псевдонімом «В. Домонтович». Після Другої світової війни дослідник довгий час працював у академічних установах Москви й Києва. Але більшість своїх робіт, в яких йшлося про палеолітичну давнину, автор написав ще в довоєнні роки.

Усі ці роботи знаходяться у вигляді рукописів у Науковому архіві Інституту археології НАН України, у фонді № 16 (іменний фонд В.П. Петрова). В.М. Корпусова, біограф В.П. Петрова, близька йому людина, уже за незалежної України опублікувала його окремі роботи (Петров 2006). Щоправда, досі неопублікованою залишилася праця «Про первісне суспільство та пережитки родового ладу в Росії» (Петров: № 254).

В.П. Петров у своїй монографії «Матері-родоначалниці. Антропоморфні зображення матерів-родоначалниць» розглядав соціальну роль жінки в родовому устрої. В інтерпретації В.П. Петрова родовий устрій був «материнським» і брав свій початок у добу верхнього палеоліту (Петров 2006: 97). Тобто, виходячи з родового устрою, мова велася про спільноти верхньопалеолітичних — неолітичних *Homo Sapiens*. А в неопублікованій роботі «Про первісне суспільство та пережитки родового ладу в Росії» В.П. Петров зазначає, що патріархальне суспільство зароджується разом із поширенням скотарства та хліборобства (Петров: № 254, арк. 20).

Людина в давньородовому устрої не мислила себе окремо від колективної спільноти. Життя окремої особи було підпорядковано традиції. Однією з таких традицій було вироблення жіночих антропоморфних фігурок. В.П. Петров припускав, що статуетки є реалістичними зображеннями жінок, які колись жили в палеолітичну давнину. Враховуючи нестабільність первісного мисливсько-збиральницького господарства, навряд чи всі жінки в добу палеоліту були такими огрядними, якими їх зображують статуетки. У своїх працях В.П. Петров цитував Ф. Енгельса, щодо панівної ролі жінки в добу «первіснокомуністичного домашнього господарства». Фігурки були матеріальним втіленням матерів-родоначалниць. На думку В.П. Петрова, таку жінку відокремлювали спеціально, її основною функцією було гарно харчуватися й залишатися огрядною. Якщо ця матір-родоначалниця починала худнути, то це мало би негативно (у магічному сенсі) відобразитися і на всьому роду (Петров 2006: 117). Подібна позиція автора пояснюється обмеженою кількістю доступних етнографічних джерел, які являли собою праці етнографа Л.В. Штрэнберга та археолога П.П. Єфименка. Питання про реалістичність жіночих фігурок і на сьогодні залишається відкритим.

У контексті становлення поглядів на жіночу роль у первісних колективах кам'яного віку, слід згадати дослідника-етнолога М.О. Косвена

(1885—1967). Його науковий шлях розпочався в міжвоєнний період. За твердженням автора біографічного нарису про дослідника В.К. Горданова, зацікавленість етнографією в М.О. Косвена була тісно пов'язана з вивченням первісних суспільств. Перші його роботи в цьому напрямку з'являються в 20-х рр. XX ст. Вони були присвячені проблемам обміну в історії економіки первісних колективів, шлюбним відносинам і формуванню родового ладу. Вже в 30-х рр. XX ст. дослідник виступає перекладачем і редактором тогочасних праць з етнографії, зокрема робіт Л.Г. Моргана (Горданов 1967: 155—160).

На особливу увагу заслуговує праця М.О. Косвена «Матріархат, історія проблеми», що була видана при Інституті етнографії СРСР у 1948 р. У ній автор намагається прослідкувати історію пережитків матріархального ладу від періоду античності до XVIII ст. Дослідник описав основні аргументи всіх відомих на той час адептів і противників теорії матріархального ладу, як загального періоду в ранній історії людства. У вступі до роботи М.О. Косвен визначив чітку дефініцію поняття «матріархат», як *«періоду первісної історії, для якого властиве рівноправ'я, а в своєму подальшому розвитку привілейованого положення жінки в економіці і суспільстві, а в наслідок цього у сфері духовної культури та мистецтві»* (Косвен 1948: 331). Отже, поняття матріархат було значно розширене від ведення роду по жіночій лінії («матрилінійності»), до визнання того факту, що жінки могли займати панівні позиції в економічному та соціальному устрої первісних племен.

Конкретне визначення М.О. Косвеном поняття «матріархат» закріпилося в радянській історіографії середини XX ст. Незважаючи на диктат ідеологічних догм та авторитетів, не всі дослідники кам'яної доби в подальшому спиралися на ідею матріархату, як єдине можливе пояснення «жіночих» сюжетів первісного мистецтва. Зокрема відомі радянські дослідники первісного мистецтва й духовної культури А.Д. Столяр, З.О. Абрамова, А.Ф. Анісімов намагалися уникати вживання терміну «матріархат», а роль жінки та поширення різних мистецьких форм, пов'язаних з її зображенням, трактували як символ фертильності (Абрамова 1966: 220).

У пострадянський період практика вживання терміну «матріархат» зазнала певних змін. Частина дослідників узагалі відмовляється від нього на користь т.зв. «патріархату», інша — пропонує змінити його семантичне навантаження на користь терміну «світоглядний матріархат», який передбачає вшанування жінки, перш за все, за її відтворювальну функцію (Гладких, Станко 1996: 39—40).

Цілком закономірно, що розпад радянської системи сприяв відходу від уже традиційної концепції «матріархату». Цьому сприяло пом'якшення ідеологічного контролю над наукою

та відкриття «залізної завіси». Доступ до нових методологічних прийомів дозволив переосмислити вже наявний археологічний матеріал (Hodder 1989, с. 250—269). У цьому контексті на пострадянському інтелектуальному просторі варто відзначити роботи М.В. Аніковича (Анікович 2011, с. 478—485). У своїй статті «Про особистість в добу палеоліту» автор дійшов висновку, що зміни способу зображення жінки протягом палеолітичної доби є проявом індивідуального задуму майстра, а не конкретних змін в її соціальному статусі.

Посилення уваги зарубіжних учених до ролі жінки в первісних колективах пов'язане зі становленням постпроцесуального підходу в гуманітарних галузях знань. Зокрема в археології проблему осмислення ролі жінки в первісну добу підняла американська дослідниця М. Конкі, яка започаткувала напрямок т.зв. «феміністичної критики археологічної науки». Суть цього методологічного підходу полягає в переосмисленні економічних ролей чоловіка та жінки в первісний час, у пошуку сфер господарської діяльності жінок, їхнього щоденного життя та побуту (Conkey 1997, р. 411—437).

Наслідком неоднозначного трактування поняття «матріархат» став поступовий вихід цього терміну з наукового обігу в археологічній науці. Його вживання все більше обмежується визначенням «ведення роду по жіночій лінії». Незважаючи на появу нових підходів щодо реконструкції світоглядної та економічної ролі жінки палеолітичної доби, висновки, які були сформовані радянськими вченими, досі залишаються актуальними.

Таким чином, у 30—40-х рр. XX ст. відбувся справжній «вибух» досліджень на тему ролі та місця жінки в палеолітичну добу. Це пояснюється накопиченням етнографічних даних, що стали допоміжним елементом будь-яких палеосоціо-реконструкцій, та відкриттям зображень жінок у формах монументального й мобільного мистецтва палеоліту. Археологічні дослідження кінця XIX — початку XX ст. мали переважно емпіричний характер. Дослідники описували, класифікували та систематизували археологічний матеріал, шукали аналогії.

Реконструкція соціальної ролі жінки в палеолітичних суспільствах, або ж її функції в культових діях, дослідників не цікавила. Лише в 30-х рр. XX ст. П.П. Єфименко одноосібно зайнявся реконструкцією соціального статусу жінки в палеолітичну добу, шляхом аналізу жіночих статуєток зі стоянок Європи. Саме в цей час народжується нова синтетична історія первісного суспільства, як форма доісторії (*prehistory*) в СРСР.

Саме 30-ті рр. XX ст. можна назвати переломними в радянському палеолітознавстві. У цей час археологи долучаються до політичної риторики, щодо існування первіснокомуністичного стану суспільства в палеолітичну добу з пануванням або

підкресленою повагою до жінок. Відсутність переконливих джерел про оцінку ролі жінки в первісну добу дозволяла робити безліч інтерпретацій, використовуючи різноманітні методи. Вони залежали від політичної ситуації, як це простежується на прикладі радянського періоду, або від загальних тенденцій розвитку гуманітаристики, як по-

казує виникнення та розвиток досліджень жіночої історії.

Отже, радянські дослідники зробили вагомий внесок у вивчення соціального статусу жінки в палеоліті, однак проблема лишається далекою від остаточного вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. 1966. *Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии*. Москва: «Наука».

Алымов С.С. 2006. *П.И. Кушнер и развитие советской этнографии в 1920—1950-е годы*. Москва: ИЭА.

Анисимов А.Ф. 1966. *Духовная жизнь первобытных обществ*. Москва; Ленинград: «Наука».

Аникович М.В. 2011. О личности в эпоху верхнего палеолита. В: Гаврилов К.Н. (гол. ред.) *Палеолит и мезолит Восточной Европы*. Москва: ИА РАН, 478—485.

Бахофен И. 1996. Материнское право. *Gumer.info*. [Електронний ресурс.] URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klask/04.php (дата звернення 29.08.2017).

Волков Ф.К. 1903 Искусство мадленской эпохи в Украине. *Археологическая летопись Южной России* (1), 15—25.

Гарданов В.К. 1967. Марк Осипович Косвен. *Советская этнография* (6), 155—160.

Гладких М.І., Станко В.Н. 1996. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України). *Археологія* (3), 155—160.

Грушевська К.М. 1927. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні* 1—3, 9—44.

Грушевський М.С. 1921. *Початки громадянства (генетична соціологія)*. Відень: Institut Sociologique Ukrainien.

Ефименко П.П. 1926. Статуэтка солютрейского времени с берегов Дона. *Материалы по этнографии* 3 (1), 139—142.

Ефименко П.П. 1931а. Значение женщины в ориньякскую эпоху. *ИГАИМК* 11 (3—4), 73.

Ефименко П.П. 1931б. Женские статуэтки ориньякско-солютрейской эпохи. *СГАИМК* 7, 4—5.

Ефименко П.П. 1938. *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени*. Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.

Клейн Л.С. 2014а. *История антропологических учений*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Клейн Л.С. 2014б. *История российской археологии. Учения, школы и личности*. Т. 2. Санкт-Петербург: Евразия.

Косвен М.О. 1948. *Матриархат, история проблемы*. Москва: Издательство АН СССР.

Морган Л. 1935. *Древнее общество или исследование линии человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации*. Ленинград: Издательство института народов Севера ЦИК СССР.

Палиенко С.В. 2011. М.И. Гладких и социо-историческое направление в палеолитоведении. *Археологія і давня історія України* 6, 16—25.

Петров В.П. 2006. *Мислення родового суспільства*. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського.

Петров В.П. Про первісне суспільство і пережитки родового ладу в Росії. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 16. № 254.

Платонова Н.И. 2010. *История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века*. Санкт-Петербург: Нестор-история.

Равдоникас В.И. 1930. За марксистскую историю материальной культуры. *ИГАИМК* 7 (3—4), 94.

Столяр А.Д. 1986. *Происхождение изобразительного искусства*. Москва: «Искусство».

Формозов А.А. 1983. *Начало изучения каменного века в России. Первые книги*. Москва: Наука.

Формозов А.А. 1986. *Страницы истории русской археологии*. Москва: Наука.

Формозов А.А. 2004. *Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки*. Москва: Знак.

Энгельс Ф. 1986. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В: Косвен М.О. (гол. ред.). *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения*. Т. 3. Москва: Политиздат, 17—60.

Яковлева Л.А. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній світ.

Ulanowska A. 2013. *Egejskie techniki tkackie w epoce brązu: zastosowanie archeologii eksperymentalnej w badaniach nad włókiennictwem Egejskim*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Vlahos M. 2014. *Developing in archaeology of childhood experiences in Australia 1788—1901*. Queensland: University of Queensland.

¹ PhD student in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada Ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

e-mail: igortseunov@gmail.com

² Research associate in the Paleontology Department of the National Museum of Natural History, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 15, B. Khmelnitskoho St., Kyiv, 01030, Ukraine;

e-mail: lusyleakey@gmail.com

SOVIET HISTORIOGRAPHY ABOUT A WOMAN'S ROLE AND PLACE IN THE PALEOLITHIC AGE

This article is about the historiography's evaluation in Soviet Union. In 20th XX, Russian Imperia's debris were collected into a state of new "proletarian" type. Therefore, the new specific state should have a new "proletarian" view to the history. In 20th the Soviet ethnographers, historians and archeologists have tried to create a new synthetic discipline — the "history of social forms' evaluation". This discipline was lectured in Y. Sverdlov Communistic University (Moscow). Generally speaking, the intellectuals looked for a new way of view onto the ancient past of humanity according to new Marx's ideas about the consistent formation changing during the whole history.

In 20th P.P. Efimenko considered the woman's role and place in the Aurignacian times. He studied woman's burials and figurines. Paleolithic art showed us that a woman in the Paleolithic Age was an object of cult. Erotic and social-economic functions were the most important for women in the Aurignacian and Solutrean times, according to P.P. Efimenko. Also, in Paleolithic Age there was a system of marriage when the father wasn't known exactly. Every child was inheritor of his uncle (mother's brother).

The social-economic history of the Paleolithic was studied not only in Moscow and Leningrad, but also in Kyiv. Therefore, in 20—30th K.M. Hrushevskaya wrote about beliefs in woman's magic possibilities to do good harvest (for gathering). Logic is very simple: if woman can give birth to children, then she can influence nature's fertility. V. P. Petrov thought that the Paleolithic was realistic woman's image. In fact, during the Paleolithic Age there was some category of women who were fat and did nothing. These women were evidently sacred and fattened. In the second half of 30th the most of Kyiv archaeologists were repressed. In reality, original Soviet Ukrainian archaeology was destroyed. After II World War the USSR power started building a complex Soviet archaeology with centers in Moscow and Leningrad.

In the second half of 40th, M.O. Kosven, the Soviet ethnologist, formulated the determination of the "matriarchy." According to it, the "Matriarchy" is women's power in Paleolithic Age. Therefore, women determined social structure of tribes and distribution of food. So, matriarchy wasn't presented only as a heritage system. This determination was widely entrenched in the Soviet historiography during 50—80th. However, many archaeologists avoided to use "matriarchy" determination.

After the fall of the Soviet politic-administrative system, the "matriarchy" definition was avoided. The topic of social-economic history of the Paleolithic is not so urgent as it was during the Soviet times. Now we have not persuasive arguments in favor of "matriarchy" existence. The most of studies of women's role and place during the Paleolithic Age were presented in 20—40th. In that times, archaeologists have joined the political rhetoric of the Soviet society. As a result of this joining was M.O. Kosven's determination of the "matriarchy".

Key words: gender archaeology, feminist archaeology, matriarchy, methodology of archaeology, historiography

REFERENCES

Abramova, Z.A. 1966. *Izobrazheniie cheloveka v paleoliticheskom iskustve Yevrazii (Human's image in the Paleolithic art of Eurasia)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).

Alimov, S.S. 2006. *P.I. Kushner i razvitiie sovetskoi etnographii v 1920—1950-ie hody (P.Y. Kushner and the Soviet Ethnography Development in 1920—1950s)*. Moscow: "IAE" Publ. (in Russian).

Anisimov, A.F. 1966. *Duhovnaia zhizn pervobytnykh obshchestv (Spiritual life of the savage societies)*. Moscow; Leningrad: "Nauka" Publ. (in Russian).

Anikovich, M.V. 2011. O lichnosti v epokhu verkhneho paleolita. In: Havrilov, K.N. (ed.) *Paleolit i mezolit Vostochnoi Yevropy (Paleolithic and Mesolithic of Eastern Europe)*. Moscow: Institute of Archaeology, the Academy of Science of Russia, 478—485 (in Russian).

Bakhofen, I. 1996. Materinskoie pravo (Mother's law). *Gumer.info*. Available at: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/04.php (Accessed 29.08.2017) (in Russian).

Volkov, F.K. 1903. Iskustvo madlenskoii epokhi v Ukraine. *Archeologicheskaiia letopis Uzhnoi Rossii (Archaeological chronic of the Southern Russia)* (1), 15—25 (in Russian).

- Hardanov, V.K. 1967. Mark Osipovich Kosven. *Sovetskaia etnographiia (Soviet ethnography)* (6), 155—160 (in Russian).
- Hladkikh, M.I., Stanko V.N. 1996. Mystetstvo ta svitohliad piznopaleolitichnoi ludyny (za materialami Ukrainy). *Arheolohiia (Archaeology)* (3), 155—160 (in Ukrainian).
- Hrushevska, K.M. 1927. Z primityvnoho hospodarstva. Kilka zauvazhen pro zasoby zhinochoi mahii u zviazku z naistarishymy formamy zhinocho hospodarstva. *Pervisne hromadianstvo ta yoho perezhitki na Ukraini (Primitive society and his vestiges in Ukraine)* 1—3, 9—44 (in Ukrainian).
- Hrushevskii, M.S. 1921. *Pochatki hromadianstva (henetychna sotsiolohiia) (Origin of civility (genetic sociology))*. Vien: Ukrainian Sociological Institute (in Ukrainian).
- Yefimenko, P.P. 1926. Statuetka solutreiskoho vremeni s berehov Dona. *Materialy po etnographii (Ethnographical staffs)* 3 (1), 139—142 (in Russian).
- Yefimenko, P.P. 1931a. Znachenie zhenshiny v oriniakskuiu epokhu. *Izvestiia Hosudarstvennoi Akademii Istorii Materialnoi Kultury (State Academy of Material Culture News)* 11 (3—4), 73 (in Russian).
- Yefimenko, P.P. 1931b. Zhenskiie statuetki oriniaksko-solutreiskoi epokhi. *Soobsheniia Hosudarstvennoi Akademii Istorii Materialnoi Kultury (State Academy of Material Culture Messages)* 7, 4—5 (in Russian).
- Yefimenko, P.P. 1938. *Pervobytnoe obshestvo. Ocherk po istorii paleoliticheskoho vremeni (Primitive society. Essays about Paleolithic Age history)*. Leningrad: “Hosudarstvennoie sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo” Publ. (in Russian).
- Klein, L.S. 2014a. *Istoriia antropologicheskikh uchenii (History of anthropologies studies)*. Saint Petersburg: “Saint Petersburg university” Publ. (in Russian).
- Klein, L.S. 2014b. *Istoriia rossiiskoi arkheolohii. Ucheniia, shkoly i lichnosti (History of Russian archaeology. Studding, schools and persons)* 2. Saint Petersburg: “Yevrazia” Publ. (in Russian).
- Kosven, M.O. 1948. *Matriarkhat, istoriia problemy (Matriarchy, history of problem)*. Moscow: Academy of sciences of USSR (in Russian).
- Morhan, L. 1935. *Drevneie obshestvo ili issledovaniie linii chelovecheskoho prohressa ot dikosti k tsivilizatsii (Ancient society or researchers in the lines of human progress from savagery to civilisation)*. Leningrad: “Institut narodov Severa Tsentralnogo Ispolnitelnogo Komiteta USSR” Publ. (in Russian).
- Paliienko, S.V. 2011. M.I. Hladkikh i sotsioistoricheskoie napravleniie v paleolitovedenii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy (Archaeology and Prehistory of Ukraine)* 6. 16—25 (in Russian).
- Petrov, V.P. 2006. *Myslenia rodovoho suspilstva (Tribial society thinking)*. Kyiv: Institute of art history, folkloristic and ethnology (in Ukrainian).
- Petrov, V.P. *Pro pervisne suspilstvo i perezhitki rodovoho ladu v Rosii (About primitive society and about vestiges of tribial society structure in Russia)*. Scientific archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Science of Ukraine. Fund. 16. No. 254. (in Ukrainian).
- Platonova, N.I. 2010. *Istoriia arkheolohicheskoi mysli v Rossii. Vtoraia polovina XIX — pervaiia tret XX veka (History of archaeological thought in Russia. Second half XIX — first third XX centure)*. Saint Petersburg: “Nestor-istoriia” Publ. (in Russian).
- Ravdonikas, V.I. 1930. Za marksistskuiu istoriiu materialnoi kultury. *Izvestiia Hosudarstvennoi Akademii Istorii Materialnoi Kultury (State Academy of Material Culture News)* 7 (3—4), 94 (in Russian).
- Stoliar, A.D. 1986. *Proiskhozhdeniie izobrazitelnoho iskusstva (The origin of art)*. Moscow: “Isskustvo” Publ. (in Russian).
- Formozov, A.A. 1983. *Nachalo izucheniiia kamennoho veka v Rossii. Pervye knihi (First investigations of the Stone Age in Russia. First books)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- Formozov, A.A. 1986. *Stranitsy istorii russkoi arkheolohii (Pages of the Russian archaeology history)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- Formozov, A.A. 2004. Pietr Petrovich Yefimenko. *Russkiiie arkheolohi v period totalitarizma. Istoriographicheskie ocherki (Russian archaeologists during totalitarian times. Historiographical essays)*. Moscow: “Znak” Publ., 110—163 (in Russian).
- Enhels, F. 1986. Proiskhozhdeniie semi, chastnoi sobstvennosti i hosudarstva. In: Kosven, M.O. (ed.-in-chief). *Marks K., Enhels F. Izbrannyye proizvedeniia. (Marks K., Engels F. The best essays)* 3. Moscow: “Politizdat” Publ. 17—60 (in Russian).
- Yakovleva, L.A. 2013. *Naidavnishe mystetstvo Ukrainy (Ancient art in Ukraine)*. Kyiv: “Starodavnii Svit” Publ. (in Ukrainian).
- Ulanowska, A. 2013. *Egejskie techniki tkackie w epoce brązu: zastosowanie archeologii eksperymentalnej w badaniach nad włókiennictwem Egejskiem (Aegean Weaving Techniques in the Bronze Age: Application of Experimental Archeology in the Study of Imaging Aegean Investigations)*. Warsaw: University of Warsaw (in Polish).
- Vlahos, M. 2014. *Developing in archaeology of childhood experiences in Australia 1788—1901*. Queensland: University of Queensland.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Кам'яна доба України

Збірник наукових статей

Випуск 17–18

Пам'яті Д.Ю. Нужного

Науковий редактор випуску
доктор історичних наук, професор *Залізняк Л.Л.*

Літературний редактор *Нездолій О.І.*

Комп'ютерна верстка *Пічкур Є.В.*

Надруковано в *авторській редакції*

Обкладинка *Залізняк Л.Л., Нездолій О.І., Пічкур Є.В.*

Здано до складання 05.10.2017 р. Підписано до друку 14.11.2017 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 27,9. Обл. вид. арк. 28,28.
Тираж 300 прим.

Видавець Олег Філюк
07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська, 3б, кв 97
Свідоцтво Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
(Серія ДК №4506 від 18.03.2013 р.)

Друк:
ФОП Поліщук О.В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2142 від 31.03.2005
07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148
тел. (044) 592-13-49